
ВОЛОДАРІ
ГЕТЬМАНСЬКОЇ
БУЛАВИ

ББК 84 Ук
В 68

Це найповніше, ілюстроване видання про гетьманів України та Війська Запорозького. На основі маловідомих, раніше недоступних архівних матеріалів автори — сучасні українські історики — створюють багатогранні цікаві портрети (нариси, есе) двадцяти найвідоміших козацьких обранців, висвітлюють їхню роль у державотворенні України.

Автор передмови **В. А. Смолій.**

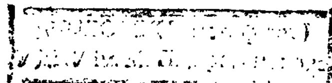
Видано державним коштом
на замовлення
Міністерства культури України

В $\frac{4702640204\text{-}001}{257\text{—}94}$

ISBN 5-203-01639-9

Н-18652

© Варта, 1994

Готові покласти життя

Вперше появу на терені українських земель людей, які вазивалися козаками, джерела зафіксували наприкінці XV ст. Й запримітно, що в наступні часи вже жоден літопис чи хроніка не оминали фактів їх бурхливого життя та діяльності. Документи безпристрасно свідчать про сміливі походи запорожців на Чорне море, постійні сутички з татарами, конфлікти козаків з польськими шляхтичами. З початку XVII ст. козацтво відбиває загальні тенденції, специфіку та закономірності розвитку українського народу як окремої нації.

Зростання чисельності козаків, урізноманітнення форм їх організації покликало до життя появу відповідних органів управління. В їх основу були покладені традиції військово-політичного об'єднання запорожців — коша. Вступ українського козацтва на службу до уряду Речі Посполитої на початку 70-х років XVI ст. значною мірою вплинув на організацію Війська Запорозького. Поряд із кошовим отаманом, суддею, осавулом, писарем, курінним на Січі з'являються посади «полковників», «сотників», «десятників». Очолював реєстрове військо за призначенням короля «старший» (з нім. — Hauptman) воєначальник, або ж «гетьман». Цей термін був широко розповсюдженим з XV ст. в Чехії, Польщі, Великому князівстві Литовському. Вживався він і щодо козацького ватажка під час походів проти татар чи на Чорне море. Цілком ймовірно, що й до виникнення Запорозької Січі та реєстру символом гетьманської влади була булава. Збереглися цікаві свідчення сучасників про обрання козацького гетьмана і його прерогативи. Французький інженер Гійом Левассер де Боплан, який в 30—40-х роках XVII ст. перебував на Україні, писав: «...коли зберуться усі старі полковники і старі козаки, що користуються серед них пошаною, кожен з них віддає свій голос за того, кого вважає за найздібнішого, і той визначається більшістю голосів. Якщо обраний не хоче приймати посади, відмовляючись невмінням, малими заслугами, браком досвіду чи похилим віком, це йому не допомагає... Якщо обраний козак приймає на себе обов'язки старшого, то дякує зібранню за виявлену честь, хоча додає, що недостойний і для такої посади нездатний, далі ж, однак, урочисто запевняє, що докладе зусиль і старання, аби гідно послужити як всім взагалі, так і кожному зокрема, і що завжди готовий покласти своє життя за своїх братів (так вони називають між собою один одного). На ці його слова кожен плеще в долоні, вигукуючи: «Слава! Слава!» і т. д. Потім усі один за одним відповідно до свого рангу йдуть вклонитися йому, а старший подає їм руку, що в них служить за форму вітання. Ось так вони вибирають свого старшого, що часто відбувається серед Дикого Поля. Вони йому дуже підкоряються. Цей старший їхньою мовою називається гетьманом (hettman), його влада необмежена аж до права стинати голови і садити на палю

тих, хто провинився. Гетьмани дуже суворі, однак нічого не починають без військової наради, яку називають Радою (Ruds). Немилість, якої може зазнати старший, змушує його бути дуже обачним у своїх діях, зокрема, щоб не трапилось жодної невдачі, коли веде їх у похід, і щоб він проявив себе хитрим і відважним під час непередбачених зіткнень (з ворогом), оскільки за виявлену малодушність його вбивають як зрадника. Негайно обирається новий отаман так само, як я розповідав вище. Керувати ними і вести їх у похід — нелегка справа, і нещасний той, кому це випадає».

Важливе значення для утвердження гетьманського титулу серед українського козацтва мала діяльність Богдана Ружинського, Криштофа Косинського, Самійла Кішки і особливо безстрашного воїна й мудрого політика Петра Конашевича-Сагайдачного. Перебуваючи на посаді старшого реєстру, він дбає про розвиток освіти і культури на Україні, сприяє відновленню православної ієрархії. Водночас Петро Сагайдачний відзначився, насамперед, як воєначальник, організатор боротьби проти турецько-татарської агресії. Відповідно і в джерелах він частіше іменується гетьманом.

З розвитком національно-визвольного руху на Україні в першій половині XVII ст. гетьманами оголошували себе ватажки повстанського війська Тарас Федорович, Павло Бут, Яків Острянин, Дмитро Гуня та ін. Вони намагалися впроваджувати на волості порядки, вироблені на Запорожжі. На козацькій раді під Корсунем (1632) вперше було прийняте рішення відстоювати їх на певній території, а саме Лівобережжі. Усвідомлення козацтвом себе не лише воїнами, але й володарями своєї землі яскраво звучить в універсалі Карпа Скидана (1637), «поставленого над цілою Україною». Активним учасником цих козацьких рухів був і Богдан Хмельницький. Здобутий досвід він реалізував в ході Визвольної війни XVII ст., ставши творцем Української козацької держави. В руках Хмельницького зосереджувалася вища виконавча і судова влада, керівництво адміністрацією й збройними силами. Самовладно й незалежно вів себе гетьман, репрезентуючи Україну на міжнародній арені. Сам Богдан Хмельницький прямо заявляв, що він є «единовладець і самодержець руський». Таким чином, гетьман утверджується, як вища посадова особа держави.

Поступовий процес інкорпорації України до складу Московської держави, який розпочався після 1654 року, не міг не вплинути і на прерогативи гетьманської влади. Вже наприкінці XVII (і особливо впродовж XVIII) століття почало обмежуватися коло питань, вирішення яких залежало від гетьманів. Насамперед, урізалося право зносин з іноземними державами, з часом посилився контроль над внутріполітичними акціями українських правителів, проведення самостійної фінансово-економічної політики тощо. Вирішення багатьох питань, якими займалися гетьмани, перебрали на себе спеціальні царські установи (Малоросійський приказ, Малоросійські колегії). Власне, й вибори гетьманів відтепер жорстко контролювала Москва.

Процес утрати автономних прав Гетьманщини став особливо відчутним за правління Петра I. Для царя та його наступників Україна і її народ були не самостійною державою та нацією, а лише відповідним «будівельним матеріалом» для зведення Російської імперії. Йшлося віднині не тільки про обмеження прав і прерогатив гетьманської влади, але й про остаточну ліквідацію її. Здійснення цієї акції було справою часу. Не випадково російські царі то дозволяють вибори гетьмана, то знову забороняють їх. Нарешті указом імператриці Катерини II в 1764 році інститут гетьманства остаточно знищено.

, Однак традиції по-насильницькому перерваної еволюції Української держави до кінця не були втрачені. Держава в Україні відновилася вже в якісно нових умовах.

У запропонованих нарисах подані образи 20 найвидатніших володарів гетьманської булави XVI—XVIII ст. Безумовно, що їх було набагато більше. Від маловідомих козацьких ватажків XVI ст. — Предслава Лянцкоронського, Івана Свирговського, Якова Шаха до гетьманів, на яких робив ставку уряд Речі Посполитої після Визвольної війни сер. XVII ст. — Степана Опара, Стефана Куницького, Суховія та ін. Не випадково традиції козацьких літописців по укладанню списків українських гетьманів продовжують і сучасні дослідники, про що можна довідатися у спеціальній літературі.

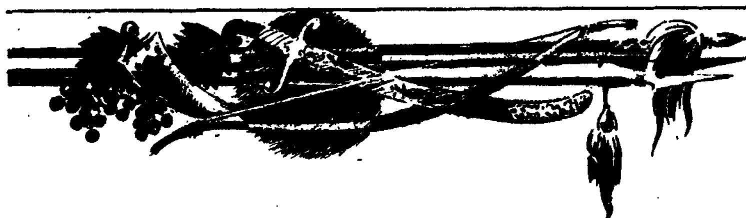
Термін «Московська держава» вживається до середини XVII ст., що відповідає тогочасній історичній дійсності. Пізніше характерною стає назва: Російська держава, Росія. При цитуванні джерел у тексті має місце різночитання окремих прізвищ історичних осіб та датування подій.

Валерій Смолій

Володимир Сергійчук

Дмитро Вишневецький

Крізь бурхливі століття пронесли українські кобзарі виплекану на широких степових шляхах пісню-думу:

У Цареграді, на риночку,
П'є Байда мед-горілочку...

Хто з нас не знає цих слів, хто не вражався мужністю пісенного героя?

Є й ще одна дума, присвячена козацькому отаману, прославленому в Байді, невідома широкому читацькому загалу:

Чого плачуть козаченьки?
Чого так голосять?
Бо щоб з ними оставався
Свого Байду просять.
Чого плачуть козаченьки
Такими сльозами?
Бо вже Байда розпрощався
З ними молодцями...

Більше чотирьохсот літ прославляє український народ безстрашного козака Байду, і майже стільки ж часу постать його прототипа — Дмитра Івановича Вишневецького не минає уваги істориків.

Пам'ять про Вишневецького — це й малиновий прапор українського козацтва. Бо той особистий штандарт князя

Вишневецького — срібний хрест і золоті півмісяць і зірка на малиновому, гарячому полі, — під яким запорожці ходили разом з ним у перші походи проти степової орди, передався в майбутньому і на знамена дніпрової вольниці.

Хто ж він, Байда-Вишневецький?

Як засвідчує одна «Родословная книга», Вишневецькі походять з роду Гедиминів. Батько Дмитра — князь Іван Михайлович з 1533 року був старостою ейшиським і ворнянським, а з 1536 — пропойським і чичерським, помер 1543 року. Мати — Анастасія Семенівна, дочка Семена Олізаровича і княгині Острозької, сестри князя Костянтина, ревнителя православ'я на Україні, засновника однієї з перших українських шкіл, народила чотирьох синів — Жигимонта, Дмитра, Андрія, Костянтина і дочку Катерину.

Треба зазначити й таке. Авторитетний зарубіжний українознавець Любомир Винар вважає, що Вишневецький — нащадок турово-пінських Рюриковичів.

Уперше ім'я Дмитра Івановича Вишневецького в історичних документах згадується під час ревізії Кременецького замку 1545 року. Історик М. Маркевич наводить, на наш погляд, легенду про те, що Дмитро Вишневецький був обраний козацьким гетьманом на нетривалий час ще 1513 року. Такої ж думки дотримується автор анонімного рукопису «Гетьманщина», що зберігається в ЦНБ АН України. Річ у тому, що в цей час з татарами активно боровся дід майбутнього гетьмана — князь Михайло Васильович Вишневецький (1475—1517). У 1512 році він із своїми синами Іваном та Олександром розбив орду під Лопушною. Документи називають кілька сіл, що були в його власності: Кушки, Підгайці, Окнин, Тараж, Комарин і Лопушне. Однак, як свідчать матеріали розмежування між Литвою і Короною Польською, розміри його володіння були більшими. З опису 28 вересня 1546 року дізнаємося про маєтності «Олексинцы властная отчизна и дидызна князей Вишневецких, имение Крутнево, Лопушное, Бобровцы».

Тоді ж, 1546 року, Дмитро Вишневецький у судовому порядку вирішував справу з Чарторийським за якийсь будинок у Вільно, а через рік отримав старостинський уряд у Ворнячині.

Аналіз історичних умов того часу показує, що Дмитро Вишневецький був не перший представник панівного класу, котрий зрозумів, що лише спираючись на запорозьке козацтво, можна успішно відбивати напади степової орди. Це вже довели Остафій Дашкович, Предслав Лянцкоронський та інші старости на південному пограниччі.

Наприкінці 30-х — на початку 40-х років XVI століття особливо відзначився в боротьбі проти нашестя степової орди староста барський Бернард Претвич. Розповідаючи на сеймі 1550 року про свої походи, він відзначив, що бував у них разом з «воєводою Київським Пронським, князем Корецьким, князем Вишневецьким і князем Володимирецьким». Конкретні дані про участь Дмитра Івановича Вишневецького у відсічі чужоземної агресії, наводяться в османських «Реєстрах кривд», які надсилалися до польської столиці. В них і віднаходимо першу згадку про боротьбу князя Дмитра Вишневецького з турками: в період з 8 червня 1548 по 6 грудня 1549 року він безперервно непокоїв залогу Очаківського замку, який належав тоді Порті. В одній з таких експедицій Вишневецький перебував із «старостою брацлавським князем Богушем Корецьким, старостою барським Бернардом Претвичем, синами гетьмана Миколи Сенявського Ярошем і Миколою». Ці нові факти показують: твердження Д. І. Яворницького, що ім'я Вишневецького стає популярним лише з 1550 року — помилкове. Навпаки, є підстави зробити припущення, що Дмитро Вишневецький починав боротьбу з ординськими нападниками задовго до цього, скажімо, ще 1538 року, коли його батько організував своїх підданих проти татар і турків. І це цілком імовірно, оскільки на Волині, як заявляли представники місцевої шляхти в 1540 році, «будь єсть або не єсть перемир'є з татары, тогды предся з коня мало зседаєм».

Обійнявши з кінця 40-х років XVI ст. посаду старости черкаського і канівського, на межі з територією якого й зародилося українське козацтво, Дмитро Вишневецький за свій головний обов'язок вважав захищати південні кордони держави. Крім того, до активної боротьби з степовими нападниками змушувала трагедія двоюрідного брата князя Федора Вишневецького: 1549 року все його сімейство в Перемирку потрапило в полон. Цей факт, до речі, зафіксований і в «Кроніці Марціна Бєльського»: «Того року татари в кінці вересня в руських землях великі шкоди вчинили. Замок у Перемирку облягли, в якому князь Вишневецький утриматися не зміг, піддався з дружиною татарам. А коли він із замку вийшов, залишок людей його ще мужньо боронився перед татарами, але татари, приступ учинивши, замочок спалили і всіх у неволю забрали». Про це ж повідомляв у своїй відписці Московський посол до Литви Федір Безобразов.

І в наступний час Вишневецький виявляє активність у боротьбі з ордою. Його прізвище постійно фігурує в турецьких скаргах. Так, навесні 1552 року за участю князя відбито овець вартістю 6745 акчей, 196 коней, 245 волів...

Після цього ім'я Вишневецького згадується в документах під 1553 роком, коли він вирушив до Туреччини. Досі не вдалося виявити архівних матеріалів, які пролили б світло на справжні причини цієї поїздки до Константинополя і дали б детальну інформацію про його шестимісячне перебування там. Відомо лише, що зустріли українського князя в столиці Оттоманської Порти добре: «Цесарь его в службу принял был и дашком осмотрел, а потом вольно с панства выпущен...».

Припущення Дмитра Яворницького про те, нібито Вишневецький як незалежний феодал мав право добиватися підтримки султана, що вже був сюзереном деяких правителів-християн — молдавського, трансільванського та валаського господарів, не підкріплюється як документами, так і поверненням після приїзду з Константинополя на попереднє місце служби черкаським і канівським старостою, яке залишив за ним Сигізмунд-Август. Згодом польський король так вмотивував перед кримським ханом це своє рішення: «Нам было тое с подивеньем, же он без нашое воли там (в Туреччині — *В. С.*) ехал, а так ласкове принят и цело вышол до панства нашого. С тое причины разумели есмо, же большей будет схилен людем вашим и не допустит козаком шкоды чинити улусом и чабаном цесара его милости турецкого, познавши ласку и жалованье, и про то поручили есьмо ему сторожу польную».

Князь Вишневецький, безумовно, знову обійняв посаду прикордонного старости черкаського й канівського насамперед тому, що зарекомендував себе ще раніше досвідченим і надійним охоронцем українських земель, талановитим воєначальником (навіть у Бахчисараї визнавали його вміння «коло военных речей»). Жаль, звичайно, що В. О. Голобуцький з вищенаведеного дипломатичного реверансу Сигізмунда-Августа (зручного для нього на той час) зробив висновок про антизапорозьку політику Вишневецького під час перебування останнього в Туреччині. Він вважає, що Вишневецький, котрий прекрасно знав, яку загрозу бачать для себе турецькі й татарські феодали в існуванні запорозького козацтва, міг запропонувати султану загнуздати запорожців, покласти край їхнім сухопутним і морським походам на Туреччину і Крим.

З такою точкою зору важко погодитися. По-перше, на той час ми ще не маємо свідчень про сухопутні походи українських козаків безпосередньо на Крим, а особливо ж морем на Туреччину — вони почнуться дещо згодом, саме за участю і під керівництвом Вишневецького. В уже згаданому виступі Бернарда Претвича розповідається про переслідування ординців лише до Очакова та Акермана. Про сутички українців з татарами та турками поблизу Очакова й Акермана йдеться і в скаргах султана Сулеймана до польських королів протягом 1540—1550 років. У зв'язку з цим можна навести й думку М. Маркевича на користь того, що перші великі морські походи запорозьких козаків почалися за участю Дмитра Івановича: «Вишневецкий сделал весьма значительное в Сечи нововведение. Он первым приказал устраивать чёлны из буйволовых кож, чтобы легче было, в случай нужды, переносить их по сухому пути».

По-друге, Вишневецький, імовірніше, міг домовлятися від свого імені як староста черкаський і канівський про врегулювання прикордонних конфліктів, добивався від правителів Туреччини припинення набігів кримської орди на українські землі, пригасивши її войовничий запал.

Можна висунути ще й таку версію. Як відомо, 1549 року вся родина Вишневецьких потрапила до татарського полону. 1552 року сам польський король просив правителів Бахчисараю звільнити княгиню Вишневецьку: «Штобы тую княжну Вишневецкую до Отчизны ее отпустил». Вірогідно, що Дмитро Вишневецький міг вирішувати в Константинополі й питання, пов'язані із звільненням з полону своїх родичів. На наш погляд, це більше відповідає справжнім мотивам поїздки Вишневецького до Туреччини, ніж твердження польського дослідника Й. Вольфа, що основна причина її приховується у відмові Сигізмунда-Августа видати за Вишневецького найбагатшу наречену того часу — княжну Гальшку Острозьку, а також передача посади старости Черкаського і Канівського Дмитрові Сангушкові.

У Польщі, як бачимо, не вірили в щасливе повернення Вишневецького з Туреччини. І справді, треба було бути надзвичайно мужньою і сміливою людиною, аби зважитися на таку поїздку до «блискучої» Порти — туди, звідки з 1548 по 1553 рік не раз у грізних листах до польського короля султан вимагав покарати українського князя за розправи з ординськими грабіжниками.

З-за браку конкретних документів важко пояснити, чому Вишневецькому вдалося живим і неушкодженим повер-

нутися в рідні краї. Можливо, його захистила прославлена Роксолана, дружина Сулеймана І? На жаль, повторюємо, архіви поки що не відкрили матеріалів про перебування і переговори козацького ватажка з султаном. Знаємо лише, з розповіді самого «Дмитрашки», що в Порті його зустріли добре, «жалованьем осмотрен был».

Повернувшись з Туреччини, Дмитро Вишневецький мав аудієнцію в короля під Любліном, після чого був призначений прикордонним «стражником», зокрема на Хортиці.

Протягом 1555 року відомі нам документи не називають імені українського князя. Очевидно, саме в цей час він закінчував укріплювати замок на Хортиці, ретельно готуючись до майбутніх сутичок з ординськими завойовниками.

Звичайно, плани приборкання кримської орди були на руку й московському цареві. То ж цілком імовірно, що Вишневецький, повернувшись із Порти, висунув перед ним через донських козаків чи московських прикордонних воєвод проекти спільної боротьби проти хана.

До речі, радянський дослідник Ю. П. Тушин, котрий вивчав історію морських походів запорожців і донців, також схиляється до думки, що похід 1556 року московських загонів у пониззя Дніпра — це, по суті, підтримка Іваном Грозним пропозиції Дмитра Вишневецького про спільну боротьбу з татарами. На такий крок царя змусили піти напади орди, яка протягом 1521—1530 років тричі вторгалася на землі Московської держави, у 1531—1540 — тринадцять, у 1541—1550 — десять разів. Деяке зменшення набігів кримського хана в сорокових роках, вважаємо, слід віднести на рахунок активізації в цей період походів українського козацтва на Очаків, Акерман, Тягиню, що змушувало правителів Бахчисараю постійно тримати на півдні України великі сили.

Повертаючись до подій 1556 року, можна погодитися з думкою С. М. Соловйова про те, що похід Ржевського дав новий поштовх руху «между козаками Малороссийскими». Аналіз бойових дій запорожців разом з московським загоном під проводом дяка Ржевського свідчить: вони не могли розпочатися без попередньої домовленості, а відтак переговорів послів дніпровської вольниці принаймні з путивльським воєводою — найближчим тоді державцем московського царя до Запорожжя. Відомо, що його представники постійно перебували в Черкасах і Каневі; Іван Грозний просить польського короля в червні 1551 і в березні 1552 року «чтоб им потому ж обид никаких не было».

Для аргументації нашої позиції щодо попередніх зносин Вишневецького з представниками Московської держави варто висловити й такі міркування. Як відомо з Никонівського літопису, Москва передбачала похід під Кримські улуси в березні 1556 року. Ржевський мав спуститися з верхів'їв Псла, побудувавши там човни, у Дніпро, а далі — за пороги, на Низ, «а Данилка Чюлкова да Иванка Малцова послал государь по Дону проведывать крымские вести».

Зрозуміло, без попередньої домовленості про такий похід Пслом і Дніпром загону Ржевського не могло бути й мови, оскільки минув уже не один десяток років як за цим регіоном закріпилася неофіційна назва козацької землі, і мало хто насмілився б самочинно пересуватися степом, не увійшовши в зносини із запорожцями. Саме на цьому й наголошував польський посол Михайло Галабурда в Криму: «И Вишневецкий штокольвек чинил за листы Великого князя Московского хотячися ему прислужити... чого певне ведомость из листов князя Великого пропись маем, же его до себя перезывал, и поколе Вишневецкий его листов не мел, не важился на Днепр ити и шкоды чинити».

Наведений документ свідчить, що переговори Вишневецького з московськими представниками щодо спільних дій проти татар розпочалися задовго до прибуття на Дніпро загону Ржевського. Хоч українському князеві хан «дари на вси его люди послал ему и до себе служити звал», пропонуючи «неприятеля нашого великого князя Московского воевати».

Крім того, без відома Січі до Ржевського не могли приєднатися триста українських козаків на чолі з отаманами Млинським і Михайлом Єськовичем, в крайньому разі без дозволу свого старшого, а ним був Дмитро Вишневецький. Надто — що татарські й турецькі джерела головним винуватцем розорення Очакова називають не дяка Ржевського, а якраз Дмитра Вишневецького. Кримський хан, приміром, повідомивши польського короля про те, що «князь Дмитрей... его милости цесаря турецкого замку Очаковскому шкоду немалую учинил», погрожував: «Нам бы то латвей стало того слугу вашого князя Дмитрея до рук своих достать». Турецький султан, детально описавши шкоди, які чинить постійно князь Дмитро турецьким володінням, сповіщає про напад на Очаків 29 червня 1556 року загону Вишневецького, який складався з 600 кіннотників, а також із запорожців на вісімнадцяти чайках, що «приплили Дніп-

ром». Сулейман вимагав від короля, аби Вишневецького за таке зухвальство «скарати велів».

Ще три обставини вказують на існування попередньої домовленості між московським урядом та українським козацтвом. По-перше, вже влітку 1556 року посли Івана Грозного чули у Варшаві, що «Вишневецкий отъехал к Москве». Очевидно, підставою для таких розмов було перехоплене польським урядом листування запорожців з представниками Москви (можливо, поки що тільки на рівні прикордонних воєвод). По-друге, одночасно з бойовими діями Ржевського та українських козаків у Причорномор'ї п'ятигорські черкеси взяли турецькі укріплення Темрюк і Тамань на Таманському півострові, а донські козаки ходили до Керчі. Й, нарешті, про попередні плани Вишневецького переходу до Москви засвідчує і такий факт, на який чомусь досі історики не звернули уваги. Вже на початку 1556 року князь Дмитро поступився окремими своїми володіннями якомусь Міхаловичу. Отже, Вишневецький заздалегідь готувався до розриву з королем.

Переконавшись після успішних операцій проти ординців у прагненні московського уряду підтримувати запорозьке козацтво, Вишневецький висилає перше відоме нам офіційне посольство до Москви. Про нього зберігся такий запис у документах: «В сентябре 1556 г. бил челом Михаил Ескович, чтобы его государь пожаловал, а велел себе служить, а от короля из Литвы отъехал и на Днепре на Кортицком острову город поставил против Конских вод у Крымских кочовищ. И царь и великий князь послал к Вишневецкому детей боярских Ондрея Щепотова да Нечая Ртищева да того же Михайла с опасною грамотою и из жалованием».

Друге посольство від Вишневецького прибуло до Москви через місяць. Його знову очолював отаман Михайло Єськович «с товариши». Вони й говорили на прийомі: «а приказал князь Дмитрей, что он холоп царя и великого князя и правду на том дал, что ему ехати ко государю, а пошел воевати крымских улусов, и под Ислам-Кирмен, служачи царю и великому князю».

Таким чином, другий приїзд Михайла Єськовича мав засвідчити ухвалу українського козацтва перейти на службу до московського царя. Офіційно це мало закріпитися з прибуттям до Москви самого Дмитра Вишневецького. Але він на той час був зв'язаний бойовими діями проти татар. Зокрема, за повідомленням московського посла Федора Загряжського від грудня 1556 року, «сеє осени о

Покрове Вишневецкий князь Дмитрей взял Іслам-Кермень и людей побил и пушки вывез к себе на Днепр во свой город».

Цей похід, помилково твердить Голобуцький, був по суті першим і останнім самостійним виступом Вишневецького проти татар. З таким твердженням погодитись важко, оскільки документальні джерела, особливо турецькі, засвідчують зовсім протилежне: ім'я Вишневецького часто фігуре в листах султана до польського короля в турецьких «Реєстрах кривд». І до приходу московського загону на Пониззя Дніпра, і пізніше.

До значних самостійних операцій Вишневецький, до того ж одразу після повернення з Іслам-Кермена, слід віднести організацію ним оборони Хортицького замку від кримського хана Девлет-Гірея. У листі, переданому через козака Дениску Малово, український князь писав, що «царь крымский со всеми людьми крымскими подступил под его город на Хордецкий остров и приступал 24 дня. И божим милосердием и царя и государя великого именем и счастьем от царя (хана. — *В. С.*) отбился и побил у царя многих людей лутчих, и пошел царь от него с великим соромом». Зовсім не випадково після цієї поразки Девлет-Гірей просив у султана допомоги військом.

Як ніхто інший, Дмитро Вишневецький розумів, що успіх боротьби з ординською навалою буде забезпечений тоді, коли Запорозьку Січ підтримуватиме Московська держава. Він, зокрема, звертав увагу Івана Грозного на те, що «докуды в том городе (на Хортиці — *В. С.*) люди будут царским именем, и крымцов на войну ходить никуда нельзя».

Враховуючи підтримку московського уряду та організаційне зміцнення дніпровського козацтва Вишневецький вважав за можливе дати генеральний бій кримському ханові. Саме у зв'язку з цим він звернувся за допомогою і до польського короля, аби «людьми и стрельбою посилили оный замок». Козацький посланець Захарко однак не тільки не одержав відповіді від Сигізмунда-Августа, а й був затриманий ним до закінчення роботи Варшавського сейму.

Не відпустивши Захарка на Запорожжя, Сигізмунд-Август послав до Січі «дворянина» Василя Шишковича для вияснення обстановки (хоча в цей час на Січі перебував польський посол Андрій Одинцович), король не відгукнувся конкретними діями на пропозицію козаків і їхне прохання про допомогу. «Да которое место на Волыни

воевал крымский царевич» хоча й до нього з Волині приходило «мужиков с двести, и королю о том бил челом, чтобы их оборонил от крымского, а не оборонит, и он бы им ослободил иного государя добывати, или бы их в иные городы перевел».

Тим часом Вишневецький, не дочекавшись повернення свого посланця до польського уряду, відправляє до короля вже відомого нам Михайла Єськовича, через котрого вимагає від Сигізмунда-Августа пояснення причин тривалого затримання Захарка. Проте король, якому Михайло Єськович вручив листа від Вишневецького по дорозі з Варшави до Вільно, не відпустив його одразу ж з відповіддю. Він вмотивував цей крок тим, що, мовляв, чекав від свого посла донесення «про справи і замисли царя Перекопського».

Та все це — відмова у відкритій допомозі запорозькому козацтву проти орди. Сигізмунд-Август, звичайно, не міг зважитися на цей крок, оскільки боявся загострити відносини з Портою, яка не пробачила б розгрому кримського хана. Ось чому польський король, дякуючи Вишневецькому за будівництво вкрай необхідного Хортицького замку на пограниччі — «такая послуга твоя приемна есть», водночас звертає увагу князя на те, аби там не збиралися «лихі люди, які шкодитимуть панствам нашим».

На відміну від московського уряду, який конкретною допомогою підтримував Вишневецького в боротьбі проти ординських набігів, польські власті не відгукнулися на пропозиції козацтва, що дало підставу московському послу Роману Пивову заявити згодом у Варшаві: «Стоят люди государя нашего на Днепре, берегут християнство от татар, не одним государя нашего людем оборон и королей земле защита: бывал ни один татарин за Днепрь, как государя нашего люди учали стоять на Днепре...».

Водночас Вишневецький, незважаючи на грізний лист султана до короля від 6 травня 1557 року про «приборкання гвалту підданого свого пана Дмитра», продовжує вести бойові дії з ордою, доносить у Москву про пересування панського війська, що дало можливість Московській державі своєчасно виступити в поле.

Про «неспокій», який чинив Вишневецький того літа на турецьких окраїнах, зокрема біля Акермана, свідчить чергова скарга султана до короля: «Всього злого і лотрства причиною є князь Дмитраш... біля порога Порти того лотра, якимось способом до рук діставши, скарати».

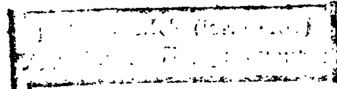
Але десь під осінь Девлет-Гірей, зібравши сили, знову підступив до Хортиці. На цей раз Вишневецький не зміг втриматися і змушений був через деякий час залишити острів. Князь у відписці до Івана Грозного зазначав: «...Он с Днепра с Хортицкого острова пошел потому, что корма у него не стало, и казаки от него разошлися, а цар крымской пошел на его город да Турского люди многие в судах да волохи...».

Перебравшись у Черкаси й Канів, Вишневецький запитував царя, що йому робити далі. За розпорядженням Грозного князь, залишивши Канів і Черкаси, виїхав до Москви, «потому что царь и великий государь с королем в перемирьи». В листопаді 1557 року Вишневецький «целовал государю крест, что ему служить царю и великому князю во веки».

Одержавши від Грозного «город Белев» з великими земельними наділами, український князь не зайнявся влаштуванням свого господарства. У грудні, очоливши озброєний загін, він виступив на захист окраїни Московської держави від татар. Московський літописець зазначив, що кримський хан, підійшовши із стотисячним військом до річки Мечі, допитувався в захоплених у полон рибалок «о Вишневецком князе Дмитрее, да о Иване Шереметеве, в немцах ли?». І коли ті відповіли, що «Ивана на Рязане, а Вишневецкого на Туле, а князя Михайла Воротынского в Калуге — приде на них страх и трепет вскоре воротятся назад на бегство устремяся».

Наведений уривок переконливо засвідчує неабиякий військовий талант Вишневецького. Після цього, на початку 1558 року Іван Грозний на чолі п'яти тисяч стрільців і козаків «отпустил Вишневецкого на Крымские улусы... во Псле велел суда наделати и из запасы ити на Днепр. И велел государь князю Дмитрию стояти на Днепре и береги своего дела над Крымским царем, сколько ему Бог поможет». З приводу цього царському послу у Варшаві доручалося говорити: «Государь послал на Днепр князя Дмитрея Вишневецкого со многими людьми, чтоб над Царевичем (крымским ханом. — *В. С.*) поискати и пленных бы людей освободити, закже на Волыни живет все християнство и государь о их невзгодах велми скорбит».

Про виконання цього наказу в червні 1558 року Вишневецький через Івана Мягкова доповів царю: «приходил к Перекопу и сторожей побил за шесть верст от Перекопи, а люди ему встречю Крымские не бывал ни один человек, а стоял и начевал и назавтрее до половины дни за десять

верст о Перекопи, и пошел ко Днепру на Тованьской перевоз, ниже Ислам-Кирмени польтретьятцать верст и на перевозе стоял три дни, а Крымцы к нему не бывали и не являлися».

Потім Вишневецький повернувся на Хортицю, де чекав підходу загону Ржевського. Залишивши на Монастирському острові вище порогів припаси, «пошел летовати в Ислам-Кирмен», плануючи звідти робити походи «на крымсково улусы за Перекоп и под Козлец».

Шкоди ординцям Вишневецький, мабуть, завдав більше, ніж згадується про це в московських документах, бо наприкінці травня 1558 року султан Сулейман знову вимагав од Сигізмунда-Августа «для запевнення спокою на пограниччі усунути звідти Дмитра, котрий знову розпочав там свій розбій».

Пізніше Вишневецький прислав до Москви з князем Андрієм Вяземським «крымского полоненика городецкого татарина Кочеулая Сенгильдеева сына Бастановца», який повідомив, що «царь крымской со всеми людьми готов в Перекопи, а к турскому просить людей послал же; а как турской царь людей ему на помочь пришлет, и тогды де царь крымский хочет быть на великого князя Украины...»

Ця інформація була надзвичайно важливою для своєчасної підготовки оборони південних кордонів Московської держави. Виславши передові полки назустріч імовірному вторгненню татар, Іван Грозний відправив до загону Вишневецького, Микиту Карпова «со своим жалованием з золотыми; а князю Дмитрею, а с ним Игнатию Заболоцкому велел к себе ехати». Очевидно, московський цар, цінуючи українського князя як умілого воєначальника, хотів мати його під рукою в разі нападу татар. Цю думку підтверджують факти.

Про дальший розвиток подій розповідають московські документи: «Месяца февраля, — зазначається в одному з них, — отпустил царь и великий князь воеводу своего князя Дмитрия Ивановича Вишневецкого на Донець, а велел ему приходить на Крымские улусы, суда поделав, от Азова под Керчь и под иные улусы», а Данила Федоровича Адамова відправив на Дніпро. На Дон пішов тоді воєвода Вешняков, якому «велено... сходитися... со князем Дмитреем Вишиевецким».

Тим часом князь відправив з «поля» до Москви чотирнадцять полонених, «а писал, что побил крымцов на Яйдаре близко Азова; было их полтретьяста человек, а хотели ити под Казанские места войною... Да шел Мишка Черка-

шенин ко князю Дмитрею же и побил крымцев вверх Донца Северского и четырех языков крымских ко государю прислал». Ось яку інформацію містять документи «блискучої» Порти. В квітні чи в травні 1559 року Вишневецький напав на турецьку фортецю Азов. Напад було відбито лише завдяки допомозі, яку подали гарнізону ногайські племена, та підтримці оттоманської ескадри з шести великих і незначної кількості малих галер.

Облога фортеці та бойові дії загону Вишневецького в пониззі Дону викликали голод не тільки в Азові, а й у кочовищах Великої Ногайської орди, що знаходилася між Доном і Волгою. Частина їх у зв'язку з цим навіть переселилася в турецькі володіння в Буджаки.

Про бойові дії загону Вишневецького в пониззі Дону московські документи мовчать, згадується в них лише про його прибуття у вересні 1559 року до Москви «из Дону, а с ним прислали Черкасы (черкеси. — *В. С.*) Ичюрукамурзу Черкаского: все черкасы біют челом, чтобы их государь пожаловал, дал бы им воеводу своего в Черкасы и велел бы их крестити».

Водночас турецькі архіви відкрили нам нове і про повторну облогу Вишневецьким Азова восени 1559 року. Так, адмірал турецького чорноморського флоту Алі Реїс повідомляв султанському дивану, що після його прибуття в Азов «Дмитрашка», котрий атакував тоді цю фортецю, відступив на північ. Присутність у гирлі Дону турецьких галер перешкодили іншому московському воєначальнику (очевидно, Данилу Адашеву, оскільки дослідник прочитав «Ада». — *В. С.*), прийти на допомогу Вишневецькому з чотирьохтисячною армією. Одночасно бей Кафи писав до столиці Порти, що оттоманська ескадра відбила напад загону московитів на Керч.

Нарешті, французький учений Лемерсье-Келькеже наводить ще один документ, що стосується походів Вишневецького на турецькі володіння в Криму і на берегах Азовського та Чорного морів. Йдеться в ньому про наступ черкесів на Таманському півострові і на Кафу. Ця атака була також відбита, голови черкеських начальників, а також кількох московських проводирів були відправлені до султана.

Чи не після цієї поразки черкеси звернулися до Івана Грозного про прийняття їх у підданство? Й те, що вони приїхали до Москви разом з Вишневецьким, засвідчує про активну його участь в їхньому повстанні проти турків.

У лютому 1560 року «отпустил государь Вишневецкого

на государство в Черкасы (Черкесію. — *В. С.*). А с ним отпустил вместе князей черкаских Ивана Омашука да князя Василия Собока с братьею, и попов с ними хрестіанских отпустил, а велел их крестити обещанію і по челобитью и промышляти над крымским царем».

Можна погодитися з тим, що 1560 року московський уряд виробив план дій проти Криму з трьох сторін — Дніпра, Дону і Черкесії. Переконливим у цьому плані є царський лист до одного з мурз — Ізмаїла, залежних від нього: «чтобы одноконечно перешел за Волгу на Крымскую сторону и стал бы на Усть-Медведицы, да отпустил бы крымского воевати детей своих племянников. А царя и великого князя люди на Дону готовы, а в головах у них Истома Извольский, а приказано ему накрепке з детьми его дело делати за один и перевоз им держати, а на Днепре наместник черниговский дьяк Ржевский со многими людьми готов стоит, а в Черкасах — князей Дмитрий Вишневецкий со многими ж людьми. А послал их царь и великий князь по его, Измаила, приказу, и он бы своего приказу не переменил, рать бы свою на Крым одноконечно послал, чтоб Вишневецкого и Дьякова стоянье не безлен было».

Через два місяці, в червні, Ізмаїл одержав царське нагадування: «И мы по твоему слову сее весны послали в Черкасы князя Дмитрия Вишневецкого да черкаских князей Амашика да Сибока, а велено им со всеми с Черкасскую сторону Крым воевати... И велено им ждати тебя и до зимы».

Безумовно, одним з ініціаторів цього проекту війни з Кримом був Дмитро Вишневецький. Про це свідчив також Андрій Курбський, який називав українського князя серед «храбрых мужей».

Тепер повернемося до турецьких документів, які висвітлюють події 1560 року. Вже в березні й квітні в Константинополі одержано з трьох різних джерел попередження про підготовку великого наступу з боку Московської держави. Каді Азова і бей Кафи, зокрема, писали, що ворожа армія, яка готувалася захопити Крим, перебувала під командуванням «Дмитрашки».

За наказом султанського дивану приведено в стан бойової готовності збройні сили. З Константинополя в Азов послали ескадру з семи кораблів; тут швидко відновили фортифікаційні споруди, гарнізон поповнився загоном яничар, а також запасами продовольства. На чолі османських сил, стягнутих на захист Азова, стояв сілістрійський бей Сінан-паша.

Крім солдатів, завербованих у Сілістрії, йому підпорядковувалися сінахи і добровольці з восьми інших бейликів (округів), а також загони під командуванням молдавського й валаського воевод та армія кримського хана. Ш. Лемерсье-Келькеже, порівнюючи ці військові приготування проти «Дмитрашки» з приготуванням Блискучої Порти проти інших її європейських противників — Венеції або Священної Римської імперії, зазначав, що такі заходи султана були винятковими, і єдиний випадок в історії Туреччини того часу — всі вони спрямовувалися не проти окремої держави, а проти окремої особи.

Мобілізаційні заходи Порти насторожили польського короля. Він поспішив внести данину кримському хану і твердо пообіцяв, що заборонить козакам здійснювати набіги на оттоманські й татарські володіння.

Французький посол у Константинополі так викладав факти в своїх донесеннях: московити разом з черкесами опустилися Доном повз Тани (Азов), оволоділи кількома фортецями і досягли Кафи; дванадцятьом санджакам біля Трапезунда послані накази відновити становище. В них згадується капітан Дмитрашко, котрий став ватажком черкесів.

А ось висвітлення подій у турецьких документах. У липні 1560 року Вишневецький розпочав наступ на Азов, але, в зв'язку з прибуттям оттоманської ескадри на чолі з беєм Кафи, зазнав невдачі; тоді князь з черкесами спробував форсувати Таманську протоку і, проникнувши в Крим, атакувати Кафу. Однак, про цю акцію турецькі власті були попереджені заздалегідь — інша їхня ескадра спеціально чекала в протоці й відбила наступ.

Проте добитися цього турецькому війську було нелегко: «за гідні послуги, надані під час захисту Азова від московитів під проводом Дмитрашки і черкесів племені Жемогли» бея Кафи Сінана султанський диван відзначив тридцятьма тисячами акчей.

Задумана з таким широким розмахом експедиція проти Криму не вдалася Московії. Неуспіх Вишневецького слід пояснити й тим, що від черкеських князів і Великої Ногайської орди він не одержав підмоги (20—30 тисяч чоловік), як намічалося. Ш. Лемерсье-Келькеже, який вивчав турецькі документи, переконаний, що хтось з московських купців, котрі прибули до Кафи, повідомив тамтешні власті про намір «Дмитрашки» здійснити напад на Азов. Тим самим царський уряд начебто мав намір продемонструвати могутньому південному сусідові свою добру волю: він від-

мовлявся від «Дмитрашки», за якого не хотів нести відповідальність. Починаючи з літа 1560 року в розпорядженні Вишневецького були лише його власні загони, завербовані з числа українських і донських козаків та черкесів племені Жане.

Важко сказати чи повністю відповідає істині цей факт, зафіксований турецькими архівами. Однак незаперечним є те, що сам Іван Грозний був противником війни з Кримом, тим більше в умовах конфлікту з Лівонією, який розпалювався тоді. Він, очевидно, боявся серйозного ускладнення міжнародної обстановки, оскільки походи на Крим у цей період викликали тривогу не тільки в Бахчисараї й Константинополі, а й у Кракові (з лютого 1561 року відносини з Польщею взагалі стають ворожими).

Вишневецький же перебував серед того оточення царя, яке підштовхувало на війну з Кримом, і, звичайно ж, усвідомлював, наскільки важко вести її, бо не міг не бачити, як потерпають від набігів орди українські та московські землі.

З початком 1561 року в Туреччині продовжували готуватися до нових сутичок з Вишневецьким. У донесеннях французького посла з столиці Порти зазначалося, що двадцять галер чекають виходу в Чорне море для захисту татар, Кафи та Азова. Передбачалися бойові операції «Дмитрашки» у напрямку Мегрелії. Щоправда, в серпні султанський флот повернувся назад, оскільки при спробі висадитися в незнайомій місцевості турки зазнали втрат.

Самостійні дії Вишневецького не імпонували Івану Грозному, і він відкликав українського князя з Північного Кавказу за те, що «учел жити в Черкасах не по наказу». Вишневецький із своїм загоном перебрався спочатку на Запорожжя. Тут, зупинившись на Монастирському острові, він одержав дозвіл короля Сигізмунда-Августа повернутися до Польщі.

Проте Вишневецький ще вагався йти на розрив з Іваном Грозним (можливо, він сподівався схилити того на боротьбу з Кримом). А поки що князь вирішив повернутися до Москви. Про це повідомляє Никонівський літопис: «Ноября к царю з Днепра воевода князь Дмитрей Иванович Вишневетцкой, а был государскою посылкою на Днепре и Крымские улусы воевал, которые кочевали близко Днепра».

Цього разу український князь пробув у Москві до квітня 1562 року, після чого цар відправив його знову в пониз-

зя Дніпра, «а с ним Каневскіе Черкасы, а велел им недружбу делати царю крымскому и королю литовскому».

Про особисту участь у цій кампанії Вишневецького відомі нам документи не згадують, але, безумовно, люди князя «первей сего в замку Хортуса наймя Миколай з иншими товарищами своими и теж з Черкас поймя Кабели, з стрельцами з петьмастами человеков з одиночившися, пришедчи под Очаков, подданому его, цесаря многие шкоды починили». 31 липня 1562 року до царя в Можайськ прийшла звістка, що князь Дмитро Вишневецький «отъехал с Поля с Днепра в Литву, к Польскому королю со всеми своими людьми, которые с ним были на Поле».

Звичайно, Вишневецький поїхав до короля не лише тому, що в зв'язку з падінням Вибраної Ради царя і початком війни з Литвою це було «ему выгоднее». Не треба забувати, які зміни сталися в характері Івана Грозного в цей час, яких переслідувань почали зазнавати ті, хто ще вчора користувався його довір'ям. 1560 року потрапив в опалу голова уряду Олексій Адашев, наступного року арештували двоюрідного дядька царя князя Глинського, потім голову Боярської думи Бєльського. Цілком можливо, що така доля чекала й Дмитра Вишневецького, котрий як і «Иван Шереметев, Алексей Адашев, Иван Михайлов и иные», належав до тих радників царя, котрі, за його словами, «чинили ссору с Крымом». Це відчуття не підвело українського князя: «А которые наши люди ближние промеж нас, — писав Грозний кримському хану, — з братом нашим з Девлет Киреем царем ссорили, мы то ссыскали, да на них опалу свою наложили есмя — иные померли, а иных разослали есмя, а иные ни в тех, ни в сех ходят».

У грудні 1562 року Вишневецький разом з Ольбрехтом Лаським прибув на Любельський сейм. Цей шукач пригод, претендуючи на господарський престол, наступного року підбив князя на козацький похід у Молдавію. Але несподівано Вишневецький відступився від Ласького, сподіваючись, очевидно, сам обійняти цю посаду. Проте, потрапивши в пастку, його загін був розбитий, а сам князь, закований в ланцюги, відісланий до Туреччини.

Зупинимось тепер на обставинах смерті Дмитра Вишневецького. Сучасник українського князя польський хроніст Мартин Бєльський описує її так: «Вишневецький і Пясецький були скинуті з башти на гаки, вмуровані в стіни біля морської затоки по дорозі з Константинополя в Галату. Пясецький помер негайно, а Вишневецький, зачепившись

ребром за гак, жив у такому положенні три дні, поки турки не вбили його з луків за те, що лаяв їхню віру».

Це повідомлення, як бачимо, повністю узгоджується з пісенними даними. Однак його відкидали деякі радянські вчені, котрі спробували спростувати вже усталену думку майже всіх істориків про тотожність легендарного Байди з князем Вишневецьким. Але історичні джерела свідчать про інше. Так, сучасник Дмитра Вишневецького — Б. Папроцький, писав: «Волохи взяли Пясецького зрадою разом з Вишневецьким і відправили в Туреччину, там замучили їх страшною смертю. В. Цареграді над морською затокою, що тягнеться до Галати, були поставлені дві шибениці, одна над другою, на кожній були закріплені два розтопирені гаки (схожі на вили), а на верхній тільки гайка, до якої була прив'язана вірьовка. За допомогою вірьовки підняли Пясецького і швидко спустили з верхньої шибениці на нижню, він, падаючи, зачепився ребром за гак, залився кров'ю і швидко помер, тому що повернувся головою вниз. Після нього подібне зробили з Вишневецьким, але той зачепився ребром і повернувся очима вверх, а потім жив ще три дні, поки невірний не застрелив його з лука, оскільки Вишневецький проклинав Магомета і його віру».

На користь саме таких обставин смерті Вишневецького свідчить і пізніше повідомлення іншого польського хроніста Мацея Стрийковського. Побувавши 1574 року в Константинополі, він записав у своїй хроніці, що «висаджувався під гаком Вишневецького» — «шибеницею з шести гаків над морською затокою, на яких Вишневецький з Пясецьким висіли». В іншому своєму творі Стрийковський твердить, що в Туреччині бачив місце смерті Дмитра Вишневецького.

Український князь Дмитро Іванович Вишневецький належав до панівного класу Польсько-Литовської держави. Але у важку для рідного народу годину він, як свого часу і князь Пожарський у Московії, бореться з його ворогами.

Від своїх попередників — Дашкевича, Претвича та інших окраїнних державців польського уряду, які загравали з козацтвом, він відзначався тим, що зв'язав свою долю з ним безпосередньо, і першим з українських феодалів перейшов на прожиття за Дніпровські пороги. Його організаторська діяльність дозволила згуртувати дніпровську вольницю навколо Січі, зробити її авторитетним ядром, свого роду притягальною силою для всіх, хто не хотів визнавати над собою влади магнатів, ладен був стати на герць із гнобителями українського народу. Саме Вишневецький, заклавши на Хортиці перший укріплений замок,

поводячи себе незалежно від намагань польського уряду тримати Січ у повному підпорядкуванні, спираючись на підтримку московського царя і бойових побратимів з Дону, почав відособлювати запорозьке козацтво в автономну, а згодом і в самостійну від Польсько-Литовської держави організацію.

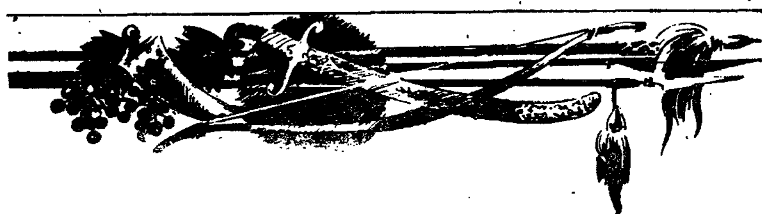
Ставши на невпинну боротьбу з татарсько-турецькою агресією і будучи найвеличнішим ворогом Блискучої Порти, український князь Дмитро Іванович Вишневецький (Байда) заслужив на добру пам'ять нащадків.

Сергій Лепявко

Криштоф Косинський

Довга історія українського козацтва донесла до нас сотні імен представників славного січового лицарства. Однак не всі вони живуть у вибагливій народній пам'яті та історичній традиції. Відомими, а в наш час, на жаль, маловідомими, залишаються лише декілька десятків осіб. Ці люди були провідниками певних історичних процесів або показали себе яскравими особистостями, чи, що бувало найчастіше, втілювали в собі те й інше. Герой нашого нарису — Криштоф Косинський належить до історичних діячів першої групи. Постать Косинського приваблює любителів старовини тим місцем, яке зайняла його діяльність в історії козацтва. Саме під його керівництвом запорозька січова вольниця вперше повернула свою зброю від ворога зовнішнього — татар і турків — до внутрішнього — державної влади і пануючого класу. Ці події поклали початок півстолітній козацькій війні проти Речі Посполитої, яка закінчилася за Богдана Хмельницького. І хоча дії козацтва за Косинського ще не мали чітко поставленої мети соціального і національного визволення, однак початок будь-якого історичного процесу завжди привертає особливу увагу.

Разом з тим з'являється і природній інтерес до осіб, які стояли біля витоків процесу. До другої групи діячів козаччини — тих, хто відзначився особистими якостями — Косинського, на жаль, віднести не можемо. І це не його вина. Просто ми не маємо жодного прямого свідчення, яке б характеризувало Косинського як людину, його риси харак-

теру, особливості поведінки. Документи, які стосуються Косинського, дають змогу, не відхиляючись від історичних фактів, реконструювати тільки останній період його життя, і то лише зовнішню канву, послідовність подій, що відбувалися. Між тим, попередня біографія Косинського, безумовно, була багатою на цікаві події. Шляхтич за походженням, який опинився на Січі в переломний момент її існування і вибився у визнані козацькі лідери повинен був мати сильний характер і відповідно себе зарекомендувати. А козацтво визнавало єдину рекомендацію — оплачену кров'ю і потом успішну службу серед січового товариства. Подробиці такої служби Косинського затаємничив час. Залишається робити тільки більш або менш обгрунтовані припущення. За їх межі дозволяє вийти художня фантазія письменника, але ніяк не раціональне мислення історика.

Змирившись з тим, що крізь призму подій несила побачити найцікавіше — живу людину, яка носила ім'я Криштоф Косинський — ми все ж маємо певні можливості для дослідження його попередньої біографії. Косинського як історичну особу виплекало козацтво. У тій анонімній масі «свавільних людей», «низовців», «черкас», яка вирувала на Запорожжі і виплескувалася на довколишні землі, десь з 1570-х років був присутній і К. Косинський. Саме козацька стихія винесла його на гребінь подій, які отримали назву «повстання Косинського». Тому історія розвою козацтва того часу була й історією невідомого нам життя Косинського.

Зупинитися на діяльності козацтва 1570—80-х років необхідно ще й тому, що для більшості наших сучасників воно являє собою статичний «шароварний» образ з народної самодіяльності. Уявлення про козака XVI і, скажімо, XVIII ст. нічим не відрізняються між собою. Насправді ж, то була на рідкість динамічна суспільна група, яка буквально з кожним десятиріччям змінювала своє обличчя.

Особливо це стосується періоду розвитку козацтва від Дмитра Вишневецького до Криштофа Косинського. У цей час козацтво різко зросло чисельно і вийшло на міжнародну арену як самостійна військово-політична сила. Тоді ж уперше й з'явилася згадка про славний осередок козацтва — Запорозьку Січ, її офіційне визнання правлячими колами Речі Посполитої.

1578 рік. Місто Львів. Польський король Стефан Баторій в урочистій обстановці підписав документ про створення козацького реєстрового війська. З козацької сторони засвідчила свою вірність королю й Речі Посполитій делегація запорозької старшини на чолі з Андрієм Лиханським. Ко-

заки були визнані не просто найманцями, яким влада зобов'язувалася платити за службу певну грошову суму. Власті фактично узаконювали створення нового юридичного стану. Для середньовічного суспільства, в якому станові (юридично-правові) перегородки мали величезне значення, це була подія унікальна. Її значення належно оцінили тільки значно пізніше. Подібні спроби регламентування козацької діяльності робилися декілька разів і раніше. Зараз же Баторій пішов на це, щоб укотре спробувати прибрати козацтво до рук і отримати дешеве військо для ведення Московської війни. Однак це військо виявилося дешевим тільки у відношенні суми плачених йому грошей. Головним же здобутком козацтва у цій угоді було саме визнання його в якості окремого суспільного стану з відповідними правами і привілеями — особистої свободи, власних самоуправління й суду, права власності на землю та ін.

Але юридичне визнання козацтва відбувалось не на пустому місці й не з королівської ласки. Це був результат його оновлення в нових політико-правових умовах, після довгої і впертої боротьби за свої права. Стародавньою основою козацтва був споконвічний степовий слов'янський люд, який сторіччями жив в умовах прикордонної боротьби з степовими племенами. Тепер же, з середини XVI ст., у козацтво стала масово вливатись інша суспільна група — бояри-слуги.

Це був нижній прошарок давнього єдиного військово-рицарського стану в Україні. Існували вони ще з давньокиївських часів. До XVI ст. литовські власті активно підтримували боярство, вбачаючи у ньому військову опору держави. Особливо заохочувалось їхнє поселення на кордонах держави. Цілими колоніями вони осаджувались навколо прикордонних замків, таких як Черкаси, Канів, Бар та ін. Багатші з бояр мали маєтки з феодально залежними селянами і становили, разом з князями клас землевласників. Більшість же, особливо на Київщині і Східному Поділлі, де не вщухала постійна прикордонна боротьба, не мали змоги заводити великого господарства. Вони залишалися дрібними воїнами-рицарями, які відбували службу за наділ землі. Відірвані від політичних центрів Великого Князівства Литовського, живучи власними регіональними проблемами, українські бояри-слуги складали специфічну групу населення країни. На протязі XV ст. держава всіляко охороняла права всього боярства на території ВКЛ і тому це сторіччя не випадково називали «золотим віком» боярства.

Однак з початку XVI сторіччя польська держава змінює своє ставлення до бояр. З розвитком військової техніки — переходом армій на вогнепальну зброю — велика кількість дрібних професійних рицарів стає уже непотрібною. Цей процес характерний для всієї середньовічної Європи. При цьому феодальна держава визнавала належними до шляхти лише тих осіб, які мали підтверджені права на феодальні землеволодіння (землю з селянами). Більшість бояр-слуг, які володіли землею на звичаєвому праві, таких підтверджень не мала. Тому тільки частина з них була визнана «боярами-шляхтою», а в інших почали масово відбирати землі. У перспективі їх чекала доля перетворитись у феодально залежних селян. Юридичним актом, який узаконював процес знищення боярства, була так звана «Устава на волоки» від 1557 року.

Люблінська Унія 1569 року, коли Україна потрапила під владу Польської Корони, до краю загострила ситуацію. Адже польське право взагалі не визнавало існування подібної суспільної групи. Поставлене на грань знищення боярство змушене було вести виснажливу боротьбу за збереження своїх прав. Природніми союзниками бояр-слуг стали при цьому їхні давні партнери по спільній прикордонній антитатарській боротьбі — козаки. І саме боярство, щоб підкреслити свою відбирувану владою свободу, поряд із старою назвою «рицарі» починає вживати назву «козаки» — вільні люди. Так, за історично короткий строк (1550—80-х років) відбувся досить швидкий процес масового покозачення боярства, або, інакше кажучи, «обоярення» козацтва. При цьому останнє з невеликої і досить аморфної маси степових промисловиків раптом перетворилось у значну, добре організовану групу населення із давніми військовими і суспільними традиціями.

Спроби уряду знищити це нове козацтво-боярство ніяких результатів не дали і не могли дати. Адже Україна, на відміну від інших європейських країн постійно потребувала великої кількості воїнів для ведення антитатарської боротьби. Це була об'єктивна необхідність і польський уряд був змушений це визнавати, так само, як і зважати на силу опору козацтва. Тому в Польщі вирішили, що коли вже не можна знищити козаків, то треба якось приручити їх і юридично оформити їхнє існування в нових правових умовах. Таким чином виник певний компроміс між владою і боярством-козацтвом. Влада, заперечивши рівність бояр-слуг із шляхтою, все ж мусила погодитися, що вони є не простими «хлопами», а окремим вільним привілейованим

суспільним станом. Це і було підтверджено козацькими реформами 1570-х років.

І от приблизно в цей складний період, не пізніше початку 1580-х років розпочинається козацька кар'єра Криштофа Косинського. Він був шляхтичем, родом з Підляшшя. Національність і релігія Косинського невідомі. Він міг бути православним українцем, окатоличеним українцем, або навіть «уродзоним» поляком. Для козацтва другої половини XVI сторіччя ці фактори не грали ніякої ролі — головним була вірність військово-корпоративним інтересам. На релігійні й національні проблеми козацтво стало звертати увагу значно пізніше. Незрозумілою загадкою для багатьох читачів може бути шляхетське походження козацького ватажка. Виховані радянськими шкільними підручниками, ми уявляємо козацтво єдиною масою втікачів-кріпаків із загостреним класовим чуттям, переповнених ненавистю до панів-гнобителів. Не можна сказати, що це уявлення зовсім помилкове, але воно відображає тільки частину справжньої картини такого складного соціального утворення, як козацтво. Описаний вище процес покозачення боярства в певній мірі спростовує подібні примітизовані стереотипи. Козаки-бояри, у свою чергу, не почували загальної ворожості до шляхти. Подібне відношення велося від історичної пам'яті про давню єдність військово-рицарського стану, до якого входили і шляхта, і боярство. Згадаємо, що навіть значно пізніше розглядуваних подій, у розпал Визвольної війни, Богдан Хмельницький постійно підтверджував українській шляхті її права і привілеї.

До кінця XVI сторіччя козаки остаточно розірвали попередні дружні відносини з магнатською верхівкою пануючого класу, яка в соціальній сфері проводила жорстоку кріпосницьку політику. Проте для української шляхти двері до козацтва були відкриті завжди без будь-яких обмежень. Шляхетсько-боярський елемент у козацтві, становив його провідну, політично зрілу групу. З нього виходила основна частина козацької старшини, у тому числі гетьманів, кошових отаманів, полковників. Січове товариство принципово не визнавало пріоритету крові, але успіхам шляхти в козацтві сприяло не походження, а те, що вони були більш освіченими, політично розвинутими і змалку готувалися до військової діяльності. Це вигідно відрізняло їх від козаків-простолюдинів.

Автор сподівається, що подана вище інформація може служити своєрідними історичними координатами для кращого розуміння маловідомих читачеві процесів. А тепер

звернімося до подій, які відображали ці процеси і були пов'язані з початковими етапами діяльності Косинського. Не викликає сумнівів, що він мав великий авторитет серед козацтва. З цього напрошується висновок, що майбутній гетьман спочатку провів серед запорожців не один рік. Можна припустити, що Косинський потрапив на Січ десь від початку сімдесятих до початку вісімдесятих років XVI ст. Він міг козакувати уже в Богдана Ружинського — найвідомішого князя — козацького ватажка після Дмитра Вишневецького. Цей молодий здібний воїн загинув у 1576 році при взятті фортеці Аслан-городок в пониззі Дніпра. Косинський міг брати участь у боротьбі за молдавський престол претендентів Івоні та Івана Підкови, підтриманих козаками, міг бути в молдавській столиці Яссах разом з козацьким старшим Яковом Шахом. Можливо, перебував уже серед перших реєстровців 1578 року. На жаль, ті списки до нас не дійшли.

Якщо ж Косинський тоді ще не козакував, то можна досить впевнено твердити, що він потрапив до козацьких лав під час Московської війни Стефана Баторія. Тоді в козацтво влилось багато добровольців з дрібної шляхти. І уряд це всіляко заохочував. На стороні польського короля в 1579—1582 роках воювало проти Москви до чотирьох тисяч козаків. Вони діяли на всьому фронті бойовищ — від Путивля і Стародуба до Полоцька і Пскова. На українському прикордонні вони вели переважно дрібну партизанську війну, а на півночі входили до складу королівських військ. Баторій був задоволений тим, що енергія козацтва спрямовувалась у потрібному для Речі Посполитої руслі. Однак, надії короля на лояльність козацтва виявилися марними. Як тільки закінчилася Московська війна, козаки знову почали напади на турків і татар. Разом з козацькими загонами Косинський у 1583 році міг здобувати найбільшу турецьку фортецю в Молдавії і всьому Північному Причорномор'ї — Тягин (Бендери). Цей напад дістав розголос по всій Європі. В козаках почали вбачати реального союзника народів центральної Європи в боротьбі проти османської агресії. Інакше вів себе польський уряд, який дотримувався політики нейтралітету щодо Туреччини. Коли козаки повернулися з переможного походу, їх почали переслідувати, виловлювати по містах і селах. На вимогу турецького посланця тридцять спійманих козаків було страчено у Львові. Однак, такі репресії могли тільки роздратувати козацтво і воно зовсім перестало зважати на польський уряд. Адже їхня діяльність, при всьому авантюризмі

й політичній невиваженості (особливо з точки зору польських політиків), мала об'єктивно зумовлений характер. Польський уряд не міг стримати майже щорічних нападів татар на українські землі. Тягар цієї виснажливої боротьби, пущеної державою на самоплив, лягав на плечі козацтва.

З посиленням козацтва у вісімдесятих роках XVI ст. мінялась стратегія і тактика дій. Воно могло вже вести не тільки дрібну партизанську війну, виконувати сторожову й розвідувальну службу і відбивати полон при відступі татар з України. Козаки все більше розгортали наступальну політику, спрямовану на знищення гнізд турецько-татарської агресії — міст-фортець Північного Причорномор'я. Вони намагалися також зупиняти походи татар на українські землі. Низове лицарство, звичайно, не могло стримати великі походи кримського царя *, коли він збирав 40—60-тисячну орду. Але подібні походи відбувалися раз на декілька років. Дрібніші ж виправи кримських царків і мурз мали місце по декілька разів на рік. Подібні напади козаки відбивали все успішніше. Ця боротьба відбирала в козацтва найбільше сил і приносила найбільше користі. З кінця XVI ст. козаки немовби щитом прикрили від татарських нападів середнє Подніпров'я, яке внаслідок цього почало швидко заселятись і стало осередком козацької України.

Вразливим місцем для татар і зручним для козаків були дніпровські переправи. Саме на них запорожці почали зустрічати татарські орди й перетинати їм шлях в Україну. Таких випадків відомо чимало. Показово, що саме в одному з них уперше з'являється ім'я Косинського. 2 травня 1586 року кошовий отаман Богдан Микошинський у листі до іншого старшини — К. Підвисоцького — повідомляв про перебіг подій на дніпровських переправах: «прискакала сторожа з низу, з Тавані і городків, послана Криштофом, і дала знати, що цар кримський прийшов туди з усією силою і хотів переправитись», але внаслідок повені там була висока вода. А коли татари пішли до броду в іншому місці, то їх зустрів уже попереджений кошовий із запорожцями і в бою зупинив переправу ворога.

Криштоф (а всі дослідники впевнені, що мається на увазі Косинський), як ми бачимо, знаходився на відповідальній і небезпечній сторожовій службі. Керувати оборо-

* У XVI—XVII ст. кримських володарів у Московії та Польщі називали не ханами, а царями.

ною переправ запорожці доручали найдосвідченішим козацьким старшинам, тобто таке достоїнство вже тоді визнавалося за Косинським. Після цієї події ім'я Косинського знову на довгі чотири роки зникає з сторінок документів. Однак, ми вже знаємо, що в бурхливій діяльності козацтва тих років був і його конкретний внесок.

А найбільший вибух козацької активності припав на 1587 рік. Козаки взяли турецькі фортеці Очаків, Білгород, Тягин, спробували посадити на молдавський престол нового претендента, здійснили морський похід на Козлів (Євпаторію). У серпні 1589 року козаки завдали великих втрат татарській орді на річці Кам'янці на Поділлі після нападу татар на Волинь і Галичину. Вночі козаки напали на кіш одного з татарських царків, знищили всіх татар і визволили біля трьох тисяч бранців. Інші татари прийшли на допомогу до своїх, але «козаки, як могли наспіх з тих трупів татарських... шанці (окопи — *С. Л.*) собі починивши... стали до них стріляти» і відбили атаку. Цей епізод красномовно свідчить про жорстокість часу, який розглядаємо. Не задовольняючись обороною, козаки восени 1589 року знову ходили на Тягин і Очаків. До якої з названих подій доклав руку Косинський — невідомо. Але те, що низове товариство невдовзі визнало його своїм гетьманом свідчить, що в подіях 1587—1589 років він мав бути одним з головних проводирів.

Старшинська служба — гетьманами, отаманами і полковниками — в козацькому війську була шанованою і впливовою, але й дуже непевною. Тому знаємо в тих роках лише декілька осіб, які втримувалися в козацькій верхівці досить довго. Це уже названі Микошинський і Підвисоцький, які в перших козацьких повстаннях намагалися триматись осторонь соціальних рухів, але твердо продовжували антитатарську боротьбу. Це і Ян Орішовський — ополячений український шляхтич, який більше двох десятків років був одним з керівників реєстровців і користувався авторитетом у всього козацтва. Багато старшин гинуло в безкінечних боях і битвах. Так, отаман Кулага наклав головою під час нападу на Козлів, не встигнувши вчасно покинути захоплене місто. Інші старшини просто зникали з історичної арени після однієї-двох згадок, як, наприклад, Лук'ян Чернинський. Це могло означати або загибель, або, в кращому разі, скинення з урядування. І тим більше поваги заслуговують ті особи, яким вдавалось очолювати козацьку вольницю упродовж кількох років. Довге козакування Косинського висунуло його в перший ряд серед ко-

зацьких ватажків, а наступні події поставили його на чолі козацтва.

У 1589 році виникла реальна загроза війни між Туреччиною і Річчю Посполитою. Як головний привід до конфлікту турки висували козацьке питання, тобто напади козаків — підданих Польщі — на турецькі володіння. Однак, це був усе ж привід, а не причина. Наприкінці XVI ст. правлячі кола Туреччини вирішили почати новий наступ на «гяурів», аж до повного підкорення всієї Європи. Невдовзі розпочалась і війна народів південно-східної Європи проти турецького панування. Тому загрозу нападу Туреччини на Польщу можна розглядати як прояв загальної османської політики щодо християнського світу.

Польський уряд був приголомшений таким розвитком подій. Небезпека змусила готувати мобілізацію всіх можливих військових сил. Тому, замість розправи з козаками, як вимагали того турки, уряд запросив їх на службу. На сеймі 1590 року схвалено план мобілізації стотисячного війська, в тому числі двадцяти тисяч козаків. Швидко набрали три тисячі реєстровців — тисяча кінноти і дві тисячі піхоти. Вони були розташовані на Поділлі поряд з польськими частинами.

Під час гарячкових приготувань, 25 квітня 1590 року, король Сигізмунд III направив до козацького гетьмана Войтеха Чановицького універсал з наказом перейти під командування брацлавського воєводи Януша Збаразького. При цьому король нагадав, що «через посланців наших Загоровського і Косинського про це раніше до вас писали». Тобто, виявляється, що на початку 1590 року Косинський був посланцем короля до козаків (!!!). Як опинився він у такій ролі й чи не суперечить це всьому сказаному вище про козакування Косинського? Швидше всього, що не суперечить. Справа в тому, що до кінця 1580-х років козакування магнатів і шляхти було досить поширеним явищем. Згадаємо хоча б козакування українських князів Вишневецьких і Ружинських. І хоч уряд з підозрою ставився до подібних осіб, але все ж вони залишалися повноцінними громадянами країни. Тому зрозуміло, що король мав усі підстави використати досвідченого в козацьких справах шляхтича в ролі свого посланця.

На користь козацького «походження» Косинського промовляє той факт, що його ім'я не зустрічається ні серед королівських чиновників, ні серед військовослужбовців Речі Посполитої того часу. Направити ж до козаків випадкову людину уряд у цій ситуації не міг. Скажімо, другий

посланець — Ф. Загоровський був ротмістром королівського війська і його поява серед козаків диктувалася необхідністю посилення контролю над козацтвом з боку військового командування. Цілком можливо, що Косинський опинився при королівському дворі як козацький старшина для координації дій козацтва і державної влади в зв'язку із загрозою війни. А потім, як «уродзоний» шляхтич, — направлений до козаків з відповідними інструкціями вже від імені короля. Очевидно, уряд розраховував на лояльність Косинського. Щоб підкреслити значимість нинішньої служби, він надав Косинському і Загоровському, а також козацькому гетьману Чановицькому (також шляхтичу) земельні пожалування. Косинський отримав маєтки Рокитне й Ольшаницю на Білоцерківщині. При цьому були швидко виконані всі необхідні формальності — до Києва прибув королівський дворянин і в гродському суді оголосив про введення у володіння маєтками названих осіб згідно королівській волі.

Однак, у 1590 році загроза війни для Речі Посполитої минула. Турки справді зібрали певне військо і направили його в Молдавію. Але, побачивши, що поляки готуються до серйозної боротьби, погодилися на переговори. Угоди було досягнуто за рахунок козацтва. Поляки обіцяли туркам вивести всіх козаків з дніпровського низу і розправитися з усіма непокірними. Зробити це польський уряд не мав сил, тобто подібні спроби могли тільки роздратувати козаків. Будь-кого могла вивести з себе рідкісна непослідовність польської політики — неодноразові переходи від репресій у спокійні часи до заохочень до служби під час небезпеки. Навіть найбільш лояльне до уряду реєстрове козацтво зазнавало подібних метаморфоз. Після досягнення угоди з Туреччиною кількість реєстровців зменшилася з трьох до однієї тисячі чоловік. Нещодавно набрані для святої справи оборони Батьківщини козаки раптово, внаслідок зміни політичної кон'юнктури, опинилися поза законом, і, зрозуміло, поповнили ряди незадоволених.

Більше того, польський уряд не виконував своїх зобов'язань і перед тими, хто залишався в реєстрі. Їм, як і коронному кварцяному війську, належала певна плата, хоча б у розмірі відшкодування за особисті витрати. А на відміну від тих же королівських жовнірів, козаки ще й озброювалися за власний кошт. Але польський уряд не мав грошей, щоб платити козакам, бо коли загроза турецької навали минула, шляхта відмовилася сплачувати податки на військо. Єдине, на що спромоглася влада щодо

козаків — це видати проти них грізні ухвали. Загалом, дії польської сторони виглядали справжньою провокацією до антиурядових виступів. Тому обурення козацтва в 1591 році було на рідкість одностайним.

Воно накладалось на більш глибокі соціально-економічні суперечності в житті України кінця XVI ст., породжені наступом кріпосницьких відносин і феодального землеволодіння. Цей процес активно спрямовувала українська магнатерія — князі Острозькі, Вишневецькі, Ружинські та ін. Ці недавні друзі й покровителі козацтва мерщій захоплювали землі на Київщині і Східному Поділлі, в тому числі й ті, якими віддавна користувалися козаки. А оскільки вони обіймали і всі місцеві адміністративні посади, то назрів ще один конфлікт — між козацтвом і магнатами-урядниками.

Сірником, кинутим у цю вибухонебезпечну атмосферу, стала, очевидно, особиста справа Косинського. Недавнє надання йому маєтку Рокитне на Пороссі виявилося пустою фікцією. На перешкоді Косинському стали К. Острозький і його син Януш. Вони вже давно вважали ці землі своєю власністю і внаслідок маніпуляцій документами добилися того, щоб це було визнано.

На той час рід Острозьких повністю доміиував в Україні і був наймогутнішим у всій Речі Посполитій. Сучасники писали, що К. Острозький міг би претендувати на королівський трон, якби не був схизматиком (православним). Острозькі мали у власності понад тисячу сіл і містечок, займали ключові адміністративні посади на українських землях. Сам старий князь був Київським воєводою. Його син Януш — воєводою Волинським. Разом ці воєводства становили більшу частину України. Януш займав ще ряд дрібніших посад, у тому числі білоцерківського старости, якому якраз і підлягало Рокитне. Зрозуміло, що Косинський не міг тягатися з магнатами в судовому порядку, скаржитися на Острозьких самим же Острозьким. А королівська влада не мала над ними ніякої сили.

Звичайно, невідомо, як повів би себе Косинський, якби отримав обіцяне пожалування. Ми знаємо немало прикладів, коли шляхтичі, «покозакувавши» і задовольнивши цим свій гонор, поверталися до розміреного поміщицького життя. А у випадках конфліктних ситуацій навіть ставали запеклими ворогами козацтва. Можливо, Косинський і не зрадив би козацькому товариству, але залишився б толерантним до властей, як подібний біографією до нього Ян Орішовський. Однак, у 1591 році перед ним постав інший

вибір — проковтнути приниження, або спробувати постояти за себе. Шляхетський і козацький гонор, помножений на загальне обурення козацтва, привели його до бажання провчити магнатів силою. А оскільки Острозькі були представниками пануючого класу властей, а Косинський ватажок козацтва, то цей конфлікт переріс у конфлікт козацтва з місцевою владою в Україні. Зрозуміло, що в подібній ситуації не слід перебільшувати значення в розвитку подій особистої образи окремої людини. В історії козаччини такі закиди робляться на адресу більшості козацьких лідерів — від Косинського і Наливайка до Павла Полуботка. Однак особисті проблеми цих осіб були лише відображенням загальної соціальної атмосфери суспільства.

Рішуче бажання Косинського постояти за свої і козацькі інтереси привернули на його бік усіх невдоволених. З літа 1591 року він іменує себе гетьманом і в такій якості визнається козацькою вольницею. Важливо відзначити, що до своєї смерті у 1593 році Косинський був єдиним гетьманом для всього козацтва, хоча в традиціях тих часів було паралельне гетьманування — керівництво великими загонами декількох ватажків. Це свідчить про одностайність підтримки Косинського всіма групами козацтва.

Більш далекоглядні польські діячі розуміли необхідність зняти напругу у відносинах з козацтвом виплатою йому грошей. Але державна машина країни вперто не бажала розставатися з тими фінансовими крихтами, які їй давала шляхта. Так, Ян Потоцький, кам'янецький староста і керівник військової оборони подільського прикордоння, у червні 1591 року отримав від коронного підскарбія розпорядження взяти для козаків гроші в Раві Руській з місцевої кварти, але це не відповідало встановленому порядку. Про плату козакам бідкались канцлер і коронний гетьман Ян Замойський і навіть львівський католицький архієпископ, але в першій половині 1591 року козаки її так і не побачили. Офіційний патрон козацтва Микола Язловецький писав до Я. Замойського про необхідність заплатити козакам, щоб запобігти новій біді. А біда насувалася хоча б тому, що низовці, звільнені поведінкою державної влади від обов'язків перед нею, знову збиралися в похід на «неприятеля хреста святого». Частина з них на чолі з Горностаєм нібито вирушала на море, а декілька тисяч чоловік, під керівництвом Косинського хотіли йти в Молдавію. Це надзвичайно налякало польські власті. За розпорядженням короля Язловецькому все ж вдалося умовити козаків, очевидно, знову обіцянками плати, і похід в Молдавію зірвався.

В результаті козацька енергія спрямувалася в іншому напрямку — на волость. У серпні 1591 року з містечка Пикова на Поділлі Косинський розіслав листи до різних козацьких загонів із пропозиціями приєднуватися до нього, аби добитися справедливості — «мусимо самі промишляти». І промишляння розпочалося. В жовтні козаки зайняли міста і містечка Переяслав, Білогородку, Білу Церкву, Трипілля, Київ. Під опорними пунктами волинських володінь князів Острозьких — Острополем і Костянтиновим — спалахували невеликі бої козаків із загонами Острозьких. Останні, очевидно, твердо вирішили не пускати козаків на Волинь, але Київщиною змушені були поступитися. На зайнятій місцевості Косинський звелів населенню присягнути козацтву. Зокрема, присягли на послух козакам жителі Канева і Черкас, Богуслава, і Корсуня. В Білій Церкві за наказом Косинського розстріляли «п'ятеро шляхтичів, які відмовилися визнати «козацький присуд». У захоплених замках козаки забирали гармати, порох, ядра, рушниці та інше військове спорядження. Загальна кількість козаків, які діяли під проводом Косинського сягнула до п'яти тисяч чоловік. Резиденцією козацького гетьмана стала Біла Церква.

Покидаючи Білу Церкву наприкінці грудня 1591 року Косинський особисто заглянув до будинку помічника князя Острозького місцевого підстарости князя Курцевича-Булиги. Козаки відкрили комору, і Косинський забрав звідти майнові документи князів. Це були пожалування, які підтверджували право власності Острозьких на землі й селян, зокрема на староство Білоцерківське і Богуслав, а також на «грунт Розволожський і Велику Слободу, і Рокитне». Тобто, Косинський знайшов документи Острозьких на володіння спірним маєтком. Це служить одним із аргументів для того, щоб пов'язувати дії Косинського з його особистими претензіями до Острозьких. Однак сам Косинський мусів розуміти, що з будь-яких документів він ніякої користі не споживе. Тому наїзд на будинок підстарости скоріше мав на меті зайве «насолити» могутнім суперникам.

Розвиток подій в Україні сполошив нарешті й польський уряд. 16 січня 1592 року король Сигізмунд III видав розпорядження про необхідність покари повстанців. У листі вказувалося: «дійшло до вух наших, що в українних воєводствах: Волинському, Київському і Браславському... (чиняться — *С. Л.*) нечувані шкоди, кривди, грабунки і морди як в містах і містечках, так і у селах від людей деяких свавільних, які ні на право посполите, ні на зверхність на-

шу ніц ся не оглядають». Серед найнебезпечніших дій козацтва, крім «знищення пожитків наших» і нападів на турків і татар, було відмічене й те, що вони «підданих наших приваблюють». Небезпеку союзу козацтва з «підданими» — міщанами і селянами — прекрасно розуміли всі. Справді-бо, з початком активних дій козацтва на волості почав розгортатися процес різкого збільшення втеч і приєднання до козаків селян і міщан. Для майбутнього посилення козацтва це мало вирішальне значення.

У листі-наказі до місцевих урядовців король також накреслював ряд заходів по приборканню повстанців — усі місцеві урядовці повинні шукати й карати людей «свавільних, нам у праві непослушних» і складати чорні списки всіх відсутніх дома господарів. Однак, без реальної підтримки військовою силою подібні розпорядження залишалися фікцією. Більш серйозним заходом уряду уявлялося призначення спеціальної комісії для розслідування дій козацтва. До неї увійшли представники української влади, які добре знали козацтво — снятинський староста Микола Язловецький, черкаський — Олександр Вишневецький, брацлавський — Якуб Струсь, барський Станіслав Гульський. Голова комісії Язловецький вважався офіційним патроном реєстрового козацтва. Ці комісари справді добре знали вдачу козаків і тому для розмови з ними зібрали власні військові загони.

На початку березня 1592 року комісари прибули до Фастова, звідки почали вести переговори з козаками, які засіли в Трипіллі. Декілька разів вони вимагали від повстанців припинити будь-які дії, видати Косинського, визнати розпорядження властей і розійтися по домівках. 10 березня Язловецький писав до козаків: «Панам молодцям Запорозьким, що в Трипіллі... Панове Молодці! Хоч ви, незважаючи на моє писання, вже показали себе непослушними і Королеві, пану моєму, і мені самому, забувши про свою присягу і обов'язки щодо свого природженого пана, але я розумію, що ви то вчинили через Косинського, зрадника Короля і Речі Посполитої, і думаю, що за одного лотра всі не схочете терпіти. Тому посилаю до вас ще цей лист, наказуючи вам від імені Короля, аби ви того лотра видали, а самі волі королівській не противились, бо тут ви народились і важко б вам було обійтися без Польщі, котрої вам би вже не знати. Інакше замість того, що я з вами мав служити Королеві і кров поганську розливати, — коли ви зараз не ув'язните того лотра і не вишлете

послів до мене, то я за поміччю Божою з людьми королівськими буду мститися над вами».

Як бачимо, козакам пропонувався досить зручний вихід — перекласти всю вину на Косинського і тим самим виправдати себе. Але вони на це не пристали. Королівські комісари, які підступили до Трипілля, побачили досить значні сили козаків і зрозуміли, що не зможуть розправитися з ними. Нові переговори привели до формальної угоди — козаки обіцяли, що не будуть бунтувати і знімуть Косинського з гетьманування, не видаючи його. З тим комісари й відбули, фактично нічого не добившись.

На позицію польських урядовців, можливо, вплинула не тільки слабкість їхніх сил, але й позиція впливових польських діячів — канцлера і великого гетьмана коронного Яна Замойського і гетьмаиа польного коронного Станіслава Жолкєвського. Останні вважали, що козацькі виступи є лише міжусобною боротьбою козаків проти князів Острозьких і тому це лише приватна справа Острозьких. Польські керівники були навіть раді, що козаки потрусять ненависного їм українського магната. Недалекоглядність такої політики панівних кіл Речі Посполитої стала зрозумілою значно пізніше. Так, польський хроніст І. Бєльський писав, що «не треба було легко тих речей важити, бо звичайно з таких малих початків великі речі стаються».

Зрозумівши слабкість властей, козаки й не думали припиняти своїх дій. Косинського з гетьманування вони не зняли. А, можливо, і зняли, а потім обрали знову. Подібного роду дипломатичні хитрощі використовувалися не раз. На Київщині козаки продовжували вести себе як дома. Повстанці неодноразово приходили до столиці воєводства — відпочивали там, забирали з замку «гармати, котрі ліпші, порох і всю стрільбу». Встановлення їхнього панування відбувалося в цілому мирним шляхом. Тільки в Переяславі сталася велика сутичка з місцевою шляхтою. Козаки взяли місто приступом, вбили підстаросту і багатьох шляхтичів. Загалом, повстання Косинського відзначалося досить м'яким відношенням між противниками. Цим воно відрізнялося від наступних козацьких рухів в Україні, коли міра озлобленості зросла, а разом з нею безмірно помножилася і міра жорстокості з обох боків.

У діях козацтва простежувалося бажання взяти за живе насамперед князів Острозьких. Міста, які займали козаки, в більшості випадків належали Острозьким, маєтки — також. Окрім Острозьких, козаки зводили рахунки і з дрібними чиновниками. Вони страждали десятиріччями від

їхнього свавілля та різноманітних поборів і утисків. Урядники брали з козаків непомірну плату за провіз продукції промислів з низу на волость, знущалися з козацьких сімей під час відсутності господарів, накладали на них різноманітну повинність. На слабку місцеву владу лягало і виконання всіх нереальних постанов уряду по приборканню козацтва. Кампанії по знищенню козацтва (через слабкість польської держави) ніяких результатів не давали, а незадоволення козацтва подібними діями спрямовувалося проти місцевих властей. Звичайно, ті пристосовувалися до ситуації як могли, нерідко ігноруючи нереальні розпорядження Варшави. Але загалом, давнє мирне співжиття місцевої влади і низовців поступилося місцем конфронтації між ними.

Для розвитку подій велике значення мала пасивна поведінка київського воєводи Костянтина Острозького. Здається, він мав би здійснювати енергійні заходи по приборканню козацтва. Але князь не прагнув до боротьби, хоча мав можливість особисто виставити більше трьох тисяч озброєних слуг. Відповідь на таку дивну поведінку магната слід шукати як у сфері економічній, так і психологічній. Маєтки Острозького на Київщині, в яких господарювали козаки, ще тільки заселялись і не приносили князю особливого прибутку. Відповідно і козаки не могли завдати йому серйозних збитків. Що стосується психологічного фактору, то старому князю було нелегко перенести різку зміну взаємовідносин між козацтвом і магнатерією. Все своє довге життя він вважався покровителем козацтва. Про тісні зв'язки Острозького з козаками неодноразово свідчили польські, турецькі й татарські інформатори ще з часів Баторія. Каральна акція проти козаків принесла б Острозькому як великі фінансові витрати і загибель власних людей, так і остаточну втрату прихильності козацтва, якою українські магнати все ж дорожили. Тому князь своїми руками не волів розправи над козаками. Він просив у польського сейму допомоги військом і грошима, а без цього відмовлявся нести відповідальність за події у ввіреному йому воєводстві.

Щоб якось зменшити тиск козацтва, українська магнатерія влітку 1592 року спробувала спрямувати енергію бунтівників у вигідне їй річище — на пустошення московських кордонів або виправи проти татар. Ідеологом такої політики щодо козацтва був тодішній київський католицький біскуп Йосиф Верещинський. З цього приводу московський уряд отримав тривожну звістку; «...біскуп київ-

ський та князь Олександр Вишневетський та єтароста Остринський Лаврін Ратомський наймують черкас атамана Косинського та інших і від короля їм сукна і гроші валяють, щоб вони йшли під Чернігів». Посилання старост на короля було явним перебільшенням, але не викликає сумнівів, що за цими заходами стояла фігура Острозького. Князь неодноразово висував претензії на Чернігово-сіверські землі, як своє спадкове володіння. Для подібних виправ на московські рубежі магнати завжди знаходили немало бажаючих. Скажімо, князі Вишневецькі поширювали свої володіння на Лівобережжі в основному за допомогою козаків. Однак зараз козацтво серйозно зайнялося справами на волості й виманити його звідси ніяк не вдавалося. Навіть спроба Й. Верещинського організувати великий похід на татар зазнала повної невдачі.

Козаки спрямовували свої дії в протилежному напрямку — на всю Київщину, Східне Поділля і на Волинь. Сам Косинський влітку 1592 року перебрався на південний схід Волині до містечка Острополя і звідти громив маєтки свого ворога Острозького. В селах, де стояли козаки, вони вводили свою владу. Це служило прекрасною рекламою козацтву. Селяни бачили людей, які жили вільним життям, без пана, без орендаря та урядника. Спроба Острозького в серпні 1592 року розбити Косинського закінчилася поразкою князя, що зміцнило становище козацтва.

На опанованих територіях козаки намагалися встановити свій порядок. У новому королівському універсалі з цього приводу вказувалося, що козаки не тільки «способом неприятельським» здобувають маєтки і міста, «а що важливіше, як шляхетського, так і міщанського стану людей до віддавання собі присяги і послушенства примушують». Уряд чітко усвідомлював, у чому полягає найбільша загроза існуючому ладу — в створенні альтернативних політичних структур. Подібні свідчення польських властей показують, що боротьба козацтва носила насамперед соціально-політичний, а не соціально-кримінальний характер. Козаки, хай і непослідовно і несвідомо, але виступали не тільки елементом деструктивним, але і в певній мірі — творцями нових адміністративних відносин. Згадані документи про «козацькі присуди» відображають початок процесу творення на волості нової, козацької влади — на противагу державній владі Речі Посполитої. У найближчі роки ця діяльність привела до створення козацьких громад у містах і селах, а пізніше — виросла у військово-адміністративний устрій України. Криштоф Косинський, який керу-

вав цими діями козацтва, у певній мірі може вважатися провісником майбутньої козацької республіки.

Козаки, звичайно, не підозрювали, які грандіозні наслідки можуть бути з їхньої діяльності і більше цікавились днем насущним. Пробувши все літо на волості й, маючи в перспективі ту ж волость аж до весни, вони вже планували собі заняття на наступний рік. З приводу їхніх планів маємо надзвичайно цікавий документ — грамоту Бориса Годунова до Криштофа Косинського, дану у відповідь на посольство запорозького козацтва до царя. Годунов вказував, що козаки «в грамоті своїй царській величності писалисте, що государ ваш король з турським помирився, а вас-то зараз у Києві козаків людей годних три тисячі. І одні хочуть йти до царя християнського до землі угорської, а інші до короля шведського, тільки ще на цю зиму у Києві жити будете». І козаки пропонували царю свої послуги «проти котрихось неприятелів», маючи на увазі насамперед татар. Москва з готовністю відгукнулася на цю пропозицію, але, чи вилилось це тоді в якісь конкретні форми співробітництва, нам невідомо. Подібне посольство спорядили низовці й до австрійського цісаря. Знаючи про початок австро-турецької війни, вони, очевидно, розраховували на зацікавленість у їхніх послугах цісарського двору. Про це посольство маємо згадку в повідомленні цісаря Рудольфа II московському уряду в першій половині 1593 року: «...козаки низовські били чолом, які в понизов'ї перебувають, і хочуть йти в Угорську землю і служити проти Турського». Однак у Празі, резиденції імператора, вони цього разу не отримали ніяких конкретних пропозицій. Обережний австрійський уряд вирішив спочатку з'ясувати правове становище козацтва. Однак, незважаючи на відсутність конкретного результату, посольство козаків в Австрію можна вважати також вдалим, оскільки звідтоді покладено початок контактів козаків з австрійським урядом, що дало плідні результати в 1594—1595 роках. Із названих козаками можливих роботодавців безплідними виявилися тільки їхні плани щодо шведського короля. І то з причини смерті останнього. А новим королем Швеції став польський король Сигізмунд III Ваза, тобто відбулася персональна унія Речі Посполитої і Швеції.

Царська грамота згадує декілька представників козацької старшини Яковицького, Бистрицького, Саська, Кизима, Осовського, Солмського і Федорова. Це дає нам уявлення про оточення Косинського, що важливо з огляду на непевність появи самого Косинського серед козацтва. Троє

з названих старшин відомі з інших документів. Сасько (Сашко Федорович) — одна з найпомітніших постатей старшин тих років, був, зокрема, послом запорожців до австрійського цісаря, а в 1593 році — полковником війська запорозького. Інший старшина — Яків Осовський — відомий як козацький отаман з 1590 року. Третій старшина — Матвій Федоров, за походженням, очевидно, московит, також був запорозьким отаманом, який ще в 1588—1589 роках діяв у басейні річки Донець. Тобто, ми бачимо, що Косинського оточувала і підтримувала заслужена козацька верхівка.

Поширення повстанських сил на Волинь привело до різкого загострення соціальної боротьби. Адже волинські землі були давнім осередком феодального землеволодіння. Тут знаходилась найчисленніша в Україні шляхта, тут же ширилися родові гнізда більшості українських магнатів, у тому числі Острозьких. Тепер, коли біда стояла на порозі, волинська шляхта почала вимагати від властей рішучих заходів і готуватися до боротьби з козацтвом.

Переломним в організаційному відношенні став січень 1593 року. На своїх сеймиках у Луцьку і Володимирі-Волинському шляхтичі оголосили «посполите рушення» (загальне шляхетське ополчення) проти козаків. Настрій шляхти зрозумілий, адже козаки, «звичаєм неприятельським немало замків, міст і сіл українних повоювавши, зголдовавши маєтність братів наших — шляхтичів оних країв і деяких самих осіб в неволю до в'язниці побравши, тепер з немалим військом з арматою способом неприятельським юж до воєводства Волинського притягнули, умисливши і далі панства Короля Його Милості пустошити і плюндрувати».

16 січня 1593 року король Сигізмунд III також видав наказ про скликання шляхетського рушення трьох українських воєводств — Волинського, Київського і Брацлавського. Польський сейм у своїй постанові вказав, що «сваволя козаків чим далі, тим більше шкодить Речі Посполитій, через це сейм 1593 року постановляє назвати козаків ворогами Вітчизни. Гетьманові війська нашого доручаємо тих свавільників знищити». Щоправда, королівське військо так і не вибралося на Волинь.

Під загрозою великих збитків і під тиском шляхти нарешті почав активно готуватися до боротьби і К. Острозький. Наприкінці січня 1593 року під його прапори до Старокостянтинова зібрались шляхтичі-ополченці українських воєводств. Януш Острозький привів добровольців з

Галичини і Польщі, а також угорських найманців. Косинський, який стояв в Острополі, дізнавшись про початок походу на козаків, відійшов до містечка П'ятка. Там він вирішив дати бій противнику. Під містом спорудився козацький табір. Однак, свою злу справу зробила зима. Козаки не любили воювати взимку, бо цей сезон був непридатним для їхньої тактики, у якій велика роль відводилась засідкам і земляним укріпленням. Ось і тут козаки не змогли окопатися — вирити навколо табору рів та шанці, що різко послабило їхню обороноздатність.

За декілька днів приспіли війська Острозького. Точні сили противників, які зійшлися під П'яткою, нам невідомі. За приблизними підрахунками в Косинського могло бути три-п'ять тисяч чоловік, а в Острозького — також біля п'яти тисяч. Окремі дрібні сутички між обома сторонами закінчувалися на користь козаків. Але все мала вирішити велика битва. Вона відбулася на другий день. Попервах козаки успішно відбивали наступ шляхти. Та, відчувши перевагу, вони покинули оборонні рубежі, почали наступ у відкритому полі... Але коли з глибини оборони на них з відбірною найманою кіннотою ударив Януш Острозький, ряди козацтва були розірвані й зім'яті. Козаки кинулися тікати — частина до міста, а частина до табору. На плечах відступаючих противник удерся в табір, почав нищити беззахисних у цій ситуації піших козаків. Треба сказати, що це рідкісний у козацькій історії випадок, коли козацький табір не вистояв у бою. Косинський із частиною свого війська відступив все ж організовано й закрився у містечку.

Отже, перемога була за Острозьким. Козаки втратили декілька сот чоловік убитими, мали сотні поранених і були обложені у П'ятці з усіх сторін. Переможцям дісталося двадцять шість гармат, козацькі військові клейноди. Однак, козацьке військо все ж не зазнало розгрому, адже переможці не мали сил для штурму. У цій ситуації Косинський вирішив просити миру. Козацькі посли звернулися до князя Вишневецького з проханням бути посередником у переговорах з Острозьким. Переговори точилися довго — біля тижня. Основою для угоди стала минулорічна домовленість козаків з королівськими комісарами під Трипіллям — зняти Косинського з гетьманування і не пустошити маєтків. Показово, що про видачу Косинського козаки не вели й мови. Навпаки, від імені козацтва переговори вів сам Косинський.

Угоду між обома сторонами підписали 10 лютого 1593 року. З огляду на колорит і унікальність тексту уго-

ди, приведемо її текст якомога повніше: «Я, Криштоф Косинський, на той час гетьман, і ми, сотники, атамани, все рицарство війська запорозького, визнаваємо тим листом нашим, що ми, поза великі добродійства і ласки ясновельможного пана Костянтина княжати Острозького... які його милість нам всьому війську з милостивої ласки своєї панської показувати і багато доброго для нас чинити рачив, і ми, забувши те все, немалосми прикростей і шкод його милості самому і діткам його милості, слугам і підданим їх милості поробили і завинили; ласки їх милості до себе порушили, які-то всі виступки наші, за приниженими і старанними проханнями і за причиною багатьох людей відомих, будучи їх милість під П'яткою, то все з милостивої ласки своєї... не прагнучи пролиття крові нашої, нам відпустити рачили; для чого ми, все рицарство війська вище менованого, тії всі кондиції, нам від їх милості княжати подані, і тут в листі нашому меновані, виконаємо, наперед обіцяємо і присягою своєю стверджуємо, що іж від тих часів, пана Косинського за атамана не мати і овшем на Україні зараз іншого, на те місце, не далі як за чотири тижні поставити...». Серед інших пунктів угоди були обіцянки козацтва слухатися розпорядження короля, не ходити на сусідні країни, не лежати в маєтках Острозьких і їхніх друзів, не приховувати втікачів від князя, повернути побрану по замках зброю та інше майно і «овшем їх милості служити».

А щоб умови не були порушені, то козацтво дало присягу: «Я, Криштоф Косинський, ми, сотники, атамани і все рицарство військо запорозьке один за одного і кожний з нас за себе присягаємо Пану Богу, в Трійці єдиному, який створив небо і землю на тому, що ми всі і кожний з нас зосібно, маємо і винні будемо тії всі кондиції, на тому листі нам подані і перелічені, їх милостям княжатам Острозьким, ціло і ненарушимо, не найдучи жадних причин до розрушення, здержати... так нам, Пане Боже, поможи! А якщо бисьми несправедливо присягали, Пане Боже, нас скарай кожним неприятелем нашим! І скарай нас, Пане Боже, на думах і на тілах, в тому і в пришлому віці! А для ліпшої певності і утвердження нашого вічного, той лист Я, Косинський, рукою власною підписав і печатку свою прикладаю, так само і ми всі військову печатку до того листа прикласти розказали, і, хто з нас писати вміли, на то есми руки свої підписали...»

Загалом, середньовічне мислення залишається для нас «невідомою землею». Навряд чи козаки, даючи присягу,

були впевнені, що зможуть її повністю виконувати. Як їм вдавалося при порушенні подібних присяг обходити страх Божий, який, безумовно, у них жив, невідомо. Втім, можна вважати, що більшість пунктів угоди була висунута Острозьким про людське око, в даному випадку варшавське. Скажімо, вимога не ходити в сусідні землі, тобто на татар, турків і Москву, була не прийнятна ні для козаків, ні для українських магнатів. Головне смислове навантаження угоди полягало в обіцянці козаків не чіпати маєтків Острозьких і, при потребі, служити їм. Українським князям, особливо Острозьким і Вишневецьким, було невигідно ні знищувати козацтво, ні ставити його в жорстокі рамки вимог польського уряду. Козаки були потрібні їм і для захисту від нападів татар і для міжусобиої боротьби, як резерв власних збройних сил. Для українських магнатів суть козацького питання полягала в тому, щоб спрямувати низове товариство у потрібне їм річище й повернути втрачений вплив на низове товариство.

Тому, перемігши козаків у бою, князь Острозький вважав це достатнім покаранням своєвольців. І після присяги всі обложені козаки були вільно відпущені. На прощання, щоб підкреслити свою всемогутність, Костянтин Острозький зажадав від Криштофа Косинського особистого вибачення. Той мусив при всьому війську впасти перед старим князем на коліна в сніг. Звичайно, для Косинського, шляхтича і козацького старшого, це було нечуване приниження. В Речі Посполитій, як власне, й у всій попередній історії України, не було прийнято плазувати перед можновладцями, в тому числі великими князями і королями. Але, будучи разом з усім товариством у безвихідному становищі, він пішов на цей символічний акт самоприниження. Це задовольнило честолюбство князя, і вчорашні противники розійшлися мирно.

Безрадісним було повернення козаків на Запорожжя. Втім, очевидно, вони не звинувачували Косинського в поразці. Може, дійшли до висновку про невинність його, а, може, нерозважливий виступ козаків з табору, який привів до поразки в битві, було здійснено без його дозволу. Подальший розвиток подій переконує, що авторитет Косинського не похитнувся. Криштоф продовжував бути загальновизнаним лідером низового лицарства.

Князь О. Вишневецький, як черкаський староста, з тривогою доповідав уряду про приготування Косинського до нових дій. Наміри козаків були невідомі князю і той переказував різні чутки. А саме, що Косинський збираєть-

ся «вивернути до грунту все пограниччя і нас усіх витяти». А для цього хоче злучитися з усіма ворогами Речі Посполитої — турками, татарами і росіянами, що він, мовляв, уже піддав московському царю все пограниччя. Зв'язок Косинського з Москвою був безсумнівним, але не більшим, ніж це завжди практикувало низове козацтво у звичайних справах антитатарської боротьби. Саме з цього приводу нам відома царська грамота Косинському, надіслана на Запорожжя навесні 1593 року. Якби низове товариство справді хотіло перейти на сторону Москви, то в 1592—1595 роках ніхто йому не міг би завадити це зробити.

Після відпочинку на Запорожжі козаки цілком обгрунтовано сподівалися повернути собі втрачені під П'яткою позиції на волості. Власне, їхня поразка просто зупинила просування козацтва на Волинь, в цей заповідник шляхетського землеволодіння. Але козацькі своєвільства зовсім не вгамувалися на Подніпров'ї і Східному Поділлі. Уже тоді території успішної діяльності козацтва окреслилися досить чітко і визначилися давніми місцевими традиціями. Набагато пізніше територіальний розподіл сфер впливу козацтва і шляхти знайшов своє втілення в меткій козацькій приказці: «Знай, ляше, що по Случ, то наше». По річці Случ якраз проходив кордон між Київським і Волинським воєводствами.

Поняття «свавільства», як ми вже розглядали, визначалися зовсім не нападами козаків на шляхетські маєтки. Це було встановлення повної незалежності козацтва, як організації в цілому і кожного козака-господаря зокрема, від уряду, місцевої адміністрації та панського гніту. Тому, коли Вишневецький писав, що Косинський піддав московському царю «все пограниччя більш на сто миль», він мав на увазі реальний факт виходу Подніпров'я з-під державної влади. Вихід козаків з-під влади одного монарха — польського короля — Вишневецький трактував як перехід під владу іншого — московського царя. Середньовічне мислення не уявляло можливості існування великих територій, населених людьми, поза владою якогось господаря-монарха. І хоча за Косинського козаки не збирались міняти свого сюзерена, далекоглядний Вишневецький зміг точно визначити тенденції розвитку козацького руху. І коли за Богдана Хмельницького січове товариство вирішило розірвати з польським королем, то все насправді кінчилося тим, що козацтво само знайшло собі нового володаря.

Після поразки козаків під П'яткою О. Вишневецький намагався відновити свою колишню владу черкаського і

канівського старости. Адже ще наприкінці 1591 року міста Черкаси й Канів склали присягу козацтву. Тобто, сфера влади Вишневецького ці роки обмежувалася тільки мурами міських замків. Однак досягнути успіхів князь не зміг і тому, почуваючи силу козацтва, був такий неспокійний. Зі свого боку запорожці, перепочивши і зібравшись із силами, вирішили для початку провчити саме Вишневецького. Вони мали рахунок до князя і за П'ятку, і за ще давніші образи. Вишневецький, як найближчий до Запорожжя урядовець, хоча й загравав з низовцями, однак завдавав їм і немало прикростей своїми поборами і непомірними митами з козацьких промислів.

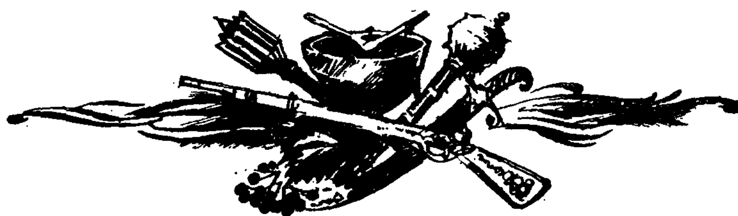
У травні 1593 року Косинський вибрався з Низу в Черкаси. З передовим загоном він спокійно в'їхав до міста і зупинився у придорожній корчмі. Почували себе козаки впевнено і безпечно. І за це поплатилися. Вишневецький, який закрився в замку, підіслав до Косинського своїх служебників, і ті раптово напали на козаків. У тій короткій сутичці Косинський загинув.

Загибель Криштофа Косинського була несподіваною і тяжкою втратою для козацтва. Щоб помститися за його смерть, запорожці всіма своїми силами посунули на Черкаси. Вишневецький зрозумів, що тепер він опинився в безвихідній пастці, а тому змушений був піти на переговори, які закінчились його фактичною капітуляцією. Серед інших пунктів угоди козаки не забули і про свого нещасливого гетьмана. Було обумовлено право його родичів шукати управи на Вишневецького за нагле вбивство особи шляхетського стану.

По тому козаки здійснили похід на Київ, де також добилися вигідної для себе угоди з київським урядом. Успіх значний. Фактично козацтво узаконювало своє панування на Подніпров'ї, домовилось з місцевими урядовцями про більш-менш прийнятні умови співіснування обох сторін. І хоча це повністю суперечило вимогам Варшави про покарання сваволильників, місцева влада змушена була поступитися. Київський біскуп Йосиф Верещинський виправдовував дії Вишневецького за поступку козацтву тим, що для розправи «сили ніякої не було», до того ж назрівала небезпека татарського нападу. Свої позиції козацтво закріпило тим, що дотримувалося головного пункту угоди з К. Острозьким — не зачіпало його особистих інтересів, чим забезпечило собі нейтралітет всесильного магната. Відтині, аж до весни 1596 року, Наддніпрянщина цілком перейшла в руки козацтва.

Невідомо, як би розвивалися події далі, та козаки повернули свою енергію проти турків і татар. Вони перестали активно діяти на волості, повертаючись до своїх осель тільки на відпочинок. Так, само по собі, без будь-якого насильства з боку влади завершилося перше козацьке повстання в Україні, яке прибрало назву — повстання Косинського. У більш широкому плані воно було тільки першим етапом великого козацького руху 1591—1596 років. Короткий і точний підсумок цим подіям дав польський хроніст Р. Гейденштейн: «Був то дуже важливий випадок, бо Косинський першим дав початок тим розрухам козацьким, які потім вибухнули під проводом Лободи і Наливайка».

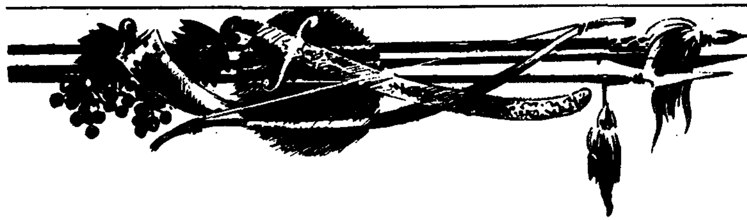
Значення діяльності особисто Криштофа Косинського полягало в тому, що він зміг відобразити козацькі настрої й надати боротьбі козацтва досить організованих форм. Загибель загальновизнаного ватажка була великою втратою для козацтва. У наступні роки, коли козацький рух набрав набагато ширшого розмаху, він мав два великі недоліки, які в значній мірі визначали поразку. Перший — не було ідеологічного обгрунтування козацького руху. А другий — не знайшлося лідера, який би зміг своїм авторитетом об'єднати все бунтівне «лицарство». Можливо, що в майбутніх змаганнях за волю козацтву не вистачало фігури подібної саме до Криштофа Косинського.

Сергій Лепявко

Северин (Семерій) Наливайко

У славній когорті діячів українського козацтва постать Северина (Семерія) Наливайка не губиться й не відступає на другий план. На перший погляд, це здається досить дивним. За масштабами й результатами своєї діяльності Наливайко не може рівнятися з відомими володарями гетьманської булави. Навіть загальновизнаним козацьким гетьманом він був дуже короткий час. Однак, народна пам'ять оцінює своїх героїв не конкретно-прагматичними, а духовними мірками. До уваги беруться не тільки результати діяльності історичної особи, а й наміри, поведінка, характер, доля її. Українській свідомості, яка виросла з багатовікової нещасливої долі України, особливо притаманна християнська ідея жертовності, як прояв вищого героїзму. Саме така методологія народної пам'яті дає нам змогу зрозуміти феномен Наливайка. Яскрава особистість, він був одним із перших діячів нової української історії, хто любив волю, боровся за неї й поклав життя на олтар свободи. Тому ім'я Наливайка піднялося до значення символу визвольної боротьби українського народу.

Відразу слід прояснити ситуацію з особистим ім'ям Наливайка. В історичній літературі постійно зустрічається різночитання його імені — Павло, Шимон, Семен, Северин, Семерин, Семерій. Докладні студії дають можливість твердити, що насправді Наливайка звали Семерій. Так називав він себе сам у чотирьох відомих його листах. І в більшості

актових джерел, де наведено його ім'я, воно звучить саме так. Чи можна вважати це ім'я варіантом імені Северин, яке вживається нині щодо Наливайка в літературі, чи ні, мають вирішувати філологи. Але, з точки зору історика, єдино правильним є використання імені Семерій.

Життя Семерія Наливайка до початку його самостійної діяльності в 1594 році маловідоме. Вважається, що він народився в містечку Гусятині на Західному Поділлі (нині Тернопільська обл.), хоча в деяких історичних працях вказуються також Кам'янець-Подільський або Острог. Рік народження невідомий. Найдостовірнішим часом народження козацького ватажка можна вважати першу половину шістдесятих років XVI століття. Батько Семерія був небагатою людиною. Деякі джерела називають його шевцем або кушніром (теж швець, тільки одягу з хутра і шкір). Але уважний аналіз окремих свідчень і соціальних процесів у тогочасному українському суспільстві дозволяє припустити, що Наливайки належали до дрібного боярства. Особливо активними в знищенні боярства як окремого стану в другій половині XVI ст. були магнати і пани, тобто великі феодали, українські й польські, які за рахунок боярських земель округлювали свої маєтки.

У такий конфлікт попав і батько С. Наливайка. Пан Мартин Калиновський, який дістав від короля земельні пожалування на Поділлі, відняв у нього землю. А за опір панській сваволі так побив батька, що той невдовзі помер від ран. Згадуючи ці події у листі до короля, Семерій вказував, що з Калиновським за його злочин він не судився, «кошту і накладу, якого право потребує, як бідний пахолок, не маючи». Ця фраза теж може служити непрямим підтвердженням боярського походження Наливайків. Адже, по-перше, Наливайко не сумнівався у своєму праві судитися з паном, як з рівним. Така ілюзія рівноправності довгий час зберігалась у середовищі приниженого боярства. По-друге, термін «пахолок»-слуга, вживався у XVI ст. переважно стосовно боярства. Наприклад, до бояр відносилися замкові слуги, путні слуги, кінні слуги та ін.

Після смерті батька сім'я Наливайків перебралася в Острог до старшого сина Дем'яна. Хоча, найімовірніше, що брат забрав Семерія до себе раніше, для здобуття освіти в Острозькій академії. Після навчання його улюбленим заняттям стало козакування. У XVI столітті воно було поширеним явищем серед вільного люду України. Термін «козакування» означає або спеціальні військові виправи проти татар, або степові й річкові промисли у так званому

«дикому полі». Козакували переважно в літню пору року. Зимовий час такі козаки використовували для відпочинку і ведення домашнього господарства. Наливайко з цього приводу писав: «бавився за молодих літ за багатьох гетьманів козацьких багато, на багатьох місцях в землях неприятельських хлібом козацьким».

У численних великих і дрібних походах, козацьких сторожах і засідках молодий Наливайко набув військового досвіду. Він познайомився з тактикою боротьби проти турків і татар та театром військових дій. Пізніші молдавські походи Наливайка прямо перегукуються з попередніми виправами козацтва, особливо на Тягин (Бендери) у 1583 і 1587 роках. Серед ватажків, за яких козакував Наливайко, могли бути Лук'ян Чернинський і отаман Кулага, Ян Орішовський і Янчі Бегер, Богдан Микошинський і Криштоф Косинський, авантюрист С. Зборовський та ін. Багатьох з них ми пізніше бачимо активними учасниками подій 1591—1596 років. Безпосередніми вчителями Наливайка були живі свідки козацької історії, яка стрімко розгорталася за життя одного покоління. Вони переказували молодику давні й недавні легенди — від часів Дмитра Вишневецького до московських війн Стефана Баторія. Гострий запах пороху на стінах Тягина, двобій у степу, допомога досвідченого січовика у скрутну хвилину — все це разом було складною частиною тієї школи козакування, яка накладала відбиток на вдачу людини на все життя.

Військові вміння, набуті Семерієм Наливайком у козацьких походах привернули увагу старого князя Костянтина Костянтиновича Острозького. Князь запросив його до себе на службу. Загалом, до охолодження відносин між козацтвом і панівним класом наприкінці XVI ст., козакування вважалося найкращою школою лицарства для шляхетської молоді, а ті, хто її достойно витримував, високо цінувались як умілі воїни. Ким служив Наливайко в князя, на жаль, точно невідомо. Історична традиція твердить, що він був сотником надвірного війська Острозького. Подібні формування були чимось на зразок особистої охорони в магнатів. Отже, Семерій — особа, досить наближена до князя. Це цілком правдоподібно і підтверджується низкою непрямих свідчень. Зокрема, ще раніше Костянтин Острозький наблизив до себе старшого брата Семерія. Дем'ян Наливайко був священиком у придворній церкві князя і його помічником в освітянських і релігійних справах. На службі в Острозького Наливайко мав нагоду познайомитись із життям і проблемами, далекими від тих, з якими

він зустрічався в бідному дитинстві та серед козаків. Побут магнатів, шляхти, політична боротьба всередині країни та в міжнародних відносинах — усе це так чи інакше потрапляло в поле зору офіцера охорони князя. Саме ці фактори — близькість до князя Острозького і знайомство з політичними проблемами Речі Посполитої — вплинули як на діяльність Наливайка, так і на оцінку його дій сучасниками. Різні політичні сили вважали його, загалом безпідставно, інструментом великої політики чи то князя Острозького, чи то австрійського ерцгерцога Максиміліана або навіть канцлера Яна Замойського.

Безсумнівно, служба в Острозького дала Наливайкові багато від володіння великою інформацією і зв'язками у шляхетських колах суспільства до зовнішнього лоску. Наливайко (загальне визнання сучасників) справляв небуденне враження, підкоряв усіх своєю зовнішністю і вмінням триматися. В становленні його характеру й манери поведінки зіграли свою роль різні фактори — природні задатки, козакування в юності, а також вишкіл, здобутий у Острозького.

На службі в князя і застає Семерія початок боротьби низового козацтва на чолі з Криштофом Косинським проти Костянтина Острозького. Наливайко мимоволі опинився в нежданній ролі противника своїх недавніх соратників. У складі військ князя Острозького він брав участь у боротьбі проти козаків, зокрема, в битві під П'яткою. Однак, навряд чи був безпосередньо в бою, бо охорона вступала в дію лише у виняткових випадках. Цікаво розглянути пояснення, які давав Семерій Наливайко своїй поведінці в цій складній ситуації. У листі до короля він писав, що коли Острозький «проти козаків війну почав, я, будучи від пана воєводи на службі... і обіцявши словом честі, служив йому як мені по-рицарськи годилося, досить пристойно і належне». У повідомленні, адресованому прямо протилежному табору — запорожцям — Наливайко через своїх посланців заявив з цього приводу, що «він знаходився на службі у київського воєводи ще раніше їхньої (козаків — *С. Л.*) війни з останнім, коли ж непорозуміння, що виникли між ними, закінчилися війною, тоді вже його власна честь не дозволили йому полишити воєводу, свого пана, хліб якого він їв задовго перед тим і в службі якого знаходився в даний час. Ось чому він був змушений воювати за нього з його ворогами». Досвідні цитати приводимо не випадково. Повна ідентичність обох свідчень не тільки пояснює події, але й показує характер і світогляд самого

Наливайка. Його поведінка була бездоганною з точки зору норм моралі військо-рицарського, служилого стану. Показово, що запорожці, які в значній мірі походили із служилого українського боярства, сприйняли пояснення Наливайка.

Службу в Острозького Наливайко продовжував і після битви під П'яткою. Проте події козацького руху, який не затихав до кінця 1593 року поминули його стороною. Козацтво воювало на Подніпров'ї, а до Волині, де був осередок володінь Острозького, уже не досягло.

Рух під прийнятою назвою «повстання Косинського» не зазнав поразки, як вважалося в радянській історіографії. Козацтво не було розбите, зберегло себе фізично і навіть значно поповнилось, насамперед, за рахунок втікачів. Появою «на волості» козацтву вдалося розбудити для соціальної боротьби значну масу сільського населення. Однак, з кінця 1593 року козацька активність на волості різко спала. Причиною цього стало переключення козацтва на військову діяльність проти турків і татар.

На той час Турецька імперія володіла Балканським півостровом і прагнула поширити своє панування на всю Європу. Небезпека нової турецької навали примусила прикордонні християнські народи об'єднатися в союз — «Священну Лігу». Провідну роль у ній відігравали Австрія і Ватікан. Австрійська і римська дипломатія намагалися залучити до союзу інші держави, зокрема Польщу й Московію, але ті під різними приводами відмовилися.

У 1593 році розпочали відкриту боротьбу проти турецького панування Угорщина і Семиграддя, підтримані Австрією. Визвольний рух розгортався й у Мультянії (Румунія) та Валахії (Молдавія). Після ряду невдач на фронті турецький уряд назначив на 1594 рік загальну мобілізацію всіх своїх збройних сил. У похід із 50—80-тисячною ордою мав вирушити і кримський хан. Турецький султан хотів, щоб орда вдарила угорцям у тил. Для цього татарам потрібно було пройти через Західне Поділля і Галичину, а потім через Карпати перекинутися на угорські землі з півночі. Те, що ці землі належали нейтральній Польщі, султана не бентежило. Він послав до Кракова свого чауша (посланця) з вимогою пропустити орду. Виникла небезпека великого походу татар через Україну. Польський уряд, не маючи достатньо сил для боротьби з ними, звернувся з проханням до всіх охочих створювати загони для оборони кордонів країни.

Безпосередньо у зв'язку з цими подіями на історичну арену і виходить Семерій Наливайко. У квітні 1594 року, з дозволу князя Острозького, він збирає великий загін «охочих людей» і висувається з ними на брацлавське прикордоння. Про щире бажання Наливайка зробити все можливе для захисту України свідчить його лист до канцлера і великого гетьмана коронного Речі Посполитої Яна Замойського, датований кінцем квітня 1594 року. Наливайко повідомляє польського головнокомандуючого, що під його керівництвом «товариства немало до купи зібралось» і просив використати його там, де є потреба.

Джерела вказують, що загін Наливайка нараховував до двох з половиною тисяч чоловік, тобто це була досить значна, як на ополчення, військова одиниця. Швидка мобілізація добровольців пояснювалася небезпекою, яка насувалася. Цьому сприяв також офіційний дозвіл властей і, безперечно, особа самого Наливайка, добре відомого в маєтках Острозького, з яких набралося основне ядро загону. За ним потяглося немало дрібних шляхтичів і слуг-бояр, які зважали на зв'язки Наливайка з домом Острозьких. Піднялися у великій кількості й ті, хто свого часу скуштував козакування. В Наливайкові бачили свого брата-козака. Прилучились до нього втікачі й просто шукачі пригод. На Поділлі, яке жило в тривожному очікуванні близького розорення на загін Наливайка чекав найкращий прийом, поповнення людьми і припасами. Цікаво, що скарги подільської шляхти на Наливайка почалися лише тоді, коли татарська небезпека остаточно минула. Навесні ж він користувався загальною підтримкою всього населення, в тому числі шляхти. І лише кам'янецький староста Я. Потоцький, досвідчений воїн і адміністратор, ще до татарського походу попереджав: «про Наливайка певен... що нам клопіт учинить».

Саме в цей час Наливайкові особливо знадобилося вміння, набуте ним у попередні роки. Організувати різношерстну масу волонтерів у боєздатну одиницю, підпорядкувати її своєму впливу могла тільки людина неабиякого характеру, з гарними організаторськими здібностями і військовим досвідом. Взагалі, як свідчить історія, у випадках самоорганізації нових груп і спільностей людей, визначальну роль у появі лідера відігравали особисті якості людей. Адже за ними не стоїть авторитет існуючих структур управління, тобто авторитет влади. Їхній вплив може грунтуватися тільки на владі авторитету. Люди Наливайка, очевидно, повністю довіряли своєму ватажку, бо у всіх

перипетіях подальшої боротьби він спирався на власний загін, який серед сучасників дістав назву «полк Наливайка».

Очікуючи приходу татар, Наливайко зав'язав контакти з послом Ватікану Олександром Комуловичем, виряджeним в Україну із спеціальною місією — встановити прямі контакти з козаками для залучення їх до боротьби проти турків. Це повинно було робитися таємно, бо польські власті болюче сприймали спроби іноземних володарів контактувати з козаками, які були їхніми підданими. Результати переговорів Наливайка і Комуловича в районі Кам'янець-Подільського нам невідомі. Однак, подальша діяльність Наливайка свідчить, що він був не тільки стихійним борцем проти мусульманської агресії, але й свідомим виконавцем загального плану дій Священної Ліги.

Між тим небезпека татарського нападу все наростала. У травні 1594 року кримський цар вийшов з Перекопу. Орда почала переправу через Дніпро. Героїчні спроби запорожців на чолі з кошовим отаманом Богданом Микошинським затримати їх на переправі виявилися безрезультатними, хоча бої точилися декілька днів. Сили були занадто нерівними, тим більше, що татарам допомагала турецька флотилія, спеціально підтягнута в гирло Дніпра для захисту татар від запорожців. Після переправи цар затримався в причорноморських степах для поповнення своїх сил.

Наливайко, який чекав татар на Поділлі з квітня, не міг всидіти весь цей час бездіяльним і на початку червня 1594 року зробив рейд-розвідку назустріч ворогові на південь, уздовж лівого берега Дніпра. Навпроти міста Тягина він розгромив фортецю Паркани з околицями, де осідали турецькі піддані. Він також знайшов і знищив окремий татарський чамбул, який чекав на основні татарські сили, захопив здобич у декілька тисяч коней, приготовлених для далекого походу в Угорщину. Потім спокійно повернувся на Поділля. Його резиденцією стало місто Брацлав, столиця одноіменного воєводства, мешканці якого повністю підтримували козаків.

Перед Наливайком постало питання пошуку союзників, оскільки він діяв як самостійна військова сила. Природнім вирішенням цього питання було об'єднання зусиль із запорожцями. Діяльність Наливайка навесні 1594 року співпадала з діями низового товариства. Запорожці на початку 1594 року здійснили два походи проти турків у Придністров'я (на Георгіїв і Білгород) і зав'язали контакти з австрійським двором. Тому, незважаючи на колишній кон-

флікт, Наливайко направив на Січ своїх посланців. Переговори наливайківців із січовиками описав посол австрійського імператора до запорожців Еріх Лясота. Він мав завдання від імені імператора запросити козаків на службу проти турків і про свою подорож на Січ залишив цікавий щоденник. Події, очевидцем яких був Лясота, розвивались так: «Першого липня ввечері прибули сюди двоє посланців від Наливайка, знатного козака, що за декілька років до того служив київському воєводі проти запорожців у той час, коли ці останні знаходились у відкритій ворожнечі з воєводою. Тому запорожці були вороже настроєні проти нього і вважали його ворогом. Посланці ці повідомили, що Наливайко з двома чи з двома з половиною тисячами своїх козаків наздогнав татар у межах Молдавії, відбив у них... від трьох до чотирьох тисяч коней. Але, дізнавшись, що запорозьке військо в даний час страждає від нестачі коней, він готовий розділити з ними здобич і подарувати їм від 1500 до 1600 голів, щоб віднині назавжди залишитись їм другом. Але, оскільки чесне лицарство підозрює його у ворожих намірах, то він бажає з'явитись особисто у їхнє коло, скласти посеред нього свою шаблю і спробує виправдатись від зведених на нього звинувачень. Якщо ж і після того лицарське коло по-старому визнає його неправим, то він сам запропонує відрубати йому голову його власною шаблею. Все ж він має надію, що вони задовольняться його поясненнями, визнають їх змістовними і назавжди вважатимуть його своїм другом і братом». Далі посланці навели вже згадані вище пояснення Наливайка щодо служби в Острозького.

Запорожці взяли до відома як саму аргументацію пояснень, так і фактичне визнання Наливайком зверхності над собою Запорозької Січі. Тим більше, що слова Наливайка були підкріплені реальними справами — походом на татар і щедрим дарунком кіньми, які потрібні були запорожцям для походу в Молдавію. Про це просив австрійський посол. Малося на увазі, що козаки своєю діяльністю в Молдавії зупинять прохід татар в Угорщину, привернуть молдавського господаря на бік Священної Ліги і, відкриттям другого фронту в Молдавії, нададуть суттєву допомогу австрійській армії. Запорожці після довгих суперечок у колі ухвалили послати в Молдавію загін на чолі з Григорієм Лободою, а Наливайка запросити до об'єднання з ним. Подальші відносини наливайківців і запорожців мали характер ділового співробітництва в молдавських походах, при збереженні, однак, взаємної упередженості.

У дні переговорів козаків з Лясотою Казі-Гірей раптовим швидким рейдом перетнув Молдавію, де для нього було заготовлено фураж і продовольство. На початку липня через буковинські землі татари вдерлися на Покуття. Польська оборона не тільки не зустріла орду, але навіть не помітила цього маневру й не попередила жителів про небезпеку. Польний гетьман Станіслав Жолкєвський (він саме збирав війська в Заліщиках) і надто Наливайко, який перебував на Брацлавщині, опинилися в глибокому тилу татар на схід від них. Тут варто наголосити, що похід татар очікувався саме через Брацлавщину. Тобто, Наливайко стояв у найбезпечнішому, за попередніми розрахунками місці, а вже за його спиною знаходився Жолкєвський.

Прорахунки польського командування обернулися для Галичини катастрофою. Татари, мов смерч, пронеслися по Прикарпаттю, спалили міста Снятин, Товмач, Чешибіси, Тисменицю, Галич, Калуш, Долину. Полону вони не брали, бо вирушали в далекий похід, а тільки різали і палили. Аж біля Самбору татар зустрів нарешті Ян Замойський з військами. Але ті, обдуривши його, через Карпати спокійно потрапили в Угорщину. Українське населення вкотре поплатилося за нездатність польської держави боронити його. Цей історичний епізод є одним з наочних прикладів, які розвінчують міф про захист українських земель польськими рицарями. У даному разі, коли уряд Польщі за півроку був попереджений про майбутній напад, бачимо, що оборона знайшлася лише тоді, коли небезпека нависла над етнічно польськими територіями.

Наливайко, який дізнався про татарський прорив занадто пізно, кинувся був за ордою, зробивши швидкий марш на Західне Поділля. У перших днях липня він опинився в Барському повіті. З місцевих маєтків забрав понад двісті коней, багато корів та різного продовольства. Підійшовши до Бару, Семерій «приготував людей як до бою... і послав наперед себе, аби йому вісімдесят возів дано і стація». Навколишня шляхта встигла приготуватися до оборони в місті й відмовилася задовольнити його вимоги. Тоді Наливайко заявив, що зараз немає часу воювати з ними, бо йде проти татар, але по дорозі назад обіцяв взяти Бар і розправитися з барським старостою С. Гульським, бо краще б «з Гульським сточив битву, аніж з татарином». Однак, не наздогнавши татар, Наливайко знайшов собі заняття в іншому місці. Опинившись в результаті невдалої гонитви під Теребовлею, він використав зручну нагоду

опустошити маєтки свого давнього ворога М. Калиновського. Сил для цього мав достатньо: «чималий полк людей, які зібралися з різних сторін, як з тутешнього Подільського, так і Київського, Руського, Волинського, Брацлавського воєводств і з інших гірських околиць, яких було близько чотирьох тисяч». Спочатку зайняв Теребовлю. Пізніше королівські ревізори описували збитки, яких зазнало місто «від козаків тоді, коли в Теребовлі був Наливайко з великою громадою». Наливайківці взяли 160 коней, порох і харчі. Не цуралися й дрібного (речового) грабунку.

Після цього Наливайко подався до Гусятина — центру володінь Калиновського. Місто мало добре укріплений замок і тому нападник вирішив вдатися до хитрості. Події розвивалися за класичними канонами романів пригодницького жанру. Зранку 20 липня Наливайко послав до місцевого урядника свою людину — Грибовського, який перед тим служив у родичів Калиновського. Прибувши до замку, Грибовський попросив урядника приготувати сніданок для своїх панів і виїхати зустрічати їх за місто. Урядник, який не знав, що Грибовський служить уже зовсім іншим господарям, спіймався в пастку. Він наказав приготувати сніданок і поїхав за місто назустріч гостям, де потрапив прямо в руки наливайківців. І ті через відкриті ворота легко дісталися до замку, де на них чекав сніданок. Місцева залога від несподіванки не чинила ніякого опору, а пізніше виправдовувалася тим, що «не сподівалась ніякої небезпеки, особливо від домашніх, бо про те ніколи раніше не чула».

Наливайко особисто цікавився коморами М. Калиновського. Там було побрано шістнадцять тисяч золотих, золоті й срібні прикраси, коштовний столовий посуд, інші цінності, одяг. Козаки забрали також, як потім скаржився Калиновський, «усі скриньки з привілеями на його спадкові маєтки». Така ж доля чекала на приховані в замку маєтності інших шляхтичів. Не забули наливайківці й про місцевий арсенал: «забрали гармату, 150 сміговниць з гаківницями, 200 півгаків з рушницями і 10 півбочок пороху, 500 куль до гармати, 3 барила куль до сміговниць і гаківниць, 3 барила куль до півгаків і рушниць», а також різне спорядження, в тому числі казани. За містом вони прихопили 310 коней. В цілому Калиновський зазнав загальних збитків на пятдесят тисяч золотих, не рахуючи втрат держави (зброя у замку). Історія у Гусятині цікава для нас насамперед тим, що це чи не єдиний докладно описаний в документі напад повстанців на шляхетський маєток.

В усіх інших випадках маємо тільки констатацію події або взагалі абстрактні скарги шляхти.

На 20 липня 1594 року Наливайко, крім Теребовлі й Гусятина, встиг опустошити шляхетські маєтки в Городку, Сатанові, Тлустому, а також у Зіньківському та Барському повітах, забрав там понад дві тисячі коней і багато зброї. Загальний підсумок липневого рейду Наливайка на Західне Поділля і в Галичину підвів той же С. Гульський. У листі до сенаторів Речі Посполитої він писав, що Наливайко «вчинив вторгнення... від Брацлава по саму Теребовлю... держави РП полупив». Далі Гульський попереджав коронні власті (це вже друге подібне попередження після листа Я. Потоцького) про необхідність погамування козаків, «щоби та сваволя пожежею всіх не дійшла».

Безумовно, в діях Наливайка присутній і звичайнісінький розбійницький елемент. Однак визначальними чинниками його дій були елементи соціальної боротьби і військової необхідності. Пограбовані шляхтичі найбільше журилися не з приводу втрати речей, а маєткових документів. Так, пани Добромирські подали скаргу на Наливайка саме за забрані привілеї, згадавши про майно лише побіжно. Знищення феодальних документів відноситься саме до яскравих проявів класової боротьби. Наливайко, який при дворі Острозьких добре засвоїв механізм феодальних відносин, міг робити це цілком свідомо, щоб завдати ворогові відчутних втрат. В більшості ж випадків повстала селянська маса чинила це інстинктивно. З іншого боку, потреба утримувати своє ополчення, намагання перетворити його в боєздатну військову одиницю, спонукала Наливайка шукати все те, без чого існування війська немислиме. Цим можна пояснити полювання на коней, зброю, порох і навіть такі речі, як казани. Тому для їх поповнення використовувалася будь-яка нагода, не кажучи вже про таку «законну» в очах козацтва нагоду, як помста кривднику. Сам Наливайко набагато пізніше в листі до короля писав, що «хотів був, визнаю це, над ним способом бідняцьким жаль свій відомстити». А оскільки доля Наливайка була лише краплиною в морі сліз і горя покривдженого народу, то його діяльність у цьому напрямку знаходила повну підтримку і заохочення серед йому подібних.

Після рейду на Західне Поділля Наливайко повертається на Брацлавщину, а звідти, «часу даремно і оказії до пустошення неприятеля упускати не бажаючи», вирушає наприкінці липня в Молдавію. Під рукою у Наливайка було біля чотирьох тисяч чоловік, що на той час являло

досить значну військову силу. Похід розгортався вдало. Штурмом Наливайко здобув найбільше турецьке місто на Придністров'ї Тягин, хоча добре укріпленого міського замку із сильною турецькою залогою взяти не зміг. Потім люди Наливайка розсипались по околицях, захоплюючи багату здобич. Серед козацької здобичі був також великий ясир із турків, туркень, татар і татарок. Подібні «трофеї» козаки міняли на українських бранців, дарували польським панам або продавали назад турецьким і татарським купцям. Масові «пустошення» козаками ворожих земель повністю відповідали звичаям турецького прикордоння та й нормам військових дій того часу. І якщо високооплачувані європейські армії дозволяли собі подібні речі, то для козацтва такі дії були єдиним способом хоч якось окупити свої військові приготування. Це був «хліб козацький» — тобто життя під час війни за рахунок війни.

Після місячного походу переобтяжені здобиччю наливайківці повернули додому. Але на переправі через Дністер їх наздогнав молдавський господар Аарон з семитисячним військом із турків і татар. Спалахнув бій, у якому козаки зазнали значних втрат в людях (понад тисячу чоловік) і майже повністю втратили свій багатий обоз із здобиччю. В складній ситуації Наливайкові все ж вдалося переправитися на лівий берег Дністра і цим врятувати основне ядро свого загону. Можливо, що головною причиною погрому козаків стало те, що Наливайко не чекав нападу саме з боку Аарона. Адже господар не раз повідомляв про свою згоду перейти на бік християнської коаліції і давно підтримував контакти з козаками. Тому, стоячи над Дністром, Наливайко пообіцяв помститися підступному ворогові.

Звістки про діяльність Наливайка в Молдавії набрали далеко не локального характеру. Так, папський агент О. Комулович доносив у Рим, що «козаки виконали свій обов'язок». Європейське суспільство з тривогою стежило за перипетіями боротьби проти турків. У 1594 році наступала серія поразок австрійської армії від посилених татарами турецьких військ. На цьому фоні успішна боротьба козаків, в даному разі — наливайківців, на східому театрі військових дій проти османської імперії викликала захоплення і надію на краще. Повідомлення про перемоги Наливайка носили навіть перебільшений характер. Так, німецький торговий агент у Кракові, повідомляючи в Данціг місцеві чутки, писав, що Наливайко вдерся в Туреччину, знищив у великій битві сім тисяч турків і захопив таку

велику здобич, що вже не міг просуватися далі. Тому довелося вертатись у Брацлав, щоб усе там скласти.

Після повернення на Поділля Наливайко почав розсилати місцевій шляхті вимоги про покору козацьким порядкам і утримання козаків. Навряд чи ці вимоги були частиною далекосяжних планів встановлення козацького ладу в Україні. Але й у цьому випадку логіка розвитку подій усе більше протиставляла його діяльність існуючому шляхетському ладу. Участь у загальнохристиянській боротьбі проти мусульман робила законними в очах козацтва вимоги Наливайка до шляхти про постачання його людей усім необхідним. Подібні «стації» були обов'язком шляхти під час військових дій урядової армії. Ще навесні, побоюючись нападу татар, шляхта сама приставала на це. Тепер же, з точки зору шляхти, ситуація змінилася. Небезпека з боку татар минула, і шляхта хотіла позбавитися вже козаків. На такій основі й виник перший відкритий конфлікт Наливайка з українською шляхтою.

Дізнавшись про наближення Наливайка до Брацлава, шляхта, яка зібралася там на судові рочки — щорічні з'їзди шляхти — змушена була виїхати з міста, бо він «судові городовому був страшний». Загін Наливайка розташувався в місті та околицях. Козаків повністю і беззастережно підтримали міщани Брацлава на чолі з війтом Романом Тишковичем. Та й саме місто могло стати улюбленою резиденцією козаків тільки завдяки такій підтримці. Міщани мали свої рахунки з місцевою шляхтою і адміністрацією, упродовж тривалого часу конфліктували з старостою Юрієм Струсем.

Вигнані з міста шляхтичі, звичайно, не хотіли змиритись з подібним становищем. Вони зібрались у Вінниці, постановили відмовити козакам у стаціях, вигнати Наливайка з Брацлава і привести міщан до покори. Проте, коли шляхта наблизилася до міста, то міщани разом з козаками напали вночі на їхній табір і розтерзали його. Потерпілі пізніше скаржилися, що «пан війт брацлавський Роман Тишкович з бурмистрами і райцями і зо всім поспільством, маючи на поміч собі того чоловіка незбожного Наливайка з дружиною... опівночі скоро напавши на нас, побили, помордували...» Вбитих було небагато, лише декілька чоловік. Ураховуючи можливі сили повстанців, можна вважати, що переможці не хотіли крові, а лише показали шляхті, хто справжній господар становища. Шляхтичам довелося вертатися до Вінниці й писати звідти скарги до

уряду. Король присилав до козаків універсали, щоб вони роз'їхались, але ті, звичайно, не послухалися.

Проте, розгін місцевої шляхти був для Наливайка справою побічною і другорядною. Головним же завданням — організація походів у Молдавію і здійснення цих походів. За деякими свідченнями восени 1594 року Наливайко міг виставити до 10—12 тисяч чоловік. Це, звичайно, перебільшення, але 3—4 тисячі при собі він мав. Для них потрібні були коні, продовольство, спорядження. Все це бралося в панських маєтках. Зброю і порох купували в ремісників та купців.

Наливайко підтримував жваві стосунки з усіма, хто міг сприяти його діяльності. Старі, ще з часів служби в Острозького зв'язки допомагали йому орієнтуватися в суспільно-політичній ситуації Речі Посполитої. У польських шляхетських колах виникли досить сильні антитурецькі й, відповідно, проавстрійські, настрої, хоча політика уряду була прямо протилежною. До проавстрійської партії належала й родина Острозьких та ряд інших впливових магнатів. Подібні настрої в суспільстві зміцніли після скандалу, що його зазнала Польща внаслідок проходу через її територію кримських татар. Тому досить багато шляхтичів і представників правлячих кіл таємно або відкрито готові були допомагати антиосманській діяльності Наливайка. Зокрема, відомо, що Наливайко довгий час підтримував тісні зв'язки із знаним польським дипломатом Андрієм Тарновським. Той давав йому різні поради, посилав козакам необхідні зброю і порох. Наливайко віддячував речами «панського вжитку», захопленими в Молдавії — відбірним вином, вишуканими речами, цінностями.

Можливо, через Тарновського Наливайко дізнавався про плани польського уряду і міг почувати себе спокійно. Після зазнаної ганьби польська армія стояла на карпатських перевалах, побоюючись повернення татар назад з Угорщини тим же шляхом. Польський уряд і надалі не хотів розпочинати війну проти Туреччини. Але бажання реваншу за прикру поразку змусило уряд дозволити самовільні походи проти турків і татар усім бажаючим. У таких умовах козацтву вдалося зібрати всі свої сили — реєстровців на чолі з Яном Орішовським, запорожців Григорія Лободи і наливайківців. Наливайко ще з літа був готовий об'єднатись із запорожцями. Об'єднання всіх сил відбулося наприкінці жовтня 1594 року. Разом це військо нараховувало 17—20 тисяч. Це знову, безперечно, перебільшення, але цілком можна довіряти джерелам, які називають 12—14 тисяч.

Наливайко, поважаючи запорозьку ієрархію, добровільно уступив загальне керівництво Григорію Лободі. Лобода був людиною старшого віку, з великим військовим досвідом. Польський хроніст Іоахім Бєльський вказує, що у молдавському поході Лобода гетьманував, Наливайко ж був при ньому поручиком. Це обтяжувало останнього, бо він уже звик до самостійних дій. Завважмо, в особах Наливайка і Лободи зіткнулися не стільки особисті амбіції, скільки позиції соціальні, пов'язані з швидким зростанням козацтва наприкінці XVI ст. Це прекрасно бачили всі сучасники. Зокрема, інший відомий польський хроніст Рейнольд Гейденштейн так описує причини конфліктів: «Два гетьмани козаків головними були на той час: Архорій Лобода і Симон Наливайко. Лобода керував старими чистої раси низовцями. Наливайко мав під собою самих збродників і втікачів, людей строгих, але відважних. Звідси взаємна неприязнь... між Лободою і Наливайком».

Головні ж незгоди цих двох осіб відкрито виявилися лиш в наступний період їхньої діяльності. Поки що, в поході до Молдавії, вони виступали зовні злагідно. 29 жовтня 1594 року козацька армія перейшла Дністер біля м. Сороки і рушила через Молдавію. Господар Аарон знову поостерігся оголосити себе союзником козаків і виступив проти них, що, як показали події, було його серйозною помилкою. Козаки, мавши мобільне кінне військо, в трьох битвах розбили його. Над Прутом вони штурмом здобули місто Цецору. Потім перетнули Прут і захопили столицю Молдавії Ясси та ще кілька міст. Господар урятувався втечею. Наливайко і Лобода, вважаючи похід закінченим, повернулися через Хотинщину на Поділля. Крапку в цих подіях поставила дипломатична місія сотника Демковича, який прийняв від Аарона присягу на вірність австрійському імператору Рудольфу. Тобто, віднині Аарон ставав союзником козаків по антиосманській боротьбі. Хоча саме тут стала очевидною прикра грань подій. Виявилося, що Аарон ще перед походом козаків таємно погодився перейти на бік цісаря, отож, склалося так, що козаки воювали проти свого спільника, який не дав знати, хто він насправді.

На Поділлі Лобода і Наливайко стали на відпочинок у Барі — одному з найбільших міст Поділля. На загальній раді 24 листопада козаки ухвалили домагатися від шляхти видачі харчів і повного утримання війська. Місцевих шляхтичів охопила паніка. Вони кидали свої маєтки й тікали до Львова та Кракова. Ширилися неймовірні чутки — що козаки взяли Кам'янець, йдуть на Львів та ін. Окремі

козацькі загони все ширше розходилися по краю — від Хмельника до Кам'янця, зайняли ряд містечок. Більше двох місяців козаки знаходилися на Поділлі. Це був час відпочинку, відвідин родин, лікування ран. Та й загалом, козаки не любили воювати взимку і робили це лише в крайніх випадках. Таким випадком стало активне запрошення австрійського імператора пошвидше об'єднатися з володарями дунайських князівств, які перейшли на сторону Австрії — Семиграддя, Мультянії, Валахії. Тому вже в середині лютого 1595 року Лобода з запорожцями вирушив на турецькі фортеці в Причорномор'ї. Наливайко відстав від нього і здійснив рейд на Волинь, де кілька тижнів стояв у маєтку Острозького Острополі. З того часу маємо скарги Острозького на Наливайка, що «другого Косинського Пан Бог на мене напускає». Щось, очевидно, розладналося в стосунках давніх знайомих. Цікаво, що князь одночасно всіляко розхвалював поведінку Лободи, який надсилав до нього листи із свідченнями пошани й відданості. Можливо, прихід Наливайка в Остропіль викликався необхідністю збору своїх людей, які розійшлися по домівках на відпочинок. Адже багато з них походило саме з Волині. Зібравши людей, на початку березня Наливайко й собі вирушив у південну Молдавію до турецьких фортець.

З Лободою він зустрівся під Тягином, який козаки вже вкотре руйнували, але турки вперто зміцнювали тут базу свого панування. Разом з козаками діяли молдавські, румунські й семигородські (угорські) частини. Козаки й молдавани склали присягу на взаємну вірність. Таким чином, недавній ворог Наливайка Аарон став його союзником. Місто Тягин взяли приступом, але великий, добре укріплений замок знову утримався. Біля місяця тривала облога Тягинського замку Лободою і союзниками, але, не маючи облогових гармат, вони нічого вдіяти не могли. Тим часом Наливайко зробив декілька самостійних рейдів — під Акерман (Білгород) і Килію. Тут повторювалася та ж історія — міста були здобуті, а потужні фортеці утрималися. Тільки в Ізмаїлі об'єднані сили союзників змогли взяти місто і замок, захопивши там величезний арсенал. Інші невеликі козацькі загони брали участь у боротьбі на Правобережжі Дунаю і доходили навіть до Болгарії.

Успішні дії в Молдавії розладналися внаслідок гризоти всередині табору союзних військ. Угорський командуючий Стефан Резван підступно захопив Аарона, а місце господаря посів сам. Дізнавшись про це, Наливайко кинувся виручати Аарона. Він розбив угорські заслони, але наздогнати

полоненого Аарона, якого вивезли за межі Молдавії, а потім стратили, не зміг. Ці події змусили Наливайка, який не бажав втручатись у міжусобні конфлікти придунайських володарів, повернутися на Поділля, де він зупинився на постій у Пикові.

Союзники не забули про Наливайка, вже добре відомого воїна. Цісар прислав йому запрошення приєднатися до австрійської армії. Наливайко, який мав готовий до дій загін, прийняв цю пропозицію. Тому в червні 1595 року він рушив через Косів і карпатські перевали в Угорщину. Там із своїм полком у дві-три тисячі чоловік прибув спочатку до семиградського князя Сигізмунда Баторія, а потім до архікнязя Максиміліана, брата імператора, який командував усіма союзними військами. На жаль, слід Наливайка в Угорщині губиться і не можна сказати точно, в яких саме боях він брав участь. Очевидно, його загін діяв як один із підрозділів союзного війська. Джерела повідомляють тільки, що за військові заслуги Наливайку була вручена корогва архікнязя, що вважалось великою відзнакою.

Лише у вересні 1595 року Семерій покинув цісарську службу. З Карпат він ще послав листа до канцлера Яна Замойського, який з польською армією зайняв Молдавію, з пропозиціями військових послуг. Але той, не збираючись воювати з турками, відмовив. Тому Наливайко остаточно повернувся на батьківщину. Повз Самбір він швидким маршем пройшов на Волинь під Луцьк.

Поява Наливайка під Луцьком стала поворотною подією в його подальшій діяльності. Окремо взятий, його прихід на Західну Волинь виглядає не зовсім вмотивованим. Це викликало у шляхетському середовищі багато різноманітних чуток і пліток. Зокрема, російські посли доносили в Москву з Кракова, що нібито архікнязь Максиміліан послав Наливайка пустошити маєтки свого особистого ворога Яна Замойського. Пізніше литовці казали, що це поляки спеціально направляли козаків для знищення Великого Князівства Литовського. І все це, звичайно, не що інше, як вигадки.

Зрозуміти причини подальшої спрямованості дії Наливайка можна лише тоді, коли поглянути на діяльність всього козацтва у цей час. І ми побачимо, що, починаючи з повстання Косинського, козацтво все більше розливалося по Україні. Східне Поділля, Київщина, Західне Поділля, а потім і Волинь — такі території поволі, але впевнено опановували козаки. Згадаємо, лише двома роками рані-

ше, в 1593 році, козацьке військо було розбите на сході від Волині, під П'ятkою. Тепер же, без боїв козаки оволоділи значно більшим регіоном. Вони діяли окремими загонами під керівництвом Г. Лободи, Ф. Полоуса, Саська Федоровича, Матвія Шаули та інших старшин. Це було, по суті, мирне опанування козаками України — на жаль, без жодного очевидного плану, в силу обставин.

Власне, сильний поштовх для піднесення козацького руху в Україні хоч і мимоволі дав польський уряд. Введенням своїх військ у Молдавію поляки фактично перекрили козакам шлях до турецького фронту. Щоб підтримати мир з Туреччиною, вони заборонили козакам робити самостійні виправи. Тисячі відмобілізованих, готових до військових дій козаків залишились ні з чим. Всю свою енергію незадоволення вони повертали проти уряду, місцевої влади, шляхти, на королівські й панські маєтки. Відразу пригадались усі давні, з часів Косинського, образи козацтва, призабуті останнім часом за антиосманською боротьбою. Велика кількість втікачів, які прилучилися до козацьких загонів, надавали козацькому руху характеру соціальної боротьби проти шляхетського панування.

У такому контексті подій прихід Наливайка під Луцьк був закономірним. У місті його поява викликала величезний переполох. Луцьк був столицею Волинського воєводства, великим торговельним центром. У дні приходу Наливайка, на початку жовтня 1595 року, в місті відбувався великий ярмарок. Власті, дізнавшись про прихід козаків, повністю розгубилися. Купці, католицька церква та багаті міщани зібрали декілька тисяч золотих і послали назустріч Наливайкові цілу процесію на чолі з католицьким біскупом. Вони вручили Наливайкові подарунки і просили його не чіпати міста і купців. Наливайко дар прийняв і зупинився під містом відпочити. Фактичне здобуття Луцька — факт не другорядний. Після Брацлава і Києва це вже була третя столиця воєводства, яка підкорилася козацтву. Це означало, що козаки почували себе господарями на більшій частині України.

Потім Наливайко раптом направився на північ і наприкінці жовтня зайняв Слуцьк. Наперед себе він розіслав універсали з вимогою дати стації і виявити покору козакам. Зокрема, в жителів Слуцька Наливайко просив п'ять тисяч злотих «на залізця до стріл, які на неприятеля хреста святого вистріляв у Венгерах». У Слуцьку козакам дісталася велика військова здобич — дев'ять гармат, багато рушниць і пороху. Тут Наливайко провів три тижні. Почу-

ваючи свою силу, козацтво стало виношувати більш широкі наміри, ніж займатися простим прокормом з шляхетських маєтків. Соціальна мотивація посідала все вагоміше місце і в діях Наливайка, хоча, як і в інших козацьких загонах, вона не набрала характеру свідомої діяльності. Канцлер Ян Замойський писав про Наливайка, що той «увійшов у Слуцьк і кривди там і в околицях чинить... і листи розписує, що за волю це мало бути». При цьому все ж Наливайко не виявляв особливої агресивності щодо представників панівного класу. Так, у Слуцьку в його руки потрапили діти мстиславського воєводи Ієроніма Хоткевича, але їм не причинили ніякого зла, хоча магнат вислав проти козаків загін гайдуків. Наливайко писав з цього приводу: «Ми, як люди рицарські над невинними мститись не хочемо, що нам людям рицарським не годиться».

Прибуття Наливайка та інших козацьких загонів у спокійний білоруський край викликало там загострення соціальної боротьби, насамперед, масові втечі. До Наливайка тяглися селяни і панські слуги. Після шоку від козацького вторгнення землевласники почали збирати сили для оборони. Гетьман ВКЛ Криштоф Радзивілл формував шляхетське ополчення. Коли один з підрозділів Наливайка намагався зайняти містечко Копиль, то литовці його вщент розгромили. Тоді Наливайко покинув Слуцьк і розпочав рейд на схід Білорусії. Повільно рухаючись, він зайняв Бобруйськ, а потім на початку грудня й Могилів — важливий економічний центр білоруських земель.

Події під Могильовом досить показові для взаємовідносин козаків і місцевого населення. Міщани не брали участі в обороні міста, хоча заможніші, звичайно, побоювалися можливих козацьких погромів. Тому невеликий гарнізон після невдалої спроби відбитися змушений був тікати. Щоб провчити захопленого в полон місцевого підстаросту Станіслава Дибовського, Наливайко імітував його розстріл, але потім, забравши майно, відпустив старосту на волю. Будь-яких свідчень про якісь конфлікти козаків і міщан у Могильові немає. Наливайківці лише «традиційно» пограбували місцеві шляхетські двори.

За два тижні дали про себе знати й литовці. Вони хотіли знищити Наливайка і найбільше переживали, щоб той не перейшов у межі Московської держави. А такі чутки — що, буцім, Наливайко хоче йти на Смоленськ чи на Чернігів — доходили до литовського командування. Криштоф Радзивілл вислав проти Наливайка загін пана Миколи Буйвида. Литовці підійшли до Могильова і стали в полі.

Було дуже холодно й сніжно. Наливайко, який сидів за мурами міста, перебував у далеко вигіднішому становищі й міг би спокійно оборонятись. Одначе, він почав відступати на південь уздовж Дніпра. Висвітлення подій під Могильовом офіційними колами і пізніше польською історіографією можна назвати класичним прикладом фальсифікації історичних фактів. Під час відступу козаків у Могильові спалахнула велика пожежа і дерев'яне місто сильно вигоріло. Офіційний королівський універсал, виданий з приводу цих подій, приписував спалення міста козакам, хоча сучасники й свідки знали, що це не так. Польський хроніст І. Бєльський писав: «Прийшло за ними (козаками — *С. Л.*) військо литовське і не могло в полі довго бути, тому що зимно дуже було, місто запалили самі, аби Наливайка звідти збути». А литовський канцлер Лев Сапіга, який тоді перебував при королівському дворі у Варшаві, писав до Радзивілла, що від короля «того трудно таїти... що не козаки, але самі люди наші Могилів спалили». Про це повідомляли «всі, хто звідти приїжджають, а, власне, і самі могилівці».

Тим часом Наливайко відступав впевнено і спокійно, Радзивіллу доносили, що «ведучи активну стрільбу, вишикувавши війська табором, Наливайко відходить, жодної людини не випускаючи з табору для битви, внаслідок чого наші йому нічого не можуть зробити, а він наносить нашим людям великі втрати». Автор донесення доходить висновку, що в Наливайка у загоні досвідчені воїни «на противагу думці, що його військо складається з нікчемних простих хлопців».

Під час відступу Наливайка стався цікавий і загадковий епізод. До Наливайка в Річицю на Дніпрі приїхав шляхтич Ян Мешковський, який служив при королівському дворі. Він назвав себе посланцем короля і обіцяв владнати справу Наливайка з властями. Він довго розмовляв з Наливайком, порадив тому написати листа до короля Сигізмунда III з поясненням своїх дій. Мешковський справді повіз листа Наливайка до короля, але був арештований ще в дорозі. Після допитів і тортур його стратили. Очевидно, це був шляхетський авантюрист, аматор-невдаха, який кинув тінь на королівську честь і за те поплатився.

Як там було, а приїзд Мешковського до Наливайка цікавий для нас тим, що привів до появи унікального листа Наливайка королю Сигізмунду III. Це перше відоме нам звернення українського козака до найвищої особи Речі Посполитої. В листі Наливайко описав свою діяльність за

1594—1595 роки і причини своїх вчинків. Він також пропонував королю свої можливі послуги, викладені ним у додатку до листа. План Наливайка зводився до створення в межиріччі Дністра та Бугу, нижче Брацлава, на татарському шляху, козацької території з центром у новозбудованому місті-фортеці. Це козацтво, разом з запорожцями на Дніпрі, служило б захистом країни від татар. «На розказання» гетьманів Речі Посполитої вони завжди були б готові йти походом «як на неприятеля хреста святого, так і на князя великого московського», а, якщо потрібно, придушувати і виступи всередині країни. За це козакам Наливайка повинна була даватися плата, як і жовнірам Речі Посполитої. Не забув Наливайко і про себе, готуючи собі посаду єдиного офіційно визнаного козацького гетьмана, бо, «аби погамувалось своволенство козаків», не можна мати декількох гетьманів, «оскільки великі збитки від них гірше, ніж від неприятеля діються». Цікаво, що себе до «свавільців» Наливайко, очевидно, не зараховував. Пропозиції Наливайка відтворювали загальні козацькі вимоги останніх десятиріч. Новим тут була пропонована Наливайком територія козацької колонізації, стратегічно важлива і добре відома йому з власного досвіду. Наливайко, здавалось би, був готовий на примирення з владою і пропонував умови, які, на його думку, могли б задовольнити обидві сторони.

Поява Мешковського у Наливайка співпала з різким поворотом його руху з південного на західний напрямок (в пінський повіт). Пани-ради Великого Князівства Литовського не сумнівались, що причиною цього був саме Мешковський, який нібито хотів, щоб козаки плюндрували білоруські землі. 16 січня Наливайко підступив до Піотркович «з людьми своїми, яких має і з піхотою до тисячі чоловік і з усією гарматою, з двадцятьма і кількома гарматами, крім немалої лічби гаківниць і з великою здобиччю». Потім він направився до Турова і Ляхви, а звідти, нарешті, на початку лютого, в межі Волині. Тобто, виявилося, що Наливайко повертався на знайомі йому місця для відпочинку, тим більше, що північна Київщина, куди він спочатку вирушав, уже була зайнята 8—10-тисячним військом Григорія Лободи. Відомо, що Наливайко зробив був спробу приєднати людей Лободи до себе. Але запорозька старшина мала сприйняти це як нечуване зухвальство. І тому Наливайко мусив і надалі діяти сам.

Після повернення Наливайка на Волинь литовці полегшено зітхнули, оскільки боялися, що він знову піде вглиб

Білорусії. Наливайко й собі лякав їх, заявляючи, що хоче піти пообідати до Клецька. Радзивілл, який уважно стежив за Наливайком, вказував, що той спростував усі їхні розрахунки, бо зміг «у тій злій дорозі з гарматами через ріки та болота переправитись» і бідкався, що литовці нездатні до подібної мобільності.

На території ВКЛ Наливайка успішно замінили люди Лободи і Шаули. Тому в Білорусії поширилася тривожна чутка, що козаки знову вертаються до них. Козацтво, очевидно, незадоволене пасивністю Лободи, зняло його з гетьманування, а старшим війська обрало Матвія Шаулу, і той з основними силами війська вирушив уздовж Дніпра аж до оршанського повіту. Якась частина козаків, можливо, на чолі з Саськом, спустилася на південь до Паволочі, а частина, очевидно, на чолі з Лободою, залишилася на Овруччині. Незважаючи на зміни в керівництві козацтва, соціальні відмінності між наливайківцями і людьми Шаули зберігалися й надалі. Спостерігачі відмічали, що «при тому Шаулі здібніший люд є ніж при Наливайку, більшої кількості і давніше на козацтві бавляться». Однак щодо позиції Шаули в литовських керівників не було жодної ілюзії: «Міг би бути порівняний Шаула з Наливайком, але давно збойця збойці рівний». Цікаво, що навіть зібране до купи литовське військо побоювалося розпочинати військові дії проти Шаули. Той спокійно брав стації в межах ВКЛ, не проявляючи зовні ніякої агресивності.

Найнеспокійнішим і тому найнебезпечнішим серед козацьких ватажків і надалі залишався Наливайко. Упродовж лютого він діяв на досить великій території в межиріччі річок Прип'ять і Горинь. Він сам і його окремі сотні постійно переміщувалися з одного населеного пункту в інший. Наливайківці займали наступні міста, містечка і села: Степань, Дубровичі, Клевань, Висоцьк, Городець, Лабунь, досягали до Олики на півдні й до Кобчина (Кобрина) на півночі. Місцевим власникам, державцям і міщанам Наливайко ставив вимоги про стації та грошові побори на його військо. Так, у середині лютого він наказував князю Чарторийському віддати йому на постій місто і замок Клевань. Князь змушений був виїхати в один із своїх маєтків і за таку слухняність «Наливайко обіцяв йому не шкодити». В місті стало декілька козацьких сотень. Одночасно під Оликою — місті Станіслава Радзивілла — діяли дві сотні, одну з яких очолював Ростопча. І в ці ж дні декілька сотень Наливайка зайняли Пінськ і під Кобчином спустошили Городець, маєток єпископа Кирила Терлецького.

Сам Наливайко, штаб-квартирою якого служила Степань, переміщувався то у Висоцьк, то в Дубровичі, то у Лабунь.

Навіть люди Наливайка не знали, куди будуть вирушати далі, бо, за словами шпигунів, він «жодному Полковникові не звіряється, що за годину має вчинити». Варто відзначити, що в його війську ієрархія була суворіша, ніж у війську Лободи і Шаули, де постійно влаштовувались ради. Кожне нове переміщення Наливайка викликало в противника велику тривогу. Адже він мав хоч порівняно й небагато людей, але потужне озброєння, на яке шпигуни весь час звертали особливу увагу. Тепер у нього налічували тридцять гармат, сто гаківниць і п'ять возів смігівниць. На розпити про майбутні плани сам Наливайко відповідав: «Де кину нагайку, там і піду... Давно би я по світу не ходив, якби хто відав, куди я маю обернутися». Однак стало відомо, що його гадки якийсь час стосувалися Луцька — то він хотів чекати сейму для вирішення козацького питання, то збирався йти «або до Луцька, або до Володимира, або до Замостя». Про останнє місто він казав: «Навідаю я того Гетьманчика в Замості (Я. Замойського — *С. Л.*), що про мене промишляє». Пізніше, по слідах подій, один з полковників Наливайка «на муці зізнався, що дума його була до Бреста, а потім в Любельську землю, а звідти назад до Литви». Зрозуміло, що при такій загрозі противник серйозно готувався до боротьби. Щоб забезпечити оборону Луцька, місцевий староста Олександр Семашко просив Замойського направити до нього декілька рот жовнірів. Навіть люблінська шляхта 21 лютого прийняла рішення про посполите рушення та набір трьохсот жовнірів для оборони люблінського замку.

Занепокоєні розвитком подій польські власті побоювались і більшого, ніж рейди Наливайка. Замойський вважав, що козаки «Польщі грозять». Жолкєвський пізніше нагадував королю: «До чого те сваволенство бралось, як забуло Маєстат В. Кор. Мосці, які замисли про Краків, столицю славну В. Кор. Мосці, розбиття, винищення стану шляхетського». Розкол в козацькому русі не давав можливості для здійснення подібних планів, навіть якщо б вони справді існували. В дійсності реальними були інші чутки про плани козацтва — що Наливайко збирається до Волох чи до донських козаків, а Лобода — теж до Волох. Діставши інформацію — про намір Наливайка йти в Угорщину — Радзивілл радив Замойському перекрити перевали в Карпатах. Таким чином, оскільки і в Молдавії стояли польські

війська, козацтво було б повністю відрізане від придунайських держав.

Сам Наливайко на останньому допиті, влаштованому йому перед стратою в квітні 1597 року, так описав свої плани: він був готовий допомогти князю К. Острозькому, коли б той підняв боротьбу за православ'я, а «якби до тієї бурди не прийшлося, тоді або в поля і річки, або до воєводи семигородського, або за пороги уступити хотів». Є всі підстави довіряти його словам.

Окремого розгляду потребує згадка Наливайка про взаємини з К. Острозьким. Вона привідкриває завісу над проблемою, яка привертала особливу увагу дослідників. Наливайко повідомив, що коли він був в Угорщині, то «від пана Воєводи Київського послано до нього Маласчинського, з таким повідомленням ознаймуючи, що Король гвалт в Релігії Руській чинити хоче і питаючи його, чи не хотів би панові Воєводі допомогти і при ньому залишитись, на що Наливайко відповідав, що як давній слуга Й. М. і зараз від послуг Й. Мосці не відмовляюсь. Затим обернувся до Литви, бажаючи там перезимувати... а потім навесні прибути до того замішання, якого сподівався і пану Воєводі допомогти». А коли він повернувся з Литви, то «в маєтностях Воєводи Київського велику хіть до нього показувано, мости по дорогах мощено, стації давано та ін.».

Таким чином Наливайко визнав існування контактів між ними і К. Острозьким. Виникає питання, наскільки ці твердження відповідають дійсності? Перед смертю у Наливайка не було особливих причин ні утаювати щось, ні наговорювати на князя, тим більше, що викладені ним факти стосувалися лише можливості спільної діяльності, яка так і не відбулась. Якихось особливих секретів Наливайко не відкрив. Різко негативна позиція К. Острозького щодо унії була загальновідомою в Польщі.

Завжди пасивний у суспільно-політичному житті князь під гарячу руку навіть загрожував королю повстанням. Тому розгляд існуючих реалій дає підстави твердити, що Наливайко був потрібний Острозькому саме в якості резерву для можливих політичних сутичок. У подібній ролі князь намагався тримати козацтво все своє життя. Згадаймо, що Острозький утримався від повного розгрому війська Косинського під П'яткою при умові, що козаки будуть йому служити.

В дійсності співпраця Наливайка і Острозького звелася до дрібних взаємних послуг. Острозький допомагав в утриманні козаків, що було логічним для нього в цій си-

туації. Що стосується Наливайка, то можна припустити — він тероризував сімейство Терлецьких саме з намови князя. Однак для Наливайка це були справжні дрібниці, неспівмірні з його можливостями. Одночасно він здійснив і чимало інших наїздів, ніяк не пов'язаних з релігійною боротьбою. Тому можна твердити, що ніякого релігійного відтінку в мотивації дій Наливайка не було, як не було його і в діяльності козацтва в цілому.

У відносинах Острозького і Наливайка був також і особистий, так би мовити, приватний аспект. У князя не було ніяких підстав бачити в ньому свого ворога. Навпаки, діяльність Наливайка в Молдавії і Семиградді повністю відповідала інтересам дому Острозьких. На волості Наливайко міг робити що завгодно, не викликаючи осуду князя, якщо це не стосувалося його маєтків. А. Наливайко за два роки самостійної діяльності вів себе по відношенню до К. Острозького цілком лояльно, можливо, за винятком одного відомого випадку. Ниточкою, яка зв'язувала князя і Наливайка, був брат останнього Дем'ян Наливайко. Крім того, в оточенні К. Острозького було багато товаришів і знайомих С. Наливайка. Знаючи сильну натуру козацького ватажка, можна гадати, що він користувався серед своїх колишніх колег — слуг князя — неабияким авторитетом. Та й соціальний склад загону Наливайка мало чим відрізнявся від почту К. Острозького. Не випадково, коли київський воєвода в березні 1596 року поїхав на трибунал до Любліна, то виявилося, що між його людьми є «чи не половина Наливайкових козаків», які «по дорогах роблять що хочуть і в самому місті... в кожній господі за здоров'я Наливайка пили».

В урядових колах ще з весни 1595 року замислювали розправу над повстанцями. Однак, така можливість виникла тільки після закінчення військово-політичних маневрів у Молдавії. В жовтні 1595 року Замойський у переговорах з татарами заявив, що козаки нападали на татар без дозволу властей і «хоче король на них людей своїх послати». Поляки й татари були одностайні в думці щодо необхідності знищення козацтва і навіть занесли це у свою угоду про мир.

На початку лютого 1596 року в короля була проведена спеціальна нарада про шляхи здійснення каральної операції. Загальний стратегічний план дій зводився до одного — «щоб литовське і польське військо одно з однієї, а друге з другої сторони проти того лотроства виступили і про їх винищення ся старали». Литовське військо отримало дозвіл

використати для цих потреб навіть стратегічні запаси зброї, які вживав «на війнах московських Стефан Баторій». Операцію по «погамуванню козацького свавільства» було доручено провести коронному польному гетьману Станіславу Жолкєвському, талановитому військовому діячу. Він, не гаючись, активно розпочав військові приготування. Головним своїм завданням вважав не допустити з'єднання окремих козацьких загонів і розбити їх поодинці. В зимову пору року військові дії в той час, як правило, не велись. Але Жолкєвський вирішив не зволікати, розраховуючи на фактор раптовості. Та й ситуація для панівних верств Речі Посполитої ставала все загрозливішою.

Дізнавшись, що в районі Кременця збирається проти нього польське військо, Наливайко перемістився з північної Волині на південний схід. Однак, наступ Жолкєвського, який з відбірною кіннотою швидким прихованим маршем рушив за козаками, застав Наливайка все ж несподівано. Перший напад припав на дві Наливайкові роти, які стояли в селі Мацієвичі. Козаки не встигли ні вирватись, ні організувати бойові порядки, але запекло відстрілювалися з селянських хат. Жолкєвський наказав підпалити село і тільки тоді козаків удалося знищити. З оточення вирвалося лише двоє. Вони попередили Наливайка, який знаходився у сусідньому селі Чарнавах, про небезпеку. Сили ворога були невідомі й Наливайко почав відступати на Поділля через Остропіль і Пиків. За ним, буквально по п'ятах, відстаючи на одну годину часу, поспішав Жолкєвський. За Пиковом Наливайко повернув на Брацлав і послав туди свого гінця по допомогу. Але в настроях міщан перемогли страх та інстинкт самозбереження. Вони відмовили своєму старому соратнику, а пізніше, на вимогу Жолкєвського, видали війта Романа Тишкевича, якого було страчено у Вінниці.

Далі Наливайко діяв дуже розсудливо й точно. Основне завдання він вбачав у тому, щоб відірватися від противника. Це йому вдалося біля села Прилука. Жолкєвський здогнав Наливайка під густою дібровою. Той став табором, перегородивши дорогу. Спроба переговорів нічого не дала. Жолкєвський вимагав видачі гармат, цісарських корогов і здачі Наливайка на ласку поляків. Той відмовився. Тоді поляки зважилися на приступ. Весь день бою не дав ніякого результату, а вночі Наливайко безслідно зник. Він подався на південний схід, через, так звані, «дикі поля» до Корсуня.

Між тим, польські розвідники упродовж кількох тижнів

не могли виявити місцезнаходження Наливайка. Думали, що він обрав шлях на Запорожжя. Отже, Жолкєвському не вдалося виконати першого пункту своєї програми — розгромити окремо загін Наливайка. Тому зараз він збирав більші сили для боротьби з іншими козацькими загонами і все ж хотів не допустити їх об'єднання. Поряд з військовими заходами він почав, як сам називав, «дипломатичну диверсію» — цілеспрямоване направлення козацьких ватажків один на одного. Зручним об'єктом для цього був Лобода. Жолкєвський у листах до нього вимагав покори, а за видачу Наливайка, який найбільше допік можновладцям, обіцяв мирно відпустити запорожців на Низ. Проте козаки Лободи, дізнавшись про це, мало не вбили посланця Жолкєвського і відмовили йому. Полякам залишалося вести каральні дії. До речі, хотілось би зупинитись на назві «поляки». Під нею мається на увазі насамперед державна приналежність війська, а не його національний склад. У Жолкєвського під рукою було наймане військо, в якому були поляки, німці, угорці. Почало до нього стягуватись шляхетське ополчення з навколишніх земель, за національним складом в основному українське.

На початку квітня нарешті знайшовся Наливайко. У Білій Церкві з великим загоном стояв князь Кирик Ружинський, який за власною ініціативою здійснював каральні акції проти козацтва. Козаки вірішили провчити його. Вони підійшли до міста і стали табором біля однієї з міських брам. Табір був невеликий і Ружинський вирішив на нього напасти. Це йому вдалося. Він захопив табір і погнав козаків до лісу. А коли ті, нарешті, зупинились і, отримавши підтримку, дали відсіч, Ружинський кинувся назад. Проте, назустріч йому з міста вийшли... козаки Наливайка. Поки Ружинський воював у пустому таборі, який служив приманкою, Наливайко за допомогою міщан увійшов у місто з іншого боку. На вулицях міста він розбив угорських найманців і вийшов назустріч Ружинському. З іншого боку, від поля, на князя наступав Шаула. Неподолік знаходився й Лобода. Ружинський, понісши великі втрати, встиг сховатись у міському замку, який стояв осторонь. Остаточно ж виручив його Жолкєвський, який теж поспішав до Білої Церкви.

Отже, козаки мали змогу об'єднатися неподалік від Білої Церкви і тепер діяли разом. Це різко покращило їхнє становище. Гетьманом єдиного війська було обрано Матвія Шаулу. Дізнавшись про підхід Жолкєвського, вони вирішили відступати. Відходили, як завжди в присутності ворога,

табором. Жолкевський наздогнав козаків, але довго не наважувався вступати в бій. Вечоріло і поблизу урочища Гострий Камінь Жолкевський пішов на приступ. «Козаки добре боронились гарматами і ручною зброєю, полягавши під возами часто стріляли... ланцюга табору не можна було прорвати». Поляків загинуло «більше трьохсот всіх, а товаришів (шляхтичів — *С. Л.*) шістдесят... аж ніч сама битву між ними розвела». Жолкевський, понісши великі втрати, відійшов на відпочинок. Козаки також зазнали чимало втрат. Загинув полковник Сасько. Шаулі відірвало руку. Гетьманом обрали Семерія Наливайка. Він уже на протязі двох років іменував себе гетьманом, але вперше був обраний на цю посаду не тільки своїм полком, а й козаками інших загонів, у тому числі гонористими запорожцями.

Вночі Наливайко повів повстанців до Трипілля, де вони переправилися через Дніпро. Загалом, хоча козаки і об'єднали свої сили, їхнє становище залишалося складним. До них, побоюючись повернення до панів, приєдналося багато втікачів-переселенців із сім'ями. Перед небезпекою покарання забрали з собою сім'ї й ті, хто уже давно «бавився в козацтво». Під Білою Церквою козаки були ще без цього людського обозу, але переживали за нього. Він прийшов до війська в Переяслав і останнє стало схожим на обоз переселенців.

Після переправи повстанців через Дніпро у військових діях майже на місяць запало затишшя. Козацькі підрозділи витягнулись уздовж Дніпра і не давали змоги полякам переправитися, зустрічаючи гарматним і рушничним вогнем усі подібні спроби. Окремі бої точилися на Правобережжі. Повстанський обоз зупинився в Переяславі. Там постійно відбувалися ради — думали, що робити далі. А цього ніхто не знав. Були пропозиції йти в межі Московської держави або на Січ, чи спробувати замиритися з владою. Можливо, сподівалися, що поляки просто не наважаться ступити на лівий берег у невідомі їм степи. Але даремно на це сподівалися — Жолкевський вирішив переслідувати їх хоч до Азовського моря і навіть у межах Московської держави. У внутрішній боротьбі між різними угрупуваннями козацтва знову перемогла старшинська партія, і Лобода повернув собі гетьманство.

Поки повстанці сиділи бездіяльними, час працював на Жолкевського, до якого квапилася велика підмога коронних і литовських військ, із шляхетських ополчень. На початку травня зроблено останню спробу замирення — почалися переговори між Жолкевським з одного боку, і Нали-

вайком та Лободою — з іншого. Гінці їздили з пропозиціями через Дніпро навпроти Києва. Потім було вирішено зустрітися в човнах на Дніпрі. Від козаків на переговори прибув Григорій Лобода, а від поляків брацлавський староста Юрій Струсь. Наливайко і Жолкевський спостерігали за ними з протилежних берегів Дніпра. Однак, і цього разу все закінчилося безрезультатно. Вимоги польської сторони: видати Наливайка, гармати і корогви доповнилися вимогою видати всіх утікачів, які були серед козаків. А зробити це Лобода і його прихильники навіть при бажанні не могли. По-перше, козаки ніколи не видавали селян-утікачів. По-друге, останніх серед повстанців було набагато більше, ніж давніх січовиків. Тому Лобода і Наливайко повернулися до Переяслава ні з чим. Нерішучість повстанців у Переяславі остаточно обумовила їхню майбутню поразку, бо вони повністю віддали ініціативу в руки противника.

І коли Жолкевський, зібравши відбірні мобільні сили, почав рішучу переправу під Києвом, повстанці кинулися на схід, але вже не змогли відірватися від ворога. Великий, малорухливий обоз біженців поляки наздогнали під Лубнами. Повстанці переправились через річку Сулу і її широку заплаву по довгому дерев'яному мосту і підпалили його за собою. Однак Жолкевський послав в обхід загін кінноти, який переправився бродом нижче по річці. Поява ворожої кінноти змусила повстанців зупинитись. Шлях до відступу було перекрито.

Козаки швидко, щоб встигнути до приходу основних польських сил, спорудили міцний табір на урочищі Солониця. Його оточили возами в сім — дев'ять рядів, окопали ровом і шанцями (окопами). На укріплення і вози поставили біля двох десятків гармат. З одного боку табір був фактично неприступний, оскільки підходив до болотистої місцевості, яка тяглася від Сули.

Основне польське військо переправилося через Сулу по мосту, який поляки змогли загасити і відремонтувати. Так з 25 травня 1596 року почалася виснажлива оборона табору на Солониці. В ньому знаходилось від восьми до дванадцяти тисяч чоловік, але «до бою годних» — лише кілька тисяч. Більшість же — поранені, жінки і діти. Було багато коней, худоби. Внаслідок спеки відразу виникла проблема води, а також паші для худоби. Урядове військо налічувало понад п'ять тисяч чоловік, не рахуючи обслугу, яка тягла ще на декілька тисяч. Серед поляків були найбільші магнати Польщі, України і білорусько-литовських земель: Жол-

кевський, М. Вишневецький, брати Потоцькі, Огінський, Ходкевич, Собєський, Струсь, Гербут та ін. Не було тільки прихильників дому князів Острозьких. Старий князь не хотів воювати проти козацтва.

Декілька великих штурмів табору не дали нічого. Навпаки, козаки самі робили небезпечні вилазки і Жолкевський мусив увесь час бути насторожі. Боєздатна частина козацтва у цій ситуації могла спокійно прорватися через ворожі лави, але не хотіла залишати на розправу безпомічних товаришів. А весь табір вибратися із пастки не міг.

Побачивши, що табір взяти неможливо, Жолкевський послав до Києва за облоговими гарматами. Великий ефект давала також інша зброя — підступність. Жолкевський демонстративно вів переговори лише з Лободою і поширював різні чутки. Тому 28 травня козаки звинуватили Лободу в зраді і стратили. Жолкевський на це задоволено писав, що «певними способами насіння незгоди між Лободою... і Наливайком і його сектою вирощені були», а це наклалось на давню неприязнь. На місце Лободи тепер було обрано Криштофа Кремпського, теж запорозького старшину.

4 червня до Жолкєвського прибули свіжі підкріплення і важкі облогові гармати. 5 і 6 червня поляки вели безперервний обстріл табору. Загинуло декілька сот чоловік, було сотні поранених, впало багато худоби. Спека і відсутність води ставили обложених на грань загибелі. Тому більшість схилилася до необхідності угоди з поляками, задовольнивши їхні вимоги. Наливайко, якого це стосувалось у першу чергу, хотів прорватися в степ, але поляки були напоготові й не пропустили його. Наливайка і його найближчих соратників зв'язали деморалізовані повстанці й видали Жолкєвському. Так закінчилася дворічна вольниця Семерія Наливайка і розпочався останній період його життя.

Видача провідників не врятувала повстанців. Жолкевський поставив нову вимогу, про яку змовчав перед тим — повернення всіх втікачів до своїх панів. Коли ті відмовилися, то раптовим нападом беззахисний табір було розгромлено. Ініціативу в розгромі проявили жовніри і шляхта, які хотіли знайти в козацькому таборі, крім втікачів, ще й легендарні уже тоді козацькі скарби. Яке ж було їхнє розчарування, коли загальна сума всіх цінностей виявилася лише на якісь чотири тисячі злотих. Для Жолкєвського більшу цінність являли козацькі ватажки, 21 ціла гармата, корогви від австрійського імператора, його брата Максиміліана і

князя семигородського, срібні казани від того ж імператора та інші козацькі клейноди.

Спеціальний ескорт під командою ротмістра П. Порембського повіз ці трофеї вслід за Жолкевським до Варшави. На початку липня Жолкевський прибув до Львова, де йому влаштували пишну зустріч. Тут він офіційно передав бранців канцлеру Яну Замойському. У Львові Наливайка та його друзів протримали біля трьох тижнів. Жолкевський, який після праведних трудів відпочивав у своєму маєтку, не забував про бранця. Одного разу гетьман приїхав до Наливайка у в'язницю і забрав його до себе для розмови в приміське село Мелихів.

До Варшави Наливайка з товаришами привезли аж 12 серпня. По дорозі процесія спеціально завернула до королівської резиденції Уяздов, де на Наливайка хотіла подивитися стара королева. Наливайко, піднявшись на возі, шляхетно привітав королеву, яка стояла на балконі палацу. Присутній при цій події німецький торговий резидент з Данцігу так описав Наливайка: «З вигляду гарний чоловік, сильний і стрункий, з вихованим і одвертим обличчям, та ні одним рухом не виказує малодушності або страху, і так багато хто шкодував, що він свою чесноту і мужність замість на користь батьківщині (малась на увазі, звичайно, Річ Посполита — *С. Л.*) обернув їй на згубу». Цікаво, що таким справді було загальне враження варшавської публіки від Наливайка, бо ще одну подібну блискучу характеристику козацького ватажка залишив нам польський хроніст: «Була то особа красна, муж, яких небагато, був би на добре обертав, що йому бог дав, до того ж пушкар знаменитий».

Однак, каральна машина держави, звичайно, не приймала до уваги ці емоції. Почалися тортури і страти повстанців, які розтяглися до осені. Для збереження історичної пам'яті назвемо всіх соратників Наливайка, які пройшли з ним дорогу до Варшави: Косоубцький, Павловський, Шкарпетка, Островський, Івашко, Коршеловський, Шаула, Шостак, Дука, Оливка, Микитка, Івашко. Цікаво, що перші двоє були польськими шляхтичами і католиками (можливо і Коршеловський теж). Це є ще одним підтвердженням, що козацькі рухи кінця XVI ст. не мали яскраво вираженого національного і релігійного спрямування, а, головним чином, соціально-станове. Приведені тут імена і прізвища розташовані в порядку розправи з ними. Дуку і Оливку король нежданно помилував, віддавши їхньому пану, якого ті пізніше вбили і знову втекли на Запорожжя. Було також

помилувано останнього, хто підлягав карі, — другого Івашка — з умовою, що він піде на Україну і розкаже, що чекає на бунтівників.

Особлива доля чекала Семерія Наливайка. Його неодноразово піддавали тортурам, у тому числі психологічним — тижнями не давали спати. На допити приходили високопоставлені чиновники країни і всі свідчення переказували королю. Цікавити поляків могло дуже багато — відносини Наливайка з австрійським правлячим домом, володарями придунайських держав, з магнатами Речі Посполитої, особливо князем Острозьким, місце цих стосунків у діяльності Наливайка та багато іншого. Приїжджали також шляхтичі, які вимагали, щоб Наливайко повернув речі, що їх забрали свого часу козаки. Навколо особи Наливайка почали плести різні інтриги. Деякі представники знаті навіть виступили на його захист. Можливо, руку до цього приклав князь Костянтин Острозький. Було в козацького ватажка і чимало щирих друзів, які намагалися влаштувати йому втечу. З цією метою до Варшави спеціально пробрався його вірний джура, молодий козак. Він зумів передати в тюремну камеру пилку. Наливайко перепиляв колодку, але сторожа помітила спробу втечі.

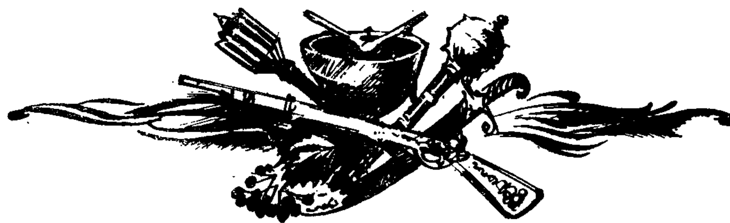
Страта Наливайка затягувалася. Швидше всього, він був потрібен правлячим колам, як цінний свідок внутрішніх і міжнародних інтриг. Коли ж навесні 1597 року у Варшаві зібрався сейм, то шляхта почала рішуче вимагати негайної страти козацького ватажка. Один із депутатів звинувачував уряд: «А Наливайка чому до сейму тримаєте? Чи атаман невинен, що землі коронні на кількасот миль повоював? Що хоругв і зброю королівську в битвах брав? Людей уражав? Піхоту вибив? Чи сейм тільки з-за нього зібрався, а не з-за важливіших справ?» Шляхтичі зачитували вимоги своїх воєводських сеймиків про негайну страту Наливайка. Його доля була вирішена остаточно. Останній допит вчинили 9 квітня в будинку коронного маршалка в присутності декількох високопоставлених чиновників Речі Посполитої. Цілком можливо, що короткий протокол цього допиту, який писар назвав «Повість Наливайкова», і є інтригуючою «сповіддю Наливайка», з якою потім було ознайомлено багатьох сенаторів Речі Посполитої. З цього приводу литовський гетьман Криштоф Радзивілл писав до Льва Сапіги у Варшаву: «Дякую за прислану сповідь Наливайка, яку відразу по прочитанню я спалив». Якщо це так, то в ній міститься невелика інформація про взаємовідносини Наливайка з К. Острозьким і про плани Нали-

вайка, що ми вже розглядали вище. Хоча цілком можливе існування іншої сповіді Наливайка, оскільки відомо, що полонений ватажок декілька разів намагався писати листи до різних впливових осіб Речі Посполитої.

Останнім днем життя Семерія Наливайка стало 11 квітня 1597 року. В центрі Варшави, на очах у великого натовпу, йому відрубали голову. Потім тіло четвертували, тобто розрубали на декілька частин і по шматках порозвішували по місту.

Смерть, як і життя козацького ватажка полишила в народній пам'яті яскравий слід. Пізніші козацькі літописи розповідали про незвичайну страту Наливайка в розпеченому «мідяному бику», або на розпеченій залізній кобилі із залізною короною на голові. Корона в переказах з'явилася, можливо, тому, що ще за життя його нерідко називали «царем Наливаєм». Ім'я Наливайка жило в народі, поки події Визвольної війни і Руїни не приглушили його звучання. На початку XVII ст. з'явилося навіть декілька козацьких ватажків-самозванців, які називали себе Наливайками. До 1848 року слово «наливайки» нерідко вживалося противниками православ'я, як синонім назви українсько-руської народності.

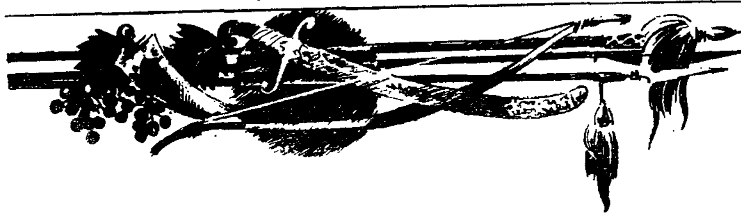
Діяльність Северина (Семерія) Наливайка об'єктивно відображала зрослу силу козацтва, яке наприкінці XVI ст. безжурно розгулялося на волі. За життя він мав широку підтримку серед населення, а після смерті став одним з улюблених народних героїв України.

П+К
Ω

Петро Сас

Петро Конашевич-Сагайдачний

Поразка козацьких повстань під проводом Криштофа Косинського (1591—1593) і Северина Наливайка (1594—1596) на деякий час притлумила розвій українського козацтва. Та вже на початку XVII століття воно знову владно вступило на авансцену історії. Козаки здійснили безприкладні за сміливістю та розмахом походи в турецькі володіння й Кримське ханство, брали активну участь у воєнних конфліктах між Річчю Посполитою та Московською державою, громили панські маєтки в Україні та боронили православну віру. Як ніколи доти українська козаччина набрала сили. Внаслідок масового покозачення селянства число козаків в окремі роки сягало багатьох десятків тисяч. Вони вже страхали не лише турецько-татарських нападників. У великому занепокоєнні від козацького «сваволля» перебувала шляхетська верства в Україні, а також правлячі кола шляхетської Польщі. Король і сейм приймали закони й створювали урядові комісії, покликані приборкати козаків. Однак уже ніщо не могло привести їх до покори.

Хвиля козацької вольниці, яка в цей час нестримно розливалася по українських степах, то піднімала на свій бурхливий гребінь, то кидала вниз Петра Сагайдачного. Вороги люто ненавиділи його. Грізного характеру й важкої руки остерігалися і свої. Та в усіх випадках Сагайдачний завдяки незламній волі, гострому розуму, а ще блискучому таланту полководця справляв незабутнє враження на су-

часників. Один із них — польський шляхтич Яків Собєський (батько польського короля Яна III Собєського), учасник Хотинської війни 1621 року, у своїх мемуарах писав про Сагайдачного: «Цей Петро Конашевич, муж рідкісної мудрості й зрілого судження у справах, винахідливий у словах і вчинках, хоча за походженням, способом життя і звичками був простою людиною, незважаючи на це в очах пізнішого потомства він гідний стати в ряд з найзнаменитішими людьми свого часу в Польщі».

Слави безстрашного воїна, обдарованого й на диво щасливого провідника козацьких загонів Сагайдачний зажив після участі в знаменитих морських та сухопутних походах української козаччини на володіння султанської Туреччини і Кримського ханства на витоці XVII століття. Ці воєнні виправи здійснювалися не лише за здобиччю. Разючими ударами по ворогу козаки відповідали на безкінечне плюндрування України турецько-татарськими зайдами. Козацька шабля і мушкет суворо карали нападників за невимовні страждання українського народу, згорьована душа якого почорніла й запеклася від жалю, тужливою піснею-плачем побиваючись над смертями, каліцтвами, полоном, загубленими долями тисяч своїх синів та дочок.

Могутня Османська імперія, правителі якої звикли бундючно позирати на своїх сусідів, зненацька відчула свою вразливість. Козацькі загони доходили аж до її столиці — Константинополя, палячи його околиці й сіючи страх у самому місті. Зростала й інтенсивність козацьких походів. Так, улітку 1606 року запалало вогняним шлейфом турецьке чорноморське узбережжя. Це козаки піддали штурму Білгород, Килію і Варну. На морі знищили десять ворожих галер. Дісталася їм і чимала здобич. Лише у Варні вони захопили 180 тис. золотих. Восени 1608 року козаки «дивною хитрістю» здобули Перекоп. У 1609 році подібна доля спіткала кілька міст у турецьких володіннях — Ізмаїл, Килію і Білгород...

У такі вкрай ризиковані морські експедиції пускалися найвідчайдушніші козаки. На чужому узбережжі, крім запеклих боїв, на них чатували й інші великі небезпеки. Порівняно невеликі човни сміливців — чайки нерідко, як друзки, розкидала буря, а козацькі тіла пожадливо поглинала ненаситна морська стихія. Та й судна такого типу мало підходили для «правильного» бою з великими турецькими кораблями. Тому перемогти ворога вдавалося лише завдяки винахідливості, раптовості нападу, майстерному маневруванню під час бою. Все це давало перевагу чайкам у про-

тиборстві з менш повороткими галерами, галіонами та іншими суднами противника.

Найголовніші прикмети козацької тактики, якої запорожці дотримувалися під час морських походів у першій половині XVII століття, постають із записок французького військового інженера та картографа Гійома Левассера де Боплана (починаючи з 30-х рр. XVII ст. він тривалий час жив на Україні і добре познайомився з життям та звичаями козацтва). Отже, козацька чайка, від судноплавних якостей якої багато в чому залежали перемога чи поразка, життя або смерть екіпажу брала на свій борт від півсотні до сімдесяти чоловік. Кожний з них був озброєний двома рушницями й шаблею. Козаки запасалися також кількома невеликими гарматами. Основна ставка робилася на раптовість нападу. Щоб увести ворога в оману і захопити його зненацька, козаки нерідко пливли під покровом нічної темряви, маскували своє місцезнаходження тим, що опускали щоглу, а зустрівшись із турецькими галерами, намагалися обрати тактично найвигіднішу позицію — щоб сонце сліпило противнику в очі. Дочекавшись зручного моменту, флотилія чайок розпочинала навальну атаку. Одні козаки щосили налягали на весла, інші з рушницями в руках готувалися до абордажу. Впритул наблизившись до ворожого судна, гребці «сушили» весла і ставали «заряджаючими» для своїх товаришів-стрільців.

В морському бою не було місця для слабодухих — турецькі ядра часто скорочували склад екіпажу чайки на дві третини, а то й більше. Коли козаки досягали турецького берега, то залишали на човнах невелику охорону. Самі ж раптовим приступом навалювалися на чужинські міста. При поверненні додому вони обирали несподівані для ворога маршрути, в разі потреби перетягали чайки волоком по суші.

Одну із зухвалих морських експедицій, яка викликала справжній шок при султанському дворі, козаки здійснили у 1614 році. Флотилії козацьких човнів вдалося перетнути Чорне море. Висадившись під Трапезундом, козаки спустошливим смерчем пронеслися по турецькому узбережжі. Чи не найбільшою їх удачею стало здобуття добре укріпленого Синопа, в якому вони знищили залогу фортеці, арсенал, піддали вогню все місто і воєнні кораблі турків. Султан не тямив себе від люті. Він наказав будь-що наздогнати козаків і поквитатися з ними. З Константинополя і Білгорода негайно вийшли кораблі під Очаків, щоб перехопити козацьку флотилію при поверненні. Однак козаків не так

то легко було обдурити. Вони розділилися на два загони. Один із них мав висадитися на схід від дніпровського гирла й перетягти човни суходолом, обминувши таким чином турецьку пастку, інший мусив прориватися через очаківський лиман. В цілому їм це вдалося. Козаки з багатою здобиччю повернулися на Січ. Тільки двадцятьом з них не пощастило. Їх схопили турки і відправили полонених у Константинополь на страшні тортури.

У 1616 році козацькі загони взяли приступом Кафу — величезний невільницький ринок у Криму. Там у тяжкій неволі знемагали тисячі бранців зі всієї України та інших земель. Одних з них як худобу мали продати сьогодні, на інших ця морально огидна операція чекала завтра. Козаки розрубали невільницькі пута на руках нещасних полоняників. Звістка про славний подвиг запорожців швидко облетіла всю Україну. Ректор київської братської школи Касіан Сакович пізніше склав високі слова хвали на честь ватажка сміливців — Сагайдачного. Він писав, що той:

«За своего гетманства взял в Турцех мѣсто Кафу,
Аж и сам цесар турскій был в великом страху,
Бо му чотырнадцать тисяч там люду збил,
Катарги едины палил, другій потопил,
Много тогды з неволѣ христіан свободил,
За што го бог з воинством его благословил...»

Про походження і юнацькі роки майбутнього гетьмана збереглися дуже скупі відомості. Ми вже знайомі з твердженням Я. Собеського, що Сагайдачний був «простою людиною». Однак це свідчення спростовується іншими джерелами. Український шляхтич Йоахим Єрлич, який був із Сагайдачним у дні кровопролитної битви під Хотином, у своєму літописі прямо зазначив, що той «не був простого уродження, але шляхтич од Самбора». Найважливішим джерелом, яке містить відомості про біографію Сагайдачного, є панегіричний віршований твір К. Саковича «Вірші на жалосний погреб зацного рицера Петра Конашевича Сагайдачного». З нього довідуємося, що:

«Уродился он в краях подгорских премисских.
Выхован в вѣрѣ церкви всходнеи з лѣт
дѣтинских.
Шол потом до Острога, для наук уцтивых,
Которыи там квитли за благочестивых
Княжат, которыи ся в науках кохали...»

Як бачимо, про походження Сагайдачного у «Віршах», власне, не сказано ні слова. Однак Сакович помістив у своїй книзі вельми цікаву з огляду на це питання гравюру.

На ній представлено портрет гетьмана на коні. У лівій верхній частині малюнка зображено його герб, що має форму перевернутої вниз підкови, яку увінчує хрест (у геральдиці такий герб класифікується як «Побог»). Поза всяким сумнівом К. Сакович — людина для свого часу високоосвічена (випускник Замойської та Краківської академій), добре усвідомлював суспільне значення історичної постаті Сагайдачного. Тому навряд чи він наважився б подібним чином «прикрасити» малюнок, не мавши на те достатніх підстав.

Ще в дореволюційній історіографії (М. Максимович, В. Антонович, І. Каманін, А. Чайковський, Д. Яворницький та ін.) усталилася думка про те, що батька Петра Сагайдачного звали Конон або Конаш. На користь цього нібито свідчить монастирський пам'ятник Сагайдачного, в якому серед інших імен згадується Конон — записаний відразу після імені Петро. Можливість такого патронімічного шляху виникнення прізвища гетьмана піддав сумніву Б. Барвінський. Він виходив з того, що прізвище «Конашевич» взяте не від імені батька козацького ватажка, а від імені одного з його предків.

За спостереженням дослідника, складова частка «Сагайдачний» у прізвищі гетьмана є прізвиськом, даним йому козаками, а «Конашевич» — родове назвисько, яке походить від дрібношляхетського роду з Підгір'я Конашевичів-Попелів. Шляхтичі Попелі не мали якоїсь усталеної гербової традиції і вживали різні герби, насамперед «Сас» та «Сулима». Що стосується гербу «Побог», вміщеному у книзі К. Саковича, то він вірогідно перейшов унаслідок шляхетської служби до окремих представників роду Попелів (із гілки Конашевичів-Попелів) від магнатського роду Конєцпольських. Останній був не тільки гербу «Побог», а й тримав у своїх руках Дрогобич і дев'ять околичних сіл, по сусідству з якими лежали села шляхтичів Попелів — Попелі, Ратична і Котів. Симптоматично, що за давнім королівським привілеєм власники Ратичної мусили виставляти на війну чотирьох кінних воїнів-лучників. Тому юнакам з роду Попелів доводилося з ранніх літ вправлятися у стрільбі з лука. Чи не завдяки подібній обставині Сагайдачний зажив слави влучного лучника?

Справді, як свідчать джерела, Петро з дитячих літ «привчився натягати лук, зброї й коня з рук не випускати». Що ж це була за зброя, назва якої завдяки спостережливим і гострим на язик запорожцям так органічно вплелася в прізвище козацького гетьмана? Сагайдак являв собою

бойове приладдя воїна-лучника. Озброєний ним вершник прикріплював з одного боку до пояса лук з налучником (чохлом), а з другого боку — колчан для стріл. За сирої погоди на колчан натягувався спеціальний чохол (тохтуй), який знизу зав'язувався шнурком. Добре натренований лучник за хвилину випускав від восьми до дванадцяти стріл. Про таку скорострільність не міг мріяти тогочасний воїн, озброєний рушницею, аркебузом, мушкетом або якою іншою вогнепальною зброєю. Середня дальність польоту стріли складала приблизно двісті-триста, іноді перевищувала півтисячі кроків. Коли стрільба відбувалася з коня, то політ стріли збільшувався майже вдвічі, дальність пострілу з аркебуза дорівнювала близько 250 метрам.

Петро рано залишив батьківський дім, бо подався до Острога, щоб стати учнем тамтешньої академії. Виникає запитання, коли ж майбутній гетьман навчався у першій в східнослов'янському світі слов'яно-греко-латинській академії в Острозі, заснованій наприкінці 1576 року. Історики висловлювали з цього приводу різні припущення. Наприклад, І. Каманін вважав, що острозький період життя Сагайдачного припадав на 80—90-ті роки XVI ст. При цьому він спирався на твір К. Саковича, в якому перебування Петра Конашевича у стінах Острозької академії пов'язувалося з часом найвищого піднесення цього закладу. Взагалі риторичний зворот автора «Віршів» про прибуття майбутнього гетьмана до Острога «для наук уцтивых, которыи там квитли», надто загальний, щоб з нього можна було зробити якісь більш конкретні висновки. В такому випадку потрібно з'ясувати, коли Сагайдачний потрапив на Запорожжя. Адже, як випливає з твору К. Саковича, після навчання в Острозі, де він здобув освіту, «час немалий живши», юнак подався до запорожців:

«Там теды Конашевич час немалый живши
И наук в письмѣ нашом словенском навыкши,
Потом, видячи ся бить способным до мензства,
Шол до запорозского славного рыцерства,
Межи которым през час не малый жиючи
И рицерских дѣлностій там доказуючи,
Гетманом потом собѣ войско го обрало...»

У «Віршах» подибуємо звістку про перші воєнні кампанії, в яких відзначився Сагайдачний. Йдеться про військові дії за участю козаків на полях Молдавії й театрах Лівонської війни на початку XVII століття. Наведемо рядки твору, які знадобляться нам для подальшого розгляду біографії козацького гетьмана:

«Повѣсть и Мултянская земля, н волошин,
Як их тот гетман з своим рыцерством полошил.
Досвѣдчил и інфлянтчнк того войска силы,
Кгды их тыи рыцеры, як траву, косили.
Полиочныи тыж краи будуть памятати
Долго єго мужество, бо ся им дал знати,
Великого звитязства там доказуючи...»

Грунтуючись на цьому уривку, Михайло Грушевський покладав початок воєнної кар'єри Сагайдачного перед 1600 роком. Справді, така думка видається слушною. Судячи з усього, в цій порі Сагайдачний уже не простий козак, а, можливо, обіймає якусь старшинську посаду. Що ж до слова «гетьман» у фразі «як их тот гетман з своим рыцерством полошил», то навряд чи можна сприймати його буквально. Адже відомо, що в перші роки XVII століття гетьманував серед запорожців Самійло Кішка.

К. Сакович визначив період лицарського змужніння Сагайдачного на Запорожжі аж до першого його «гетьманування» (щодо останнього, то фактично це початок XVII ст.), як «час не малый». Такими ж словами — «час не малый» — він визначає тривалість перебування свого героя в Острозі. Отже, щоб стали зрозумілішими сторінки ранньої біографії козацького гетьмана, необхідно з'ясувати конкретний проміжок часу, який вкладав у цей вислів автор «Віршів».

Почнемо з визначення того, у скільки літ від роду Петро покинув родинне гніздо й опинився в Острозі. Про існуючу на той час практику навчання шляхетських дітей довідуємося із заповіту волинського шляхтича Василя Загоровського (1577). З нього випливає, що з досягненням семи літ діти мали переходити під опіку дяка, який навчав читанню й письму церковнослов'янською мовою. Далі йшло вивчення латини під керівництвом досвідченого вчителя. Подібні погляди українського шляхетства другої половини XVI— початку XVII століття на домашнє виховання дітей відбилося і в інших документах. Наприклад, у тестаменті (заповіті) шляхтича Миколи Мальчинського з Волині (1609) знаходимо такі рядки: «А коли дасть Бог доростати почнуть (його діти. — *П. С.*), так щоб сина на науку дати годилося, тоді на нього покладати (навчання. — *П. С.*) відповідно до віку, як вкаже потреба, способивши йому педагога — чоловіка доброго християнина, побожного, який би мав про нього пильність і старання, ведучи його до всіляких цнот і побожностей».

Отож, є достатні підстави для того, щоб під фразою К. Саковича про Сагайдачного «Выхован в вѣрѣ церкви

всходнеи з лѣт дѣтинских» розуміти домашню початкову освіту майбутнього гетьмана, який приступив до науки десь у семирічному віці й навчався вдома близько трьох-чотирьох років. Звідси випливає, що Петро став учнем Острозької академії приблизно в одинадцять років, бо й до Київської колегії найчастіше приймали дітей саме такого віку. Маючи багаж знань, який давала домашня освіта, він, з великою долею вірогідності, при зарахуванні до навчального закладу переступив перші навчальні сходинки — кілька елементарних класів. В Острозькій академії, як припускають дослідники, могло бути сім класів — перший підготовчий, а в трьох наступних (інфімі, граматиці, синтаксисі) вивчалися мови та деякі інші предмети. Коли Петро Конашевич пішов одразу принаймні в 3—4 клас, то тоді навчався він в Острозі не більше чотирьох-п'яти років. Якщо виходити з того, що під висловом К. Саковича стосовно перших літ перебування Сагайдачного на Запорожжі — «час не малый» — також мається на увазі чотири-п'ять років, то появу його серед запорожців орієнтовно можна віднести до 1595—1596 років.

Свого часу Володимир Антонович звідкись почерпнув звістку про те, що перед приходом на Запорозьку Січ Сагайдачний певний період служив у київського судді Аксака. Проте внаслідок нез'ясованих обставин змушений був покинути Київ і податися до запорозьких козаків. Поява в Києві Яна Аксака вперше засвідчується в актових матеріалах під 1592 роком. Тоді він був підвоєводою і поборцем київським. В історичних документах за 1600—1619 роки про нього говориться як про київського земського суддю. Звідси випливає, що стати до нього на службу Сагайдачний не міг раніше 1592 року. З огляду на цей факт, час закінчення Петром Конашевичем Острозької академії припадає щонайраніше на 1591 рік і, відповідно, час вступу до неї — на 1587—1588 роки.

Тепер можемо орієнтовно говорити про рік народження гетьмана. Отже, якщо Конашевич прибув на навчання до Острога у 1587—1588 роках, мавши від роду одинадцять років, то час появи його на світ припадатиме на 1577—1578 роки. Звідси, видно, що помер Сагайдачний унаслідок поранення у віці близько 45 років. На те, що гетьман пішов з життя не старим чоловіком, опосередковано вказують деякі факти. Так, діставши під Хотином у 1621 році важке поранення, він продемонстрував неабияку фізичну витривалість — цілу добу в надзвичайно складних умовах, стікаючи кров'ю, пробирався до козацького табору. Коли б Са-

гайдачний мав похилий вік, він не тільки не зміг врятуватися, але й не заслужив би закиду з боку Я. Собєського в донжуанстві, яке, на думку польського мемуариста, стало причиною смерті гетьмана. Та й та обставина, що дружина Сагайдачного Анастасія Повченська (хай навіть на кілька років молодша за нього) після смерті чоловіка не забарилася знову вийти заміж, також служить певним аргументом на користь визначеної нами дати народження Сагайдачного.

Цікаво, що порівняно з найближчими по часі до Сагайдачного Конашевичами-Попелями, а з цього шляхетського роду він вірогідно походив, наш гетьман виглядав справжнім «довгожителем». Ось для прикладу роки життя чоловіків згаданого роду: Івасько (Васько) Кунашович — 1505—1525; Павло Кунашович — 1546—1563; Федько Кунашович «Петелька» — 1546—1559; Демко Кунашович — 1551—1559; Петро Попович Кунашович Заньков'я — 1551—1563; Роман Попович Кунашович Заньков'я (батько Петра Сагайдачного?) — 1551—1589. Лише Занько-Захар Кунашович мав більш «солідний» вік — роки його життя 1505—1551. На вміщеному в книзі К. Саковича малюнку Сагайдачного, попри всю його схематичність, бачимо міцного воїна з вольовим обличчям. До речі, широко тиражований портрет гетьмана (без коня) не можна вважати автентичним — це досить далека від оригіналу копія малюнка з «Віршів», виконана у кінці XIX століття для музею В. Тарнавського в Чернігові.

Повернемося, однак, до перебування молодого Конашевича в Острозі. Навчальний заклад, учнем якого пощастило стати Петру, сучасники називали по-різному — «колегія», «тримовний ліцей», «академія». По суті, він поєднував у собі елементарну, середню і початки вищої школи. В Острозькій академії викладалися предмети «тривіуму» — граматика, риторика, діалектика, а також «квадривіуму» — арифметика, геометрія, музика, астрономія. Велика увага приділялася вивченню мов — грецької, латинської і особливо старослов'янської. Вивчалася очевидно й українська книжкова мова. До викладання залучалися найкращі вчителі. Викладачем грецької мови у 1583 році став вчений грек Никифір Парасхес, який перед своїм приїздом в Острог десять років викладав у Падуанському університеті. Не менш блискучим вчителем цієї мови був і грек Кирило Лукаріс. Про рівень його освіченості та непересічність особистості свідчить те, що згодом він став александрійським патріархом (1602), а ще пізніше — у 1621 році його

було зведено на константинопольський патріарший престол. Щоправда, особисто Сагайдачному не довелося слухати його лекцій, бо він закінчив навчання до того, як в Острозі з'явився Лукаріс. Навколо академії, а також заснованої одночасно з нею друкарні, виник гурток вітчизняних високоосвічених вчених і літераторів. У різні роки до нього входили першодрукар Іван Федоров, письменники-полемісти Герасим Смотрицький (ректор академії), Василь Суразький, Тимофій Михайлович, брати Дем'ян і Гнат Наливайки.

Острозька академія давала своїм вихованцям не лише грунтовні знання, відкриваючи перед ними широкі обрії на терені службової кар'єри. Цей навчальний заклад був визнаним на Україні культурно-освітнім й ідеологічним центром, де молодим людям прищеплювалося розуміння значущості духовних цінностей свого народу, формувалися національна самосвідомість і гідність. В середовищі острозьких інтелектуалів раз-по-раз спалахували блискавки ідейного спротиву, які розривали хмари культурно-ідеологічної асиміляції, що сунули з чужих країв. Учні академії з хвилюванням читали ще не просохлі від друкарської фарби полемічні твори антикатолицького спрямування Г. Смотрицького «Ключ царства небесного» і «Календар римський новий» (1587), В. Суразького «Про єдину істинну православну віру» (1588), праці інших авторів. А що крім гордості за власну культуру й духовну традицію східного слов'янства могла викликати в юних душах видана І. Федоровим в Острозі 1581 року «Біблія», вперше перекладена на церковнослов'янську мову?

Цілком природно, що на вихованців Острозької академії, в тому числі на Петра·Конашевича, справляли вплив не лише традиціоналістські цінності, які продовжували спиратися на візантійську освіченість та ідейну спадщину Київської Русі. Адже у XVI столітті атмосфера духовного життя на Україні була різнобарвнішою. Так, у цей період на українських землях достатньо голосно заявила про себе культура Відродження, з характерними для неї гуманістичним світоглядом і зверненням до античної спадщини. Чималий внесок у розвиток цієї течії в українській культурі зробили ще ранні українські гуманісти — Юрій Дрогобич, Павло Русин з Кросна, українсько-польські поети Григорій Русин із Самбора, Севастян Кленович та інші. Європейської слави зажив українсько-польський мислитель і письменник XVI століття Станіслав Оріховський, кого за талант сучасники порівнювали з Ціцероном і Демосфеном.

Він, зокрема, вважав, що людина може набути слави, проявивши лицарську доблесть на полі битви, обстоював як вищу доброчинність любов до вітчизни і патріотизм.

Подібні ідеї і настрої ренесансного світосприйняття безперечно не минули й Острога, про що свідчать хоча б твори Г. Смотрицького. В кінцевому разі та духовна атмосфера, яка оточувала Петра Конашевича в острозький період його життя, остаточно сформувала його особистість. Сприйняті ним ідейні та культурні віяння і впливи яскраво проявилися у його діяльності вже поза студентською лавою. Адже відомо, що гетьман відзначався прихильністю до православ'я, яка межувала з передсудами (за словами Я. Собеського). Його вірність козацькому способу життя, безоглядна відвага на полі бою і завойована там слава були цілком співзвучними з пієтетом ренесансних поетів і письменників перед лицарськими подвигами. А турбота Сагайдачного про загальне благо, зокрема безкорислива підтримка братського руху й шкільної освіти на Україні — хіба це не вкладалося в сповідуваний гуманістами ідеал громадянського служіння батьківщині? Нарешті, слід сказати і про певну роздвоєність політичної самосвідомості Сагайдачного: він твердо відстоював конфесійні права українського народу, але при цьому завжди усвідомлював себе підданим короля, громадянином Речі Посполитої. Ця риса характеру гетьмана, певною мірою підігріта його шляхетським походженням, із закономірністю лакмусового папірця, опущеного в хімічний розчин, всякий раз проявлялася тоді, коли йому доводилося балансувати між інтересами Варшави і Запорозької Січі, інтересами «статочних» козаків і «черні». Звідси його постійні пошуки компромісів з польським урядом.

Перебуваючи на Запорожжі, Сагайдачний швидко став загартованим воїном. Мавши неабиякі організаторські здібності, вольовий характер і неодноразово підтверджуючи свою відвагу в боях з ворогами, він впевнено пробивався до керівних посад у Запорозькому Війську. Коли вперше його обрали гетьманом, достеменно невідомо. В ті часи обрання на гетьманську посаду було нетривким. Гетьманом нерідко обирали в залежності від конкретної ситуації — для організації походу тощо. Та й сам термін «гетьман» часто означав не лише найвищу воєнну і судову владу у Війську Запорозькому, а вживався також ватажками окремих козацьких ватаг, які називали себе так з власної ініціативи. Зокрема, у листах до польського уряду гетьмана-

ми іменують себе козацькі ватажки Полуус, Шаула, Байбуза, Наливайко та інші.

Що стосується перших десятиліть XVII століття, то з джерел випливають імена кількох запорозьких гетьманів, зокрема Самійло Кішки (загинув у 1602 р.), Григорія Ізаповича (згадується як гетьман під 1606 р.), Олевченка (1609), Григорія Тискиневича (1610), Дмитра Барабаша (1617), Якова Неродича Бородавки (1620—1621). У проміжках між гетьмануванням декого з цих козацьких ватажків неодноразово брав у руки гетьманську булаву і Сагайдачний. Я. Собеський так писав про посідання ним найвищої влади у Війську Запорозькому: «Внаслідок свого службового становища завжди вірний королю і Речі Посполитій, він був суворим у справі придушення козацьких своєвільств; нерідко навіть не задумуючись карав смертю за найменші провини; свої недолюблювали його і за це неодноразово вже волею більшості він ледве не був позбавлений верховного керівництва Запорозьким Військом». Схоже, але з підкресленням факту неодноразового усунення Сагайдачного від гетьманської влади, свідчить і Петриці: «Чернь козацька брала його часто ватажком заради воєнної доблесті, а скидала через строгість».

Як бачимо, надмірна суворість Сагайдачного часто поверталася проти нього самого. Але чи не завдяки дисципліні йому вдалося виходити переможцем у багатьох боях? Сагайдачний потрапив на Запорожжя у той час, коли козацьке військо вже мало гнучку воєнну організацію, доцільність якої не раз доводилася практикою. Посланець австрійського імператора Рудольфа II Еріх Лясота, який прибув на Запорозьку Січ у 1594 році, застав там військо, поділене на полки, десятки, з розвиненими командними структурами й управлінням, канцелярією і налагодженим військовим господарством. І все ж без твердого керівництва цим військом марно було чекати перемог. Ті козацькі ватажки, які це добре розуміли, не давали поблажок порушникам дисципліни. Такого правила, зокрема, дотримувався Павло Носковський, який стояв на чолі загону українських козаків, найнятого у 1635 році на службу австрійським імператором. Серед застосованих ним жорстоких репресивних заходів, спрямованих на викорінення сваволі серед козаків, були повішення кількох призвідців розбійницького нападу на обоз з продовольством, спалення живцем трьох козаків, які вчинили крадіжку в церкві, повішення за зґвалтування.

Про велику зібраність і воєнний послух козаків під час

морських походів писав Боплан. Він відзначив, що коли хтось з козаків наважувався прикластися до оковитої, то відразу опинявся за бортом чайки.

Втім, навряд чи Сагайдачний час від часу втрачав гетьманську булаву лише через розправи з козаками, які припускалися якихось побутових чи незначних службових порушень. Як свідчать матеріали переговорів між козаками й представниками польського уряду в жовтні 1617 року в урочищі Суха Вільшанка, що біля Білої Церкви, та в жовтні 1619 року над річкою Роставицею біля Паволочі, Сагайдачний з старшиною пішли на поступку королівським комісарам, нехтуючи інтересами козацьких низів. Зокрема, за умовами Роставицької угоди реєстр обмежувався трьома тисячами, хоча претендентів було майже двадцять тисяч. Ті, хто не потрапляли до реєстру — так звані «випищики», мусили повертатися до своїх панів. Але цей пункт угоди виконати в тих умовах було просто неможливо, бо озброєне козацтво відразу спалахнуло б як сухий порох. Це добре розумів Сагайдачний, а тому не поспішав виконувати досягнуті на Роставиці домовленості. Однак між козаками поширився поголос про угодовську позицію гетьмана і старшин, які взяли участь у переговорах з королівськими комісарами. Хвиля невдоволення Сагайдачним, яка прокотилася серед козаків-«випищиків», вирвала булаву з його рук. Новим гетьманом став Яцько Бородавка.

Якими б не були справжні наміри Сагайдачного, коли він ішов на поступки польському уряду, саме такий гетьман, здатний до компромісного вирішення гострих політичних і соціальних питань, найбільше влаштовував правлячі кола Речі Посполитої. Це підтверджує лист Сигізмунда III до Сагайдачного (1619). В королівському листі знаходимо вияв неприхованого задоволення Сигізмунда гетьманом, який робив помітні послуги польській короні, а також прагнення заохотити його на цьому шляху. Король особливо хвалить свого адресата за те, що той «гамує і карає» непокірних козаків, які не потрапили до реєстру, а також тих, хто чинить самовільні напади на турецькі володіння, порушуючи таким чином «коронні пакти з цісарем турецьким», вганяючи в холодний піт польських дипломатів.

Разом з тим не варто перебільшувати значення компліментів, які сипав король Сагайдачному. Згаданий лист Сигізмунд III написав, щоб якось віддячити козакам і особисто Сагайдачному за участь у поході на Москву в 1618 році. Подяка ця не знайшла особливого відгуку серед козаків, бо замість грошей і розширення привілеїв король тільки

й того, що пообіцяв їм свою ласку. Що ж до висловів королівського листа про «гамування» козаків і недопущення їх походів на Туреччину, то це був не більше ніж дипломатичний виверт. Адже відомо, на другі десять років XVII століття припадає ціла смуга сухопутних і морських походів козаків на турецьке узбережжя й Крим. Наприклад, ігноруючи заборони польського уряду, не хто інший як Сагайдачний у 1616 році зі своїми козаками піддав вогню Кафу. Не припинялися козацькі походи проти турків, на татар і в подальшому. Так, у 1618 році Мехмед-паша скаржився за це на козаків у своєму листі до польського короля. Судячи з усього, сам Сигізмунд III втратив надію припинити турецькі походи козаків, які ускладнювали стосунки Варшави й Константинополя. Від урядових заходів по приборканню козаків він чекав уже не так успіху, як хотів за їх домомогою справити позитивне враження на турецьку сторону і хоч якось вгамувати гнів султана.

Сагайдачний ніколи не дозволяв польському уряду перетворити себе на слухняну маріонетку. Він розумів ефемерність антикозацьких проектів польських властей і не був таким наївним, щоб беззавітно вірити різним королівським та сеймовим обіцянкам запорожцям. Самостійний політичний курс гетьмана підпирався не лише козацькими шаблями. Цьому сприяла вся атмосфера суспільно-політичного життя України кінця XVI — першої чверті XVII ст., барометр якої показував стрімке зростання національної самосвідомості українського народу. Проголошення Брестським церковним собором 1596 року унії православної й католицької церков викликало небачений до того сплеск полемічної літератури, в якій, зокрема, відстоювалася національна гідність українців, підкреслювалося значення власної духовної традиції і культури, які сягали корінням Київської Русі. У полемічних творах знаходилося також місце для ідей ренесансного гуманізму та реформації, що свідчило про процес інтеграції української культури в загальноєвропейську культуру. Довгий час вважалося, що в полеміку з уніатами включився також Сагайдачний, з-під пера якого нібито вийшов твір «Пояснення про унію». Однак, як показали останні дослідження істориків, це твердження не відповідає істині.

Сагайдачний як гетьман тверезо оцінював свої можливості. А реальність була такою, що помітно зросла не лише воєнна могутність Війська Запорозького порівняно з попереднім періодом, але й з'явилися надійні «тили» — обширні території України, які контролювалися козаками. Протягом

першої чверті XVII століття дедалі більше зростав політико-адміністративний вплив Запорожжя на Подніпров'я. Цей регіон українських земель ставав територіальним, політичним, частково економічним, а на початку 20-х років й ідеологічним плацдармом козацької держави, що народжувалася. Факт існування нових владних структур на терені Наддніпрянської України засвідчила, зокрема, повноважна польська урядова комісія, яка займалася козацькими справами (1614). Королівські комісари дійшли висновку, що козаки та їх сім'ї, котрі мешкали на території державних, приватновласницьких і церковних маєтностей не визнавали нічиєї юрисдикції і жили виключно за козацькими звичаями, хоча подібне самоврядування неодноразово піддавалося остракізму з боку польського сейму. В одній із сеймових ухвал (1613) йшлося про те, що «ці люди, зневажаючи нашу владу і виламуючись з-під юрисдикції своїх панів і з послушності своїй владі, під якою живуть, а поставивши собі осібних суддів і старших, не хочуть ставати ні перед яким судом, тільки перед атаманами, яких собі постановили». Нові політико-адміністративні структури, які базувалися на звичаєвому праві, зростали так швидко, що відривали від твердого грунту старий «віз» місцевих органів державної влади, змушуючи його колеса крутитися на холостих обертах. На сеймі 1616 року було навіть зроблено заяву, що козаки на Україні «ні магістратів у містах, ні старост, ні гетьманів (польських. — *П. С.*) не слухають, самі по собі права заводять, самі врядників постановляють і ніби серед великої Речі Посполитої створюють другу республіку».

Отже, із дедалі більшим проростанням Запорозької Січі коренями на волость меншали можливості польського уряду контролювати суспільно-політичні процеси на Україні. Грізні окрики з Варшави не могли зупинити й перманентні козацькі походи на Туреччину та Кримське ханство. Зрозуміло, це зовсім не означало, що козаки дозволяли собі абсолютно не зважати на волю короля і сейму. Правлячі кола Речі Посполитої у своїй політиці, особливо московській, досить часто використовували збройні сили Запорожжя. Так було, зокрема, і в 1618 році.

Здавалося б, минуло не так багато часу після підписаної Сагайдачним з старшиною прикрої для козаків Вільшанської угоди, а король знову змушений був кликати на допомогу козаків. Ще перед сеймом 1618 року, який мав відкритися навесні, урядові особи розпочали переговори з козаками про їх участь у поході на Москву. Запорозькі

загони планувалося відправити на з'єднання з королевичем Владиславом, який з невеликим коронним військом дедалі більше зав'язав на просторах Московщини. Без швидкого прибуття значних підкріплень королевичу годі було й сподіватися приміряти на свою голову царську корону. А в польського уряду, як завжди, не вистачало коштів на спорядження великого військового контингенту, на який зміг би спертися шукач московського трону. Тому залишалася одна надія — на майже дармове для польської казни Запорозьке Військо.

Козаки цього разу згоду на участь у московській експедиції королевича Владислава дали, хоча й зволікали з початком походу аж до літа. Можна лише здогадуватися, на що розраховував Сагайдачний, відгукнувшись на заклик польського уряду. Проводячи легальну мобілізацію багатотисячного війська на королівську послугу, він, очевидно, хотів обійти підготовлене для козаків прокрустове ложе Вільшанської комісії з її сміхотворно малим реєстром. Не виключено, що гетьман сприйняв за чисту монету обіцянку уряду повністю «заспокоїти» православних на найближчому сеймі. Поза всяким сумнівом ідею участі в поході підтримували «знизу» численні козацькі авантюристи, які сподівалися на багату воєнну здобич, а тому справляли тиск на гетьмана. В усякому разі, як показали подальші події, Сагайдачний досить твердо стояв за війну до переможного кінця (чи не крилося за цим бажання скористатися вигодами від того, що на «гарячий» московський трон сяде більш лояльний до козацтва порівняно з Сигізмундом III королевич Владислав?).

Хоч документальних матеріалів про участь козаків у московському поході 1618 року небагато, однак вони дають уявлення про тактику сухопутних воєнних операцій Сагайдачного під час воєнної кампанії. Козацького гетьмана як полководця в першу чергу відзначало те, що він сповідував активну наступальність дій і надавав величезного значення фактору раптового удару по противнику. Досконало опанована ним сувора наука морських походів дозволила йому зрозуміти всю ефективність застосування на полі бою згаданих складників воєнного мистецтва. Завдяки цьому Сагайдачний пішов далі традиційного для козацтва способу ведення бою оточеним возами табором — тактики, результативної в обороні, але малопридатної для досягнення стратегічної ініціативи в умовах масштабних воєнних операцій. До речі, гетьман продемонстрував своє позбавлення від «табірної» стратегії і під час Хотинської

війни 1621 року, де динамічні, активні дії запорожців спричинилися до перемоги козацько-польських сил.

Коли у відмобілізованому Сагайдачним війську завершилися останні приготування до участі в московській війні, одного літнього ранку 1618 року в козацькому таборі вдарили літаври. Їх тривожний дріб нараз заглушив людський гомін, передзвін шабель, кінське іржання та інші звуки, що породжувалися поставленим навзвід воєнним організмом. Гетьман верхи на коні зайняв місце попереду двадцятитисячного війська. Похід на Москву розпочався.

Пройшовши через Сіверщину, козацька потуга швидким маршем просувалася вглиб Московської держави. Через якийсь час військо вже ходило під Лівнами. Для воєводи князя Микити Черкаського та його ратників це було великою несподіванкою. Місто не змогло довго чинити опір. Ще не погасло полум'я від пожеж, а до Сагайдачного привели першого іменитого полоненого у цій воєнній кампанії — воєводу Черкаського. Здобувши Лівни, козаки рушили до Єльця. Їм вдалося з'явитися під його стінами раптово, що спричинилося до швидкої здачі міста. В той час загинув місцевий воєвода Андрій Полєв, який не мав великого досвіду оборони фортець, а тому почувався невпевнено при відбитті козацького приступу. Дружина воєводи стала бранкою. В руках у козаків опинилося також послане царем до Криму посольство — Степан Хрущов, піддячий Семен Бредихін та півсотні кримських татар супроводу. Всі вони напередодні облоги зупинилися на постій у Єльці й неждано для себе потрапили в халепу. Воєнною здобиччю козаків стали ще й тридцять тисяч грошей царської казни.

Подальші події розвивались досить динамічно. Гетьман вислав в авангард козацький загін на чолі з полковником Петром Дорошенком, наказавши йому прокласти дорогу для війська через Рязанщину. Під орудою Дорошенка козаки оволоділи містами Лебедин, Данков, Скопин, Ряський. Для облоги Переяславля-Рязанського не вистачило сил, тому Дорошенко повернув загін назад до Єльця, розоривши водночас воронезький уїзд.

У ситуації, що склалася, Сагайдачний робить швидкий перехід козацького війська від Єльця до Шацька. Завдяки такому маневру захисники міста виявилися захопленими зненацька. Треба відзначити, що подібні кидки кінноти на далекі відстані з наступним несподіваним штурмом оборонних укріплень противника успішно практикувалися козаками й раніше, зокрема в ході московсько-польської війни 1609—1612 років. Так, один загін запорозьких козаків, який

вирушив з Чечерська на Стародуб, рухався вдень і вночі, долаючи за добу до тридцяти верст. 15 березня 1610 року козаки несподівано з'явилися під Стародубом і з ходу захопили місто. Причому вони взяли «замок з артилерією і з людьми добре укріплений, якого великі війська до того здобути не могли».

Ще перед взяттям Шацька Сагайдачний послав тисячу вершників на чолі з полковником Милостивим на місто Михайлов. У стратегічному відношенні це не мало вирішального значення, однак певною мірою зміцнило б становище козацького війська на лівому фланзі театру воєнних дій. До того ж у разі успіху забезпечувався плацдарм для подальшого просування на Москву. В усякому разі наказ гетьмана був однозначним і неухильним до виконання: непомітно здійснити нічний кидок до Михайлова і взяти його несподіваним приступом — «нощию приити безвестно и взяти град Михайлов украдом» (про це розповідається в «Повести об осаде г. Михайлова гетманом Сагайдачным в 1618 г.», опублікованій 1885 року в «Киевской старине»).

Набагато швидше, ніж рухалися загони Сагайдачного, серед місцевого населення поширювалися страхітливі й неймовірні чутки про козаків. Мовляв, польський король Сигізмунд III послав свого сина Владислава і козацького гетьмана на війну, щоб перетворити Московську державу на суцільну руїну, повністю викорінити православ'я. Тому-то, подейкували, козаки «як змії і люті вовки хижі» нищать до ноги мешканців підкорених міст, не милують навіть немовлят, убивають священиків, спалюють і грабують монастирі та церкви.

Подібними тривогами жив розташований на річці Проні невеликий Михайлов. Його мешканцям не додавала спокою ще й та обставина, що частина сил місцевого гарнізону пішла з міста на «государеву службу» до Калуги й Серпухова проти «поганих ляхів». Тим часом до Михайлова під покровом темряви поспішав загін Милостивого. Проте на козаків, які мовчки їхали битим шляхом, чекала несподіванка. Нічне повітря нараз посвіжішало. Одна за одною погасли на небі зорі. Подув усе міцніючий вітер і на пересохлу пилюку путівця глухо впали перші важкі краплини. Страшенної сили серпнева гроза, що розшаліла «за десять поприщ» навколо, перекреслила надії Милостивого добратися до міста вчасно. Дорога перетворилася на суцільну багнюку. І тільки часті спалахи блискавиць, які на хвилю прорізували суцільний морок, змушуючи козаків

дрібно хреститися, дозволили хоч якось орієнтуватися і рухатися вперед. Як не підганяв полковник своїх козаків, але і коні, і змоклі до нитки люди швидко вибилися з сил. Колона уповільнила рух.

Лише за дня 12 серпня загін Милостивого добрався до Михайлова. Однак тут на них чекала неприємна новина — за кілька годин до їх прибуття Михайлов отримав підмогу — сорок ратників із міста Сапожка. Сутичка під стінами міста виявилася недовгою, хоч і запеклою. Змучені важким походом козаки спішно відступили, залишаючи на полі бою полеглих. Звістка про поразку Милостивого незабаром дійшла до Сагайдачного і страшенно розгнівила його. 16 серпня гетьман з усім військом уже був під Михайловом. Та цього разу доля виявила прихильність до захисників міста. Вночі до них пробилися вісімдесят стрільців та інший військовий люд з Калуги і Серпухова.

Всю добу військо Сагайдачного готувалося до штурму фортеці. З підручних матеріалів ладнали дерев'яні щити, драбини та інші знаряддя для облоги. Готували також в'язанки соломи й хмизу, стягували великі гілки дерев для «примету» — завалу під оборонні стіни та вежі, — який потім підпалювався. Облога розпочалася 17 серпня. Козаки оточили місто суцільним кільцем. По дерев'яних стінах з двох боків вівся прицільний вогонь з гармат запалювальними ядрами, хмарою сипалися стріли. Частина козаків безупинно накидала під стінами примет. Через два дні боїв захисники міста наважилися зробити нічну вилазку, під час якої «запорогам» було завдано втрат і знищено «щити, штурми, і примети». Козакам не залишилося нічого іншого, як відступити. При цьому Сагайдачний нібито прокричав михайловцям: «Не блазнюйте про вашу силу і мій відхід... вранці град ваш, як птицю, рукою своєю візьму і на пустку його поверну, і піддам вогню. А тим, хто живе в ньому, малому і великому, звелю руку й ногу відтяти і кинути псам».

Знову в козацькому таборі зацюкали сокири — готувалася нова облога. 23 серпня козаки повторно оточили Михайлов з усіх сторін. Цього разу основні події почали розгортатися біля сторожової вежі, до якої наступаючим вдалося приставити примет і засипати на цій ділянці оборонні рови землею. Та михайловці продовжували чинити запеклий опір. На голови козаків летіли колоди і важке каміння. Рукопашний бій точився і на міських валах. Щоб розпорошити сили обложених, Сагайдачний наказав вдарити з боку Архангельської брами. Козаки діяли там «з багатьма умислами», намагаючись підпалити стіни. Чим далі,

тим менше в захисників міста ставало надії на порятунок. У них закінчився порох, а ті, котрі залишилися ще живими, почали «зело знемагати і скорбіти». Все ж їм удалося розладнати наміри козаків. Зібравшись з останніми силами, михайловці спромоглися на вилазку. В ході її були спалені основні знаряддя облоги їхніх ворогів. Переконавшись, що облога затягується, Сагайдачний вирішив не витрачати далі сил, не марнувати час. 27 серпня облога була припинена. Залишаючи місто, гетьман наказав підпалити посад. Мешканці Михайлова, які вже приготувалися до найгіршого, сприйняли відхід козаків як справжнє чудо.

Більше не втягуючись у локальні сутички, Сагайдачний повів козаків до Москви. Навпереріз гетьману із Пафнутіївського монастиря до Серпухова вирушило московське військо. Його вели досвідчений полководець князь Дмитро Пожарський, а також князь Григорій Волконський. Однак сили в них були ненадійними. Зібране наспіх воїнство не дуже переймалося турботами про майбутню битву. З набагато більшою охотою воно зайнялося пограбуванням околиць. Дати лад такому війську було важко. Під час цього походу Пожарського звалила з ніг хвороба і він за розпорядженням царя повернувся до Москви. Ці обставини були дуже сприятливими для козаків. Сагайдачний без особливих зусиль розбив московських ратників уже під час переправи через Оку. Не зустрічаючи далі організованого опору, він пішов каширською дорогою прямо на столицю Московської держави. Щоправда, цар ще раз спробував дати генеральну битву козакам — направив до Донського монастиря бояр з усіма наявними силами. Втім, безуспішно, бо при появі козацького війська московські ратники в паніці кинулися врозтіч — «жах їх узяв і вони бою не поставили».

Безперешкодно обійшовши Москву, Сагайдачний з'єднався з силами Владислава, ставка якого знаходилася лише за кілька верст від столиці — під Тушино. Під час звичних у такому випадку урочистостей гетьман передав королевичу полонених комендантів Єльця і Лівен, а також московських послів до Криму. На військовій раді було вирішено розпочати облогу Москви в ніч перед святом Покрови (перед 1 жовтня). Взяття міста Владислав довірив Сагайдачному, покладаючись на його величезний досвід і знаючи про добрий військовий вишкіл козаків. До того ж, посилаючи їх на штурм добре укріпленої фортеці, королевич був, очевидно, не від того, щоб загребти жар чужими руками. З настанням сутінок козацький табір почав готу-

ватися до виступу. Всюди перевіряли зброю, засипали порохом ладунки, сідлали коней, готували штурмові драбини та інші засоби для облоги. Нарешті військо рушило в дорогу, намагаючись якомога менше себе виказувати. Проте ці застережні заходи виявилися зайвими. Московські стрільці вже давно вдивлялися в темряву ночі й гарячково готувалися до оборони. Така пильність пояснювалася простою причиною — про точний час штурму міста їх сповістили два перебіжчики з польсько-козацького табору. Тим часом близько опівночі гетьман з військом були вже біля Арбатських воріт Москви.

Незважаючи на ретельну підготовку, штурм не вдався. Щоправда, спочатку з'явилася надія на успіх — запорожці, які зналися на інжеиерній справі, висадили в повітря Остроженську браму. Зустрівши запеклий опір тих, хто оборонявся, хвиля атакуючих швидко відкотилася назад. Деякий час під стінами Москви ще гриміли й мушкетні постріли, заповзято лунали войовничі гасла, чулися стогони й прокляття вмираючих та поранених. Проте бій поступово затухав. Так і не добившись свого, козаки припинили облогу міста.

Виникає питання, чому ж Сагайдачний не виявив належної наполегливості у такий важливий момент, коли міг статися рішучий перелом у ході воєнної кампанії 1618 року на користь польсько-козацьких сил? Адже він, безперечно, добре розумів, що перед ним столиця держави, а не провінційний Михайлов, від здобуття чи нездобуття якого мало що мінялося. Найвірогіднішою причиною швидкого зняття облоги видаються суто тактичні міркування гетьмана. Адже він пересвідчився в тому, що фактор раптовості не спрацював, а значить, взяття Москви стає справою не одного дня. Між тим тривала методична облога добре укріпленого міста явно не входила до його планів. Такі неспішні, статичні воєнні дії виходили за рамки військової стратегії Сагайдачного.

Щоправда, у деяких істориків, які свого часу писали про Сагайдачного, такий розвиток подій під стінами Москви викликав романтичні асоціації. Так, Михайло Максимович намагався пояснити невдачу Сагайдачного сентиментальними почуттями козаків та їх «благочестивого» гетьмана, які почули передзвін церковних дзвонів у Москві на свято Покрови, а тому не наважилися підняти руку на одновірців. Проте подібні твердження не мають під собою грунту. Адже впродовж усього походу на Москву козаки чомусь жодного разу не виявляли бажання подібним чином

«прозріти». Навпаки, як писав Ян Собеський, Сагайдачний «вогнем і мечем спустошив... неприятельські землі... розніс страх свого імені по всій Московії. Неприятель, що стогнав під його ударами, бачив, як переходили до рук козаків золоті посудини і дорогоцінні багатства, як полоняники різного віку, статі і станів йшли за його колісницею». Свідчення польського мемуариста можна було б підтвердити й іншими документами, бо козаки діяли в дусі тогочасних воєнних звичаїв. Тому, мабуть, і мало зважали на передписи релігійної моралі. Без зайвих гризот сумління вони вбачали вищу справедливість у тому, щоб винагородити себе за рахунок місцевого населення, не замислюючись над питанням про його конфесійну належність. До речі, вже після зняття облоги Москви, гетьман з військом здійснив рейд на південний захід від російської столиці й захопив і зруйнував Калугу. Причому звідти через козацького полковника Путивльця він намовляв Владислава «щоб їм з Московської землі не виходити».

Королевич загалом мав бажання провести зиму в Московській державі, щоб навесні поновити активні бойові дії. Однак непевна ситуація, в якій опинилося його військо напередодні зими, а також політичні ускладнення в зв'язку з московською війною у самій Речі Посполитій спонукали його піти на укладення перемир'я. Останнє було підписане 1 грудня в селі Деуліно (нині Сергіїв Посад Московської області) терміном на 14,5 років. За його умовами до Польщі переходила Смоленщина і Чернігово-Сіверщина.

З укладенням перемир'я місія козаків у Московській державі, яку на них поклав королівський уряд, вичерпалася. Коли вони вирушали з Калуги на Україну, три сотні козаків на чолі з полковником Жданом Коншиним відділилися від війська і подалися до Москви. На цей раз наміри козаків були мирними — вони йшли на службу до царя. Та які причини крилися за таким кроком — певні політичні мотиви, чи це був просто прагматичний розрахунок на щедру платню з царської скарбниці, судити важко. Але найімовірніше, що ця акція відбулася не в результаті раптового пориву. Їй передувала певна підготовча робота серед самих козаків, а також налагодження відповідних контактів з представниками московського уряду. Подібні дії мусили бути погоджені із гетьманом, бо інакше навряд чи вдалося б такому нечисленному загону безболісно «відколотися» від решти війська.

Судячи з усього, в цьому політичному жесті у бік вчорашнього противника мав зацікавленість сам Сагайдачний,

якому не з руки було поривати всі зв'язки з царським урядом. Гетьман діяв так само, як і після завершення свого попереднього походу на Московщину в 1613 році. Виступивши тоді з Путивля, він пройшов через Болхов, Білів, Ліхвин, Перемишль, досяг Калуги, звідти завернув назад і пішов до Києва. Перетинаючи Курський уїзд, Сагайдачний демонстративно засвідчив свою «миролюбність» до місцевого населення. Курський літописець повідомляє, що коли гетьман «мимо град Куреск шествова, тогда к гражданам ...присылал от себя дву человека: обявляя, аки он града Курска, уезду и в нем живущим воинству своему заповеда ни единого зла сотворяти» («Еще известие о московском походе Сагайдачного», «Киевская старина», 1886). Отже, виходячи з цього конфлікту, Сагайдачний не палив усі «мости» між Запорозькою Січчю та царським урядом. Зроблений ним у той час крок до замирення міг послужити в майбутньому для поновлення контактів козаків із правлячими колами Московської держави.

Минуло трохи більше року після завершення московського походу козаків. Ще добре не загоїлися рани з обох сторін, свіжими були спогади про недавні криваві події, а Сагайдачний спорядив до Москви своє посольство. Щоправда, козацьким послам не вдалося добитися аудієнції в царя. Однак козакам при московському дворі виявлялися всілякі знаки уваги, що свідчило про велику зацікавленість московського уряду в налагодженні стосунків із Військом Запорозьким. Послів Сагадайчного прийняли думні дяки Іван Граматін та Сава Романчуков. Під час розмови з послами князь Дмитро Пожарський офіційно вибачився за неможливість проведення зустрічі з царем: «Не оскорбляйтесь, что не видели есте очей его царского величества: вы есте пришли к Москве перед постом, а в пост у великого государя нашего никакие послы и иноземцы не бывают; а ныне царское величество едет молиться к святым местам и велел вас отпустить». Козакам була видана «легка царська платня» — 300 карбованців, сукна, дорогі тканини та інші речі.

Зрозуміло, результати цього посольства не зводилися до грошової винагороди й отриманих козаками подарунків. Та й нічого незвичайного не було в тому, що Сагайдачний через своїх довірених осіб маніфестував перед царем готовність козацького війська «служить головами своими по-прежнему, как оне (козаки. — *П. С.*) служили прежним великим российским государям и в их государских повеле-

ниях были, и на недругов их ходили, и крымские улусы громили». Пропозиція служити царю «по-прежнему» великою мірою мала значення етикетної умовності й навіть у разі її прийняття ні до чого особливо не зобов'язувала обидві сторони. Адже до цього козаки вже мали певний досвід переговорів про «службу» з монархами різних європейських країн. Так, у 1593 році вони запропонували свої послуги австрійському імператору Рудольфу II. Йшлося про допомогу Війська Запорозького Австрії в боротьбі з турками. Запорожці у своєму листі до Рудольфа II (1594) запевняли, що передають імператору «як верховному главі всіх християнських королів і князів, самих себе і свою завжди вірну і всепідданську службу». Правителі Іспанії, Неаполя, Франції, Мальтійського ордену також були не проти скористатися козацьким військом у боротьбі проти турецької загрози. У цій справі вони контактували із Запорожжям через своїх послів. Існують й інші підтвердження, що запорожці, зокрема й Сагайдачний, не були новачками у тогочасній дипломатії. Наприклад, коли у Європі виникла антитурецька «Ліга християнської міліції», до неї на початку 1618 року вирішив приєднатися гетьман з усім Військом Запорозьким. Причому він обіцяв виставити на війну з Туреччиною шістдесятитисячне військо, а через посередництво константинопольського патріарха, з яким мав якісь контакти, розраховував організувати повстання греків.

Немає сумнівів у тому, що завдяки такому кроку Сагайдачного значно зріс авторитет Запорозької Січі у християнському світі, причому не лише як воєнної, а й політичної сили. Запорожжя і в подальшому не знаходилося на периферії європейської політики. Адже правителі ряду країн континенту прагнули спертися на воєнну силу козаків. Про це красномовно свідчить лист довіреної особи шведського короля — Якова Руселія від 25 червня 1631 року. Серед іншого, в ньому давалася висока оцінка військової доблесті козаків, а також розписувалися різні вигоди, які нібито чекали на козацьку «республіку» від спілки зі Швецією. «Рішив найясніший і наймогутніший король, пан мій найласкавіший, — писав зокрема Яків Руселій, — за моїм посередництвом заявити і висловити приязнь свою королівську... та увійти в переговори щодо тісного і незламного союзу з вами, почесного для вас всіх публічно і приватно, і хосенного для добра й забезпечення вашої вольності і стану вашого і поліпшення положення, а передусім для визволення із тиранства папи римського і

прихильних йому князів, спільних противників старинної вашої релігії, що стогне і перетерпівши тяжке переслідування, просить гаряче помочі божої і вашої».

Наведені приклади дипломатичних стосунків запорозьких козаків дозволяють предметніше підійти до з'ясування питання про мету посольства Сагайдачного до Москви у січні 1620 року. В радянській історичній літературі результати цього посольства нерідко трактувалися мало не як перший вияв об'єднавчих тенденцій, що в подальшому привели до Переяславського акту 1654 року. Проте відсутність чогось екстраординарного у пропозиціях козацького посольства добре розуміли вже тоді в столиці Московської держави. Мабуть, тому цар і відмовив запорожцям в аудієнції. Загалом, як переконуємося, козацький гетьман, відправляючи своїх повноважних представників до Москви, не робив нічого такого, що могло б радикально змінити наявний тоді політичний статус українських земель, які входили до складу Речі Посполитої. Дипломатичний сенс цього посольства, серед іншого, полягав у намірах гетьмана відновити на Україні в повному обсязі ієрархію православної церкви. Адже навряд чи випадково посольська місія козаків співпала з перебуванням у Москві єрусалимського патріарха Теофана III. Впливовий ієрарх східної церкви на той час уже висвятив на патріаршество Філарета — батька царя і завершував свої справи в Московській державі. Саме тоді і прибули до Москви козацькі посли. Безперечно, вони мусили мати якісь вказівки від Сагайдачного щодо контактів з Теофаном, якого в подальшому було залучено до відновлення на Україні православної ієрархії. Не виключено, що Сагайдачний розраховував і на деякі інші, «побічні» результати від переговорів. Адже демонстрація готовності Війська Запорозького стати на царську службу передбачала якщо не підтримку, то толерантне ставлення до задуманих Сагайдачним церковних проектів. Та й подібні «миролюбні» клопоти повинні були пом'якшити враження Теофана про запорожців, які зовсім недавно воювали проти «одновірців».

Той факт, що провідники Війська Запорозького отримали від своїх послів точну інформацію про найближчі наміри Теофана, не викликає сумніву. Коли єрусалимський патріарх у березні 1620 року покидав кордони Московської держави, назустріч йому виїхали козаки на чолі із самим Сагайдачним (за деякими даними він був тоді полковником, а гетьманував Яків Бородавка). Почесний коза-

цький почет супроводжував Теофана аж до Києва, де той зупинився на Подолі у відведеній спеціально для нього резиденції на території Київського Богоявленського монастиря. У літопису Густинського монастиря про цю подію читаємо такі слова: «И отсюду (від Густинського монастиря. — *П. С.*) идяше святѣйшый патриарх во святый град Киев, провождаху бо его множество воин козаков, гетман Сагайдачный Петр, муж зѣло воинственне бяше и страшен бѣ врагом всѣм; и поставиша святѣйшаго отца патриарху во братвѣ церквѣ святых богоявлений, средѣ града Киевского, и обточиша его стражбою аки пчелы матицу свою».

Перебування в Києві впливового представника східної церкви сколихнуло церковне і суспільно-політичне життя міста. Адже вперше після Брестського церковного собору 1596 року з'явилася реальна можливість відновити православну ієрархію (на той час вірність православ'ю продовжував зберігати лише один єпископ львівський Єремія Тисаровський). Депутації від місцевого духовенства та Київського Богоявленського братства звернулися до патріарха з проханням висвятити православних владик. За свідченням добре поінформованого Йова Борецького, посвяченого в ті дні на митрополита, Теофану було сказано таке: «Не був би ти патріархом, не був би ти пастирем добрим, не був би ти Христовим і апостольським намісником, якби превелебність твоя народові руському митрополита й єпископів не посвятив і не зоставив, заставши нас тут переслідуваних і без пастирів». Серед тих, хто переконував Теофана піти на такий крок, був і Сагайдачний.

Патріарх підійшов до цієї справи досить обережно. Він не відкидав ідею посвячення православних владик, але й особливо не поспішав пристати на згадану пропозицію релігійних і суспільно-політичних діячів України. При цьому формально посилався на те, що київська митрополія підвладна константинопольському, а не єрусалимському патріарху. В дійсності ж подібна позиція Теофана зумовлювалася небезпідставними його побоюваннями репресивних заходів з боку католицько-клерикальних кіл шляхетської Польщі, а також можливістю виникнення політичних ускладнень для патріархату східної церкви внаслідок відновлення явочним шляхом православного митрополитства та єпископських кафедр. Все ж гору взяли геополітичні інтереси православної церкви. Патріарх дав згоду на здійснення акту хіротонії (церковне таїнство зведення на ступінь священства). Від його імені були розіслані грамоти

до всіх православних Речі Посполитої із закликом обирати кандидатури, гідні єпископського сану.

15 серпня 1620 року в Києві остаточно визначили претендентів на єпископські кафедри, і восени розпочалося посвячення. Першим пройшов церковне таїнство хіротонії на Перемишльське єпископство ігумен київського Межигірського монастиря Ісая Копинський. Церемонія призначалася на пізню годину, щоб зайвий раз не привертати увагу польських властей та католицько-уніатських кіл міста. Місцем її проведення стала Богоявленська церква Києво-Братського монастиря. Коли до храму зайшла урочиста процесія, вся монастирська територія стала охоронятися озброєними запорожцями. Козаки вартували як ніколи пильно, готові першої-ліпшої хвилини дати відсіч непроханим гостям. Тим часом у скромній братській церкві, при закритих тканиною вікнах та мерехтливому світлі десятків свічок, висвячувався новий православний єпископ. Притишений спів патріаршого хориста, неголосний речитатив Теофана, болгарського софійського митрополита Неофіта й грецького стагонського єпископа Авраамія, які брали участь у хіротонії, ще більше змушували всіх присутніх у храмі пройнятися історичною значимістю цієї події.

Літопис Густинського монастиря свідчить, що через три дні по цьому — в неділю 9 жовтня сталася ще одна знаменна церемонія. На київську і галицьку митрополію висвятився ігумен Михайлівського монастиря в Києві, ректор Київської братської школи Йов Борецький. Внаслідок цього православна церква на Україні знову отримала свого вищого духовного зверхника. Спливло не так багато часу, і було поновлено всі основні єпископські кафедри православної єпархії на Україні. У Трахтемирівському монастирі, куди Теофан прибув у супроводі новопоставлених єпископів і під охороною трьох тисяч козаків, очолюваних Сагайдачним, на Володимирську і Берестейську єпископську кафедру патріарх звів архімандрита місцевого монастиря Єзекіля Курцевича. У Білій Церкві на єпископський сан рукопокладено ігумена Чернчицького монастиря (поблизу Луцька) Ісакія Борисковича, який отримав Луцьке й Острозьке владицтво. Згодом у м. Животові висвячено на єпископство Холмське і Белзьке Паїсія Іполітовича. Під час перебування на Україні єрусалимського патріарха Теофана були поновлені також православні єпископії на білоруських землях. Так, на полоцьке архієпископство отримав посвячення Мелетій Смотрицький — перед тим архімандрит Віленського Братського монастиря. Туровська і Пін-

ська єпископські кафедри дісталися грецькому єпископу Авраамію.

Відновленню ієрархії православної церкви на Україні передувала тривала дипломатична підготовка. Про контакти Сагайдачного з Теофаном під час московського походу козаків 1618 року можна говорити лише гіпотетично. Коли вони й мали місце, то очевидно далі особистого знайомства справа не пішла. Вирішенню будь-яких серйозних питань церковного життя на Україні в той час не сприяла як воєнна обстановка, так і делікатність ситуації, у якій опинилися козаки (війну «православних» проти «православних» патріарх явно не схвалював). Звідси випливає, що Сагайдачний розпочав активно здійснювати плани відновлення православної ієрархії на Україні лише тоді, коли в січні 1620 року послав посольство до Москви.

Повернення православній церкві її ієрархів було результатом цілеспрямованої політики Сагайдачного, який у своїх діях знаходив підтримку і співчуття серед широких суспільно-політичних сил на Україні (насамперед козацтва, православного духовенства, учасників братського руху, частини радикально настроєної шляхти). Вибір часу для цієї акції зумовлювався не якимись стратегічними міркуваннями, а візитом єрусалимського патріарха до Москви. Сагайдачний не чекав сприятливого для цієї справи збігу обставин, завдяки якому уряд Речі Посполитої став би більш прихильним у релігійному питанні — наприклад, того ж нищівного розгрому поляків на Цецорських полях у Молдавії. Тим більше, що початок посвячення православних ієрархів за літописом Густинського монастиря розпочався 6 жовтня, тобто за день до закінчення Цецорської битви (за свідченням Мелетія Смотрицького посвячення розпочалося ще раніше).

Актом відновлення православної ієрархії Сагайдачний ризикував накликати на себе (та й не тільки на себе!) великі неприємності з боку польського уряду. Проте він відважився на цей крок, бо як політик усвідомлював неабиякі можливості суспільно-політичних сил, які він представляв і на які міг спертися. Не останню роль тут відіграв і фактор нарощення «м'язів» Запорозької Січі на волості, де виникали органи влади козацької держави, що народжувалася.

Відновлення ієрархії православної церкви на Україні, хоч і викликало хвилю роздратування і погроз з боку католицько-клерикальних кіл Речі Посполитої, однак пов'язані з цим політичні пристрасті поступово витіснилися ін-

шими подіями і до широких репресій справа не дійшла. Причиною цього була загроза великої кровопролитної війни з Османською імперією, яка на початку 20-х років XVII століття нависла над Польщею. У лютому 1618 року в Туреччині внаслідок двірцевого перевороту до влади прийшов войовничий Осман II, який зайняв престол свого батька Мустафи I, скинутого яничарами. Уклавши перемир'я з Персією, молодий султан розпочав активну підготовку до війни з Польщею. Спроби польського уряду залагодити суперечності між двома державами за допомогою дипломатичних переговорів ні до чого не привели. Незважаючи на таке непевне становище, воєнні приготування Польщі були досить кволими і не відповідали тій загрозі, яка невблаганно насувалася з боку могутньої східної імперії. Коронний гетьман Станіслав Жолкєвський спромігся зібрати лише десятитисячне військо. З цими мізерними, як для такого випадку, силами на початку вересня 1620 року він перейшов Дністер і рушив у напрямку Ясс, щоб з'єднатися з військом молдавського господаря Граціані. Через якийсь час на Цецорські поля, що в Молдавії, прибуло величезне турецько-татарське військо на чолі з Іскандер-пашею та кримським ханом Джанібек-Гіреєм. Розпочалася запекла битва, яка тривала сімнадцять днів. Наслідки її виявилися катастрофічними для польського війська. На полі бою кістьми полягли кращі полководці Польщі. Загинув і Жолкєвський. Його стяту голову турки відправили до Стамбула. Серед полеглих був і Михайло Хмельницький — батько майбутнього гетьмана України Богдана Хмельницького. Переможцям у Цецорській битві дісталися великі воєнні трофеї, в тому числі 120 гармат, величезний військовий обоз.

Окрилений успіхом Осман II розпочав широкомасштабну підготовку до вирішальної війни з Польщею. Перед султанським палацом з'явився бунчук із кінської гриви, що свідчило про особисту участь турецького правителя в поході. По всіх провінціях величезної імперії, володіння якої розгляглися аж на трьох континентах, зачитувалися ханські грамоти, що сповіщали про майбутню війну. До війська закликалися всі здатні носити зброю чоловіки.

Над Польщею нависла смертельна небезпека. Правлячі кола країни гарячково намагалися знайти вихід із скрутного становища. Були послані посольства до папи, до ряду європейських правителів з відчайдушними проханнями про допомогу. Однак з боку європейських сусідів справа не пішла далі словесних запевнень у підтримці боротьби проти

турецької агресії. Польський сейм у зв'язку з очікуваною війною ввів нові надзвичайні податки в країні. Але зібраних коштів явно не вистачало для організації великої армії, здатної зупинити турецьку навалу.

Польський уряд, потрапивши у безвихідь, мав лише одну надію — на допомогу українських козаків. Щоб схилити їх на свій бік, король Сигізмунд III вирішив скористатися посередництвом єрусалимського патріарха Теофана і направив до нього свого секретаря Б. Оболковського з відповідними інструкціями. Оболковський справився зі своїм завданням — невдовзі Теофан надіслав до козаків листа, закликаючи їх спільно з поляками дати відсіч війську Османа II. У середині червня 1621 року в урочищі Суха Діброва (між Ржищевом та Білою Церквою) зібралася козацька рада, на якій зважувалася можливість спільних дій козаків і коронного війська. Крім десятків тисяч козаків на раду прибули представники православного духовенства — митрополит Й. Борецький, єпископ Є. Курцевич, близько трьохсот священиків та півсотні ченців. Уперше після недавнього посвячення в 1620 році православні ієрархи безпосередньо взяли участь в акції такої великої політичної ваги. Адже від позитивного вирішення питання про збройну допомогу Польщі залежала багато в чому доля козацької «республіки». Більшість козаків добре розуміли, що султан не обмежиться розгромом Польщі, а поверне зброю й проти України. Тому серед козацького кола все гучніше звучали голоси, в тому числі Сагайдачного, які закликали до боротьби з «бусурманами». Крім того, утворення антитурецької козацько-польської военної коаліції відкривало перспективу (як з'ясується, примарну) зрівняння в правах православної церкви з іншими конфесіями Речі Посполитої.

З польської сторони на раду прибули королівські посланці, які від імені уряду пообіцяли козакам платню за участь у поході, а також поступки в релігійному питанні. Після бурхливого обговорення козацька рада ухвалила оружно виступити проти Османа II. Тоді ж на гетьманство був обраний представник нереєстрового козацтва Яцько Бородавка (Неродич), якого гетьман Станіслав Жолкевський характеризував, як «найбільш незнатного і найбільш бунтівливого». У зв'язку із походом було проведено обрання полковників, осавулів, сотників, отаманів, а також послів до короля. Представляти інтереси козаків перед королівським престолом випало досвідченому в політиці П. Сагайдачному, який до того ж користувався довір'ям польського

уряду. Крім нього до Варшави направлявся єпископ Є. Курцевич. Зважаючи на недавні делікатні обставини відновлення православної ієрархії на Україні, включення Курцевича до посольства мало характер своєрідного демаршу перед правлячими колами шляхетської Польщі з боку козаків і православної церкви. Природно, що в умовах дамоклового меча турецького вторгнення, польський уряд змушений був ніяк на це не відреагувати. Виконуючи волю ради, гетьман Бородавка повів військо, яке налічувало понад 41 тисячу українських козаків та кілька сот донських козаків, до Хотинської фортеці на з'єднання в польськими силами.

Тим часом козацьке посольство прибуло до Варшави. Сагайдачний отримав аудієнцію в короля, під час якої наполягав на задоволенні ряду козацьких вимог політичного характеру, зокрема й офіційного визнання польським урядом акту відновлення православної ієрархії. У польській столиці Сагайдачний не виступав як посол-прохач, який смиренно чекає вирішення своєї справи. У конфесійному питанні, яке хвилювало не тільки козаків, а й найширші кола тогочасного українського суспільства, він виявив безкомпромісну рішучість. Одночасно Сагайдачний показав себе гнучким дипломатом — шукав і знаходив підтримку серед впливових польських сенаторів, ба, навіть серед представників католицького духовенства, готових йти на будь-які поступки «схизматикам» заради залучення славнозвісного козацького війська до відбиття турецького вторгнення. Про дипломатичні кроки Сагайдачного і козацького посольства у Варшаві довідуємося з листа католицького єпископа Франческо Чіріолі від 30 липня 1621 року кардиналу Людовізі: «Серед католиків, у тому числі й церковників, не бракує впливових осіб, які покровительствують (членам козацького посольства. — *П. С.*) з огляду на теперішню загрозу війни з турками. А згаданий Сагайдачний відкрито заявляє, що королівство не одержить ні найменшої допомоги від жодного козака і від більшої частини схизматиків, якщо ці їхні вимоги не будуть вислухані. З другого боку, багато з цих сеньорів не тільки вважає, що було б величезною шкодою втратити допомогу козаків, військо яких вихваляють як більш боєздатне і краще організоване, ніж те, яке очолює коронний гетьман, але й підкреслюють небезпеку, що ці козаки не будуть битися проти турків, і тому говорять, що в даний момент необхідно піти на поступки козакам, так, щоб вони залишилися вдоволені».

На берегах Вісли Сагайдачний заявив про себе як впливовий політик, від позиції якого великою мірою залежала доля всієї Речі Посполитої. Це підтвердила його активна участь у розробці тактичного плану розгрому турецького війська. Польські сенатори й шляхетські посли з великим зацікавленням поставилися до пропозиції прославленого полководця провести нічну атаку проти турецької армії і схвалили її. Одночасно було вирішено питання про орієнтовні строки воєнної операції.

Сагайдачний прибув із Варшави у польський табір, розташований під Хотином, незадовго перед початком генеральної битви з силами Османа II. Його з великими почестями зустрів сам головнокомандуючий польською армією — віленський воєвода і гетьман Великого князівства Литовського Карл Ходкевич. Після обговорення деталей майбутньої битви Сагайдачний у супроводі невеликої охорони вирушив назустріч козацькому війську, яке з боями пробивалося до польського табору. Саме в цей період з досвідченим і загартованим у боях воїном сталася пригода, яка замало не коштувала йому життя. Розшукуючи запорозьке військо, Сагайдачний серед ночі натрапив на сліди кінських копит, які вивели його на вогні воєнного табору. Коли трохи розвиднілося, Сагайдачний зрозумів, що знаходиться в турецькому стані. Сторожа відразу ж запримітила чужого. Розпочалась шалена погоня. Під несамовиті вигуки переслідувачів та зловісне дзижчання турецьких стріл Сагайдачний щосили гнав коня до найближчого лісу. Вже майже спійманий ворогами, він на повному ходу стрибнув з коня і зник у гущавині. Знемагаючи від заподіяної рани в руку, Сагайдачний цілісінький день і всю ніч блукав лісом. Нарешті перед ним зблиснуло плесо Дністра. Переправившись через ріку в районі Могилева (нині Могилів-Подільський), він добрався до своїх.

Прибуття Сагайдачного під Могилів збурило життя козацького табору. Запорожці почали відкрито проявляти незадоволення гетьмануванням Бородавки, який припустився деяких помилок у керівництві військом. На гетьмана складалася вина за невдачі окремих загонів у боях з турецько-татарськими силами. Дратувала козаків і нерозпорядливість командування військом по забезпеченню їх провіантом. Такий розвиток подій не міг не насторожувати козаків, які пам'ятали, що попереду чекає на них дуже важка битва. Хоча, врешті-решт, подібні звинувачення Бородавки у нездатності твердо тримати гетьманську булаву були не такими вже й страшними. Адже не хто інший як

Бородавка, котрий ще на раді у Сухій Діброві висловив впевненість у непереможності козацької зброї, зумів в цілому благополучно привести багатотисячне військо прямо до театру майбутніх воєнних дій.

Поява в таборі під Могилевом Сагайдачного, яка співпала з бродінням умів козацького товариства, відіграла фатальну роль у долі гетьмана Бородавки. Відразу була скликана рада, на якій Сагайдачний розповів про своє посольство до Варшави, про обіцянки, на які польський уряд не скупився для козаків (Я. Собеський писав, що Сагайдачний привіз від короля «для своїх бажану відповідь»). Звідусіль залунали вигуки про обрання його гетьманом. В результаті владу вручили талановитому полководцю.

Досягнутий успіх Сагайдачний поспішив закріпити жорстокими заходами щодо скинутого гетьмана Бородавки, побоюючись, очевидно, що з часом той знову завоює симпатії козацьких низів. Закувавши свого поваленого суперника в кайдани і деякий час протримавши під вартою, Сагайдачний вибрав для нього покарання далеко не відповідне його дійсним і уявним помилкам — наказав стратити.

Звістку про усунення від влади непокірного й незговірливого козацького гетьмана, поза всяким сумнівом з великим задоволенням і полегшенням сприйняли в польській столиці. Незадовго до цього Сигізмунд III надіслав листа К. Ходкевичу, в якому недвозначно пропонував головнокомандуючому коронним військом вжити енергійних заходів, щоб скинути Бородавку з гетьманства і запропонувати більш «покладистого» щодо Польщі Сагайдачного. У питанні про гетьманування Бородавки інтереси Сагайдачного і польського уряду об'єктивно співпали. Проте одне діло — холодний розрахунок у політичній грі за найвищу владу в козацькому війську, а зовсім інше — моральне усвідомлення своїх вчинків. Адже Бородавка був для Сагайдачного не тільки суперником, але й соратником у боротьбі за спільну справу. Докори сумління за позбавлення відважного козацького ватажка життя не полишали Сагайдачного до кінця його днів. Вже сам готуючись до смерті, він щоб якось спокутувати свою провину за цю гріховну справу, розпорядився внести ім'я «Якова гетьмана» до свого пом'яника.

Але все це було згодом. А тоді, отримавши гетьманську булаву, Сагайдачний усю свою енергію спрямував на вирішення невідкладних бойових завдань. Потрібно було будь-що з'єднатися з польським військом. Однак зробити це виявилося не так просто. Осман II твердо вирішив пе-

рехопити стратегічну ініціативу у війні, тому хотів розгромити козаків ще до того, як вони підійдуть до польського табору під Хотин. За його наказом відбірні турецько-татарські сили цілодобово з лютим завзяттям насідали на козацьке військо. Через це перехід запорожців з-під Могилева в район Хотина видався надзвичайно важким і виснажливим. Він зайняв більше тижня. Не вистачало паші для коней. Сутужно ставало з харчами — це давалися взнаки прорахунки у підготовці війська до походу, яких припустився попередній гетьман. А ворог ні на хвилину не давав спокою. Розповідаючи про виявлену тоді козаками відчайдушну хоробрість, а також описуючи запеклий характер боїв, які вони вели по дорозі до Хотина, Ян Собеський змалював такий епізод: «Сорок запорожців, які відбилися від свого війська й переховувалися в печерах між скелями, звернули на себе всю увагу й зусилля ворога. Були привезені гармати, щоб розгромити цих воїнів, позбавлених всякої допомоги; але бачачи всі свої зусилля даремними, оскільки природа місцевості захищала обложених, Осман, коли минули два дні, замислив заморити їх голодом. Оточені з усіх сторін козаки, незважаючи на це, відважно билися з ворогом (оскільки відчай нерідко буває спонуканням до благородної смерті) і встигли пробитися через вражені й тремтячі турецькі війська; але виснажені голодом і трудами, вкриті пороховим пилом, вони поклали життя разом зі зброєю. Осман ганебно піддав їх мукам і, забувши про султанську гідність, пускав у них стріли власноручно, наказавши прив'язати козаків до дерев. Нещасні залишили пам'ять своєї безсмертної слави на тому місці, де обірвалося їх життя».

Подібні перемоги турецького війська насправді мало що означали. Уникаючи оточення і затяжних позиційних боїв, козаки «щасливо і зі славою боролися з турками», зуміли відірватися від переслідування і підійти до Хотина. За милю від фортеці вони розбили табір. А з настанням темряви Сагайдачний передислокував військо, наблизив його до Дністра, поряд з польським табором.

Об'єднання козаків з польським військом хоча розлютило, але мало збентежило пихатого Османа II. В нього ні на хвилину не виникало сумнівів у блискавичному і повному розгромі козацько-польських сил. Від почуття самовпевненості турецькому правителю просто розпирало груди, особливо коли він окидав поглядом свої незліченні полчища, які чисельно значно переважали армію супротивника (за деякими даними, турків і татар налічувалося понад

250 тисяч, запорожців — у шість разів менше; майже стільки ж — у польському коронному війську). Перед початком битви султан бундючно заявив, що не стане сам нічого їсти, поки своїх ворогів «не відправить в пекло до вечері». Щоб внести сум'яття в стан противника, Осман II наказав пригнати на поле майбутньої битви африканських слонів. Зовні турецький табір мав грандіозний вигляд. То тут, то там виднілися розкішно оздоблені шатри воєначальників і намісників провінцій, які увінчували позолочені кулі, скрізь тріпотіли різнокольорові прапори та орлині крила. На вкопаних у землю високих жердинах сліпили очі позолочені кулі, розвіювалися під поривами вітру кінські гриви. Та найбільше вражала султанська ставка, розташована на одному з пагорбів. Вона нагадувала «скоріше ряд палаців, побудованих кількома монархами за мирного і квітучого часу, ніж воєнне житло одного султана. Всюди сяяли золоті або позолочені кулі, шовкові шнурки, а стіни були обтягнуті золотом на кшталт парчової ризи».

У нестримному бажанні якомога скоріше увінчати себе лаврами переможця, Осман II навіть не дав війську перепочити (турки підступили до Хотина на початку вересня). Він наказав атакувати противника, не згортаючи робіт по влаштуванню табору. Перший удар турки спрямували проти запорожців. Козацька піхота й кавалерія не тільки успішно відбили ворожий наступ, а й самі кинулися в контратаку, на завершальному етапі якої козаків підтримали окремі загони коронного війська. Запеклі бойові дії припинилися тільки з настанням темряви. Туркам було завдано помітних втрат. Так закінчився перший день битви під Хотином.

Вирішальну роль у перемозі польсько-козацьких сил у Хотинській війні 1621 року відіграли українські козаки. Їх воєнна тактика, прекрасна бойова виучка, стійкість у бою і відчайдушна хоробрість стали для війська султанської Туреччини непоборною перешкодою. Під стінами Хотинської фортеці всіма гранями засяяв талант Сагайдачного як полководця. Козацький гетьман продемонстрував усьому світові блискуче тактичне мислення, бездоганне вміння керувати багатотисячними масами піхоти і кавалерії, нетрадиційні методи організації оборонних та наступальних операцій в умовах боротьби з чисельно переважаючим противником.

Одним із прикладів полководського хисту Сагайдачного є перегрупування козацького війська під час бою з метою переходу від оборони до контратаки 3 вересня. Щоб уник-

нути зайвих втрат від інтенсивного гарматного і рушничного вогню турків, які наступали, гетьман сконцентрував сили на правому і лівому флангах, практично оголивши позицію по центру. Внаслідок багаторазового збільшення чисельності військ на флангах відповідно посилювалася і сила удару на основних напрямках контратаки. При цьому зросла щільність і ефективність рушничного вогню — головного «козиря» козацької піхоти. Таке розташування дало їм відчутні переваги. Опинившись у вогняному «мішку» між двома угрупуваннями козацького війська, ворог почав поспішно відступати. Контратакуючим ударом запорожці все далі гнали його від своїх позицій. Там, де щойно точився бій, залишилася маса вбитих турецьких солдатів, лежали покинуті гармати. Втрати у живій силі набували для султанського війська загрозливих розмірів. Як можна судити з реляції К. Ходкевича до Сигізмунда III, у якій йшлося про наслідки боїв за 3 вересня, Осман II не дорахувався двадцяти тисяч своїх воїнів. Щоправда, Й. Єрлич наводив скромнішу, вдвічі меншу цифру втрат ворога.

Для оборони від артилерійського вогню й ручної вогнепальної зброї в козацькому таборі відбувалося не тільки перегрупування військ під час бою, але й використовувалися різного роду земляні укріплення — вали, рови, окопи і навіть незвичні для тогочасної воєнної інженерії споруди «бліндажного» типу. Козацькі «бліндажі» досить надійно захищали від ворожих ядер. Це підтвердили, зокрема, події 4 вересня, коли вся сила артилерійського вогню турків була спрямована на козацький табір. Безпрецедентний за своїми масштабами гарматний обстріл тривав цілих п'ять годин. Навіть загартований у багатьох битвах Ходкевич зізнався, що ніколи в житті не чув такого гучного гарматного грому. Але артилерійський обстріл приніс туркам мізерний результат. З початком обстрілу козаки покинули позиції, куди падали ядра, і зайняли місця в так званих «печерах». У результаті їхні втрати були мінімальними — загинув один курінний отаман Васюк Зоря.

Подальші події того дня далі розвивалися так. Польський загін під командуванням Русиновського в складі кількох хоругов і важкоозброєної кавалерії завдав відволікаючого удару по турках, а козаки, разом з кількома польськими загонами, звелися в атаку і під вечір вдерлися до табору Османа II. Цим частково було вволено примху султана, який того дня сказав такі слова: «Не буду ні їсти, ні пити, доки того Сагайдачного не приведете». Щоправда, козацький гетьман з'явився у турецькому стані не

під султанською вартою, а в супроводі відчайдушних запорожців. Сагайдачний без зволікання послав гінця до Ходкевича з вимогою якнайшвидше прислати підкріплення. Однак головнокомандуючий польським військом не скористався надзвичайно сприятливою ситуацією, яка давала шанс рішуче переламати хід всієї війни на користь об'єднаних козацько-польських сил. Гетьман так і не дочекався на допомогу. Але незважаючи на таку обставину, операція відіграла велику роль у поразці турецького війська. Причому не тільки тому, що противник зазнав важких втрат (очевидець подій Матвій Титловський називав цифру п'ятнадцять тисяч убитих турецьких солдат, з них понад три тисячі яничарів). Своїм несподіваним проривом у табір, який турки вважали неприступною твердинею, козаки підірвали бойовий дух ворожої армії і похитнули її волю до перемоги. «Після несподіваного вторгнення запорожців у табір Османа, — писав Ян Собєський, — турками оволоділа паніка: люди всіх звань і станів були в неописанній тривозі; сам Осман, який ще недавно гадав, що немає нікого в світі могутнішого за нього, тепер на власні очі побачив усю хисткість свого становища і колишня пихатість змінилася жіночими скаргами, коли він переконався в необгрунтованості своїх надій».

Поряд з атаками Сагайдачний організовує ефективну систему оборонного вогню, максимально використовуючи бойові можливості запорозької піхоти й спираючись на перевірені досвідом способи застосування козаками вогнепальної зброї. Під Хотином чи не вперше у таких масштабах успішно витримав перевірку такий тактичний прийом, як залповий вогонь з мушкетів по ворогу з максимально близької відстані. Про це свідчать воєнні події 8 вересня, коли величезне турецько-татарське угрупування (становим хребтом якого були яничари) на світанку розпочало атаку на козацький табір. Запорожці залягли у шанцях і, не відкриваючи стрільби чекали підходу ворога. А коли турки почали масово долати оборонний рів, козаки по команді одночасно підвелися по всій лінії оборони і впритул відкрили по атакуючих вогонь з мушкетів. Підсумок того дня був зовсім невтішним для султана. Лише в рову перед козацьким табором полягло понад три тисячі його воїнів. Втрати козаків були незначними («з наших немнози были убиенни» — написав козацький літописець Самійло Величко).

Сагайдачний, який надзвичайно великого значення надавав фактору раптовості, приділяв пильну увагу органі-

зації нічних атак. До планів гетьмана входив навальний удар усіма наявними козацько-польськими силами по розташованому на ніч турецькому табору. Проте спротив цим задумам чинив честолюбивий Ходкевич, який не бажав ділити з кимось славу переможця. До того ж, консервативно мислячий головнокомандуючий коронним військом не сприймав подібну тактику ведення бою. Вихований на традиційних шляхетських цінностях з притаманним їм кодексом лицарської честі, він визнавав лише «благородні» бойові дії. Тому Ходкевич упереджено ставився до прихованих нічних вилазок, які, на його думку, суперечили лицарській звитязі справжнього шляхтича, котрий здобуває славу у відкритому бою.

Проте литовський гетьман, поставлений на чолі коронного війська, відчував єством, як у потилицю йому дихає все ще могутня воєнна машина турецької армії. Це змусило Ходкевича вгамувати амбіції і визнати необхідність проведення нічного бою. Польське командування спільно з Сагайдачним розробило детальний план нічної операції, в якому втілилися основні тактичні задумки козацького гетьмана. Він передбачив одночасний наступ козацьких і польських сил на турецький табір з двох напрямків. Основний удар мав завдавати двадцятитисячний кулак запорожців у взаємодії з кількома загонами польської армії. У прорваний у ворожій обороні прохід поблизу Дністра мали хлинути всі наявні хоругви з підрозділу Ходкевича. Другий — фактично допоміжний напрямок головного удару з боку лісу (неподалік від козацького табору) покладався на піхотні загони польської армії (угорські та німецькі). За планом операції поблизу лісу мали розміститися резервні сили, одним із завдань яких було відбиття можливої атаки татарської кінноти. Окремі загони, які залучалися до нічної операції, отримали наказ здійснити обхідний маневр у тил ворога — «здалеку лісами зайшовши» і звідти брати приступом турецький табір. Про запланований тієї ночі удар по ворогу з тилу, фронту і одному з флангів писав у своєму щоденнику учасник Хотинської війни М. Титловський.

Перед світанком у козацькому та польському війську почався рух. Зберігаючи цілковиту тишу, полки покидали межі табору. Несподівано розшумілася злива. Атаку, яка по-справжньому так і не розпочалася, довелося відкласти, бо під сильним дощем ставало практично неможливим застосування рушниць і мушкетів не тільки з гнотовими, а й іскровими замками (колісцевими та ударно-кремінними).

Щоправда, в конструкції деяких колісцевих замків передбачалася кришка, якою на випадок негоди закривали поличку із затравочним порохом. Однак у темряві та ще й під рясним дощем застосовувати зброю було надзвичайно складно.

Незважаючи на те, що генеральний наступ об'єднаних козацько-польських сил на розташування турецького війська тієї ночі здійснити не вдалося, Сагайдачний неодноразово посилав козаків на нічні вилазки. Ефект від таких бойових операцій був великим — ворог зазнавав відчутних втрат у живій силі, в турецькому стані серед ночі виникала паніка. Все це деморалізувало військо противника, породжувало в ньому масове дизертирство. Султан робив гарячкові перестановки серед воєначальників, деяких навіть стратив, але це не міняло справи. Скажімо, вночі 17 вересня загін із кількох сот козаків пробрався у ворожий стан і знищив там понад тисячу турецьких солдатів. Самі ж запорожці без втрат повернулися до свого табору. Тієї ж ночі козаки влаштували ще один напад на турків, на стратегічно важливий об'єкт — міст через Дністер. Ця вилазка коштувала життя багатьом ворожим вартовим, зокрема сотні яничар. Наступної ночі група сміливців з козацького табору знову з'явилася у ворожому стані, знищивши понад шість сотень солдатів противника і захопивши велику кількість коней, верблюдів, волів, коштовностей, два яничарські знамена та інші трофеї. Якось під час нічної вилазки козаки замалим не взяли в полон великого візира Хусейна-пашу. З іменитого турецького сановника зірвали розкішний одяг, чалму і пояс, однак йому чудом вдалося вислизнути.

Війна поступово почала набувати затяжного позиційного характеру. Проте 28 вересня Осман II наважився розпочати новий загальний наступ. Запеклий бій тривав з восьмої години ранку аж до смеркання. Десятки турецьких гармат безупинно трощили ядрами великого калібру лінію оборони козацького і польського війська. Основні сили турків цього разу були кинуті на найслабкішу ділянку, яку займав загін Русиновського. Цей самовпевнений польський воєначальник навіть не потурбувався належним чином укріпити свою позицію, звів тільки низький вал. Набагато ретельніше підготувалися до штурму турки. Яничари, зокрема, взяли з собою щити, які до того не використовували. Діючи спільно з кавалеристами, які спішилися з коней, пробралися через ліс і майже з усіх боків почали загрожувати загону Русиновського. Ціною неймо-

вірних зусиль і завдяки підкріпленню вкрай складне становище на цій ділянці вдалося виправити.

Тим часом добірні сили турецької армії штурмували козацький табір з фронту, а татарська кіннота робила спроби оточити козаків з флангів. Однак прорвати оборону козацького війська виявилося не просто. Виснаживши противника, козаки за наказом Сагайдачного піднялися в контратаку. Турки почалн тікати по всьому фронту. Після цієї перемоги польське командування згодилося на переговори з турками про почесний для Польщі мир. Завдячуючи участі запорожців у Хотинській війні 1621 року, яких вів до перемоги талановитий полководець Петро Сагайдачний, Україна і Польща були врятовані від турецького ярма. Під Хотином розвіялася ілюзія султанського двору про непереможність своєї армії, стали проблематичними нові територіальні прирощення імперії за рахунок поневолення європейських країн. Бойова співдружність козацького і польського війська у Хотинській війні набула великого міжнародного резонансу, адже фактично було зупинено воєнну експансію Туреччини в Європу, завдано перший справді відчутний удар по Османській імперії, — провіщено майбутній занепад цього середньовічного колоса.

Грандіозна битва під Хотином закінчилася. Можна уявити радісне піднесення, яке охопило козаків та польських воїнів. Яскраву замальовку щодо цього зробив у своєму літопису Самійло Величко, який стверджував, що козаки і поляки ще цілий тиждень справляли під Хотином гучний бенкет під звуки військової музики, гарматні та мушкетні салюти. Сам королевич Владислав, який прибув до польського табору на початку воєнної кампанії, нібито надіслав козакам чимало харчових припасів і міцних трунків, в тому числі вишукані вина й «аптекарські лікувальні горілки» спеціально для Сагайдачного. Королевич подарував козацькому гетьману ще й ґричку з дорогої зеленої тканини в золоті квіточки.

Навіть коли б щось подібне справді було, то навряд чи від цього звеселилося б серце Сагайдачного. Важке поранення і щойно пережита напруга вилилися для нього в смертельну недугу. Шлях від Хотина до Києва видався знесиленому гетьману справжньою мукою (козаки привезли його до міста у середині листопада 1621 року). На порозі рідного дому його з плачем зустріла дружина Анастасія Повченська. Чи справді неміч чоловіка викликала в неї невимовний жаль, чи це були так би мовити, «ритуальні» сльози, судити важко, бо стосунки між подружжям

не відзначалися ідеальністю. Бо як пояснити факт, що Сагайдачний всупереч загальноприйнятій у ті часи практиці, своїм заповітом не відписав на користь дружини навіть шеляга із своїх великих статків. Мабуть, і Анастасія не дуже побивалася й тужила за чоловіком, адже не забарилася по його смерті вийти заміж за шляхтича Івана Пйончинського.

Повернувшись додому, Сагайдачний лежав прикутий хворобою до ліжка, не маючи ніякої надії на одужання. Як минали останні дні козацького гетьмана, про що він у той час думав і якими переймався турботами? В історичній літературі стосовно цього склався певний стереотип, який до кінця не подоланий і сьогодні. Мовляв, Сагайдачний уже не міг вийняти з піхов шаблю на захист України, але ж мав славу і незаперечний авторитет полководця. Тому як людина з державним мисленням і патріот своєї вітчизни він не марнував останні дні свого життя і писав до польського короля листи з політичними вимогами.

Подібна точка зору про те, що «годилося» робити Сагайдачному на смертному одрі, сформувалася, очевидно, під впливом літопису Самійла Величка, в якому наведені останні листи Сагайдачного до польського короля. Так, у передсмертному листі Сагайдачного до Сигізмунда III (березень 1622 року) гетьман нібито вимагав від короля видання спеціального універсалу, який би убезпечив козаків від утисків шляхти й назавжди покінчив з унією. Але постає питання — чи автентичний цей лист? Можливо, так само як багато інших документів, що увійшли до літопису Величка, він був літературно «причесаний». Вже побіжний аналіз документа схиляє до думки, що історик вдався до звичної для нього риторизації фактів. Так, у «листі» Сагайдачного йдеться про доконаний факт «знесення» на Україні унії, причому за королівським «позволенєм». Коли б Сагайдачному справді належало авторство цього листа, то хіба забулися йому недавні драматичні події, пов'язані з відновленням на Україні православної ієрархії всупереч бажанню правлячих кіл Речі Посполитої? Та й добре знав Сагайдачний і про оголошення польським урядом єрусалимського патріарха Теофана турецьким шпигуном, і про вперте небажання Варшави офіційно визнати законність посвячення ієрархів православної церкви. А про скасування на державному рівні унії взагалі тоді не могло бути й мови. На адресу унії православної й католицької церков, яку так плекав Сигізмунд III, автор листа вживає повні зневаги слова («особливе унія... абы впредь в той же

Руси никогда не отновлялася и своих рогов не возносила»). Роздратовано відгукується козацький гетьман і про католицьку церкву, якій пропонує пошукати «до унии своей» когось іншого, а не православних. Подібні формулювання, цілком припустимі в полемічній літературі, виглядають зовсім недоречними у листі до короля-католика. Те ж можна сказати і про рядки листа, де у наказовій формі подано рекомендації королю та його нащадкам щодо політичного курсу по відношенню до України.

Всупереч традиціям тогочасного офіційного листування, у «передсмертному» листі Сагайдачного при викладі скарг зовсім немає конкретики. Йдеться лише про «бедствия и озлобления» в загальному плані, які чиняться козакам від «панов польських и их старосток». Причому тут же перед королем висувається вимога законодавчо припинити ці утиски «взагалі». Дивною виглядає фраза з цього документа, що Сигізмунд III, мовляв, при бажанні може самостійно навести довідки про ці утиски, звернувшись до медика королевича Владислава, який лікував Сагайдачного (ніби особисті враження лікаря могли стати основою для королівського універсалу).

Самійло Величко навіть не потурбувався завершити «лист» загальноприйнятою у першій чверті XVII століття формою датування документів — замість точного зазначення числа місяця він написав: «Марта числ послидних». Такої грубої помилки, та ще в листі до самого короля, не міг припуститися Сагайдачний — колишній випускник Острозької академії.

Отже, приписувані Сагайдачному це та інші напучування Сигізмунду III, не можна вважати автентичними. Зовсім по-іншому описує останні дні гетьмана Касіян Сакович. За словами його першого біографа, коли Сагайдачний побачив, що хвороба не відпускає, то

«Почал далей о душном лѣкарствѣ мыслити,
Як бы от змаз грѣховных могл єи очистити,
На которую плястры такіе прикладал:
Жаль и слезы гойныи за грѣхи выливал,
Ку смерти ся от кильку недель готуючи,
Сповѣдю и жалостю грѣхи ветуючи,
Тайну седмѣкроть принял маслосвященія,
Так теж тайны святого з ним причащенія...»

Розписуючи скрушне каяття Сагайдачного за свої гріхи, Сакович, звичайно, трохи зідеалізував свого героя — того вимагали як закони жанру, так і певні дидактичні цілі автора. Однак сама атмосфера скорботних клопотів

Сагайдачного передана достовірно. Прикутому до ліжка гетьману, певно ж, було вже не до земних турбот. Іноді з дніпровських схилів у вікно до нього залітав вітер, який приносив з собою пахощі молодої зелені й різноголосся оновленої природи. Та від того тоненька свічечка життя Сагайдачного не мала сили спалахнути яскравіше. Гетьман помирав. За п'ять днів до кончини він склав заповіт, за яким великі суми грошей відписав на різні благодійницькі цілі — на братські школи, зокрема, півтори тисячі золотих польських заповів школі Львівського братства «на науку и на цвиченья бакаляров учоных», зробив надання різним церквам та монастирям. Чималі кошти із статків Сагайдачного дісталися також Київському братству. Із заповіту видно, що опікунами «жене и повинным его... и всее худобы и маетности» Сагайдачний обрав київського митрополита Йова Борецького та свого наступника на гетьманській посаді Оліфера Голуба.

Петро Конашевич-Сагайдачний пішов з життя у квітні 1622 року. Ховали його на території Києво-Братського монастиря. Змінюючи один одного, учні Київської братської школи читали панегіричний вірш, складений для цього випадку К. Саковичем. Звучали слова, що прославляли визначного козацького полководця, далекоглядного політика й щедрого мецената. Зокрема, «спудей» Матвій Кізимович, який виступав на цій церемонії чотирнадцятим, віддав належне гетьману за безкорисливе пожертвування нажитого багатства на громадське благо. Він нагадав присутнім про підтримку, яку виявив Сагайдачний Київському братству, записавшись до нього разом з усім Військом Запорозьким:

«Маєтность свою роздал, єдиу иа шпиталѣ,
   Другую зась на церквы, школы, монастырѣ,
И так все спорядивши, живота доконал,
   При церкви Братской честно в Кієвѣ похован.
 В котороє ся братство зо всѣм войском вѣписал
И на него ялмужну значную отказал...
Видѣл он и Лвовскоє братство, хоть далеко,
   Церков их мѣстѣ иадѣлил не ледаяко,
Суму значную грошій до брацтва лековал,
   А же бы науки там были, пильне жадал...»

З масштабом історичної постаті Сагайдачного не міг зрівнятися жоден з його попередників, не кажучи вже про пізніших провідників козацтва аж до Богдана Хмельницького. Справді, мав рацію Касіян Сакович, коли писав,

що слава козацького гетьмана може позмагатися з вічністю:

«Несмертелнои славы достойный гетмане,
Твоя слава в молчаню нѣгды не зостане,
Поки Днѣпр з Днѣстром многорыбные плынутн
Будуть, поты дѣльности теж твои слынути...»

Далекий відгомін тих часів, коли над крутими морськими хвилями й неозорими просторами українських степів із уст козаків однаково голосно лунало ім'я Сагайдачного, відбився в пісні «Ой, на горі да женці жнуть». Немає в ній розповіді про криваві січі, в яких брав участь козацький гетьман, немає оспівування його легендарної хоробрості. Камертон народної пам'яті доніс слабкий, важковловимий спомин про носія колись грізного імені.

Ось рядки цієї відомої пісні:

«Ой, на горі да женці жнуть,
А попід горою,
Попід зеленою
Козаки йдуть.
А попереду Дорошенко
Веде своє військо,
Веде запорозьке
Хорошенько!
Посередині пан хорунжий.
Під ним кониченько,
Під ним вороненький
Сильний-дужий!
А позаду Сагайдачний,
Що проміняв жінку
На тютюн да люльку,
Необачний!
«Гей, вернися, Сагайдачний,
Візьми свою жінку,
Оддай мою люльку,
Необачний!»
«Мені з жінкою не возиться,
А тютюн да люлька
Козаку в дорозі
Знадобиться!
Гей, хто в лісі, озовися!
Да викрешем огню,
Да потягнем люлькн,
Не журися!»

Як пересвідчуємося, слова цієї пісні не можуть правити за римовану автобіографію Петра Конашевича-Сагайдачного. Більше того, згадані в цій перлині народної пісенної творчості обставини, в які поставлені головні герої — Дорошенко й Сагайдачний, наштовхують на думку, що йдеться не стільки про нашого гетьмана та його полковника Михайла Дорошенка, скільки про гетьмана Петра Дорошенка і кошового отамана Григорія Сагайдачного — історичних діячів другої половини XVII століття. Свого часу таку версію обстоювали Михайло Максимович та Борис Грінченко. Справді, на її користь можна навести деякі аргументи. Так, із пісні випливає, що статус Сагайдачного серед запорожців ніби не «дотягує» до гетьманського, бо в похідному строю козацького війська він посідає тільки третє місце після Дорошенка і хорунжого. Тема легковаж-

ного «обміну» також мало в'яжеться з образом суворого й вихованого в релігійному дусі полководця, яким був Сагайдачний. Втім, з цього приводу історики висловлювали й протилежні міркування. Скажімо, І. Каманін доводив, що в згаданому тексті розповідається про події 1621 року, а отже, і про Петра Сагайдачного. Однак при такій постановці питання було незрозумілим, чому в пісні Сагайдачного «відсунуто» на задній план. Щоб уникнути цього протиріччя, дослідник стверджував, що козаків по дорозі на Хотинську війну вів Михайло Дорошенко. Звідси логічно випливала відповідь, чому в народній пісні Дорошенкові відведена роль провідника (насправді ж козаки йшли тоді під орудою гетьмана Бородавки).

Осібну позицію в дискусії, яка точилася тоді між дослідниками з цього питання, зайняв Михайло Грушевський. Він виходив з того, що в пісні «Ой, на горі да женці жнуть» справді виступає ім'я Петра Сагайдачного. Проте, вважав він, це лише «голе» ім'я, вирване з реальних історичних обставин й накладене на образ типового шибайголови-запорожця.

Така характеристика відомого історика в цілому слушна. Однак повне абстрагування від фактів життя знаменитого полководця позбавляє сенсу твердження, що в пісні йдеться про Петра Сагайдачного. Та й потрібно мати на увазі, що прізвище «Сагайдачний» було досить поширеним серед козаків у XVII столітті, особливо на Подніпров'ї та Брацлавщині. Напрнклад, із реєстру Війська Запорозького 1649 року (за Б. Барвінським) дізнаємося, що до Остапівської сотні Чигиринського полку входив Семен Сагайдачний, сотні Демка Якимовича Корсуньського полку — Іван Сагайдачний, Ладижинської сотні Уманського полку — Ждан Сагайдачний, Райгородської сотні Брацлавського полку — Васько Сагайдачний, Немирівської сотні Кальницького полку — Іван Сагайдачний.

То, може, справді в пісні «Ой, на горі да женці жнуть» під іменем «Сагайдачний» виступає тільки узагальнений образ безшабашного запорожця, якому нічого не варто поміняти власну дружину на якийсь дріб'язок? Однак на це існують заперечення. У збірнику українських і польських пісень кінця XVII століття зберігся найдавніший варіант розглядуваної пісні (його «давність» визначається найбільш ранньою письмовою фіксацією). Співставлення цього варіанту з текстом поширеної нині пісні дає цікаві результати.

В оригіналі давнього протографа пісні «Ой, на горі да женці жнуть» слова передано латинською графікою. Наведемо цей текст, замінюючи латинські літери сучасними українськими і зберігаючи лексичні архаїзми:

«Гой на горі женці жнуть,
да долом, долом да долиною козаки ідуть.
Меже ними три гетьмани,
што ведуть Войско Запорозьке долинами.
Один гетьман Дорошенко,
што ведеть Войско Запорозьке хорошенько.
Другий гетьман Сагайдачник,
што згубив триста козаков, злий необачник.
Третій гетьман Дрогозденко,
што ведеть войско московське борозденько.
Ідуть ляхи дорогами:
закричуть, кликнуть вам «Помагай бог» за горами;
Помагай бог козаченькам,
штоб одкрикнули да з самопалов ляшенькам» *.

Як бачимо, в цьому варіанті пісні за іменем «Сагайдачник» ховається не простий запорожець, а козацький ватажок, гетьман. Причому він звинувачується в тому, що довів до загибелі кілька сот козаків. Коментуючи цей сюжет І. Каманін писав, що в пісні докоряється Сагайдачному за втрату трьохсот козаків під час Хотинської війни. Але, по-перше, не треба скидати з рахунків те, що кровопролитна битва бід Хотином тривала багато тижнів. З обидвох сторін у запеклих боях брало участь понад триста тисяч чоловік. Причому втрати турецько-татарських військ обчислювалися багатьма тисячами вбитих. Звідси напрошується висновок, що коли б у дійсності за час всієї воєнної кампанії втрати козацького війська обчислювалися трьома сотнями полеглих, то це аж ніяк не свідчило б про «злу необачність» гетьмана. З другого боку, принаймні, некоректно робити якісь точні підрахунки на основі народних пісень, оскільки вони не мають нічого спільного з історичними хроніками. В історичних народних піснях та думах передавалося, насамперед, емоційне враження, поетичне осмислення тих чи інших подій, людських вчинків і доль. Наприклад, в одній із таких пісень йдеться про великі втрати, яких зазнавали козаки під час морських походів, причому зазначається їх точна цифра. Але це, зрозуміло, не більше як художнє перебільшення:

* Перетц В. Н. Заметки и материалы для истории песни в России. — Спб., 1901. — Ч. I — VIII. — С. 31.

«По синьому морі хвиля грає,
Козацький кораблочок розбиває,
Гей, козацький кораблочок розбиває;
Сорок тисяч війська витопляє,
Гей, сорок тисяч війська, ще й чотири...»

В багатій воєнній біографії Сагайдачного, звісно, міг статися випадок або випадки, які дали грунт для їдких слів пісні про «злого необачника». Зокрема, на негативний для авторитету гетьмана фон міг спроектуватися невдалий штурм Михайлова під час московського походу козаків 1618 року. Сагайдачний гнав тоді козаків за одним приступом на другий, щоб захопити місто. Однак це додавало тільки нових втрат (михайловські ратники в той час «множество запорог побиша»). Не виключено, що однією з причин припинення Сагайдачним облоги Михайлова стало ремствування козаків на невиправдано великі втрати, на які зважився гетьман, аби тільки здобути цю другорядну у воєнному відношенні фортецю. Слід мати на увазі й те, що Сагайдачний тримав військо залізною рукою й не церемонився з непокірними. До того ж, він нерідко нехтував інтересами козацьких низів. Все це вкупі навряд чи викликало почуття сліпого обожнювання свого ватажка. Згадані обставини мусили тільки загострити гіркоту воєнних невдач запорожців. Тому немає нічого неможливого в тому, що їх невдоволення Сагайдачним пізніше вилилося в пісні, в якій, крім іншого, ім'я гетьмана з ноткою негативного сприйняття перекручено на «Сагайдачника». Саме слово «сагайдачник» означало ремісничу професію. Вжите в якості прізвиська гетьмана-«необачника» воно набувало відтінку злої іронії.

Сказане, однак, повністю не виключає того, що шати «злого необачника» могли бути зодягнуті на кошового отамана Григорія Сагайдачного. Більше того, коли притримуватися формальної логіки, то в пісенній оповіді про виправу війська на чолі з трьома гетьманами сповна знаходиться місце для цього козацького ватажка. Адже діяльність Григорія Сагайдачного, брацлавського полковника Василя Дрозденка («Дрогозденка») та гетьмана Петра Дорошенка (в пісні «Дорошенка») практично синхронна — вони перебували в запорозькому війську в один період історичного часу.

Разом з тим, звертає на себе увагу та обставина, що смисловий ряд «гетьманської влади» в пісні дуже чіткий: кожна персоналія є гетьманом. У пізнішому її варіанті ця пропозиція збережена, щоправда в «знятому» вигляді —

без зазначення військового статусу в запорозькому війську Дорошенка і Сагайдачного, а також з перенесенням останнього на третє місце серед персонажів пісні (ім'я третього «гетьмана» упущено взагалі, натомість з'являється анонімний хорунжий). Таке поєднання кількох гетьманів у пісні, яка увійшла до збірника кінця XVII — початку XVIII століття, переконує в тому, що в ній набули художнього узагальнення постаті історичних діячів, котрі послужили прототипами головних героїв пісенного твору. Різні факти з життя перерахованих вище представників козацької старшини виявилися накладеними на одну часову вісь. Адже ні кошовий Григорій Сагайдачний, ні полковник Василь Дрозденко гетьманами ніколи не були (що стосується гетьмана Петра Сагайдачного, то він діяв в історично більш ранній період). Звідси випливає, що зведені в цій пісні докупи «гетьмани» насправді не могли вести одне військо, оскільки над козаками стояв тільки один гетьман. Коли ж припустити, що з гетьманом Петром Дорошенком йшов саме Григорій Сагайдачний, то доведеться визнати, що останній на той час ще не досяг зеніту своєї кар'єри — не був кошовим (участь в одному поході гетьмана і кошового також річ неможлива).

Таким чином, немає підстав вбачати в пісенному сюжеті документальну розповідь про якийсь конкретний епізод з історичного життя українського козацтва XVII століття. В такому випадку стає невиправданою надмірно жорстка ув'язка одного пісенного персонажу з іншим. Інакше кажучи, для з'ясування історичної підоснови пісні згаданих у ній Дорошенка, Сагайдачного і Дрозденка правомірно дещо хронологічно дистанціювати між собою. В цю хронологічну і смислову нішу в принципі потрапляє і Петро Сагайдачний, який поряд з Григорієм Сагайдачним може претендувати на свою долю в образі «Сагайдачника». Між іншим, випукло присутній у пісенному творі дух конфронтації козаків з поляками («Помагай бог козаченькам, штоб окрикнули да з самопалов ляшенькам») служить ще одним підтвердженням того, що пісня не прив'язана жорстко до якогось конкретного епізоду козацької історії. Адже цей сюжет з однаковим успіхом можна датувати як першою, так і другою половиною XVII століття.

Загалом у давніх українських піснях непоодинокі випадки нівелювання часової дистанції між історичними особами, діяльність яких проходила на тлі певних специфічних обставин суспільного життя. Зокрема, підтверджує це пісня про поразку козацьких повстань на Україні в другій

половині 30-х років XVII століття. В загальних рисах її історична підоснова така. У 1635 році силами реєстровців придушено повстання запорожців під проводом Івана Сулими. Самого ватажка та кількох його сподвижників схопили й відправили до Варшави. Там на них чекала мученицька смерть. Однак двом товаришам Сулими вдалося уникнути кари. Серед врятованих був Павлюк (Павло Бут). У 1637 році він очолив козацько-селянське повстання, а в грудні того ж року під час переговорів повстанців з представниками польських каральних військ Павлюка по-зрадницькому заарештували і доставили в польську столицю. Після жорстоких тортур його четвертували. В згаданій пісні ці різні за часом події сюжетно і хронологічно злилися в одне ціле. Збереглася тільки послідовність загибелі козацьких ватажків:

«Ой в неделю рано
наших сотников побрано...
Ой понеділок рано
нашого Соліма зтінано (згімамо)...
Ой ве второк рано
нашого Павлюка зімано...
Ой бедна ж, бедна ж доля козацькая:
сечеть нас рука лядськая...»

Повертаючись до розгляду давнього варіанту пісні «Ой, на горі да женці жнуть», можна зробити такі припущення. Прототипом пісенного героя Дорошенка міг бути або Михайло Дорошенко після обрання його гетьманом (1625—1628), тобто вже після смерті Петра Сагайдачного, або ж Петро Дорошенко (гетьманував у 1665—1676 рр.). Причому останній гетьман має значно більше шансів на оспівування в пісні. Пояснюється це тим, що його «конкурент» у цій справі Михайло Дорошенко мав дуже вже яскравого попередника, адже взяв у руки гетьманську булаву лише через кілька років після кончини Петра Сагайдачного. Тому на тлі слави свого іменитого попередника меркнули його заслуги перед козацтвом, а помилки, яких він припустився, здавалися дрібнішими. У той же час Петро Дорошенко, ім'я якого найвірогідніше має читатися за рядком пісні «Один гетьман Дорошенко, што ведеть Войсько Запорозьке хорошенько» (на це вказує згадка про нього в тексті разом з його сучасниками — представниками старшини) — фігура вельми популярна серед козацтва в перші десятиліття після Визвольної війни, та й у більш пізній період. Пряме підтвердження сказоного знаходимо в ко-

зацькій пісні, записаній десь у кінці XVII ст. В ній, серед іншого, з ностальгічними почуттями згадуються часи гетьманування Петра Дорошенка, оскільки лицарська слава тих днів, як співається в пісні, вже минула:
минула:

«Ах, Україненько, бєдна годиненько тепер твоя:
Згинули козаки, добреї юнаки, ах, кров моя.
Где ж ви, Дорошенки, где ж ви, Хмельниченки...
Смелиє сотники, битниє десятники, і ви, гетьмани...»

Тепер ще раз порушимо питання, що ж то за Сагайдачник, якого гудять у козацькій пісні? В цьому зв'язку звернемо увагу на певні конкретно-історичні обставини творення пісні, а також фактичну підоснову її змісту. По-перше, коли виходити з часових рамок виникнення пісенного твору (не раніше другої половини XVII ст.), то в гетьманську «трійку» вписується Григорій Сагайдачний, оскільки, як зазначалося, він був сучасником Петра Дорошенка та Василя Дрозденка. По-друге, навіть якщо погодитися з тезою, що на складача чи складачів пісні вплинула постать їхнього сучасника Григорія Сагайдачного, то не можна не помітити того, що пісенний Сагайдачник увібрав у себе деякі суттєві риси, за якими вгадується славетний козацький гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний.

Про конкретні ситуації та причини, які могли призвести до негативної оцінки цього гетьмана, вже мовилося. Тепер зосередимо увагу на тій обставині, що Сагайдачний фігурує в пісні в якості гетьмана. Цей факт вельми прикметний, бо в давніх козацьких піснях досить послідовно витримувалася службова «субординація» між героями. Подібні пісні, природно, народжувалися і побутували в козацькому середовищі, яке відігравало роль колективного хранителя й «редактора» історичної пам'яті свого стану. Причому чим «свіжішою» була подія, на основі якої виникав пісенний сюжет, тим точніше відтворювався військовий статус героїв. Узяти хоча б ту ж пісню «Ах, Україненько, бєдна годиненько тепер твоя». З часу її виникнення до запису на папері минуло щонайбільше тридцять-сорок років. У ній, як пам'ятаємо, фігурують кілька відомих у козацькому війську посад — сотники, десятники, а також гетьмани. Характерно, що належність Дорошенка й Хмельниченка (Юрія Хмельницького) саме до гетьманів видається цілком очевидною, а це повністю узгоджується з історичними фактами. Дещо інша картина спостерігається із знайомою нам також піснею про страту Сулими й Павлю-

ка. Запис її було зроблено приблизно через 60—65 літ після хвилі козацьких повстань третього десятиріччя XVII століття. Отже, пам'ять про ці події, а також їх пісенне оспівування, профільтрувалися через сприйняття не одного покоління. Тому не дивно, що в пісні нехтуються обставини службової кар'єри в козацькому війську Сулими і Павлюка — їх названо тільки по імені, хоча свого часу вони були проголошені гетьманами нереєстрових козаків.

Коли ж узяти відоміших у народі гетьманів, таких, як Самійло Кішка та Богдан Хмельницький, то, незважаючи на те, що записи пісень про цих козацьких ватажків робилися аж у XIX столітті, тобто коли українського козацтва вже давно не існувало, в переважній більшості випадків їх гетьманський статус передається достовірно. Маються на увазі пісні «Самійло Кішка», «Хмельницький і Василій молдавський (Похід в Молдавію)», «Про Хмельницького Богдана смерть, про Єврася Хмельниченка і Павла Тетеренка (Про смерть Богдана Хмельницького)» та ін.

До тих гетьманів, імена яких залишили глибокий карб у народній пам'яті, безперечно, належав і Петро Сагайдачний. Красномовним підтвердженням цього служить пісня про Хотинську битву 1621 року «Ой, Хотине, гроде давній», у якій, зокрема, йдеться про «Сагайдачного гетьмана». Названий твір одним із перших започаткував оспівування Сагайдачного та Війська Запорозького за їх перемогу над турками. Отже, зважаючи на те, що в історичних піснях гетьманська булава не часто вкладається в руки тих осіб, які насправді гетьманами не були (а стосовно до популярних серед народу гетьманів таке справді буває рідко), то напрошується висновок, що «гетьман Сагайдачник» отримав цей титул під впливом історичної пам'яті козацтва про гетьмана Петра Сагайдачного. У цьому зв'язку варто відзначити той факт, що навіть ім'я популярного кошового Івана Сірка (неодноразово обирався на цю посаду протягом 1657—1679 рр.), який на противагу кошовому Григорію Сагайдачному мав незрівнянно гучнішу славу серед козацтва, не завжди потрапляло до народних пісень із зазначенням військових «регалій» героя. Так, у піснях «Та, ой, як крикнув же та козак Сірко» і «Вдова Сірчиха-Іваниха» він виступає просто як «козак» та «Сірко Іван». Що ж до давнього варіанту пісні «Ой, на горі да женці жнуть», то в ній, очевидно, за аналогією з двома «справжніми» гетьманами (П. Дорошенком і П. Сагайдачним) з'являється ще й третій «гетьман» — Дрозденко, тим біль-

ше, що цей персонаж вводиться в контекст нереальної ситуації (йдеться про трьох гетьманів, поставлених над одним військом).

Аналіз пісні «Ой, на горі да женці жнуть» з урахуванням тогочасних історичних реалій та особливостей пісенної творчості українського народу в XVII столітті дозволяє підвести певні підсумки. Насамперед, слід підкреслити те, що пісенний сюжет, особливо в давньому варіанті тексту, в основному узгоджується з історичними обставинами життя українського козацтва другої половини XVII століття. Саме в той же час серед козаків піднялися постаті Петра Дорошенка, Григорія Сагайдачного і Василя Дрозденка, діяльність яких дала поживу для складачів розглядуваної пісні. Разом з тим у процесі уреальнення цього пісенного твору використані окремі мотиви, які народна пам'ять фрагментарно зберегла від часів гетьманування Петра Сагайдачного. Це стосується й титулатури пісенного «Сагайдачника» (стосовно цього первісна смислова домінанта пісні по суті залишилася незмінною в обох її варіантах), і судячи з усього, закидів на його адресу в «злій необачності». Симптоматично, що в пізньому варіанті пісні «Ой, на горі да женці жнуть» подибуємо більш конкретні вказівки на те, що фігура Петра Сагайдачного залишила свій слід в образі пісенного Сагайдачного. Мається на увазі такий рядок: «Гей, хто в лісі, озовися!», який досить добре узгоджується з окремими фактами з біографії нашого гетьмана. У цій фразі, гадаємо, прослідковуються ремінісценції того розголосу серед козаків, який отримав випадок із блуканням Сагайдачиого в околицях Могилева, коли він добирався до козацького табору напередодні битви під стінами Хотинської фортеці. Тим паче, що в пам'яті учасників боїв міцно закріпилися перипетії цієї грандіозної баталії та враження про полководські дії Сагайдачного. Так, у згадуваній уже пісні «Ой, Хотине, гроде давній» збережено свіжий спомин про славну перемогу під Хотином, свідченням чого є достовірне відтворення як образу козацького зверхника, так і суттєвих деталей бойових дій: Сагайдачний виступає під гетьманським титулом; згадуються союзники козаків — поляки; реалістично передається велике кровопролиття війни, а також досить точно визначається час, який знадобився полководцю, щоб привести козаків до перемоги над турками — «сем де недель для той слави» (певна похибка щодо визначення тривалості командування Сагайдачного козаками під час Хотинської битви досить незначна — як для пісенного твору).

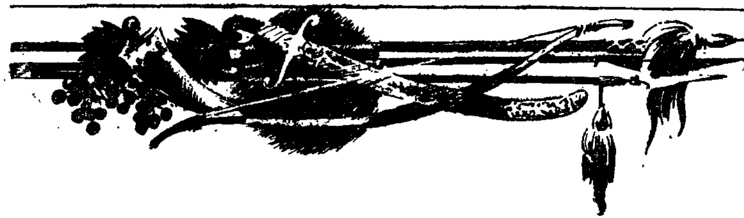
Потрібно відзначити також те, що порівняно з давнім варіантом пісні «Ой, на горі да женці жнуть» у пізнішому її записі (котрий побутує й понині) виявився пластичнішим образний ряд, який відтворює характери персонажів цього пісенного твору. В тому, що стосується характеристики Сагайдачного, справді відбувся усереднений відбір типових рис запорожця, який над усе ставив козацьку вольницю.

Віталій Щербак

Іван Сулима

Запорозькі лицарі першими ставали на шляху ординських полчищ, разом з селянами та міщанами вели героїчну боротьбу за визволення України від іноземного ярма. Про мужність і відвагу козаків завдяки їхній участі у відсічі агресії султанської Туреччини вже на початку XVII століття знала Європа. В цей час зросла ціла плеяда славних козацьких ватажків, чиї імена назавжди залишилися в пам'яті народній. Одна з найпримітніших постатей — Іван Сулима.

За твердженням відомого українського історика Олександра Лазаревського, родовід Сулим простежується від часів Київської Русі. Очевидно в XV або ж XVI столітті Сулими здобули шляхетство, а з ним і володіння в Кременецькому повіті на Волині. Згодом Михайла Сулиму бачимо серед засновників нових поселень на Подніпров'ї, де він виконував адміністративні обов'язки, як служилий шляхтич. У другій половині XVI століття в його сім'ї в селі Рогощі Любецького староства народився син Іван, якому в майбутньому суднлося здобути гетьманську булаву.

Молоді роки шляхтича минали традиційно для людини його стану. Спочатку служив помічником урядника баришівських і бориспільських володінь Софії Данилович, а з 1615 року — управителем переяславських маєтків коронного гетьмана Станіслава Жолкевського. Від нього ж Іван Сулима одержав села Лебедин, Кучаків та Сулимівку «у вечность абы собе там овсеми сколко мог и хотел оса-

дыв людей, к своему подданству» *. На Лівобережній Київщині органи місцевого управління на той час лише формувалися й навколо було немало вільних земель, що створювало для привілейованих верств сприятливі умови для примноження власних маєтностей.

Однак доля розпорядилася по-іншому, круто змінивши подальше життя Івана Сулими. Може, через конфлікт з магнатом подався він на Запорожжя і вступив до січового товариства. Завдяки природній силі та розуму Іван Сулима здобув авторитет серед запорожців, неодноразово обирався кошовим отаманом. Український дослідник козаччини Андріан Кащенко писав, що «з Сагайдачним Сулима і Кафу турецьку у Криму здобував, і Трапезонт за Чорним морем, аж двічі руйнував і околиці Царгороду». Під час морських експедицій у сутичках з турецьким флотом козаки очолювані Іваном Сулимою як правило виходили переможцями. Цього вдавалося досягати завдяки, насамперед, умілій маневреності. Зустрівшись у морі з ворожою ескадрою, козаки використовували швидкісні властивості чайок. Уникнувши артилерійського вогню противника, вони сміливо йшли на зближення і абордаж галер, а в рукопашному бою одержували остаточну перемогу.

Інколи запорожці під проводом Івана Сулими здійснювали спільні походи на Чорне море з донськими козаками. Влітку 1621 року посланець московського царя Семен Опухтін, повернувшись з Дону до столиці, розповідав у Посольському приказі: «Ходили де з Дону на море на добычу атаманы и казаки, атаман Василий Малыгин, а с ним 1300 человек да с ними ж запорожских черкас 400 человек. Атаманы были у всех черкас и казаков большие: черкашаня Сулим, да Шило, да Ятцкой... А ходили за Черное море и приступали к городу к Ризе и к паншину двору».

Козацькі експедиції не завжди завершувалися успішно — цим можна пояснити зникнення на деякий період у тогочасних часописах і хроніках імені Івана Сулими. Траплялося, що запорожці в результаті невдалих битв потрапляли в полон, де їх використовували гребцями на турецьких галерах. У щоденнику литовського князя Альбрехта Радзивілла є свідчення, що Іван Сулима мав золотий портрет римського папи Павла V Боргезе, одержаний від глави Ватікану за подарованих йому три сотні турків. Оскільки запорожці під час своїх походів не досягали далекого Апеннінського півострова, то це могло трапитися під час

* Мотыженский архив. — К., 1890. — С. 12.

повстання невільників на турецькій галері в Середземному морі. Свідчення про аналогічні випадки для першої половини XVII століття не поодинокі. Одне з найвідоміших відноситься до 1642 року, коли турецьку галеру, якою командував Анти-паша Маріоль, захопили невільники на чолі з Іваном Симоновичем. Більше двохсот чоловік з Речі Посполитої і сімдесят з інших країн визволилися з каторги. Водночас козаки захопили сорок турків і четверо багатих єврейських купців. Цілком вірогідно, що й Івана Сулиму не минула участь невільника, якому довелося скуштувати злигоднів бранця і тріумф переможця в далекому морі, а потім через Європу повернутися додому.

Відважний козацький отаман не загубився у вирі бурхливих подій, які охопили Україну після Хотинської війни 1621 року. Король Речі Посполитої Сигізмунд III не виконав своїх обіцянок про розширення козацьких прав і привілеїв, що викликало зворотну реакцію. На варшавському сеймі 1623 року князь Юрій Збаразький закликав уряд негайно вжити заходів проти непокірних. В інструкції місцевим сеймикам (1625 р.) вказувалося, що козаки «позабувши віру і підданство, створюють собі окрему Річ Посполиту, посягають на життя і маєтки невинних людей (панів — *В. Щ.*). Вся Україна в їхніх руках, шляхтич у своєму домі не вільний, в містах і містечках його королівської милості вся управа, вся влада в козаків, вони привласнюють юрисдикцію, встановлюють закони так, що інші аналогічні ексцеси не пригадуються» *. Активізувались і походи запорожців «за козацьким хлібом» на територію Кримського ханства. Удари, яких завдавали козаки під керівництвом Оліфера Голуба, Матвія Пирського, Михайла Дорошенка татарам за пограбування України, ставали дедалі відчутнішими. Наприкінці 1628 року московські посли доповідали цареві з Криму: «Да черкасы говорили: теперво мы Крым проведали, прежде всего мы не ведали, чаяли, что Крым крепкое место и крымские люди бойцы, ажно де Крым хуже деревни и крымские люди битца не умеют. Теперво де мы Крым помолчим... На лето мы придем половина морем, а другая половина конми на Перекоп сухим путем и Крым де пришед возьмем» **.

---

* Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1908. — Т. 8. — С. 285.

** Из истории сношений Москвы с Крымом при царе Михаиле Федоровиче // Известия Таврической ученой архивной комиссии. — Симферополь, 1906. — № 39. — С. 98.

Підготовка до нового походу запорожців проти кримських татар розпочалася заздалегідь. На черговій раді козаки зупинилися на кандидатурі досвідченого Івана Сулими і вручили йому гетьманську булаву. Лист на ім'я литовського князя Христофора Радзивілла від 29 грудня 1628 року підписаний уже «запорозьким гетманом» Іваном Сулимою. В ньому містилося прохання допомогти козацьким послам Захарію Остелецькому, Григорію Малькевичу і Кузьмі Капусті заручитися підтримкою короля на сеймі. Це свідчило про обрання гетьмана на Січі всупереч Куруківській угоді 1625 року, де зазначалося, що старшого над Військом Запорозьким мали «надавати» власті. За донесенням до Варшави урядового комісара Стефана Хмелецького у травні 1629 року на Січі зібралося нереєстрових козаків майже сорок тисяч. Більшість із них наполягала на експедиції до Криму. Втрутившись у міжусобну боротьбу кримських ханів, можна було б надовго ослабити сили ординців, що позначилося б на безпеці України. В одному з листів Сигізмунду III із Січі ця мета ставилася недвозначно: роз'єднати татар, «а з цього кожний неприятель, безумовно, слабне... і хоч з нерівними силами... відважилися ми на них іти, сподіваючись якогось порятунку під теперішній наш недостаток». Водночас уряд Речі Посполитої, незважаючи на козацькі походи, які могли призвести до ускладнення польсько-турецьких відносин, був зацікавлений відвернути увагу запорожців від справ на волостях.

18 травня 1629 року на Січі відбулася чергова козацька рада. З розповідей сучасника «старший Війська Запорозького віддавав булаву, але його наново обрано старшим у сей похід». Прізвища старшого в документі не названо, але є припущення, що це був Іван Сулима, оскільки свідчень про усунення його від гетьманства не зафіксовано. В той же час у реляціях навіть про незначні зміни серед козацьких старшин обов'язково повідомлялося. Таким чином, відмову Сулими на раді можна пояснити його знанням справи, реальної розстановки сил, адже воювати передбачалося проти кримського хана, за спиною якого стояв турецький султан. Проте підкоряючись козацьким звичаям, гетьман очолив запорожців і вже наприкінці травня перші чайки, на яких було близько восьмисот чоловік відправилися від січових причалів. Важко сказати про якусь узгодженість дій в даному випадку, але майже одночасно з Дону виступили на кримське узбережжя донські козаки, завдаючи нищівних ударів по турецьких укріпленнях, зокрема Керчі й Карасі.

Основна маса запорожців виступила пішим порядком у напрямку до татарської фортеці Аслангорода. Проте після переправи через Дніпро серед старшин виникли розбіжності щодо подальшого маршруту. Іван Сулима пропонував іти понад річкою, але більшість ратувала за коротший шлях через степ. Нарешті під Перекопом незгоди серед козацького керівництва загострилися, тому було скликано раду. Новими гетьманами від перебуваючих на державній службі й нереєстрових обрали відповідно Григорія Чорного і Тараса Федоровича. Останні під час битви з татарами не зуміли скоординувати спільних дій, що зрештою призвело до поразки.

Повернувшись на Січ, де гетьманом нереєстрових був обраний Левко Іванович, Іван Сулима продовжував брати участь у морських експедиціях. В наступні роки запорожці не раз окурювали мушкетним димом цареградські стіни, штурмували Килію, Варну, Ізмаїл, інші турецькі фортеці на Чорноморському узбережжі. Значну кількість походів очолював Іван Сулима, що знайшло відображення в тогочасних джерелах. Зокрема, в листі знаменитого кошового отамана Івана Сірка до кримського хана зазначалося: «Року зась 1633 Сулима, гетман войска низового Запорожского, в моноксилах от Сечи по Днепру, потом по Черном мору через весь Босфор Киммерийский в Местицкое заплинувши озеро, достал был прекрепкого турецкого в Азии града Азова». Із доповіді в Посольський приказ донського отамана Богдана Конинського відомо, що в серпні наступного року запорожці приходили під Азов на тридцяти чайках з артилерією. Детальніше про цей похід розповідав у Севську нереєстровий козак Лаврін Лепляєв: «Козачей гетман Сулим в запороскими казаками ходил из Запорог на море под турсково городы и к Озову приступал, а ис походу пришед зимовал на Дону». Про поширеність такого явища яскраво свідчить донесення донського козака Василя Угрюмова царицинському воєводі Льву Волконському: «У нас де, у донских козаков з запороскими черкесы приговор учинен таков: как приходу откуда чаять каких донских людей многих на Дону или в Запороги и запороским черкасом на Дону нам казаком помогать, а нам донским казаком помогать запороским черкесом». Отже, протягом першої половини 30-х років Іван Сулима був одною з найпомітніших постатей на Запорожжі. Його походи проти турецько-татарських завойовників оспівані у відомій українській народній пісні:

От і вийшли запорожці, хоч тисяча й двісті,
Де багацько да за ними зведеться користі.
Попереду пан Сулима, отаман кошовий,
Чого ж жаху завдавати, як він чорнобровий.

Водночас, ім'я гетьмана Івана Сулими більш відоме в народі завдяки його виступу в 1635 році проти утвердження польського панування на Україні. Повідомлення про цю неординарну подію швидко поширилося не лише в Речі Посполитій, але й у країнах Західної Європи. Зокрема, паризька «La gazett» вмістила цілу статтю про подвиг запорозького лицаря. І це не випадково, адже в Європі точилася Тридцятирічна війна і представники обох ворогуючих блоків намагалися залучити на свій бік українське козацтво. Так, шведський король Густав-Адольф з цією метою неодноразово надсилав своїх послів на Запорожжя. Польсько-шляхетський уряд протягом 1632—1634 рр. вів бойові дії проти московських армій в значній мірі силами козаків. Припинення агресії на східних рубежах зумовлювалося зростаючою загрозою для Речі Посполитої з боку Османської імперії. Турецький султан Мурад IV настійливо вимагав від короля Владислава IV повного знищення українського козацтва, що стояло на перешкоді втілення в життя його планів.

Навесні 1634 року шляхетський уряд уклав з Туреччиною угоду, яка передбачала також приборкання запорожців. Цьому сприяли й інші вагомі причини. До Варшави надходили тривожні звістки про зростання антифеодальних виступів на Україні, втечі на Запорожжя великої кількості селян та міщан. Коронний гетьман Станіслав Конєцпольський запропонував Владиславу IV проект закону про попередження масових народних рухів, який у лютому наступного року ліг в основу сеймової постанови «Про припинення козацького свавілля».

Порівняно з Переяславською угодою 1630 року кількість реєстрових козаків зменшувалася на дві тисячі. Один з полків зобов'язаний був постійно перебувати на Січі, аби запобігти скликанню козацьких рад. Важлива роль при цьому відводилася королівському комісару Адаму Киселю. У відносинах з козаками він рекомендував старшині давати подарунки, заможних козаків ублажати ласкою, а «бунтівників» лякати смертною карою. Старости одержали наказ не допускати підготовки човнів, провізії та зброї, необхідних для спорядження козаків у морські походи. Сполучення між Запорожжям і волостями вирішено було взяти під контроль, побудувавши «між житлами українських і

низових запорозьких козаків на річці Дніпрі в урочищі Кодаку фортецю». Сейм схвалив рішення про забезпечення Кодацького замку військовим спорядженням, асигнувавши на всі витрати 100 тисяч польських злотих. За визначенням варшавських урядовців фортеця мала як «норовистого коня самовільників на міцному муштуку утримувати».

Цікаво, що ідея зведення аналогічного замку над Дніпром не була новою. Ще в універсалі від 15 липня 1590 року містився королівський наказ збудувати «замок з дерева» в Кременчуцькому урочищі. Проте, з невідомих причин план не був реалізований.

Спорудження Кодацької фортеці уряд Речі Посполитої доручив досвідченому французькому інженеру Гійому Левассеру де Боплану. Місце для замку останній обрав на правому високому березі Дніпра, де річка, повертаючись на південний захід, значно звужується. Це дозволяло вести спостереження і за протилежним берегом, гирлом ріки Самари, що особливо хвилювало коронного гетьмана Конецпольського. Там у навколишніх лісах будувалися козацькі чайки, на яких сміливці вирушали в морські походи.

За словами сучасника вже через кілька тижнів після постанови сейму зводити фортецю були відіслані до Кодацького порогу будівельники — робітні люди та військовий загін для їх охорони. На будівництво, яке тривало з березня по липень із панських маєтків зігнали тисячі селян. Коронний гетьман особисто був присутній при закладці замку, а надалі здійснював суворий контроль за роботами.

Кодацький замок являв собою чотирикутник з виступаючими бастіонами так званої старонідерландської системи. В окружності він досягав близько 1800 м. З півдня і сходу підхід до фортеці захищався скелями, які спускалися до Дніпра, з півночі — глибоким яром, а із заходу з боку степу — ровами і високими валами. Єдиним шляхом до Кодака були ворота, з'єднані з навколишнім світом підйомним мостом. Всередині замку знаходилися землянки для залоги, погреби, де зберігалися боеприпаси і продовольство. Чотири бастіони, оснащені важкими гарматами, домінували над навколишніми просторами.

Комендантом фортеці уряд Речі Посполитої призначив французького полковника Жана Маріона, а комісаром — шляхтича Пшияловського. Дві сотні німецьких найманців складали залогу замку. Піхота несла службу на валах, а кінні роз'їзди патрулювали околиці, затримували всіх, хто йшов на Запорожжя чи повертався на волості. У міс-

цевостях, які прилягали до фортеці, комендант заборонив навіть полювання та рибальство. Порушників жовніри заарештовували і примушували працювати на тяжких земляних роботах.

В українській народній думі розповідається:

Не схотіли пани-ляхи
Попустити й трохи,
Щоб їздили в Січ бурлаки
Та й через пороги, —
Спорудили над Кодаком
Город-кріпосницю
Ще й послали в Кодак військо
Чужу-чужаницю.
Їде бурлак чи комишник
Порогом-водою,
Його лове чуже військо
Й оддає в неволю.
Зажурились запорожці,
Що нема їм волі
Ні на Дніпрі,
Ні на Росі,
Ні в чистому полі.

Безумовно, волелюбні запорожці не могли довго зносити таких утисків, тому новому форпосту польсько-шляхетського уряду на Подніпров'ї не судилося проіснувати й місяця. Про зруйнування Кодацького замку знаходимо суперечливі відомості у тогочасних джерелах. Його будівничий інженер Боплан зафіксував: «Сулима, отаман частини повсталих козаків, повертаючись з моря і побачивши, що замок заважає йому повернутися додому, зненацька захопив його... і повернувся з козаками на Запорожжя». Дещо інші дані знаходимо в доповіді московського купця Якима Печенєва, який восени 1635 року прибув з України до Путивля: «Запорожские казаки, атаман Сулим поимал и выжег на Днепре городки, которые были поставлены вновь для проходу в Запороги запорожских черкас и литовских людей, и немец в тех городках побили и наряд поимали и пошли в Запороги». Отже, в обох випадках ідеться про успішне здобуття козаками фортеці, яка заважала вільному сполученню між Запорожжям і волостями. Зведена вище порогів, вона не становила перепони для повернення Дніпром з моря на Січ. Проте, у виключних випадках, коли турки зосереджували в гирлі Славути великі сили, запорожці добиралися додому обхідним шляхом по річках Дону і Міусу. З верхів'їв останньої чайки перетягувалися до ріки Самари, що могло трапитися й цього

разу. Після такого тривалого і виснажливого рейду потрібна була ретельна підготовка для здійснення приступу укріпленого замку.

Втіленню в життя планів запорожців сприяла політична ситуація в Речі Посполитій. Влітку 1635 року основна частина коронного війська перебувала в Прибалтиці у зв'язку із загрозою агресії від Швеції. Там же знаходився і півторатисячний загін реєстрових на чолі з Костянтином Вовком. Про все це було відомо на Січі, тому серед нереєстрових інтенсивно велася підготовка до виступу.

З прибуттям влітку на Запорожжя Івана Сулими з чорноморського походу, де він разом з донським отаманом Олексієм Ломом вів облогу Керчі та Азова, відбулася велика козацька рада. Гетьманом було обрано Івана Сулиму, який і очолив повстання. Очевидно, він спочатку відіслав універсали на волості із закликом до боротьби, оскільки в джерелах відзначається, що «котрых де козаков выписывали поляки, и те выписные козаки вышли из литовских городов к тому ж гетману к Сулиму в собранье, и собралось де запороских козаков з гетманом с Сулимам тысеч с полтретьятцеть». Іван Сулима опирався саме на нереєстрове козацтво, на тих, хто не перебував на королівській службі. Що стосується чисельності повстанського війська, то існують різні цифри. Білоруський шляхтич Філіп Обухович вказує у своєму щоденнику, що Сулима очолив загін з восьмисот козаків. Проте, влітку 1635 року на Запорожжі було багато збіглих селян та міської бідноти, звідси більш реальними уявляються дані Львівського літопису — близько трьох тисяч чоловік.

На початку серпня запорозьке військо під проводом Івана Сулими виступило з Січі. Частина козаків піднімалася по Дніпру на чайках, інші просувалися в напрямку Кодака степом. Підійти непомітно до фортеці — майже немислимо, тому запорожці зупинилися за кілька верств (біля Гострої могили) і провели грунтовну розвідку. Водночас козаки рубали чагарники, готували в'язки хмизу та драбини для штурму замку. Іван Сулима зі своїми найближчими соратниками Павлом Бутом, Іваном Сорокою, Кіндратом Бурляєм узгоджували деталі задуманого плану.

В ніч з 11 на 12 серпня, прикриваючись темрявою та гомоном порогу, запорожці непомітно оточили фортецю. За умовним сигналом (крик пугача) вони накидали у рови хмизу для швидкої переправи під мури і пішли на приступ. Водночас кілька козаків несподівано напали на вартових жовнірів і відкрили ворота замку. По приставних драби-

нах запорожці вдерлися з різних боків на територію фортеці. Раптова поява повстанців викликала страшенну паніку серед жовнірів. Вони не зуміли організувати оборону, тому через кілька годин майже вся залога була знищена. Врятувалося лише п'ятнадцятеро чоловік, які знаходилися в той час у роз'їзді. За наказом Сулими всі дерев'яні споруди спалили, а вали зруйнували, «щоб біля наших рідних порогів і згадки не лишилося про поляків».

Окремі фрагментарні факти не дозволяють детально відновити подальший хід повстання. Є відомості про просування Сулими до Кременчука, там він закликав селян і міщан до боротьби з панством. Проте з'ясування місця наступних боїв свідчить, що Сулима не одержав підтримки з боку широких народних мас і змушений був повертатися на Запорожжя. Шляхтич Обухович занотував у своєму щоденнику про організацію повстанського табору на «дніпровському острові», а автор Львівського літопису охарактеризував його, як «окоп барзо потенжний». Отже, найвірогіднішим місцем розташування повстанців був один з островів на Запорожжі.

Відхід за пороги зумовлювався також відомостями про намір властей організувати велику каральну експедицію. Вісті про здобуття Кодацького замку швидко поширилися по Україні. Адам Кисіль, який тимчасово заміщав коронного гетьмана разом з переяславським старостою Лукашем Жолкевським взялися до підготовки походу. Насамперед, мобілізували реєстрових по всіх полкових містах і запросили підмогу в Конєцпольського. І вже наприкінці серпня об'єднаними силами рушили на запорожців.

З свого боку повстанці укріпили табір і були готові до тривалої оборони. Іван Сулима розраховував також на підхід нових сил з волостей. Неодноразові приступи реєстровими табору запорожців поперваx не увінчалися успіхом. Повстанці стійко обороняли свій останній рубіж. Тоді за планом Киселя до них було заслано реєстрових від виглядом втікачів від татар. Підозрюючи неладне, повстанці спочатку їм не повірили, але після присяги прийняли. З настанням холодів відчутною стала в таборі нестача продовольства і палива, зростало незадоволення й серед запорожців. Цими обставинами і скористалися зрадники, які схопили козацького ватажка з його найближчими соратниками і видали Киселю, сподіваючись одержати винагороду. В знак своєї вірності шляхетському уряду реєстрові спалили чайки Сулими перед очима королівського комісара. Проте їхні старання не дали бажаного. Вкотре

через брак грошей у казні видачу платні перенесли на майбутне. Існує також версія, що реєстрові умовили Сулиму зголоситися на переговори з Киселем, під час яких козацького ватажка по-зрадницькому схопили.

Гетьмана Івана Сулиму і п'ятеро його сподвижників відразу ж відправили до Варшави, інших покарали на місці. Рішенням сейму керівників повстання засудили до страти. Турецький і татарський посли з свого боку вимагали від Владислава IV негайної розправи над «бунтівниками», оскільки запорожці в 1635 році здійснили п'ять морських походів. «Якщо хочете у згоді з нами мешкати, — наполягали посли, — чиніте нам справедливість з тих здрайцов наших, тобто козаків» *. Очевидець подій литовський князь Альбрехт Радзивілл розповідав, що під час суду Сулима намагався врятувати життя через прийняття католицтва. Коли ж зрозумів, що судді невблаганні, то попросив покласти в труну золоту медаль, подаровану йому папою римським. «Сумним явищем постає те, — відзначив Радзивілл, — як змінюється фортуна: цей чоловік, що скільки разів наставляв свою шию ворогам і рука ворожа його не діткнула, тепер мусив протягти шию катові».

Через кілька днів у Варшаві відбулася страта ватажків повстання. Їм відтяли голови, а потім четвертували, розвісивши частини тіла на міських мурах. Московський посол в Речі Посполитій Василь Родковський розповідав у Посольському приказі, що одного із засуджених врятував від смерті канцлер Якуб Жадзик. Є припущення про клопотання сенатора Томаша Замойського за Павла Бута — відомого у майбутньому керівника народного руху на Україні. Львівський літопис стверджує, що ініціатива в помилуванні належала турецькому послу.

Розправою над Іваном Сулимою уряд Речі Посполитої прагнув залякати козацтво, оскільки знищення Кодацької фортеці могло стати поштовхом до нового великого повстання на Україні. Цією акцією планувалося також відвернути запорожців від походів на Чорне море. Однак справу Івана Сулими продовжили його соратники Павло Бут, Яків Острянин, Дмитро Гуня. Сини славного гетьмана Степан і Северин боролися за волю України у війську Богдана Хмельницького під час Визвольної війни 1648—1654 років.

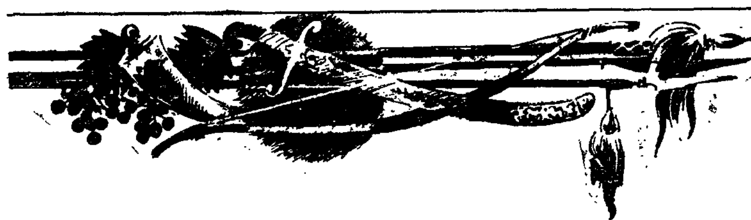
* Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. — К., 1970. — С. 115.

Портрет Тараса Федоровича з уяви худ. Юрія Бойченка.

Віталій Щербак

Тарас Федорович

Розвиток визвольного руху на Україні в другій чверті XVII століття набуває якісно нових рис. Важливим чинником цього процесу стає козацтво. В його середовищі визріває ідея перенесення запорозьких порядків на волості. З цією метою наприкінці 20-х років, незалежно від перебуваючих на королівській службі, на Січі обирається гетьман нереєстрових, відповідно формуються й інші козацькі структури. Одним із перших козацьких ватажків одержав гетьманську булаву Тарас Федорович.

У джерелах Федорович часто фігурує під іменем Тараса, Тараса Козака, Тараса Трясила. Очевидно, його прізвисько, а можливо, і справжнє прізвище походить від слова «трясти» в значенні «бити», «перемагати». Свідчення про більш ранній період життя Федоровича обмежені. Відомо лише, що він вихідець із чигиринської козацької родини. Тиміш Федорович, який водив полк під Хотин у 1621 році, міг доводитися Тарасу близьким родичем. Після Куруківської угоди 1625 року останній обіймав посаду корсунського полковника; але недовго. Регламентована державна служба не йшла ні в яке порівняння із запорозькою вольницею. Похід під Перекоп навесні 1629 року через відсутність координації дій з реєстровими завершився невдало. Однак це не похитнуло віри запорожців у досвідченого ватажка. Вже в грудні того ж року, коли постало питання про виступ проти коронного війська, козаки знову обрали гетьманом Тараса Федоровича.

Ситуація на волостях була досить напруженою. Введення в дію нового загальнодержавного податку-подимного, яке значно перевершувало розмір попереднього побору, зустріло рішучий опір населення. Не вщухали конфесійні конфлікти через небажання властей офіційно легалізувати православну церкву. Масове покозачення селян та міщан, незадоволення реєстрових умовами служби свідчили про назрівання нового народного повстання. Аби попередити його, уряд Речі Посполитої після закінчення війни з Швецією у 1629 році направив у Київське воєводство значну частину кварцяного війська. Посли київського митрополита Іова Борецького — його син Андрій та монахи Григорій і Йосип розповідали путивльським воєводам, що лише в районі Києва нараховувалось близько восьми тисяч жовнірів. Автор Львівського літопису вказував на розташування окремих загонів «поза Дніпром, где нігди не пам'ятает, аби туди стояти міли». Вперше правлячі кола Польщі наважилися зайняти військами територію, населену переважно козаками і незакріпаченими селянами.

Жовніри не одержували тривалий час платні й грабували місцеве населення, спалювали і руйнували оселі, нерідко без будь-яких причин влаштовували криваві розправи. Український літописець стверджував, що коронне військо прибуло з конкретною метою знищити козацтво.

Гетьман реєстрових Григорій Чорний не ризикував з'являтися на Січі. Є свідчення про його перехід до уніатства та обіцянки вести непримириму боротьбу з «випищиками»-козаками, які з різних причин опинилися поза реєстром. Під час перегляду останнього в січні-лютому, завдяки Григорію Чорному, із списків викреслили близько трьохсот запорожців — учасників кримських походів. Він поставив умови їхнього повернення до реєстру — прибуття на волості з артилерією і в майбутньому підкорятися беззастережно. Намагаючись виграти час, запорожці сповістили про свою згоду, а в середині березня 1630 року виступили з Січі в складі повстанської армії Тараса Федоровича.

Десятитисячне військо вирушило по Правобережжю в напрямку Черкас. Очолювали полки Андрій Діденко, Данило Білоцерківець, Михайло Пивоваренко. Серед інших старшин були: Богдан Кизим, Іван Гиря, Левко Бут, Федір Прало, Іван Сорока, Левко Каленик, Григорій Яцина. Під час зупинки в Боровиці козацький суд виніс смертний вирок Григорію Чорному, якого доставили туди розвідники. Водночас Тарас Федорович звернувся з універсалами до

українського народу, в них і він закликав братися до зброї — «хто був козаком, і тих, хто ним хоче бути, щоб усі прибували, вольностей козацьких заживали, віру благочестиву від замислів лядських рятували». Автори цих документів, безумовно, належали до верхівки козацтва, проте зміст документів відбивав прагнення широких народних мас. У зв'язку з масовим покозаченням селян та міщан вимога здобуття козацьких «вольностей» означала по суті юридичне оформлення особливого правового статусу козацтва в суспільній структурі. У лозунг «боротьби за віру» також вкладався відповідний зміст: визволення краю від польсько-шляхетського панування, знищення католицизму та уніатства.

Автор Львівського літопису відзначав, що населення активно відгукнулося на звернення Тараса Федоровича, — «почали ся купити зевсюд». Тисячі селян, жителів міст і містечок Подніпров'я, Брацлавщини, Волині і навіть Галичини приєднувалися до повстанського війська, створювали загони народних месників. Тим часом Т. Федорович на чолі основних сил підійшов до Корсуня і разом з міщанами 25 березня розгромив частини жовнірів. Під час бою більшість реєстрових перейшли на бік повсталих, а інші разом з жовнірами втекли у Бар, де знаходилася головна квартира коронного гетьмана.

З Корсуня Федорович направив посольство до Станіслава Конєцпольського і запропонував відмінити чинність Куруківського договору та покарати як зрадників реєстрових, що перебували при королівському війську. Коронний гетьман дав негативну відповідь і наказав активізувати підготовку до карального походу проти повстанців.

Швидко стягнути в район Бару загони кварцяного війська виявилося нелегкою справою, адже вони навмисне розквартировувалися на значній відстані один від одного, щоб запобігти їх об'єднанню і виступу у зв'язку з тривалою затримкою платні. Конєцпольський звернувся також з універсалом до шляхти, в якому йшлося про великий розмах повстання на Подніпров'ї і містився заклик негайно приєднуватися до війська із своїми загонами. Про події на Україні він одночасно повідомив і короля. Сигізмунд III з свого боку надіслав листи до місцевих магнатів з наказом виступати на допомогу гетьману. Враховуючи масштаби народного руху, Конєцпольський прийняв рішення про мобілізацію до війська людей «вибранців», тобто рекрутів із селян і місцевих жителів.

Перебування повстанського війська на Правобережжі справило позитивний вплив на активізацію дій окремих загонів народних месників. Вже в січні відбувся збройний виступ селян і випищиків Трипільського староства Київського воєводства, під час якого повстанці розгромили маєток пана Андрія Фірлея в містечку Обухові. Навесні населення Києва, Василькова, Паволочі, Димера та інших міст підтримало повсталих. У реляції сейму (1631) коронний гетьман зазначав, що універсали Тараса Федоровича та заклики «деяких осіб духовних і світських грецької релігії, в яких сповіщалось, що віру їх нищать... роздратували чернь і всю Україну розбурхали так, що ніхто з тамошньої шляхти не був у безпеці в своєму домі». Очевидно, звернення до населення надходило від київського митрополита Іова Борецького, який підтримував тісні стосунки з козацтвом, вбачаючи в ньому головну силу в захисті православ'я від католицької експансії.

Зважаючи на необхідність об'єднання сил окремих загонів народних месників, Федорович здійснив тривалий рейд по Правобережжю, з Корсуня через Канів у напрямку Києва. Лише в районі Стайок чи Трипілля, де здавна існували надійні переправи, повстанці перейшли на лівий берег Дніпра. Козацький гетьман намагався використати річку як природний оборонний рубіж у майбутніх боях з коронним військом. Здобувши Бориспіль та Баришівку, він направився до Переяслава, куди прибували десятки загонів повстанців з Київщини, Полтавщини, Чернігівщини.

За свідченням сина боярського з Путивля Григорія Гладкого, який за завданням московського уряду з розвідувальною метою прибув на Україну і протягом трьох тижнів перебував в оточеному таборі під Переяславом, там нараховувалось близько тридцяти семи повстанців. У Москві уважно стежили за розвитком подій на Україні з метою використання їх у боротьбі проти Речі Посполитої. Царське військо готувалося до наступу в напрямках Полоцька, Смоленська і Києва. Проте підписання Переяславської угоди зірвало ці плани.

Тарас Федорович вирішив дати бій під Переяславом, надійно укріпивши свій табір до підходу противника. В одному з українських літописів зазначалося, що повстанці зібралися «до міста Переяслава і розташували стан свій між Трубежем і Альтою». Будівництво укріплень в подібних місцях було досить характерним явищем для того часу, тому цілком імовірно,. що саме при злитті цих двох річок розташувався повстанський табір.

Тривожні вісті про становище на Подніпров'ї доходили в Бар, де велися активні приготування до каральної експедиції. Проводи короиного війська супроводжувались урочистою месою католицького духовенства, яке благословило Станіслава Конєцпольського на якнайшвидше винищення повстанців-іновірців. Серед населення Подніпров'я настійно поширювалися чутки про намір карателів викоренити православ'я. Вони грунтувалися на тому, що вже наприкінці 1629 року жовніри розправилися над священиками і прихожанами київської братської церкви, вчинили звірячий погром, викинувши геть богослужебні книги.

Попереду основиого війська Конєцпольський послав відомого ката і бузувіра коронного стражника Самуїла Лаща. На шляху до Переяслава він влаштовував жорстокі розправи над мирним населенням, зокрема Лисянки, Димера, Івниці та інших сіл і містечок. А 6 квітня з Бара виступило коронне військо і рушило через Вінницю та Білу Церкву до Києва. На цьому шляху до нього приєднувалися численні магнатські загони.

Під час переправи на південній околиці Києва, коли головні сили вже перебували на лівому березі Дніпра, на коронного гетьмана з його свитою напав великий загін повстанців. Деякі шляхтичі під час панічного відступу потрапили в полон. Автор Львівського літопису стверджує, що тоді ж мало не піймали «самого пана гетьмана».

Під Переяслав прибуло близько восьми тисяч жовнірів, а разом із магнатськими загонами та частиною реєстрових козаків чисельність польсько-шляхетського війська досягла двадцяти тисяч. На відміну від повстанців карателі були добре озброєні, мали в обозі як легку так і облогову артилерію. Вже з перших днів травня вони розпочали відчайдушний штурм повстанського табору. В польській буржуазній літературі мовиться про перемоги коронного війська. Однак достовірність таких тверджень спростовується свідченнями сучасників. Так, у листі магната П. Белецького з Варшави до литовського гетьмана Я. Сапіги (травень 1630) зазначалося: «Як поширюються козацькі безпорядки на Україні, Ви побачите із гетьманського листа, якого надсилаю. Правда, він не вказує в ньому на свої втрати в людях, але ті жовніри, які прибули сюди після битви, визнають втрату немалу, чимало їх також взято в полон і між ними найбільш видатний пан Чарнецький». Конєцпольський постійно писав листи до короля з проханням нових підкріплень, визнаючи зростання опору повстанців, незважаючи на відчайдушні приступи їх табору.

Становище коронного війська ускладнювалося також активними діями невеликих повстанських загонів по всьому Подніпров'ю. Львівський літописець говорить про розгром жовнірських частин на шляху до Переяслава в Копачеві, Димері, Білгородці. Лише одному із загонів чисельністю півтори тисячі чоловік вдалося переправитися на лівий берег, але в п'яти верстах від Борисполя він був оточений і повністю знищений. В районі Києва повстанці спалили декілька десятків човнів, щоб не допустити переправи на Лівобережжя противника. Там успішно діяв загін під проводом Сави Чернця, переважно із селян Безрадич та Бугаївки, які нападали на панські маєтки і розправлялися з ненависними експлуататорами. Все це сприяло діям основних сил Тараса Федоровича під Переяславом. Повернувшись до Путивля, Г. Гладкий розповідав: «У польських де государь, людей с черкасы в те три недели бои бывали многие, и на тех де боех черкасы поляков побивали, а на последнем де, государь, бою черкасы у гетьмана Конецпольского в обозе наряд взяли, и многих поляков в обозе побивали, и перевозы по Днепру отнели, и поромы по перевозом пожгли». Найяскравіші епізоди битви детально висвітлені у Львівському літописі. Так, 15 травня Станіславу Конецпольському стало відомо про підхід до міста півторатисячного загону народних месників. Для його знищення було відправлено полк Лаща, але останній не зумів виконати завдання, оскільки повстанці встигли організувати укріплений табір. Доручивши загальне керівництво військом М. Потоцькому, Конецпольський вирушив на чолі двохтисячного загону жовнірів на допомогу коронному стражнику. Проте значна перевага в силі не забезпечила жовнірам швидкої перемоги. Оточені з усіх боків ворогами, повстанці мужньо відбивали численні атаки і живими в полон не здавалися. Карателям вдалося схопити лише одного пораненого козака.

В цей же час Тарас Федорович несподівано напав на обоз коронного війська. Під час жорстокого бою з обох сторін загинуло до двох тисяч чоловік. Повстанці захопили три гармати, боєприпас противника і відступили в Переяслав. Конецпольський дуже шкодував за втратою найближчого радника ротмістра Ганібала, а також трьох десятків інших відомих шляхтичів. Серед загиблих у рядах повстанців Львівський літопис називає старшого сина митрополита Іова Борецького Степана.

В ніч на 20 травня невеликий козацький загін проник у табір коронного війська. Штаб Конецпольського охоро-

няла так звана «Золота рота» (назва походила від золотого кола на її прапорі) чисельністю близько півтори сотні шляхтичів із знатних родів, які були повністю знищені. Ці події яскраво відобразив Тарас Шевченко:

Лягло сонце за горою,
Зірки засіяли,
А козаки, як та хмара,
Ляхів обступали.
Як став місяць серед неба,
Ревнула гармата;
Прокинулись ляшки-панки —
Нікуди втікати!
Прокинулись ляшки-панки,
Та й не повставали:
Зійшло сонце — ляшки-панки
Покотом лежали...

Відсутність підкріплень та людські втрати поставили коронне військо в скрутне становище. Крім того, через відтягування платні, жовніри мали намір відмовитися від подальшої служби. Зібрані й надіслані уніатами під Переяслав декілька тисяч золотих потрапили до рук повстанців. У цій ситуації коронний гетьман виступив ініціатором переговорів між ворогуючими сторонами. У декларації, надісланій Тарасу Федоровичу під назвою «Спосіб заспокоєння гніву його королівської милості за провини Війська Запорозького», він пропонував припинити військові дії на таких умовах: збереження в цілому Куруківського договору 1625 р.; видача Т. Федоровича, як головного призвідця бунту; визнання старшого, кого призначить король; об'єднання реєстрових, які брали участь у боях з обох сторін, в єдине військо; розпуск нереєстрових козаків; повернення полонених жовнірів.

Враховуючи критичне становище коронного війська і втрати повстанців з добре озброєним противником, козацька старшина прагнула використати момент для закріплення своїх прав і привілеїв. З іншого боку запорожці не бажали йти на угоду з шляхтою й умовили Тараса Федоровича відійти на Січ. Ця обставина помітно позначилася на ході подальших переговорів, які від імені повстанців повів Антон Бут, та їхньому остаточному результаті. Крім того, наближення строку закінчення Деулінського перемир'я між Річчю Посполитою і Московською державою не дозволяло коронному гетьману наполягати на виконанні всіх його вимог.

Згідно із статтями Переяславської угоди від 29 травня 1630 року повстанці визнавали свою провину, але відмов-

лялися видати властям Федоровича. Залишався в силі Куруківський договір. Реєстровці, які перебували з обох сторін, зобов'язувалися залишатися в дружніх стосунках. 300 запорожців, виписаних із реєстру в лютому 1630 року, поновлялися в правах. Всі інші повинні були повертатися в панські маєтки. Старшим реєстрового війська коронний гетьман призначив Тимоша Орендаренка.

Таким чином, угода була спрямована насамперед проти нереєстрового козацтва й селян. Козаків, які перебували на державній службі, не було покарано за виступ проти урядових сил. Навпаки король пішов на певні поступки, збільшивши реєстр з шести до восьми тисяч чоловік. Це викликало гнів і обурення народних мас України. Тисячі учасників повстання не бажали повертатися в кріпосну залежність. Вони відмовлялися виконувати феодальні повинності, створювали нові загони народних месників. Окремі стихійні виступи мали місце на Чернігівщині, Київщині, Брацлавщині. Збільшився потік втікачів на Запорожжя, що викликало чутки про плани Станіслава Конєцпольського організувати новий похід на Подніпров'я. Король Сигізмунд III звернувся на сеймі до сенаторів із закликом зміцнити жовнірські гарнізони на Україні, що було покладено в основу відповідної постанови.

З прибуттям жовнірів на територію Київського воєводства в лютому 1631 року мало місце піднесення народного руху, який підтримали запорожці. До Ніжина, де зібралося близько двох тисяч чоловік підійшов із Січі загін під проводом Івана Балилівця. Протягом двох місяців вони протистояли коронному війську, яке силою намагалося захопити місто. В цій ситуації Тарас Федорович знову розіслав заклики на волості для продовження боротьби за козацькі вольності. Учасник Переяславської битви Григорій Рубчинський розповідав у Севську, що на початку червня на них відгукнулося близько п'ятнадцяти тисяч козаків, що зібралися в Черкасах, Переяславі, Каневі. Великі козацькі загони зосереджувалися також у Лубнах, Димері, Острі.

Про все це стало відомо коронному гетьману, який зумів через своїх агентів обіцянками і підкупами реєстрової старшини відмовити перебуваючих на державній службі від підтримки запорожців. На посаду старшого реєстру С. Конєцпольський замість Тимоша Орендаренка призначив лояльного до уряду Речі Посполитої Івана Кулагу. Саме через суперечності в рядах козацтва справа до повстання не дійшла. На цю причину вказувалося, зокрема, в листі

Федоровича з Переяслава до ніжинців, які закликали його на допомогу. В результаті нереєстрове козацтво змушене було відійти на Запорожжя, а шляхті вдалося розсіяти дрібні козацькі загони.

Водночас Федорович не втрачав надії на продовження збройної боротьби. З цією метою мав намір використати фактор Тридцятирічної війни (1618—1648), адже керівники ворогуючих коаліцій докладали немало зусиль, щоб схилити на свій бік українських козаків. Довідавшись про приїзд на Україну московських послів, відважний козацький ватажок у другій половині вересня з'явився в Каневі, де вже перебували Г. Гладкий і А. Борецький з царською грамотою, в якій містилася пропозиція до запорожців перейти на службу до московського царя. На шляху до Запорожжя царські посланці зупинилися в Каневі, де в той час перебував старший реєстру Іван Кулага. Останній затримав депутацію і надіслав лист до Станіслава Конєцпольського, в якому просив поради. Звернення до коронного гетьмана зумовлювалося також ще однією важливою причиною. Разом з московитами прибули й агенти шведського короля, з яким Річ Посполита перебувала в стані війни.

Король Швеції Густав-Адольф і раніше робив спроби встановити контакти з українськими козаками, походи яких на Чорне море робили напруженими польсько-турецькі відносини, відповідно уряд Речі Посполитої не міг зосередити на тривалий час військові сили на території Прибалтики. Вісті з України про повстання козацтва під проводом гетьмана Тараса Федоровича, очевидно, активізували зовнішньополітичні зусилля скандінавського монарха. Влітку 1631 року за дорученням Густава-Адольфа таємний радник Яків Руссель організував нове посольство до запорожців. Цю нелегку місію виконували, очевидно, перебуваючи на службі шведського уряду французи — капітан П'єр Ладмірал і хорунжий Жан де Грев. Разом із досвідченим Г. Гладким вони й прибули на Україну, де повинні були вступити в переговори із запорожцями і пообіцяти допомогу в справі захисту їх вольностей та релігійних свобод. У спеціальному листі, написаному Я. Русселем від імені шведського короля, мовилося про намір Густава-Адольфа платити за службу козакам значно більше, ніж це робив Сигізмунд III, а також містилося запрошення повноважних запорозьких представників у Лівонію для підписання офіційної угоди.

Чекаючи відповіді від Конєцпольського, Іван Кулага скликав козацьку раду, щоб вислухати на ній посланців.

За свідченнями очевидців Федорович і більшість нереєстрових схилялися до пропозиції московських посланців, реєстрові наполягали на збереженні вірності польському королю, а частина запорожців згоджувалася на пропозицію шведів виступити в складі сил антигабсбурзької коаліції на території Австрії.

Бурхливе обговорення продовжувалося протягом кількох днів. Тим часом Кулага одержав листа від коронного гетьмана з наказом заарештувати П'єра Ладмірала і Жана де Грева й передати їх до рук польських властей. Старший реєстру ретельно виконав завдання і шведські посланці невдовзі опинилися у Варшаві. Життя їм урятував лише приїзд до столиці Речі Посполитої посла Швеції. Гладкого, Борецького та Яганова Іван Кулага відправив до Москви. Так невдало завершилася спроба Швеції і Московії встановити контакти із запорожцями, слава про яких линула за межі України.

Однак для козацтва ці події не минули марно, вони стали ще одним підтвердженням його сили й визнання європейським світом, що безумовно позначилося на зростанні самосвідомості. Якщо в попередні роки боротьба за «золоті вольності» не сягала далі намагання закріпити за певною групою прав і привілеїв, то вже на Корсуньській раді в жовтні 1632 року було заявлено, що козаки мають намір продовжувати відстоювати козацькі порядки, які на їхню думку повинні були поширюватися на всій території Лівобережжя по Дніпро. Нереєстрове козацтво зі своїм ватажком Тарасом Федоровичем стало основною силою, яка намагалася перенести традиції Запорожжя на волості з відповідною адміністрацією і судочинством. Ця важлива справа була остаточно довершена Богданом Хмельницьким — творцем Української козацької держави.

Наприкінці 1632 року розпочалася московсько-польська війна, названа пізніше Смоленською, в якій уряд Речі Посполитої великі надії покладав на українське козацтво. Авторитет Тараса Федоровича у запорожців був високий і тому не випадково бачимо його разом із Тимошем Орендаренком та Яковом Острянином серед ватажків козацьких загонів. Як те траплялося й раніше, за послуги уряду козаки не одержали плати в повній мірі, незважаючи на відхід до Речі Посполитої за умовами Поляновського договору 1634 року, значних земельних територій. Тому не випадково на Канівській раді на початку 1635 року Федорович знову закликав козаків до повстання.

Старшині цього разу вдалося відвернути антиурядовий

виступ, що спонукало Тараса Федоровича до дій іншого характеру. Бєлгородський воєвода Тургенєв сповіщав у червні про від'їзд до Москви Тараса Федоровича, який нібито мав просити в царя дозволу поселитися на території Московської держави. Однак у офіційних московських колах, які, очевидно, спиралися на Поляновський договір, він не одержав підтримки. З Москви Федорович від'їхав на Дон, оскільки з донцями у запорожців завжди були товариські стосунки і козаки часто відгукувалися на допомогу один одному. Перебуваючи на Дону, Федорович міг отримати відомості про події на Україні. Адже восени 1635 року після зруйнування Кодацької фортеці гетьман Іван Сулима закликав до боротьби проти коронного війська. Відіслали посольство й до донських побратимів. Як умілого полководця, його учасники мали завдання запросити на Запорожжя також і Тараса Федоровича. Чим закінчилися переговори невідомо, але якщо і приходили з Дону на допомогу Сулимі, то, очевидно, після його полону.

Не збереглися, на жаль, і документи про подальшу долю Тараса Федоровича. Цілком можливо, що він брав участь у наступному великому повстанні на Україні 1637—1638 років під проводом Павла Бута, Якова Острянина та Дмитра Гуні, або ж, як немало запорожців, залишився на Дону. В усякому разі можна погодитися і з словами літописця, який відзначив, що й після 1630 року Тарас Федорович перебував у середовищі козацьких ватажків «со славою девять лет и скончался спокойно».

Таким чином, в особі гетьмана Тараса Федоровича бачимо представника нової генерації української козаччини. Вперше він очолює збройне повстання організованого нереєстрового війська, висуває конкретні вимоги перед польськими властями: офіційного розширення правового статусу козацтва, знищення католицизму та уніатства. Тарас Федорович — Тарас Трясило виступає талановитим козацьким полководцем, одним із найвизначніших діячів національно-визвольного руху України першої половини XVII століття.

Володимир Замлинський

Богдан Хмельницький

Ім'я великого сина українського народу Богдана (Зиновія) Хмельницького завжди було для українців символом боротьби за волю, людську гідність, за соціальне й національне визволення України.

Його діяльність мала надзвичайно важливе значення для історичної долі сучасних українського і російського народів.

Високі громадянські ідеали, в ім'я яких невтомно боровся з ворогами свого народу Богдан, благородна мета висвітила йому історичний шлях у віки. Особливим періодом цього сподвижницького життя стала Визвольна війна українського народу (1648—1654 рр.), яку історична доля сподобила йому організувати й очолити.

Й раніше Хмельницький уже користувався особливим авторитетом серед козацтва як низового, так і реєстрового, всебічно освічений і гострий розумом, він був добре знаний у польських колах, починаючи від короля і кінчаючи польськими управителями на Україні.

Народився в сім'ї православного українського шляхтича в Чигирині 27 грудня 1595 року. То був час, коли на Україні ще не вщухло повстання під керівництвом Северина Наливайка і козацтво, насторожене Брестською унією 1596 року, як могло протистояло з одного боку експансії католицизму і пансько-шляхетському насильству, а з іншого — загарбницькій навалі турків і татар.

Батько Богдана Михайло Хмельницький, який прибув у Чигирин як представник польського магната Івана Даниловича, в кого він стояв на службі і кому Чигиринське старосто було наділене польським королем, саме тоді займався осадництвом, тобто засновував нові поселення в районі Чигирина. Серед заселенців було немало й козаків — колишніх повстанців, з якими в нього склалися добрі стосунки. В самому Чигирині мешкало немало козаківреєстровців, які несли сторожову службу від набігів татар. Не ухилявся від цієї служби й Михайло Хмельницький. Певне, його старанність у виконанні своїх обов'язків, добропорядність і доброзичливість до людей і сприяли тому, що скоро він дослужився до підстарости і став Чигиринським сотником. Це сприяло тому, що Богдан уже змалку набирався козацького духу, ріс в обожненні козацького лицарства.

Місто стояло на торговельному шляху з Києва до Криму. І саме цим шляхом татари найчастіше пробиралися в Україну. Цим же шляхом відвідували Україну й запорожці. Адже Чигирин — найближчий до Запорозької Січі. І не могли не бувати тут у ці часи і Григорій Лобода, і Федір Полоус, і Тихон Байбуза, і Петро Сагайдачний, а значить, і не поспілкуватися з такою відомою і поважною людиною, як чигиринський підстароста й козацький сотник Михайло Хмельницький. Це, незаперечно, сприяло тому, що від самісінького дитинства Богдана захопили козацькі походи і мрія про Запорозьку Січ. Цілком слушно писав з цього приводу відомий український історик і фольклорист Михайло Максимович: «Зоря Хмельницького зійшла на Чорному морі, у той час, як на Хотинському полі западала зоря старого Сагайдачного. Життя цього достопам'ятного гетьмана, який, служачи з славою Польській короні і всій Речі Посполитій, зробив для блага України все, що тільки міг він зробити тоді, не підіймаючи зброї на поляків, — те життя служило прикладом для Богдана Хмельницького; його шляхом проходив він поприще свого до-гетьманства, мужньо і довготерпляче, як хоробрий воїн і чесний громадянин республіки Польської, як добрий і надійний син своєї козацької матері, України. Але йому суджено було пройти ще своїм шляхом — поприще гетьманського життя і безприкладно звершити ту справу, на яку безуспішно поривалися інші українці впродовж піввіку».

Не виключено, що Богдан почав свою науку попервах вдома і продовжив її в одній з приходських шкіл Києва. Коли ж у 1608 році польський гетьман і канцлер, ревний

єзуїт Станіслав Жолкевський заснував у Львові латинську школу, чи як її ще називали, єзуїтську колегію, з метою підготовки служителів Ватікану на Україні, в тому числі з дітей православних шляхтичів, він запропонував Михайлові Хмельницькому, який служив у нього до Даниловича, віддати до колегії Богдана. І той не посмів ослухатися. Майже п'ять років провчився Богдан у Львові, пройшовши, як свідчить «Історія Русів», «...всі тогдішні класи добірних наук... під керівництвом найкращих вчителів... щедротою набутих. Природні гострота і обдарованість виправдали старання батьківські і вчительські. При європейських мовах, а паче у латинській і грецькій...». У колегії він отримав знання інших наук, пізнав усі тонкощі католицизму, що в майбутньому не раз ставало йому в нагоді.

Саме тоді у Львівській братській школі навчався й майбутній київський митрополит, визначний церковний та культурний діяч Петро Могила. І, очевидно ж, не могли вони не знати один одного. Про це свідчить, зокрема, їхнє пізніше тепле ставлення один до одного.

Після закінчення навчання повернувся в Чигирин. Молодий, освічений, кмітливий у військових виправах юнак не міг бути осторонь подій, які гомоніли навколо. А події ці були справді історичними. Після придушення в 1596 році повстання Северина Наливайка, народні маси та козацькі нетяги не втихомирилися, а почали нові виступи, основою яких стало покозачення народних мас, відмова від виконання повинностей, торування стежок на Запорожжя. Це все відбивалося в душі юнака, зароджуючи зерна справедливості й жалю до свого уярмленого народу. Не полишала його в спокої і слава запорожців, які виступали на татар та турків, ходили походами по Чорному морю, повертаючись звідтіля сповненими багатств та вдячністю людей, яких вони визволяли з неволі. Славним проводирем їхнім був Петро Конашевич-Сагайдачний. Не раз бував він у Чигирині. Знав і поважав Михайла Хмельницького. Відзначав його освіченого, ставного сина. І, може, тому, коли в 1618 році Сагайдачному на прохання польського короля Сигізмунда III довелося йти на Москву, то взяв він з собою і Богдана. Є згадки, що Богдан виявив себе в цьому поході сміливим і вправним воїном. Він у скрутну хвилину врятував навіть королевича Владислава. З того часу і запам'ятав королевич козацького сина і приязно ставився до нього аж до своєї смерті.

Після повернення на Україну Богдан служив у кінній сотні свого батька і разом з ним у 1620 році взяв участь у

битві під Цецорою проти турецьких військ. У цій битві героїчною смертю поліг Михайло Хмельницький, а його син потрапив у турецький полон. У 1622 році стараннями козаків, побратимів старого Хмеля, Богдана викупили з неволі. Він повернувся додому і знову став на козацьку службу в Чигиринський полк.

Про ці часи його життя знаємо дуже мало. Відомо лише, що невдовзі після повернення його мати, Анастасія Федорівна, вийшла заміж за королівського жовніра Василя Ставицького і з ним виїхала в Білорусію. Богдан залишився єдиним господарем хутора й доклав немало сил для його подальшого впорядкування. А після того, як одружився з Анною Сомко, сестрою свого давнього друга (в майбутньому наказного гетьмана) Якима Сомка, почав будувати нову оселю.

Однак, спокійне життя господаря було не для нього. Богдан поривався на Січ. Його воєнний досвід, знання Кримського ханства, Туреччини стали запорозькому козацтву в пригоді. Хмельницький бере участь, а потім очолює успішні морські походи, відбиває навали кримчаків. Росте його авторитет серед козацтва, все вищають його пости в козацькому війську. І коли Україною прокотилися нові хвилі селянсько-козацьких повстань, які очолили в 1630 році Тарас Федорович, а в 1637 і 1638 роках Павло Бут, Яків Острянин і Дмитро Гуня, а ще повстання запорожців у 1635 році під проводом Івана Сулими, то військовий писар Богдан Хмельницький підіймається на щабель чигиринського сотника. В цих повстаннях він бере найактивнішу участь. Сучасник цих повстань польський історик В. Коховський писав у своїх «Щорічниках» про Хмельницького: «Він був підсобником Тараса, а після йшов слідами бунтівників Острянина і Гуні, був учасником жахливого діла, яке самі призвідці спокутували смертю, — а він уникнув заслуженої кари». У козацьких справах він як писар Війська Запорозького бере участь у переговорах з королем Владиславом IV та урядом Речі Посполитої.

Так виростав і формувався майбутній керівник народного повстання і гетьман козацького війська. А поки що доля перегортала ще одну цікаву сторінку. Очевидно її можна було б почати з депеші, яку надіслав 21 вересня 1644 року кардиналові Мазаріні до Парижу французький посол при польському королі граф де Брежі. «Цими днями був у Варшаві один з старшин козацької нації, полковник Хмельницький, про якого я мав честь писати вашій еміненції. Він був у мене, я мав з ним дві розмови. Це людина

освічена, розумна, сильна в латинській мові. Що стосується служби козаків у його величності, то якщо війни з турками не буде, Хмельницький готовий допомогти мені в цій справі».

І він не лише допоміг, а сам, на чолі загону козаків разом з Іваном Сірком, взяв активну участь у війні на боці Франції з Іспанією, з якою вона воювала. У 1645—1646 роках він взяв участь в успішній облозі Дюнкерка.

Після повернення, він взнає, що чигиринський староста О. Конєцпольський заявив свої права на хутір Суботів. І поки його не було, тероризував його сім'ю. Наїжджав на хутір, громив його. Забив найменшого сина. Інших — найстаршого Тимоша та середнього Юрія, дочок Катерину та Стефаниду залякав погрозами. Дружина від всього того смертельно захворіла і скоро померла. Богдан Хмельницький шукав допомоги в короля, але той, скутий волею магнатів, нічим не міг йому допомогти. У цей час його горе злилося з горем народу. «Так вони відносяться не тільки до мене, — говорив він однодумцям, — так ляхи відносяться до всього народу українського, який вважають бидлом і схизматиками... Чого ми тільки не терпіли! Вольності наші знищені, землі відібрані, більша частина вільних лицарів перетворена у холопів...»

Це був зойк народний. І коли Богдан Хмельницький кинув заклик: «З'єднаймося, браття, повстанемо за віру православну, відновимо волю народу нашого і будемо єдині...» — його підтримали. Коли про дії Хмельницького взнала шляхта й хотіла його захопити, він з сином Тимофієм і ближніми козаками в грудні 1647 року подався на Запорожжя. І саме звідси, із споконвічної козацької праматері, почав організовувати повстання. Тут 19 квітня 1648 року козацька рада обрала його гетьманом, звідси він звернувся до всіх українців виступити на боротьбу з панством. На його заклик зі всієї України скоро зійшлися невдоволені й гноблені. І вже через кілька днів, 22 квітня 1648 року, Богдан зміг виступити на Україну. Бувши далекоглядним стратегом і дипломатом, Хмельницький перед цим уклав угоду з кримським ханом, який пообіцяв йому допомогу. З цього часу, протягом усієї Визвольної війни, татари були союзниками Хмельницького, зрадливими, непевними (бо принесли немало горя та біди), але союзниками, без яких обійтись було неможливо хоча б тому, щоб ті не стали союзниками ворога й не вдарили в спину.

Вже на початку травня повстанське військо під проводом Богдана Хмельницького під Жовтими Водами і Корсу-

нем вщент розгромило коронну армію, яку очолювали гетьмани М. Потоцький і М. Каліновський. Це були головні сили польського війська в Україні.

Це були перші перемоги у Визвольній війні. Вони засвідчили не лише полководчий талант Богдана, ту невичерпну енергію, з якою він вів підготовку повстання, але й переконали в тому, що для Визвольної війни вже існував реальний грунт. Це виявилося в посиленні на Україні наприкінці 1647 року селянського руху, що вся козацько-селянська Україна сприйняла заклик Хмельницького до повстання, як давно очікуваний і бажаний. І гетьман Потоцький у своєму листі до короля був правий, коли писав перед повстанням, що Хмельницький і його сподвижники були по суті у змові зі всіма козацькими полками і зі всією Україною. Жовтоводська і Корсунські перемоги Хмельницького стали поштовхом до могутнього всенародного спалаху, який охопив невдовзі всю Україну. Цей найважливіший факт з історії Визвольної війни підкреслює «Літопис Самовидця»: «И так народ посполитій на Україні, послишавши о знесенню войск коронних і гетманов, зараз почалися купити в полки не толко тіе, которіе козаками бивали, але хто и нігди козацтва не знал».

Уже ті перші битви дарували Богданові на все життя побратимів — Максима Кривоноса, Данила Нечая, Івана Богуна, Івана Ганжу, Михайла Кричевського...

З ними були виграні і всі наступні битви Визвольної війни. І під Пилявцями (1648), і під Зборовом (1649), і під Батогом (1652), і під Жванцем (1653). І не зважаючи на програну через ханську зраду битву під Берестечком (1651), Хмельницький виявив себе в цих криваних січах справжнім полководцем і знавцем військової справи. Головна стратегічна риса — рішучість наступальних дій з тим, щоб у відкритому бою розгромити ворога по частинах. Хмельницький виступив як новатор і носій передових ідей у воєнному мистецтві. Його знамениті засади, демонстративні атаки, вдавані відступи та інші тактичні прийоми давалися взнаки не одному польсько-шляхетському воєначальникові.

Після Корсунської перемоги Хмельницький отаборився під Білою Церквою. Звідси він звернувся до українського народу з універсалом, у якому, розкриваючи підневільне становище України та її народу, закликав тих, кому «честь ваша шляхетская от поляков ругаемая, уничтожаемая, весьма посмееваемая и попираемая, — тот всяк не яко отрадок, но яко зичливий и любезний син отчизны своей, хтій по ви-

слуханню сего універсального ознаймення нашого, к нам в обоз под Белую Церков, на добрнх коней і із справним оружієм неоткладе прибуватн, і сполне з нами, прикладом старовічних величних і многим околичним народом старших предков своїх, станути мужествеино і небоязно, при всемогущей помощи божиєй, против науков, своїх разорителей, озлобителей і супостатов».

До Білої Церкви почалн стікатися селяни і козацька голитьба, міська біднота, значна частина православного духовеиства... І через кілька місяців під прапорами Хмельннцького вже стала велика народно-визвольна армія. Поділена на полки, добре озброєна, сповнена патріотичних почуттів і натхнена першими успіхами, вона готувалася покласти життя в боротьбі проти польських магнатів.

Оцінивши можливості розвитку повстання, а також те, що у відкритій війні Україні одній важко буде витримати єдиноборство з Польщею, Хмельницький робить першу спробу налаштувати дипломатичні відносини з московським урядом. 8 червня 1648 року з Черкас він надсилає листа цареві Олексію Михайловичу: «Зичилн бихмо собі самодержца господаря такого в своей землі, яко ваша царская велможност православний християнский цар». Він закликає російський уряд негайно «на панство наступати... і з своей сторони... а ми їх отсул візьмем». Як писав Острорег, Хмельницький був не лише добрий воїн, але й людина взагалі «великих здібностей». Він добре розумів, що варто Польщі укласти мир з Москвою — і тоді вся зброя повернеться проти повстанців.

Між тим повстання охопило всю Україну, частину Білорусії, що примикала до України. Вже в першій половині літа 1648 року очищено Київське, Чернігівське, Брацлавське воєводства, частину Подольського, в серпні хвилювання перекинулося на Волинь. Стурбований польський уряд хутко готував війська для вторгнення на Україну. Необхідно було якомога швидше перетнути той шлях. Це добре розумів Хмельницький. І не даючи панам закінчити повністю збір свого «посполитого рушення» в Старо-Костянтинові, він повів свої загони супроти головних сил ворога.

Під Пилявцями — містечком над річкою Пилява — зійшлися війська... Бій розпочався 19 вересня 1648 року. Чотири дні Богдан Хмельницький тримав польське військо у величезній напрузі, вимотуючи його своїми наїздами, а 23 вересня рішучою атакою зламав опір ворога, змусивши його рятуватися в панічній втечі. Раніше свого війська накивало п'ятами його керівництво, як їх називали «пери-

на, дитина, латина» — випещений, лінивий Заславський, молодий, недосвічений Конецпольський і вчений Остророг, кинувши своє військо, вони бігли у Львів... Повстанцям дісталися величезні трофеї, більше вісімдесяти гармат, знамена, величезна кількість зброї, возів із різним майном та спорядженням.

Пилявецька перемога ще раз утвердила силу козацького війська, вона відкрила йому шлях у саму Польщу. І Хмельницький зразу ж рушив на захід. Він досяг Львова й отримавши з нього викуп, зупинився в Замості. Однак, у грудні 1648 року повстанська армія, так і не завершивши розгрому панської Польщі, була відведена до Києва. Причин цьому було немало. Хмельницький відчував необхідність перепочинку для війська. Не вистачало зброї і продовольства. До того ж, не всі з козацької верхівки хотіли йти далі на Польщу. Їх просто задовольняло обмеження польсько-шляхетської влади на Україні. Тепер вони прагнули використати здобуті народом перемоги для власних вигод.

До того ж, почалися вибори нового короля. Між магнатами точилася боротьба за кандидатуру на престол. І Хмельницький тепер не міг не взяти в ній участі. Він вирішив підтримати брата померлого Владислава Яна-Казимира, сподіваючись на його добре ставлення до козацтва й поступки, які він зробить для нього. Не варто відкидати й того, що коли б він і далі просувався до Варшави і Кракова, мешканці яких перебували у страсі, то на захист католицької Польщі, побоюючись загрози католицькому світу, міг би оголосити хрестовий похід сам папа. Проти Богдана могла повстати вся Західна Європа, для якої він був лише бунтівником. Тому і вважав він на відміну від своїх соратників, що буде кращим відійти на Україну.

В Києві Хмельницькому влаштували урочисту зустріч. Тут він отримав благословення своїй справі ієрусалимського патріарха Паїсія, який простував до Москви. З ним він і відправив до московського царя своє перше посольство на чолі з Мужиловським. Гетьман доручив Паїсію і Мужиловському вести переговори з царем про прийняття України до складу Московської держави, а сам повернувся до справ. Він взявся за організацію війська, за наладнання нового адміністративного порядку на Україні. Він створив гетьманське правління, поділив Україну на шістнадцять полків, на чолі яких наставив полковників. Чигирин став головною резиденцією Хмельницького. Це було початком державності, яка складалася на Україні. Хмельницький на-

лагодив виробництво гармат, вогнепальної зброї, селітри, пороху.

Багато уваги Хмельницький приділяв міжнародним справам, вів дипломатичні переговори. В лютому 1649 року в Переяславі він вів переговори з польськими комісарами, яких за велінням короля Яна-Казимира очолював добре відомий Хмельницькому український шляхтич, який перебував на службі в польського уряду і намагався знайти компроміс між Польщею і Запорозьким Військом. І хоча переговори завершилися тимчасовою угодою, Хмельницький, однак, заявив комісарам: «Виб'ю з лядської неволі руський нарід увесь! Перше я воював за кривду і шкоду, нанесені мені, тепер же буду воювати за нашу православну віру. І мені поможе в тій справі вся руська чернь по Люблін і Краків, а я від неї не відступлюсь і буде в мене двісті, триста тисяч своїх воїнів, орда вся при тім... За границю війною не піду, шаблі на турків і татар не підійму. Буде з мене України, Поділля і Волині по Львів, Холм і Галич. А ставши над Віслою, скажу дальшим ляхам: «Сидіть ляхи! І дуків, і князів туди зажену, а будуть за Віслою брикати, я їх і там знайду... На Україні не залишиться жодного князя, жодного шляхтича, а хто хоче з нами хліб їсти, хай буде послушний Війську Запорозькому...»

При відправці послів Хмельницький вручив їм перемирні статті, у яких вимагав: знищення на Україні унії, допущення київського митрополита в сенат, заборону відновлення діяльності костьолів, призначення на посади в межах України виключно осіб, які сповідають грецьку релігію, повернення Запорозькому Війську вольностей, підкорення козацького гетьмана безпосередньо самому королю та ін.

Зрозуміло, що ні та, ні інша сторони не надавали ніякого значення цій угоді й готувалися до майбутніх битв. Після повернення комісії у Варшаві відбувся сейм, який дозволив королю скликати посполите рушення, на чолі якого став сам король. Війська очолив новий тріумвірат у складі Фірлея, Лянцкоронського і Остророга. До них невдовзі приєднався і Вишневецький.

У свою чергу готувався до нових боїв і Хмельницький. Він розсилав універсали, які кликали всіх, хто може тримати зброю, підніматися на боротьбу. І скоро до Чигирина нескінченним потоком потяглися повстанці з усієї України. Йшли татари на чолі з самим Іслам-Гіреєм, кавказькі горці-черкеси, румелійські турки, йшли старі приятелі запорожців — донські козаки.

Збори продовжувалися всю весну 1649 року й уже в червні почалися перші сутички, а згодом і наступ польських військ та надвірних загонів Яреми Вишневецького. Назустріч йому козацьке військо та загони кримських татар. Після перших же боїв під Старо-Костянтиновом і Меджибожем польсько-шляхетське військо панічно відступило до Збаража і після жорстоких боїв потрапило в оточення. Оточені терпіли голод і несли втрати від безперервних козацьких штурмів, які здійснювалися під проводом одного з найближчих сподвижників Богдана Хмельницького, гадяцького полковника Кіндрата Бурляя. Саме Гадяцький полк на чолі з Кіндратом Бурляєм завдав значних втрат найманій угорській піхоті.

Не уникнули втрат у Збаразькій облозі й козаки. В одному з боїв загинув корсунський наказний полковник Нестор Морозенко, який став героєм української народної пісні:

Ой, Морозе, Морозенку,
Ти преславний козаче!
За тобою вся Вкраїна
Тяжко-важко плаче!
Та не так тая Україна,
Як те горде військо!
Ой заплакала Морозиха
Йдучи рано на місто.

Тут під Збаражем було тяжко поранено й вінницького полковника Івана Богуна.

Однак, козаки закріпилися біля земляних валів і почали зблизька обстрілювати місто.

На допомогу обложеним вирушив з Любліна на чолі тридцятитисячного війська сам король Ян II Казимир. 3 серпня він підійшов до Зборова, зупинившись на березі болотисної річки Стрипи, почав наводити переправи для подальшого походу.

Дізнавшись про це, Богдан Хмельницький одразу ж перегрупував свої сили й залишивши під Збаражем частину війська на чолі з генеральним обозним Іваном Чорнятою, сам з головними силами, які складали шістдесят тисяч козаків і сотню тисяч татар, виступив назустріч королю. В ніч на 5 серпня 1649 року повстанські війська й татари підступили до Зборова. А рано вранці, коли шляхта, нічого не підозрюючи про загрозу, почала переправу через річку, Богдан ударив по них з тилу і фронту. Зазнавши великих втрат, польське військо змушене було нашвидку отаборитися і вести оборону. Бій точився весь день. Уранці, 6 серп-

ня, повстанці проникли у ворожий табір, який охопила паніка. Розгром королівських військ був невідворотним. Перед загрозою полону опинився сам король. Та в самий розпал бою хан Іслам-Гірей III, зрадивши козацьке повстанське військо та Богдана Хмельницького, почав сепаратні переговори з Казимиром, а отже, врятував польсько-шляхетське військо від повного розгрому. Хан заявив, що коли Богдан Хмельницький буде продовжувати бій, татари виступлять проти нього спільно з поляками. Зрада Іслам-Гірея, який був зацікавлений у взаємному послабленні тривалою боротьбою шляхетської Польщі і України, змусила Богдана Хмельницького припинити бій і погодитися на ведення переговорів. Вони закінчилися підписанням 8 серпня 1649 року так званої Зборівської угоди. Облогу Збаража було знято, воєнні дії припинено. Татари за зраду отримали від короля великий грошовий викуп і право грабувати на зворотньому шляху українські міста й села.

А що ж отримала від цієї угоди Україна, її народ, козацтво?

Головними умовами Зборівської угоди були такі: чисельність Запорозького Війська — в межах сорока тисяч; селяни, які не попадали в реєстр, мали повернутися у підданство шляхти; території розселення козаків — Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства; всім, хто брав участь у повстанні, в тому числі й шляхті, надається амністія; в місцевостях, де мали проживати реєстрові козаки, не повинно бути коронних польських військ; на всі посади у воєводствах Київському, Чернігівському та Брацлавському призначаються тільки православні, в цих же воєводствах забороняється перебування єзуїтів та євреїв-орендаторів; питання про ліквідацію унії, а також інші, вирішуються на наступному сеймі. Й, нарешті, Богдан Хмельницький зберігає за собою гетьманський чин і йому на булаву віддається Чигиринське староство.

Таким чином, основного питання — отримання своєї державної влади — Україна не вирішила. А з-під панської влади вивільнялося лише сорок тисяч чоловік! Інші ж сотні тисяч, багато з яких брало участь у Визвольній війні разом з своїми дружинами, дітьми, знову потрапляли під владу панів, які поверталися у свої помістя, і мали знову відбувати панщину.

Нетривкість подібного договору і невідворотність майбутньої боротьби розумів і сам Хмельницький. Однак, він вирішив використати виграний час, щоб уладнати справи на Україні. Багато міст України отримали права самовря-

дування, інші користувалися магдебурзьким правом. Взявши до уваги ці міста й містечка, села та хутори, Хмельницький впровадив у відповідності з ними воєнне влаштування козаків. Ще раніше, він поділив їх на полки, сотні, курені. Всі вони були пов'язані відповідним правлінням. Його вершиною, центральним правлінням стала генеральна військова канцелярія, яка складалася з гетьмана, обозного (начальника артилерії і табірного лаштунку), есаула, писаря (державного секретаря) і хорунжого (головного прапороносця). У кожному полку була своя канцелярія з полковим начальством. Це полковник, обозний, есаул, писар, суддя, хорунжий. У сотні — сотенна канцелярія, яка складалася з сотника, писаря і хорунжого. Над куренями начальствували отамани. Всі вони складали козацьку старшину, яку обирали вільними голосами і яку затверджував гетьман.

Територію, що відійшла за Зборівським договором до України, Хмельницький поділив на шістнадцять полків: Брацлавський, Уманський, Кальницький, Чигиринський, Корсунський, Черкаський, Канівський, Київський, Білоцерківський — на правому, і Кропивинський, Переяславський, Прилуцький, Миргородський, Полтавський, Ніжинський, Чернігівський — на лівому березі.

Почалося складання козацького реєстру. Не простою була ця справа. Як втиснути в сорокатисячний реєстр усіх тих, хто більше вже не міг бути панським підданим? Тоді вирішили його розширити до п'ятдесяти тисяч. А поза тим додатково сформувати ще двадцятитисячний резервний корпус козаків під началом Тимоша Хмельницького. Але й тим справа не вирішилася. Народ ремствував: «Навіщо взагалі нам потрібен на Україні той реєстр?» Він два роки боровся за свою волю і вже відчув її життєдайний подих. І він не міг змиритися з паперовою угодою, яка перетворювала його знову в панського підданого. Він готувався до нових боїв.

Виконуючи угоду, Хмельницький, як міг, стримував вияв народного гніву. Довелося навіть видати універсал, за яким усім, хто не був записаний в козачий реєстр, наказувалося підкоритися своїм панам під страхом смертної кари. І аби не думали, що то тільки погрози, він наказав за вбивство шляхтича стратити в Києві двадцять козаків.

Свій універсал видав і король, там також загроза жителям України, що «у випадку бунтів хлопів проти володаря, коронне військо разом з запорозьким буде переслідувати бунтівників, як чужоземного ворога».

Отака та завойована воля! Народ отримав сорокатисяч-

не воїнство, яке замість того, щоб захищати народ, при найменшій спробі скинути з себе шляхетське ярмо мало виступати проти нього ж.

Не полегшувало загальної справи й те, що на Україні спалахнув голод. А тут ще скликаний у грудні 1650 року надзвичайний сейм, не зважаючи на договір, знову оголосив посполите рушення. На сейм послано козацькі посли, які мали доповісти вимоги Хмельницького щодо виконання поляками Зборівського договору. Він вимагав повернення православним усіх захоплених уніатами церков, кафедр, земель, наголошував, щоб вищі сановники польської держави для міцності Зборівського договору утвердили мир присягою між Річчю Посполитою і Військом Запорозьким. Просив захисту козацтва від панів. «Інакше, — зазначав Хмельницький, — ми, рятуючи свої голови, змушені будемо, щоб відвернути зло, шукати собі приятелів».

Але до часу приїзду послів у Варшаву, тут уже відверто ширилися чутки про майбутню війну з козаками. Послів Хмельницького вислухали зі шляхетським обуренням, їхні вимоги відкинули. Послів завернули ще до завершення сейму, після чого оголосили посполите рушення. Щоб відволікти татар від союзу з козаками, король послав у Крим «упоминки» з обіцяннями нових, багатих подарунків для мурз та допомоги, коли вони піднімуться на Москву і Хмельницького.

Кримський хан був не проти повернути під владу мусульман захоплені Москвою Казанське та Астраханське царства. До того ж його все більше турбувало зростання козацької сили, яка за відповідних умов могла повернутися проти них і він прислухався до слів польського короля.

Розуміючи все це, Хмельницький прагнув заручитися підтримкою Москви, але та, як і раніше, пильно спостерігала за ходом боротьби між Польщею і Україною, але щодо останньої обмежувалася одними лише обіцянками. Це дратувало Хмельницького, виводило його з себе, адже кожного дня доводилося вирішувати складні питання життя, долі, боротьби. І під враженням цієї московської невизначеності він не раз погрожував московським послам: «Ви мені все про дуби та про пасіки толкуєте (це з приводу прикордонних сутичок), а я піду і зламаю Москву і всю Московську державу, та і той, хто у вас на Москві сидить, від мене не відсидиться...»

Посли доповідали про ці вислови Хмельницького в Москву. А там на них реагували неоднозначно: поки що утримувались від рішучої підтримки.

Обставини, що склалися, змусили Хмельницького звернутися за покровительством до Турції. І турецький султан виявив згоду взяти козацьку Україну під свою «протекцію». Він наказав кримському хану «не звертати очей і вуха свої» на неї, а навпаки захищати козаків «своїми швидколетними військами». Готовий навіть, коли в цьому буде потреба Хмельницького, надіслати тому на допомогу турецьке військо.

Влітку 1650 року почався похід козацького війська в Молдавію під проводом сина Хмельницького Тимоша. Там княжив великий феодал Василь Лупу, який підтримував магнатсько-шляхетську Польщу. Тому гетьман і козаки рушили в Молдавію. Метою цього походу було й одруження Тимоша Хмельниченка на дочці Лупу — Домні Розанді. Хмельницький прагнув також відвернути увагу татар від Москви, відкривши їм можливість задовольнити свої потреби в грабунках у молдавському поході.

Однак, бачачи нетривкість усіх цих союзів і обставин, Хмельницький посилав довірених людей навіть у далеку Швецію, прагнучи встановити стосунки, далекоглядно вважаючи, що вони відіграють свою роль на випадок зіткнення Швеції з Польщею.

19 лютого 1651 року цар Олексій Михайлович видав указ про скликання Земського собору, на якому повелів оголосити, що запорозький гетьман Богдан Хмельницький і козаки «б'ють чолом під государеву високу руку і підданство...» Проте, цього разу собор ніяких конкретних рішень не схвалив.

А вже в першій половині лютого 1651 року почалися бої на прикордонні. Польський уряд готував нові сили для боротьби проти українського народу одразу ж після сейму в грудні 1650 року. У нерівних боях з великими польськими силами, на чолі яких стояв польний гетьман Мартин Каліновський і брацлавський воєвода, кам'янецький каштелян Станіслав Лянцкоронський у ніч з 9 на 10 лютого 1651 року вторгся в землі Поділля і звершив напад на місто Красне. Купка козаків, яка в цей час була в місті, відбивалася до останнього. Тут загинув відважний сподвижник Хмельницького Данило Нечай, його брат і бойові побратими Кривенко та Гавротинський. Потім захоплено Шаргород і Ямполь.

28 лютого польські війська підступили до Вінниці. Почалася облога міста. На чолі місцевого гарнізону стояв Іван Богун. Він зумів організувати опір, доки надійшла до-

помога Хмельницького. Розгромлені польські війська мерщій відступили до Бара і далі до Кам'янця-Подільського.

У зв'язку з цими боями Хмельницький видав універсал, у якому сповіщав український народ про нову війну і закликав усіх піднятися проти ляхів. Він готував армію, кликав на допомогу польських, білоруських селян. Сам вступав у нові бої. Рішення Хмельницького воювати проти гнобителів православ'я освятив Константинопольський патріарх. А надісланий корінфський митрополит перепоясав козацького гетьмана мечем, освяченим на гробі Господньому й сам разом із Хмельницьким вирушив у похід.

Дізнавшись про ці бої і про похід Хмельницького, польський король видав третій наказ, який закликав ополченців до виступу і сам з найманим військом вирушив з Любліна. Сам папа римський благословив поляків на війну й передав королеві освячений меч.

Таким чином, війна тепер велася під прапорами двох ворожих релігій: православної і католицької. Це добре відчували її керівники, будуючи свої плани на майбутні сутички.

У червні 1651 року війська зійшлися під Берестечком, що розкинулося на березі річки Стир. На зайнятій поляками зручній позиції, великій рівнині, зосередилася півторасоттисячна армія, зібраний цвіт польської воїнської сили: Вишневецький, Лянцкоронський, Чарнецький, Конецпольський та ін. Німецькі найманці, ветерани тридцятилітньої війни.

Приблизно таку ж кількість сил злютували козаки й татари. До Хмельницького під Берестечко потяглися й донські козаки. Тут також були свої герої: Богун, Джеджелій... Козацько-селянське військо зосередилося на західному березі річки Пляшівці, вище села Солоневе. Окремим табором стояло тридцятитисячне військо кримського хана.

18 червня війська стали одне супроти одного. Сучасники свідчать про урочистий вигляд польських військ: «Скільки можна було окинути оком, розкинулися незлічені шереги трьох ворожих народів... Польське військо, зібране в такому величезному розмірі, у якому рідко збиралося, виблискувало надзвичайною пишністю і строкатістю... Протилежність їм являла простота козацько-татарських полчищ, де маса холопів у бідних сермягах вливалася в похід з дубинами замість зброї, а татари, окрім мурз і беїв, одягнуті були в полотняні чикмені і в баранячі шапки...»

Розгорнулася жорстока битва. Бій кипів з перемінним успіхом. Козаки і селяни знали, що пощади в будь-якому

випадку їм не чекати і вступали в бій як в останній. У найкритичніший момент битви кримський хан зняв свої війська й покинув поле бою. Богдан Хмельницький, який намагався повернути татар, був по-зрадницькому затриманий ханом.

На чолі війська став Джеджелій, який прагнув згрупувати селянсько-козацькі сили на подальшу боротьбу з насідаючими поляками. Одначе довго тримати облогу забракло сил. Козацькі війська потерпіли поразку. Проте, завдяки вмілому керівництву Івана Богуна, який змінив Джеджелія, основну частину військ вдалося вивести з оточення і врятувати.

Відступ відбувався в надзвичайно складних умовах — через болота, під постійними нападами поляків, які накинулися на козацький табір, безжально знищуючи відступаючих. «Весь день, поки не стемніло, — зазначав свідок з польського боку, — наші, просуваючись облогою, вершили криваве бойовисько, витягуючи козаків з кущів і боліт, розстрілюючи і рубаючи їм голови...»

Але знайшлися винятково хоробрі, які й тут зуміли підтримати козацьку славу. Невеликий — у три сотні — козацький загін прикривав відхід військ. Він засів на одному з острівців і ведучи відчайдушну боротьбу, сковував значні сили ворога. Незважаючи на обіцянку самого короля, який зволив дивитися на боротьбу сміливців і найдостойнішим із них дарувати життя, ті продовжували боротьбу, поки й загинули всі до одного.

— Вмремо за волю і віру! — давали клятву козаки і продовжували битися до кінця.

У своїй «Історії війн козаків проти Польщі» П'єр Шевальє, французький офіцер на службі Польщі, писав: «Залишився один, який боровся протягом трьох годин проти всього польського війська; він знайшов на болотяному озерці човна й, прикриваючись його бортом, витримав стрілянину поляків проти нього; витративши весь свій порох, він потім узяв свою косу, якою відбивав усіх, хто хотів його схопити.

Пробитий чотирнадцятьма кулями, він, на пропозицію короля здатися, за що той обіцяв йому життя, гордо відповів, що він уже не дбає про те, щоб жити, а лише вмерти «як справжній вояка».

Поразки переслідували в цей рік селянсько-козацьке військо не лише під Берестечком, а й у Литві, куди Хмельницький відправив двадцятитисячний загін козаків під начальством Небаби. Литовський гетьман Радзивілл, розгро-

мивши Небабу, підступив до Києва, взяв його і став просуватися далі. Таким чином небезпека загрожувала Україні з обох боків. І це добре розумів Хмельницький. Тільки-но визволившись із татарського полону, він організував козаків, селян, міщан і чинив полякам героїчний опір, а потім зупинив їх під Білою Церквою. Отямившись після берестечківського розгрому та ганебного полону, він, як свідчить сучасник, «не змінився перед підлеглими ні в обличчі, ні в дусі; з веселим видом, зі сміливою мовою показував вид, що щастя його не втрачено», і з великим запалом збирав козаків, наказував їм знову готуватися до походу, розсилав універсали по всій Україні. Коли йому стало відомо, що Потоцький спішить на з'єднання з Радзивіллом, що загрожувало б обороні вітчизни, то відправив до нього депутацію з великим листом, у якому пропонував мир. «Народ, — писав Хмельницький, — після стількох років війни бажає «дальшого миру». А наступ його, Потоцького і Радзивілла, «приведе не до миру, а до ще більшого кровопролиття». «Ми, однак, думаємо, — зазначав далі Хмельницький, — що в. м. наш милостивий пан, змилосердившись над християнством, щоб з обох сторін не лилася більше невинна кров, бажатимеш святого миру, якого і ми дуже бажаємо, і в. м. пана просимо, щоб в. м. як перший в королівстві своєю мудрою радою зробив так, щоб вже був припинений кривавий потік, і клопотався перед й. к. м., п. н., щоб він зберіг надані нам вольності і виявив батьківське милосердя до підданих».

Цей заклик Хмельницького до миру зумовлювався не лише бажанням припинити кровопролиття, а й тими важкими обставинами, в яких опинилася на цей час Україна, вщент розорена і спустошена. Однак, не зважаючи на прохання до Турції, Москви, допомоги від них сподіватися було марно.

Між тим, не в кращому становищі були й поляки, хоч вони й підступили до Білої Церкви. Постійно турбували виступи місцевого населення у їхніх тилах. Настійні незгоди між керівниками роз'їдали військо. Суперечки між ними доходили до того, що ті, хто сварився, хапалися за шаблі. Воїни страждали від голоду та хвороб, прагнули якнайшвидше повернутися додому. Нізвідки було чекати на підтримку. Все це й зумовило невідворотність переговорів та укладення 18 вересня 1651 року угоди, яка увійшла в історію як Білоцерківська. За нею на Україні майже повністю відновилася польсько-шляхетська влада. Магнатам і шляхті поверталися маєтності. Козацький реєстр скорочувався

із сорока до двадцяти тисяч. А виключені з реєстру козаки втрапляли під владу польської шляхти.

Ці положення договору викликали неабиякі хвилювання в козацькому таборі. Козаки бажали миру лише на умовах Зборівського договору. А коли договір нарешті уклали, вони, не бажаючи бути підлеглими, втікали в Московську державу на слободи. З них згодом і виростали такі міста як Харків, Суми, Лебедин, Охтирка... Ті ж, хто залишався, не припинняв боротьби. Весною 1652 року Україна вже палала в огні.

У березні 1652 року Хмельницький видав універсал, у якому звертаючись до народу писав: «Беручи до уваги, що ляхи якії раніше чинять нам обіди і вже не мало військових молодців закатували і погубили і при тому примушують працювати на себе не лише у будні, а й у свята, і важко тепер нам забути, що ми недавно були вільними, і звикати працювати на тих панів, над якими ми самі були панами, ми вважаємо, що настала зручна пора вирватися нам із неволі, тому, що ляхи самі не знають, що роблять, а через свою надмірну наглість хочуть самі себе згубити, а нам живіт надірвати. Сповіщаємо, щоб усі, навіть кожний посполитий чоловік, були готові до війни і приготувати життєві припаси... Але ніхто не сміє рушитн без мого наказу, щоб не подати ляхам приводу до порушення миру з нашого боку, чого вони так бажають...»

У цей час польсько-шляхетський уряд посилено готуючись до воєнного нападу на Україну, і бажаючи не допустити її до воєнного союзу з Молдавією, наказав коронному гетьману Мартину Каліновському виступити проти козацьких полків, що йшли з Подніпров'я до Молдавії. Польське військо нараховувало тридцять тисяч чоловік, близько дванадцяти тисяч кінноти, вісім тисяч жовнірів та десять тисяч польської шляхти з окремих шляхетських загонів. Усі ці війська Каліновський розташував біля гори Батіг поблизу сучасного села Четвертинівки, Тростянецького району на Вінничині. Табір розкинувся розлого та безсистемно. Не всі війська ще зібрались. І Хмельницький, оцінивши це, здійснив швидкий маневр на оточення і розгром ворожого війська до підходу підкріплень. Бій спалахнув уранці 22 травня 1652 року й закінчився під вечір другого дня повним розгромом ворожих сил. Загинуло майже все польське військо і його верхівка, сам Каліновський та його син. Безладною втечею врятувалося лише кілька тисяч чоловік.

У боях особливо відзначилася козацька кіннота, очолю-

вана Іваном Богуном, який під Батогом командував кіннотою Хмельницького. Саме Богун звершив вдалий окільний маневр і завдав нищівного удару полякам з тилу.

Сучасники порівнювали цю звитягу Богдана Хмельницького з відомою перемогою, яку здобув карфагенський полководець Ганнібал над римською армією під Каннами у 216 році.

В результаті битви під Батогом Правобережна Україна була повністю очищена від польських військ. Після цієї битви умови Білоцерківського договору втратили своє значення. Битва під Батогом започаткувала новий етап Визвольної війни українського народу проти панської Польщі. Наростала й ширилася могутня хвиля всенародної боротьби.

Після битви під Батогом на бік українського народу стала Молдавія. Цей союз був закріплений шлюбом дочки молдавського господаря з сином Хмельницького Тимошем. Однак цей союз не вирішував справи зміцнення козацьких сил. Щоправда, Польща втрачала свого союзника, та й Московія, як гадав Хмельницький, побачивши ослабленість Польської держави, не буде тепер відкладати свій виступ проти неї. Це б суперечило її інтересам. Що ж до Молдавії, то вона хутко благала допомоги з боку Хмельницького, аби захистити молдавський трон від ворогуючої партії молдаван, яка спиралася на волоського господаря і трансільванського князя Ракочі. На початку серпня 1653 року в Молдавію вирушив Тиміш Хмельницький з двадцятитисячним загоном козаків. Однак похід цей виявився останнім для сина Хмельницького. Він помер від рани під час облоги Сучави. Ця втрата глибоко вразила Богдана Хмельницького. Окрім того, що це була трагедія батька, вона поклала межу всім його широким планам у майбутньому, які він пов'язував із сином.

Однак, трагедія не зламала гетьмана. Та й справи, які нависли над ним, над Україною не давали змоги віддаватися почуттям.

У цей час надійшло повідомлення від російського царя. У своїй грамоті від 22 червня 1653 року Богдану Хмельницькому, гетьману Війська Запорозького і всьому Війську Запорозькому цар сповіщав, що коли не будуть полагоджені стосунки між Московією та Україною, то Військо Запорозьке піде служити під «рукою турецького царя». «І ми, великий государ, — мовилося далі в грамоті, — возревнував про бога благою ревністю і жалкуючи по вас, щоб християнська віра у вас не пресіклася, а ще більше

зміцнілася і великого пастиря христа бога нашого стадо умножилося, яко же глаголять: і буде одне стадо і один пастир, — зволили вас прийняти під нашу царської величі високу руку...»

Грамоту царя привіз гетьману посол Федір Лодиженський. Цар бажав, щоб про це не знало все Запорозьке Військо і щоб Хмельницький прислав йому своїх послів для переговорів. Зволікати було небезпечно. Тому одразу ж була зібрана старшинська рада й у Москву відправили посольство в складі полковника Герасима Яцкевича та Павла Обримовича.

Підготували відповідь і турецькому султану, в якій відписали, що під його рукою «бути не хочуть».

У Москву повернулося посольство, направлене царем у Варшаву в складі князя Репніна і Хитрово. Воно пред'явило польському уряду звинувачення, що з вини Речі Посполитої на Україні «учало бути гноблення і гоніння велике», яке спричинилося до повстання. Польщі пропонувалося укласти мир з Україною на основі Зборівського договору. Король звинувачувався в порушенні московсько-польського мирного договору.

Хмельницький знав про це від своїх людей у Варшаві й сподівався, що тепер, коли Московія по суті, розірвала свої стосунки з Польщею, та буде тримати себе по-іншому. Та польський король, який на брестському сеймі 14 березня 1653 року отримав повну підтримку своїх планів у боротьбі з повсталою Україною, зумів згуртувати всі сили пануючого класу Речі Посполитої. Вже до червня 1653 року він закінчив воєнні приготування й на чолі величезної шістдесятитисячної армії виступив на Україну. Окрім того, на з'єднання з королем поспішало оголошене сеймом, посполите рушення. Проти нього виступило військо, кероване Богданом Хмельницьким, і загони кримського хана Іслам-Гірея III.

Противники зустрілися недалеко Кам'янець-Подільського під селом Жванці, що на лівому березі Дністра, навпроти Хотина.

Настала пізня осінь. Набране з усіх усюд непідготовлене до холодів польське військо, яке сподівалося на швидку перемогу, потерпало від холоду й голоду і вже прагнуло якнайшвидше податися додому. Його тепер зовсім не цікавили задуми Яна-Казимира. Воно поволі тануло. Це дало змогу козацькому й татарському війську оточити з усіх боків королівське військо і здійснити його облогу. Тривала вона біля двох місяців. В королівському таборі, відріза-

ному від зовнішнього світу, почався голод, спалахнули епідемії. Над польсько-шляхетським табором нависла загроза неминучої поразки. І знову повторилася давня історія. Іслам-Гірей III без відома й участі Богдана Хмельницького віроломно уклав з Яном II Казимиром сепаратне перемир'я. Прагнучи вигоди, хан запропонував полякам мир з умовою, що йому заплатять одноразово сто тисяч червоних, а потім стануть платити щорічно на основі Зборівського договору й на додаток дадуть татарам право на зворотному шляху брати ясир на Україні.

Щоб не дратувати козаків, Іслам-Гірей запропонував полякам скасувати Білоцерківський договір 1651 року і відновити чинність Зборівського договору 1649 року. У разі згоди короля хан обіцяв тому приборкати в майбутньому козаків.

Хоч якими дикунськими й видавалися полякам вимоги хана, але їм не залишалося нічого іншого, як погодитися на це. Вони лише вибороли собі умову, щоб татари брали в полон упродовж сорока днів, поки поляки відійдуть з-під Жванця, самих тільки українців, а поляків не чіпали.

Коли про це дізнався Хмельницький, він, як і раніше в таких ситуаціях, кинувся до хана з протестом, але хану, в даному випадку, був вигідніший союз з поляками, аніж з козаками, і протести Хмельницького розтанули в порожнечі. Хмельницький добре розумів, що зараз воювати йому на два фронти — проти поляків і татар, — просто немислимо. Він змушений був погодитися й мовчати, тамуючи одну надію на прихильність московського царя.

В цей час у Москві засідала земська дума, зібрана царем для вирішення питання про підданство Запорозького Війська і його достославного гетьмана Богдана Хмельницького.

Шість років пильно стежила Москва за всім, що коїлося на Україні, ухиляючись до часу від усякого втручання й вичікуючи зручної для себе нагоди.

За цей час Україна — виснажена постійними війнами — була доведена до краю. Війни потребували від українського народу неймовірних жертв і напруги. Набридла війна, в якій ніхто не бачив кінця. Народ прагнув обробити поля, які вже багато років залишалися нерозорані, прагнув спокою і миру. І це добре розумів Хмельницький. Однак і татарський хан, і турецький султан, і надто польський король бачили в Україні лише добрий шмат поживи. Доля ж українського народу їм була байдужою. Московія уявлялася єдиним союзником і по віросповіданню, і по історії, і по

спільних ворогах, в це хотілося вірити. І Хмельницький повірив, незважаючи на те, що вичікувальна політика царя та його уряду коштувала українському народові багато крові. Й коли Богданові повідомили, що 1 жовтня 1653 року цар скликав у Москві земський собор усіх чинів Московської держави, на якому було прийняте рішення «...гетьмана Богдана Хмельницького і все Військо Запорозьке з міста їх і з землями прийняти...», а 23 жовтня московський уряд оголосив Польщі війну, гетьман не міг не сприйняти ці вістки з полегшенням. Та все ж насторожувало, що ніде не було сказано, на яких умовах це мало б здійснитися, але сподівалися, що майбутнє підкорегує.

Після земського присуду цар послав на Україну до Богдана Хмельницького боярина Бутурліна, окольничого Алфер'єва і думного дяка Лопухіна, які мали взяти Україну «під високу цареву руку». Ця подія відбулася 8—18 січня 1654 року в Переяславі, де проходила загальна рада, на яку Богдан Хмельницький запросив усіх полкових старшин і багато знатних козаків. На ній, окрім козаків, були присутні й жителі навколишніх сіл та поселень.

Цього дня, об 11-й годині ранку, під час складних попередніх переговорів Хмельницький намагався захистити договірний статут, однак московські дипломати зуміли нав'язати події характер царської милості. І от об 11-й годині ранку козацький гетьман вийшов на велелюдну міську площу й проголосив:

«Панове полковники, асаули, все Військо Запорозьке і всі православні християни! Всім вам відомо, як Бог визволив нас з рук ворогів, які переслідували церкву Божу, озлоблюючи все християнство нашого східного православ'я, які прагнуть викоренити нас так, щоб і імені руського не згадувалось у землі нашій. Усім нам це вже стало нестерпно, й, очевидно, неможливо нам жити більше без царя. Тому ми зібрали сьогодні раду, відкриту всьому народові, щоб ви з нами обрали собі государя з чотирьох, якого хочете: перший цар — турецький, який багато разів закликав нас під свою владу через своїх послів; другий — хан кримський; третій — король польський, який і тепер може прийняти нас у свою милість, коли самі хочемо; четвертий — цар православний Великої Русі, цар східний, якого вже шість років ми безупинно умовляємо бути нашим царем і паном. Тут якого хочете, того і обирайте! Цар турецький — бусурман: усім вам відомо, яку брати наші, православні християни греки терплять біду від безбожних їх утисків. Кримський хан також бусурман: по нужді в друж-

бу його прийнявши, нестерпні біди прийняли. Який полон, яке нещадне пролиття крові християнської від польських панів — нікому вам говорити не потрібно... А православний великий християнський государ, цар східний, є з нами єдиного благочестя... Окрім його царської руки ми не знайдемо благоспокойнішого пристанища. А хто з нами не згоден тепер, куди хоче вольному дорога!»

Рада підтримала гетьмана й висловилася на користь московського царя. Московський уряд визначив військово-адміністративний устрій, який склався на Україні на чолі з гетьманом, якого мав затверджувати цар. Зберігалися станові права і привілеї української шляхти і козацької старшини. Кількість реєстрових козаків визначалася в шістдесят тисяч. Гетьман зберігав за собою право приймати чужоземних послів, однак воно обмежувалося: по-перше, гетьман мав негайно сповіщати царя про свої переговори, а по-друге: послів, які прийшли з «противним государю ділом», він мав затримувати, і, по-третє: з турецьким султаном і польським королем без царського на те указу він не міг зноситися зовсім. Затверджувалися й інші «права і вольності» українського народу, які були винесені на розгляд царя.

Не всі були задоволені переяславськими рішеннями. У числі їх були й особи вищого православного духовенства на чолі з Сільвестром Косовим. Воно, насамперед, боялося своєї залежності від московського патріарха. Були незадоволені й представники інших станів. Не принесли присяги царю Іван Сірко, Іван Богун та інші.

Остаточний договір представники обох сторін уклали в Москві в березні 1654 року (так звані «Березневі статті»).

Не все задовольняло в договорі й Хмельницького, але він добре розумів, що для блага України саме він зараз найпотрібніший і мусив підтримувати його.

В 1654 році Московія почала війну проти шляхетської Польщі. Тепер Речі Посполитій доводилося вести війну на два фронти. З боку Смоленська на них наступали війська московського царя, у складі яких був і надісланий Хмельницьким загін козаків під орудою наказного гетьмана Золотаренка, а на Україні їм протистояли головні козацькі сили під началом самого Хмельницького. Разом з ним проти поляків на Україні виступали загони московського війська під керівництвом Бутурліна. Спільні дії козацьких і московських військ на Україні проти Польщі, за всієї складності їх взаємин, стали важливою сторінкою дружби російського і українського народів.

У 1655 році українсько-московське військо під командуванням Богдана Хмельницького, воєвод Григорія Ромодановського та Василя Бутурліна визволило майже всю Східну Галичину.

Саме в цей час загострилися відносини з Швецією.

І Москва вступила в переговори з Польщею. Обговорювалося питання про обрання царя Олексія Михайловича польським королем по смерті польського короля Яна-Казимира. Химерність цієї ідеї виявилась уже на переговорах. Другим питанням було встановлення кордонів. Основним у цьому було питання про повернення України під владу польського короля. Вже сама постановка цього питання не могла не викликати обурення на Україні. Тим більше, що українських делегатів не допустили на ці переговори і їх кровна справа вирішувалася без них. Богдан Хмельницький і козацька старшина сприйняли дії московського уряду як зраду. Гетьман у перші часи гніву хотів навіть розірвати з Москвою будь-які стосунки.

Для нього це було останньою краплею терпіння. Адже й на самій Україні московські представники поводились все з більшою зверхністю і брутальністю. Гетьман став шукати виходу в утворенні протипольської коаліції без Москви, та справа була нелегкою. Та й стан здоров'я гетьмана, виснаженого роками війни і боротьби, все гіршав і гіршав. А віленські справи вдарили по здоров'ю гетьмана з новою силою.

Весною того ж року Богдан Хмельницький тяжко занеміг. Хвороба прогресувала, й 27 липня 1657 року гетьман помер. Поховали його в Іллінській церкві в Суботові.

В особі Богдана Хмельницького український народ дістав такого вождя, який, як ніхто інший, розумів його потреби і бачив мету своєї діяльності у їх здійсненні. І саме на народні маси, козацтво спирався він у боротьбі за визволення українського народу від поневолення, за утвердження української держави.

ГЕЙ, НЕ ДИВУЙТЕ, ДОБРІЇ ЛЮДИ *

Гей, не дивуйте, добрії люди,
Що на Вкраїні повстало:
Там за Дашевим, під Сорокою,
Множество ляхів пропало!

Гей, Перебийніс водить немного —
Сімсот козаків з собою,
Рубає мечем голови з плечей,
А решту топить водою.

Ой та зависли ляшки, зависли,
Як чорна хмара на Віслі,
Лядськую славу загнав під лаву,
Сам бравий козак гуляє.

Ой чи бач, ляше, що по Случ наше,
По Костяную могилу!
Як не схотіли, забунтували
Та й утеряли Вкраїну!

Ой чи бач, ляше, як пан Хмельницький
На Жовтім Піску підбився:
Від нас, козаки, від нас, юнаки,
Ні од ляшок не скривився!

Гей, ну, козаки, гей, та у скоки,
Та заберімося в боки:
Загнали ляшків геть аж за Віслу,
Що не вернуться й в три роки.

* Тут і далі на сторінках, що на стадії верстки залишалися не заповненими, публікуємо тексти пісень із майбутньої книги популярних українських пісень під назвою «Засвіт встали козаченьки». Таку унікальну збірку для нашого видавництва «Варта» підготував відомий вітчизняний фольклорист і етнограф, лауреат Державної премії України імені Т. Г. Шевченка Леопольд Іванович Ященко (*Ред.*).

Юрій Мицик

Іван Виговський

Гетьман України Іван Виговський (початок XVII ст. — 1664 рік) походив із старовинного роду української православної шляхти, яка оселилася у Вигові Овруцького повіту Київського воєводства. Історія роду досліджена явно недостатньо. Вважається, що то було відгалуження Лучичів і тому цей рід часто називали — Лучичі-Виговські. В королівському універсалі Виговському на Барське староство (1659) Ян-Казимир пов'язує його родовід із знаменитими князями Глинськими. Найвизначніший представник останнього був Михайло Глинський (помер 1534 р.) — видатний державний діяч Великого князівства Литовського, який перебував на службі німецького імператора Максиміліана, Альбрехта Саксонського та ін., став правою рукою великого князя литовського Олександра, а по смерті того підняв останнє значне повстання української та білоруської православної шляхти проти польсько-литовської католицької реакції. Зазнавши поразки, Михайло Глинський емігрував до Московії, де також вів активну політичну діяльність. Його племінниця Олена стала дружиною великого князя московського Василя III і матір'ю першого московського царя Івана IV.

Однак у світлі останніх генеалогічних досліджень пов'язання Виговських з Глинськими навряд чи має під собою реальний грунт. Очевидно Виговські беруть початок від Болсуна (Чорногуба) або Коркошка — вихідців з орди, що потрапили на Україну в часи князів Володимира

Ольгердовича або великого князя литовського Витовта (кінець XIV — перша третина XV ст.) і започаткували гілки Болсуновських, Давидовичів-Виговських, Лучичів-Виговських та ін.

Батько майбутнього гетьмана Остап (Остафій) Виговський, син Івана* Виговського гербу «Абданку» **, служив у київського митрополита, молдавського воєводича Петра Могили — видатного церковного і культурного діяча України. Джерела вказують, що Остап володів містечком Гоголів на території сучасної Полтавщини, де, можливо, й народився майбутній гетьман. Остап Виговський мав тісні зв'язки з Адамом Киселем, активним борцем проти дискримінації православної церкви (перша половина XVII ст.). Пізніше, в роки Визвольної війни, Остап Виговський осів у Києві, де став намісником київського замку. Він мав четверо дорослих синів — Івана, Данила, Костянтина, Федора і, принаймні, одну дочку (Тетяну — ?). У роки Визвольної війни Данило Виговський здобув звання полковника бихівського, під час російсько-українського походу 1655 року проти Речі Посполитої і в роки гетьманату свого старшого брата став наказним гетьманом. На початку 50-х років XVII ст. він одружився на дочці Богдана Хмельницького Катерині. Костянтин Виговський служив спочатку А. Киселю, а потім перейшов на бік повстанців, обіймав посади полковника пінського й туровського, генерального обозного. По загибелі Івана Виговського очевидно подався в монастир. Був одружений з княжною Мещерською, дочкою багатого смоленського дідича, князя Івана Мещерського та Тетяни Полубинської. Її брат — Іван-Йосип Мещерський був високоосвіченою людиною, служив королю Речі Посполитої Владиславу IV, представляв його інтереси при дворі баварського князя Філіпа-Вільгельма, воював проти Франції у складі баварських військ. У часи гетьманату Виговського повернувся до православ'я, став ченцем Києво-Братського монастиря, чернігівським архімандритом. Федір Виговський відзначився в роки Визвольної війни як дипломат, зокрема його посилали до Москви; серед інших зустрічав посольства російського царя Олексія Михайловича. Сестра майбутнього гетьмана, яка, можливо, мала ім'я Тетяна, вийшла заміж за шляхтича Івана Боглевського (Боклевського), власника Глинського та Княжої Луки. Вона, очевидно,

* За іншими даними — Гната.

** Зазначимо, що герб «Абданк» був і гербом Б. Хмельницького.

померла до 1658 року. Її чоловіка разом із новою дружиною того ж року, в березні, забили повсталі селяни в його ж маєтку. Двоюрідний брат Івана Виговського Самійло був сотником, а дядько в других Василь — полковником овруцьким. Певне, родинні узи пов'язували Івана Виговського із сотником Криштофом Виговським, одним із керівників повстання на Поліссі. Дехто з дальшої рідні гетьмана (двоюрідні брат Юрій і племінник Ілля) служили на боці Речі Посполитої й лише після Гадяцького трактату перейшли, як і Василь Виговський, під українські прапори.

Про молоді роки майбутнього гетьмана не відомо майже нічого. Він здобув добру освіту, ймовірно у Києво-Братському колегіумі, чудово володів, окрім рідної української мови, ще й церковнослов'янською, польською, латинською, непогано знав російську, був прекрасним каліграфом. Самійло Величко свідчить, що Виговський був «вивчений вільним наукам, славився за дотепного і вправного в писарських справах». Не випадково, пізніше виступав як покровитель Києво-Братського колегіуму, підкреслював своє знайомство з Феодосієм Софоновичем — видатним українським церковним і культурним діячем, ректором Києво-Братського колегіуму в 1653—1655 роках, ігуменом київського Золотоверхого Михайлівського монастиря (1655—1672), письменником, теологом та істориком. Не випадковість і те, що в ході розвитку російсько-українських зв'язків саме Виговському на його прохання патріарх Никон надсилав книги, а також священні сосуди й ризи. Майбутній гетьман був членом православного луцького братства, яке в боротьбі проти Речі Посполитої обстоювало права української мови й православної релігії.

Свою військову кар'єру Виговський розпочав у кварцяному війську «товаришем», тобто рядовим шляхтичем — професійним вояком (такі, зазначимо, складали кістяк армії Речі Посполитої). В роки панування короля Владислава IV (1632—1648) Виговський відзначився у боротьбі проти «неприятеля святого Хреста Господня», тобто у боротьбі проти турецько-татарсько-ногайської агресії. У 30-х роках XVII століття він служив у луцькому гродському суді, 1635 року став намісником луцького староства, ще трьома роками пізніше — писарем при Яцеку Шемберку, комісарові Речі Посполитої над Військом Запорозьким, поставленому урядом над козаками після поразки повстання 1637—1638 рр. Очевидно, тоді ж Виговський познайомився чи увійшов у тісніші контакти з Богданом

Хмельницьким — тодішнім генеральним писарем Війська Запорозького, принаймні, вони зустрічалися під час переговорів на Масловому Ставу. Приблизно наприкінці 20— початку 30-х рр. XVII ст. Виговський бере свій перший шлюб, про який, на жаль, майже нічого не знаємо. Джерела свідчать, що в середині XVII ст. його дочка Мар'яна була одружена з Михайлом Гунашевським, автором відомого Львівського літопису, який служив у генеральній канцелярії в роки Визвольної війни, виконував дипломатичні доручення, пізніше став київським протопопом, потім (у 1667—1672 рр.) перемиським кафедральним пресвітером. Другий шлюб Виговський взяв у 1656 році з Оленою Стеткевич, дочкою українсько-білоруського православного шляхтича, новогрудського каштеляна Богдана Стеткевича — одного з покровителів Києво-Могилянського колегіуму, фундатора Кутеїнського православного монастиря. Стеткевич мав маєтності в Білорусії (оршанський повіт). Через тестя Виговський увійшов у родинні зв'язки з рядом відомих українських та білоруських шляхетських родів, скажімо, з тими ж князями Соломирецькими. Зазначимо, що брат Олени Стеткевич — Михайло також знайшов себе під прапорами Богдана Хмельницького, так само, як і його двоюрідний брат Юрій. Михайло Стеткевич відомий і як високоосвічена людина, ревнитель православ'я, фундатор Борколабівського монастиря. За участь у повстанні на боці українського народу Ян-Казимир конфіскував його маєтності — Погост і Новий Двір — у пінському повіті. Сестра Олени Стеткевич була в шлюбі з шляхтичем Іваном Суходольським, одним із найвідоміших помічників Івана Нечая, полковника білоруського.

Вибух Визвольної війни поставив перед Виговським, як і перед іншими українськими шляхтичами дилему: з ким бути? Українська православна шляхта в своїй масі підтримувала національно-визвольні й релігійні тенденції Визвольної війни, але ворожє ставилася до антифеодальних. Цю дилему кожен рід, кожен шляхтич визначав по-своєму і прийняття остаточного рішення відбувалося часто болісно і неоднозначно. Одні шляхтичі безоглядно стали на бік свого народу (Богдан Хмельницький, Данило та Іван Нечаї, Іван Богун), другі — одразу зайняли ворожу позицію й поповнили каральні війська (кум Богдана Хмельницького М. Зацвіліховський, Байбуза), треті — приєдналися до карателів після короткої (С. Забуський, Я. Ясноборський) чи досить тривалої служби в повстанців (полковники Михайло Криса, Іван Головацький), четвер-

ті — випробували на собі що таке зворотня еволюція. Саме до останніх і належав Іван Виговський.

Коли почалася Визвольна війна, він опинився у кварцяному війську великого гетьмана коронного Миколи Потоцького. Будучи в авангарді, який очолював Стефан Потоцький — син головнокомандуючого, ротмістр Виговський брав участь у битві під Жовтими Водами й у вирішальний момент (бій побіля Княжого Байрака 16 травня 1648 року), стояв супроти повстанців до останнього. Коли під верхівцем загинув кінь, Виговський бився пішо й припинив опір лише тоді, як утратив свідомість. Поранення і значна кровотеча... Якийсь запорожець, що підібрав знепритомнілого, продав його татарину. Одначе з полону Виговський утік. Але його знову спіймав інший запорожець і проміняв іншому татарину за поганенького коня. Виговський і цього разу з неволі втік, та знову був спійманий і переданий самому ханові, очевидно, вже після Корсунської битви (26 травня 1648 року). Кримський хан Іслам-Гірей III наказав прикувати в'язня до гармати і тоді бранця врятував Богдан Хмельницький, який відносно нього порозумівся з ханом. Виговський дав гетьману присягу вірно служити і в принципі додержав її. Принаймні, за життя Богдана Хмельницького не бачимо якихось серйозних розходжень між ним і Виговським.

Варто зазначити, що шлях Івана Виговського до повстанців нагадує шлях видатного сподвижника Богдана Хмельницького Михайла (Станіслава) Кричевського. Кричевський походив з українсько-білоруської шляхти, вірно служив королеві Владиславу IV, але в той же час саме він відпустив з чигиринської в'язниці на волю свого кума Богдана Хмельницького. Взятий у полон під Корсунем, Кричевський повернувся з католицизму до православ'я, отримавши нове ім'я (Михайло) і потім вірою і правдою служив повсталому народу. Ставши київським полковником, він перекрив шлях в Україну литовсько-шляхетським військам Радзівілла в битві під Лоєм. Хоча Кричевський зазнав поразки і був смертельно поранений у бою, однак його дії не дозволили Радзівіллу з'єднатися з королем Яном-Казимиром і сприяли перемозі повстанців Богдана Хмельницького під Зборовом.

Перейшовши на бік повстанців, Виговський став служити особистим писарем гетьмана, очевидно, і в генеральній канцелярії. Джерела спочатку не вирізняють Виговського серед оточення гетьмана. Так, у щоденнику посольства А. Киселя, написаному Войцехом М'ясківським,

Виговський навіть не згадується під час переговорів у Переяславі (лютий 1649 р.). Але дещо пізніше Виговський робить блискавичну кар'єру. З квітня 1649 р. бачимо фактично двох писарів Війська Запорозького: генерального писаря Івана Креховецького та Івана Виговського, котрого ще називають «покоєвим», тобто особистим писарем гетьмана. Іван Демкович Креховецький — перший генеральний писар Війська Запорозького, в роки Визвольної війни, походив з української православної шляхти. Він заклав основу Генеральної канцелярії, мав значний авторитет і тому не випадково його підпис бачимо поруч із гетьманським на деяких документах *. Обидва Івани — Креховецький та Виговський — нарівні й разом — починаючи з квітня 1649 року зустрічають іноземних послів, дістають від останніх однакові подарунки, але Виговський уже тоді починає відтручувати свого колегу від справ. Так, переговори з російським послом Г. Унковським (квітень 1649 р.) проводили лише Богдан Хмельницький та Іван Виговський, більше ніхто із старшини не був допущений на них. У Реєстрі Війська Запорозького, складеному наприкінці 1649-го — на початку 1650-х років за активної участі Івана Виговського, про що свідчить навіть вірш-панегірик у Реєстрі, Іван Креховецький згадується вже як корсунський полковий писар. Сам же Іван Виговський став одноодноосібним генеральним писарем Війська Запорозького і саме в такому ранзі про нього згадує Реєстр.

Іван Виговський виступає як співавтор деяких універсалів і листів Богдана Хмельницького. Перший із них — універсал від 7 вересня 1650 року, даний у Ямполі жителям Київського і Чернігівського воєводства, а також Житомирського старорства з наказом не кривдити шляхту. Цікаво, що цей універсал пред'явив до запису до книг київського гродського суду слуга А. Киселя — Костянтин Виговський, брат писаря. А вписував цей універсал до книг Остап Виговський, батько генерального писаря, намісник київського замку. Разом із Богданом Хмельницьким генеральний писар видав універсали про заборону чинити утиски ніжинським міщанам (11 серпня 1650 року, з Ірклїіва); про покарання тих, хто нападатиме на ченців Мгарського монастиря (19 травня 1649 року, з табору під Зборовим); про надання Межигірському монастирю села Чернин

* Це універсал про недоторканість майна Густинського монастиря від 27 червня 1648 року. Зазначимо, що джерела інколи помилково називають І. Креховецького Іваном Кричевським, явно плутаючи його з загиблим київським полковником.

(30 грудня 1653 р., з Корсуня); про затвердження Ф. Софоновича ігуменом Золотоверхого Михайлівського монастиря в Києві (12 червня 1655 р., з Богуслава), листи до путивльського воєводи Ф. Хілкова (3 червня 1652 р., з табору під Батогом), до царя Олексія Михайловича (20 червня 1657 р., з Чигирина), до бояр І. Д. Милославського (20 липня 1657 р., з Чигирина) та Б. І. Морозова (20 липня 1657 р., з Чигирина), інструкція послу Д. Олівенбергу до шведського короля Карла X Густава (20 вересня 1654 р.).

Нерідко Виговський писав листа чи універсал від імені гетьмана і Хмельницький лише ставив свій підпис. Відомий український історик Іван Крип'якевич знайшов низку таких документів, підписаних Богданом Хмельницьким, а створених Іваном Виговським (в деяких випадках Іваном Грушею). Характерно, що гетьман часто навіть не диктував універсал чи лист, а обмежувався стислими розпорядженнями до Виговського. Так, за свідченням російського посла В. Унковського гетьман вислухав його скарги щодо конфліктів на російсько-українському кордоні і наказав Виговському написати з цього приводу листа до миргородського полковника Мартина Гладкого. У свою чергу Виговський нерідко полишав на підлеглих суто писарську працю. Посол Яна Радзивілла шляхтич Мисловський, перебуваючи в Чигирині у березні 1651 року, побачив як Виговський диктував комусь універсал від імені Хмельницького про спорядження човнів. Звичайно, збереглися й документи (універсали, листи), видані особисто Виговським. Характерно, що таких документів тільки з часів Визвольної війни дійшло близько двадцяти, набагато більше, ніж документів інших керівників Визвольної війни, за винятком, звичайно, самого гетьмана.

За досить короткий час Виговський створив потужну і високоефективну Генеральну канцелярію — важливу складову частину Української держави. Ця установа відігравала роль Міністерства закордонних справ і, певною мірою, внутрішніх. Вона стала тим генератором, який згідно волі гетьмана та ради Війська Запорозького приводив у рух численні приводні ремені державної машини. Сюди стікалася військово-політична інформація з усіх кінців України й зарубіжжя, тут приймалися й відправлялися численні посольства, тут народжувалися важливі рішення, котрі поруч з військовими перемогами визначали долю Визвольної війни українського народу. Як слушно зазначав Іван Крип'якевич, Виговський «організував державну

канцелярію, яка прийняла все діловодство як у внутрішньому правлінні, так і в закордонних справах...» За Богданом Хмельницьким зберігався «контроль основних державних справ, а їх виконання, в тому числі все листування, довірив Виговському».

Щоб створити і керувати такою потужною машиною, як Генеральна канцелярія, потрібен був величезний талант адміністратора і політика. І хоч створювали цю машину спочатку Богдан Хмельницький та Іван Креховецький, саме Виговський розбудував її і поставив на рівень європейських канцелярій. Не випадково, уряд писаря Війська Запорозького був піднятий зусиллями Виговського на друге місце після гетьманського, не випадково з цього моменту західні джерела називають генеральних писарів Війська Запорозького канцлерами.

На жаль, склад і функціонування Генеральної канцелярії в роки Визвольної війни і сьогодні залишаються недостатньо вивченими, насамперед, через фрагментарність джерельних свідчень. Можна однак визначити коло найближчих співробітників Виговського. Серед них бачимо, наприклад, зятя І. Виговського — М. Гунашевського. «Секретарем» Виговського деякі джерела називають Силуяна Мужиловського — видатного дипломата повстанців, котрий очолював посольства до Росії, Молдавії, Швеції. Силуян Мужиловський походив з білоруської православної шляхти і був сином видатного борця проти польсько-католицької експансії, православного письменника-полеміста Андрія Мужиловського. Брат С. Мужиловського — Григорій також був відомий як проповідник і полеміст. В. М'ясківський у своєму щоденнику занотував, що під час переговорів у Переяславі (1649) на бік козаків перейшов Соболь — писар А. Киселя, «немолодий, знаючий справи й стан Речі Посполитої, якого Хмельницький затримав при собі, бо той гарно пише, а до того ж належить до його віри, і якийсь Ярмолович, литвин (білорус — Ю. М.), котрий поїхав до Хмельницького і став Іудою, а ми не стереглися його на парадах». Інші джерела вказують, що у Генеральній канцелярії працювало дванадцять шляхтичів, які перейшли до Хмельницького, але називають ім'я лише одного з них — П'ясецький. Можливо, в часи Визвольної війни у канцелярії працював і «підписок» Виговського — Федір Погорецький, писар Захар Шийкевич. Тут же працювали грек Іван Мануйлов та серб Василь

Данилов, причому останній служив Війську Запорозькому ще з 1647 року й навіть жив при Виговському.

До речі, саме з числа канцеляристів Богдан Хмельницький та Іван Виговський нерідко формували дипломатичні місії. Так, Мануйлов та Данилов були послані гетьманом та писарем з-під Зборова (під час Берестецької кампанії). Залучив писар для виконання дипломатичних доручень свого батька, братів, а також челядників та слуг, скажімо, Івана Стадника, якогось Самійла. 20 червня 1657 року він послав до Швеції разом з послами Богдана Хмельницького і свого представника — козака Дорошенка. Вищенаведені факти засвідчують, що в Генеральній канцелярії в роки Визвольної війни працювали високоосвічені люди, які мали значний досвід праці в державних установах Речі Посполитої, люди, обізнані з пером і мечем.

Існують серйозні підстави вважати, що саме Виговський відіграв одну з провідних ролей у формуванні розвідки та контррозвідки при уряді України. Ще на початку 1649 року дві тисячі розвідників до Польщі висилає з Переяслава полковник Максим Нестеренко (за іншими даними — Стасенко), але пізніше безпосереднє керівництво цими справами переходить до Виговського. Не випадково, агентом саме Виговського був татарський товмач великого візира Сефер Кази-аги, що під час сепаратних польсько-кримських переговорів під Кам'янцем-Подільським у грудні 1653 року передав генеральному писареві відомості про їх зміст. Не випадково, агентом саме Виговського в Стамбулі був серб Микола Маркович, посланий писарем до Туреччини наприкінці 1653 року. Агентом Виговського був і Феодосій Томкевич, грек за походженням, львівський купець і міщанин. Він же брав участь у дипломатичних контактах українського уряду з урядами Речі Посполитої та Швеції (1658). Очевидно, не випадково, що Прокіп Верещака, котрий врешті став на бік Виговського, був братом агента повстанців — секретаря Яна-Казимира Василя Верещаки. 9 вересня 1654 року Виговський сповістив царя, що послав «своего человека для проведывания в землю Мултянскую, Венгерскую, Турскую для всяких вестей подлинных». Дипломат Речі Посполитої доповідав з Чигирина на самому початку 1651 року про те, що через канцелярію Виговського «Хмельницький знає про все, що робиться у Варшаві і має таких, котрі доповідають йому про найменші події». При переговорах з царським послом Л. Лопухіним у Чигирині 17 січня 1656 року

Хмельницький і Виговський казали йому про новини, які «прислали грамотки наши друзья из Польщи». Сам Виговський згадував про своїх друзів з Польщі, Білорусії, а також Волині й Полісся, котрі інформували його й уряд України про плани польської дипломатії, про наміри султана, кримського хана, молдавського господаря та ін. Агенти повстанців активно діяли у Львові, Кам'янці-Подільському, Перемишлі, Кракові, Варшаві, Відні, Брно та інших містах, співпрацювали з шведськими й трансільванськими розвідниками на території Речі Посполитої, Чехії, Моравії, Сілезії, Австрії, країнах Балканського півострова. Мережа української розвідки при королівському дворі у Варшаві була настільки міцною, що навіть через 25 років лунали скарги на те, що козаки (вже в часи Петра Дорошенка) знають про всі замисли короля; вносилися пропозиції «добре пошукати» серед тих українців, котрі входили до оточення короля Яна III Собеського.

Певне ж, без Виговського не освячувалися найважливіші й найпотаємніші справи Української держави. Можна навести приклад з самозванцем Тимофієм Анкудіновим, який з'явився в Україні якраз під час погіршення російсько-українських стосунків у 1650 році. Саме Виговський дав дозвіл російському послу на зустріч з самозванцем (16 жовтня 1650 р.). Поява чергового самозванця в Україні викликала значну стривоженість у Москві, оскільки російський уряд добре пам'ятав про «Смутное время» і тому йому довелося вести прихильнішу лінію по відношенню до України. Однак Виговський не був би Виговським, якби навіть з цього (справді важливого) епізоду не виніс якоїсь користі. Він таємно пообіцяв російському послу видати в майбутньому самозванця і одразу ж в очах царського уряду став куди миліший Москві, ніж Хмельницький. Цю партію Виговський грав майже до смерті гетьмана. Вже 29 грудня 1650 року російський купець-агент Ф. Гуреєв під час ярмарки в Корсуні запросив Виговського та паволоцького війта Івана (Поповича — ? — *Ю. М.*) до себе на обід. Саме тоді Виговський висловив гостре невдоволення з приводу того, що секретні послання Хмельницького до Олексія Михайловича опинилися у Варшаві. В подальшому налагоджуються секретні зв'язки між Виговським та путивльськими воєводами С. Прозоровським, а потім з Ф. Хілковим. Відомі навіть імена російських агентів-гінців, котрі формувалися головним чином з путивльських торговельних людей, наприклад, К. Тишкин, С. Катіржний, М. Антонов, В. Бураго (В. Бурий),

П. Зеркальников, Д. Литвинов, С. Масальський, П. Привалов, Р. Федоров, Й. Шамирін, С. Яцин та ін. З ними Виговський передавав таємні листи, усно й письмово сповіщав царський уряд про дипломатичні й військові заходи Речі Посполитої, події на фронті тощо. Так, збереглися два «вістові листи», написані Виговським у вересні 1651 року до С. Прозоровського, в яких сповіщалося про переговори з Річчю Посполитою та про таємне посольство кримського хана до Яна-Казимира. Російським послам В. Унковському та А. Ардаб'єву на їхнє прохання Виговський віддав копії листів Яна-Казимира до Мартина Калиновського, листа Іслам-Гірея III до Хмельницького і навіть оригінальне послання тому ж В. Лупу. Водночас Виговський уважно пильнував дії російських дипломатів та агентів. Коли один з воєводських агентів впився і вибовкав деякі секретні речі, про це одразу ж стало відомо Виговському і невдаху-агента заарештували й доставили генеральному писареві. Останній, щоправда, обмежився суворим попередженням. Зв'язки з Виговським царський уряд ціиував дуже високо, навіть посилав писарю додаткові подарунки, які мали передаватися послами таємно. Коли ж Прозоровського замінив на посаді путивльського воєводи Хілков, то останньому царською грамотою наказувалося продовжити листування з Виговським — «тайно и без имен». До самої смерті Хмельницького в царського уряду не виникало сумнівів щодо прихильності до нього Виговського. В цьому ж запевняли й посланці Виговського (І. Мануйлов, В. Данилов), за думкою яких гетьман нібито не відав про посилку писарем «вістових листів» до Москви. Сам Виговський, особливо на завершальному етапі Визвольної війни, енергійно працював з гетьманом на полі зміцнення російсько-українського союзу. До того ж писар запевняв царських представників у тому, що на випадок невдачі в боротьбі з Річчю Посполитою він разом з батьком, братами та «лутчими людьми» Війська Запорозького перейде жити в Московську державу.

Чи й справді Виговський діяв таємно від гетьмана, чи й справді він був більшим прихильником союзу з Росією, ніж гетьман? На це питання треба дати негативну відповідь, навіть не враховуючи зовнішньо-політичної діяльності Виговського-гетьмана. Важливим аргументом на користь нашої думки є той факт, що й уряд Речі Посполитої трактував Виговського як прихильнішу до себе людину, ніж Хмельницький. В анонімному листі одного з представників панівних кіл Речі Посполитої містилася порада яко-

мусь шляхтичу щодо повернення останньому маетностей на визволених територіях України. Адресату рекомендувалося звертатися не до Хмельницького, а до Виговського, як більш прихильного до поляків. Цікаво, що ряд джерел свідчить про те, що саме Виговський зм'якшував позицію Хмельницького на переговорах з дипломатами Речі Посполитої, залагоджував конфлікти, обіцяв польським послам вплинути на гетьмана, і дійсно впливав... А вплив у генерального писаря був неабиякий. Не випадково польська агентура доносила: «Виговський керує геть усім і сам без Хмельницького відправляє послів». Посиленню впливу Виговського сприяв і шлюб його молодшого брата Данила з дочкою Богдана Хмельницького — Катериною. Зазначимо, що і трансільванський князь Д'єрдь II Ракоці вважав Виговського прихильним до себе і пропонував генеральному писареві високу посаду в Трансільванії, обіцяючи щедро винагородити його і надати у власність великі міста.

З неабиякою долею правдоподібності можна припустити, що колись джерела відкриють нібито більшу, ніж у Хмельницького, прихильність Виговського до Османської імперії, Кримського ханства тощо. На наш погляд, не треба шукати (принаймні, для періоду Визвольної війни) якихось реальних розходжень у зовнішньо-політичному курсі генерального писаря та гетьмана. Тут можна побачити лише своєрідну політичну лінію, котра в загальних рисах була узгоджена з гетьманом, дипломатичний талант якого перевищував талант Виговського. У ході переговорів Виговському відводилася роль буфера, провідника м'якішої і поступливішої лінії, що справляло відповідне враження на іноземних дипломатів. Такий «імідж» Виговського дозволяв краще пізнати наміри протилежної сторони, навіть виявити її агентурні зв'язки і, що найголовніше, створював додаткові можливості для дипломатичного маневру. На всьому протязі гетьманату Хмельницького не можна побачити серйозних розходжень між гетьманом і генеральним писарем. Останній мав рацію, коли заявляв російським послам — «крымский царь, и колга, и иорадим, и мурзы, и хто у них есть владетели, меня слушают. Ведомо им, что за помочью Божию я в Войску Запорожском владетель во всех делах, а гетман де, и полковники, и все Запорожское Войско меня слушают и почитают. А то де вы и сами видите, что гетман и лутчие люди Войска Запорожского мне верят во всем».

Російський посол О. Мисков писав пізніше (листопад 1656 р.), що його з листом до Хмельницького не допустили,

а Виговський «лист рванул из рук сердитым обычаем». Коли гетьман був хворий, особливо в останній рік життя, то Виговський сам вів переговори з найповажнішими посольствами, про що свідчить зокрема донесення Ф. Бутурліна та В. Михайлова від 14 червня 1657 р.

Лише одного разу мав місце конфлікт, який за всієї невизначеності його характеру, виразно засвідчив — хто є людиною № 1 у Війську Запорозькому. У 1653 році слуги й челядь Виговського зачепили гетьманських слуг, а Виговський про це не знав «за недосугами своими». Після цього ж стався конфлікт між Данилом Виговським і переяславським полковником Павлом Тетерею. Козацька рада визнала винним Данила Виговського й засудила його до смертної кари. Лише заступництво генерального писаря, який упрохав гетьмана змилуватися, врятувало життя Данилу. І в цей же час слуга Виговського Ян Желдуновський побив гетьманських челядників, через що Хмельницький звелів стратити і самого генерального писаря. Від цього наміру гетьмана відмовили полковники та «все ратные люди». Гетьманський гнів був, як завжди, недовгим, і на запитання російських послів А. Матвеєва та І. Фоміна С. Мужиловський відповів: «Писарь де Иван Выговский у гетмана попрежнему и дел никаких у него, писаря, не отнял». Цей єдиний випадок непорозуміння гетьмана із генеральним писарем виглядає все ж малозначущим на тлі тих гострих, навіть збройних конфліктів, що виникали в різний час у Богдана Хмельницького, скажімо, з Максимом Кривоносом, його сином (Кривоносенком), Данилом Нечаєм, Стефаном Подобайлом, Матвієм Гладким, Лук'яном Мозирою, Филоном Джеджелієм і навіть з власним сином — Тимошем Хмельницьким.

Звичайно, не можна стверджувати й повну тотожність політичних позицій гетьмана і генерального писаря в роки Визвольної війни. Тоді в уряді Української держави більш-менш чітко визначився поділ на три політичні угрупування: центр, радикальний та поміркований напрями.

Головним представником центру був сам Богдан-гетьман; на чолі радикалів, які у своїй програмі найпослідовніше виражали інтереси повстанських низів, стояли М. Кривоніс, потім Д. Нечай, М. Гладкий, Л. Мозиря, С. Подобайло. Нарешті репрезентантами поміркованих, котрі відбивали інтереси насамперед повстанської верхівки, були полковники М. Громика, Г. Гуляницький, Г. Лісницький, генеральний суддя С. Зарудний, генеральний

обозний Т. Носач та ін. В діяльності цієї течії простежується лінія компромісу з Річчю Посполитою. В часи гетьманату Богдана Хмельницького Виговський поділяв центристські позиції гетьмана, що, до речі, давало можливість зміцнити єдиний фронт боротьби проти магнатсько-шляхетської Речі Посполитої, цементуючи блок правих і лівих сил. Лише в останні роки життя Хмельницького (після Переяславської ради) Виговський зблизився з поміркованими, що сприяло його обранню гетьманом, але водночас звузило соціальну базу гетьманату. Останнє мало фатальні наслідки, не вповні передбачені Виговським на відміну від його попередника.

Військово-дипломатична діяльність Виговського в роки Визвольної війни реконструюється із значними прогалинами. Очевидно, він супроводжував гетьмана в його переможному поході 1648 року під Пилявці, Львів і Замостя. 17 листопада 1648 року Хмельницький вислав з-під Замостя посольство до трансільванського князя Д'єрдя I Ракоці та канцлера й головнокомандуючого трансільванських військ Яноша Кемені в справі союзу проти Речі Посполитої і підтримки кандидатури Д'єрдя I на польський трон. Це посольство складалося з Івана Виговського і його товариша («нашого нотаря», тобто писаря), можливо, Івана Креховецького. Наступного року Виговський, очевидно, брав участь у переможному поході повстанської армії під Збараж та Зборів. Хоч безпосередні переговори з представниками уряду Речі Посполитої і самим королем вів Богдан Хмельницький, не можна виключати й участі Виговського в розробці проекту мирної угоди. 1650 року генеральний писар бере участь у молдавському поході Хмельницького, під час якого досягнуто згоди молдавського господаря Василя Лупу на шлюб його дочки Розанди з Тимошем Хмельницьким. Вже 23 жовтня гетьман і генеральний писар зустрічали в Чигирині молдавських послів: сучавського митрополита і Чоголі Спатару, ближнього боярина господаря, і вели переговори щодо майбутнього шлюбу гетьманича.

Наступного року Виговський узяв участь у берестецькому поході. У вирішальний момент затяжної битви (30 червня 1651 р.) хан Іслам-Гірей III зрадив українських повстанців і втік з поля битви із всією ордою, зазнавши перед тим відчутних утрат. Пізніше київський полковник часів гетьманату Івана Брюховецького Василь Дворецький звинуватив Виговського в тому, що писар поширив серед ординців провокаційного листа, в якому українські козаки

закликали до спільного з поляками удару по орді («А Выговский, собака, много листов межи орды вкинул, мовячи: «Биймо татар из обох сторон: тепер час маємо». И за его шалвірством мусіли козаки гарматы там покинут, а легко самы утікат под Білую Церков».

Ця інформація — відвертий наклеп політичного противника Виговського. Про такого листа не згадує жодне джерело і навіть сам хан не посилався на такий зручний для нього привід виправдатися, а вказував на зовсім інші причини ганебної втечі: якісь заворушення в орді та міжусобні конфлікти.

Богдан Хмельницький намагався зупинити орду, але і його самого затримав хан. Затримати втікачів спробував Виговський, але і йому це не вдалося. Тоді генеральний писар примчав до козацького табору і передав старшині наказ гетьмана сипати вали й готуватися до оборони, а сам кинувся навздогін за ханом, щоб умовити того визволити гетьмана і повернути орду на поле битви. Іслам-Гірей спочатку погодився і навіть запросив Хмельницького й Виговського до свого намету, але в цей час йому принесли повідомлення (як пізніше виявилося недостовірне) про наближення королівського війська. Це викликало переполох в орді, й хан з усім військом продовжив втечу на протязі всієї ночі. На світанку Виговський умовив хана дати йому хоча б десять тисяч війська для деблокади повстанського табору. Хан погодився дати навіть удвічі більше, під командою чотирьох мурз, але після початку зворотного маршу (Хмельницький залишився у хана під арештом як закладник), ординці змінили свій намір і повернули назад. З Виговським залишилися лише троє козаків та двоє татар. Генеральний писар був змушений відмовитися від спроби пробитися до обложеного війська, однак не втратив сили духу й рушив до Паволочі. Приблизно в цей час обложені під Берестечком повстанці мужньо боронилися, чекаючи на повернення гетьмана з підмогою. Одночасно вони зав'язали переговори, щоб виграти час. Характерно, що король та уряд Речі Посполитої домагалися неодмінної видачі Хмельницького та Виговського, як головних керівників повстанців (король не знав про відсутність у таборі гетьмана й генерального писаря).

У Паволочі Виговський зібрав нове військо і розгромив десятитисячну орду, яка поверталася з України до Криму, обтяжена ясиром. Унаслідок трьох битв (під Паволоччю, Чудновим та на Уманському шляху) козаки Виговського

знищили понад вісім тисяч ординців і відбили весь ясир. З полоненими татарами і ногайцями Виговський послав вість до хана про свій успіх, вимагаючи звільнення гетьмана. У разі відмови Виговський погрожував погромом ординців на переправах. Ця погроза викликала сподіваний ефект. Мурзи почали нарікати на порушення ханом угоди з Хмельницьким, тиснути на Іслам-Гірея III і той мусив ще раз змінити зовнішньополітичний курс. Гетьмана було відпущено і з почестями проведено до Паволочі. Тут же він разом із генеральним писарем, полковником І. Богуном та іншими заходився формувати нове військо для відсічі карателям, які після перемоги під Берестечком сунули в Наддніпрянську Україну. У цей складний і тяжкий час Виговський виявив себе енергійним, мужнім і досвідченим полководцем та організатором.

З визволенням гетьмана Виговський особливу увагу приділяє своїм основним обов'язкам як керівника дипломатичної служби. Невдовзі гетьман і генеральний писар уже приймали в Корсуні російського посла Г. Богданова та посланців Іслам-Гірея III. Характерно, що саме в цей момент Виговський наполегливо переконував царського посла в необхідності допомоги українським повстанцям та встановленням союзу України і Росії, вказував на вигідність такого союзу для Росії, пропонував свої послуги в складанні відповідного договору. Як відомо, царський уряд з ряду причин (побоювання спалаху нової селянської війни в Росії, тяжкої війни з Річчю Посполитою в момент після поразки повстанців, зовнішньополітичних ускладнень та ін.) не поспішав давати остаточну відповідь на листи українського уряду і навіть пригальмував рух у напрямку зближення з Україною. Виговський тоді вказував послу на можливі негативні наслідки для Росії нерішучого курсу її уряду: після перемоги над Україною війська Речі Посполитої та Кримського ханства з усією силою вдарять на Москву, а козакам, якщо не буде нині дано підтримки, прийдеться теж взяти участь у цьому поході. Майже одночасно (27.VII. 1651 р.) у Корсуні Хмельницький та Виговський зустрічали назаретського митрополита Гавриїла. 28 липня Гавриїл продовжив свій шлях до Москви, захопивши з собою листи Хмельницького до царя і лист Виговського до керівника Посольського приказу дяка М. Волошенінова. Генеральний писар винагородив тоді митрополита, давши йому коня і грошей (50 «ефимков левковых»). У вересні 1651 року Виговський запевняв російського представника І. Юденкова в тому, що Хмель-

ницький відмовився перейти у підданство султана як пропонувалося турецьким послом Османом-чаушем.

У цей же час точилися жорстокі бої під Білою Церквою, в ході яких повстанцям вдалося зупинити ворожу навалу. Розпочалися довготривалі мирні переговори, які чергувалися з тяжкими боями. Врешті справа дійшла до порозуміння на умовах значно тяжчих від Зборівських. Вість про це викликала гостре невдоволення рядового козацтва. 19 вересня до білоцерківського замку прибули для остаточного замирення дипломати Речі Посполитої (смоленський воєвода Юрій Глебович та литовський стольник). За їхніми словами, записаними потім А. М'ясківським, королівським секретарем, побачивши так невчасно прибулих послів, Виговський аж за голову схопився і сказав: «Чи ви здуріли, панове, що у вогонь до хлопства прийшли, і ми, вас боронячи, погинемо!» І все ж, він разом з Хмельницьким гідно прийняв послів, поклявшися, що оборонить їх («хіба що по трупах наших чернь до вас прийде і татари»). Це свідчення зберігається у відділі рукописів Бібліотеки Польської Академії наук у Кракові.

І справді, коли частина рядових козаків прорвалася до білоцерківського замку, прагнучи вбити послів, останніх рішуче оборонили Хмельницький, Виговський і деякі полковники. За свідченням того ж М'ясківського посли Речі Посполитої визнали: «Якби не він сам (Хмельницький — *Ю. М.*), не Виговський, Хмелецький, Гладкий, Богун, Громика, полковники, то були б погинули. Хмельницький і Виговський, і вся старшина щиро прагнули миру». Виступ рядового козацтва виявив однак значний вплив на короля і уряд Речі Посполитої, й умови миру були змінені на користь повстанців. Так, чисельність реєстру Війська Запорозького підіймалася до двадцяти тисяч проти умовлених спочатку десяти.

Визначну роль у мирних переговорах, що засвідчують джерела, відіграв Виговський. Так, коли дипломат Речі Посполитої Маховський вимагав від Хмельницького розірвати союз з ханом, то дістав категоричну відмову. Після цього розгорілася тригодинна дискусія і «врешті вірний Ахат Хмельницького, прив'язаний до нього, як син до батька, Виговський, довів йому необхідність прийняття умов, поданих поляками щодо розгрому татар».

Не випадково, що Білоцерківський договір, укладений 28 вересня 1651 року, першим після Хмельницького підписав Виговський. Цей договір був вимушеним, оскільки диктувався тяжким становищем України після поразок під

Берестечком, Ріпками та окупації Києва Радзивіллом. Ось чому його було укладено на значно гірших умовах, ніж свого часу Зборівський мир.

Наступний — 1652 рік — приніс Україні сподіваний реванш за поразку під Берестечком — перемогу під Батогом (2 червня 1652 р.). У цій битві поруч з Хмельницьким брав участь і Виговський. Після перемоги стало реальним завершення справи з династичним шлюбом гетьманича і встановлення українсько-молдавського союзу. Тимоша Хмельницького супроводжував трьохтисячний загін «сватів», на чолі яких стояли Іван Виговський, Тиміш Носач і Павло Тетеря. Форсувавши Прут, загін заночував у Бельцях, а 29 серпня 1652 року в'їхав до Ясс. Як зазначив сучасник, «полковники були на добрих конях, всі в польських шатах». Саме Виговському випало винести основний тягар переговорів і пом'якшити напруженість, яка виникла на початку переговорів. 6 вересня Тиміш Хмельницький і Розанда Лупу вирушили у зворотний шлях. У цей же день Виговський відправив свого листа з повідомленням про шлюб головнокомандуючому трансільванськими військами Я. Кемені, в дусі запланованого Хмельницьким потужного союзу України з подунайськими князівствами. Того ж року він здійснює ряд енергійних заходів по підготовці союзу з Росією. Ще на початку 1652 року гетьман і генеральний писар у глибокій таємниці відправили до Москви наказного полтавського полковника Івана Іскру. У 1653 році Виговський проводить активне листування з царським урядом, московським патріархом Никоном, приймає посольства Р. М. Стрешньова та М. Бредихіна, А. С. Матвеєва та І. Фоміна, В. В. Бутурліна. Встановлення союзу з Росією було надзвичайно складною справою, яка викликала не лише зовнішньополітичні, а й внутрішні комплікації, що передбачалося певною мірою гетьманом та генеральним писарем. Не випадково, у Миргороді, що стояв значно далі від кордонів з Польщею, ніж Чигирин, почали зводити два будинки для Хмельницького і Виговського, причому будинок для останнього зводився на передмісті. Саме тут після Переяславської ради жили дружина і невістка Богдана Хмельницького (Ганна Золотаренко та Розанда Лупу), а також дружина Виговського (Олена Стеткевич) із своїми сім'ями.

Одночасно з посиленням дипломатичних зв'язків з Росією Хмельницький здійснив чергову спробу розгромити Річ Посполиту з допомогою кримського хана. Наприкінці 1653 року внаслідок рішучих дій української та кримської

армій королівське військо на чолі з самим Яном-Казимиром було оточене під Жванцем. Відрізані від своїх баз карателі все гостріше відчували брак провіанту та фуражу, боєприпасів. У їхньому війську розпочалася пошесть. Але від неминучого розгрому королівську армію врятувала чергова (вже третя) зрада Іслам-Гірея III, який порушив свої союзницькі зобов'язання і розпочав сепаратні переговори з польськими дипломатами під Кам'янцем-Подільським. Українська дипломатія спробувала запобігти цьому. Під Кам'янець-Подільський вирушив Виговський на чолі шеститисячного козацького загону. Поруч з генеральним писарем знаходилися генеральний суддя С. Зарудний, полковники І. Богун (вінницький), Г. Гуляницький (корсунський), Г. Лісницький (миргородський). Деякі інші джерела подають у складі посольства і полтавського полковника М. Пушкаря, а також кропив'янського полковника Ф. Джеджелія. Тривалий час кримська сторона ухилялася від переговорів з участю українських дипломатів, але нарешті останні свого добилися. Тристоронні переговори (І. Виговський — Сефер Кази-ага — коронний канцлер С. Корицинський) мали наслідком відновлення представниками Речі Посполитої Зборівського миру, але надії повстанців на розгром королівської армії і визволення з-під гніту Речі Посполитої всіх українських земель були остаточно розвіяні.

Завершивши переговори, Виговський негайно повернув свій загін назад, оскільки існувала реальна загроза провокаційного нападу. Пізніше під Гусятином шляхи української та кримської армій остаточно розминулися.

Після повернення до Чигирина Богдан Хмельницький та Іван Виговський розпочали вирішальний тур дипломатичних зносин з російським урядом. З Москви в Україну вирушило велике посольство на чолі з боярином В. Бутурліним — видатним політичним діячем Росії XVII ст. Воно поспішало до Переяслава, де скликалася рада щодо укладення союзу України з Росією. В Переяслав з'їхалося чимало козацької старшини і навіть дружини Хмельницького та Виговського.

10 січня 1654 року Бутурлін прибув до Переяслава, де його зустрічав переяславський полковник Павло Тетеря. Надвечір 16 січня в день Богоявлення приїхав Богдан Хмельницький, а наступного дня — Іван Виговський. Надвечір 17 січня до будинку, де стояв Бутурлін, прибули Хмельницький, Виговський і Тетеря й розпочали переговори про українсько-російський союз. 18 січня відбулася

таємна старшинська рада відносно цього союзу, а після неї скликано велику раду, яка також дала згоду на союз. Бутурлін не був присутнім на цій раді, а відомості про її перебіг занотував у своєму статейному списку зі слів Виговського. Після Переяславської ради Хмельницький, Виговський і Тетеря прибули до Бутурліна й офіційно повідомили його про рішення ради. Російський посол передав тоді гетьману царську грамоту, яку зачитав присутнім Виговський. Тоді ж і виникла криза в переговорах, викликана відмовою Бутурліна вчинити від царського імені взаємну присягу, яка б гарантувала (принаймні формально) збереження «прав і вольностей» станів України, по суті їхній статус-кво.

Навіть коли Бутурлін був уже в церкві, йому довелося довго чекати результатів чергової старшинської ради. Врешті, до церкви прибули Виговський і Тетеря і поставили знову вимогу присягати від царського імені. Цей тривалий диспут закінчився безрезультатно, і рада продовжилася. Нарешті в церкві з'явилися Хмельницький, Виговський у супроводі полковників. Першими присягнули царю гетьман та генеральний писар, за ними Тетеря, Джеджелій та інші присутні полковники.

Одностороння присяга царю при невизначеності умов договору була серйозним політичним прорахунком Хмельницького та Виговського і мала тяжкі наслідки...

Після присяги в церкві присутньої у Переяславі козацької старшини продовжилися переговори про умови союзу України з Росією (18, 20, 22 січня). Їх проводили Виговський, Тетеря, Зарудний, Лісницький та деякі інші полковники. Саме тоді Виговський пообіцяв привернути до цього союзу і Білорусію. Зокрема, він вказував на прихильну цьому союзу білоруську шляхту в Могилеві (Кость Поклонський). 22 січня у переговорах взяв участь і Хмельницький, який пообіцяв вжити заходів для привернення до союзу і Кримського ханства разом з ногайськими ордами. Тоді ж мова знову зайшла про гарантії царем «прав і вольностей», інакше нема чого їхати до Москви і «людем в городех будет в сумненье». Бутурлін ще раз запевнив представників українського уряду в щирості намірів царя. Коли переговори щодо головного питання в загальних рисах завершилися, Виговський не проминув нагоди поклопотатися про підтвердження свого права на володіння рядом маєтностей. Пізніше до Москви вирушив Данило Виговський, котрий привіз царські жалувані грамоти на ряд маєтностей всьому роду Виговських. Зокрема, за генераль-

ним писарем закріплювався Остер, Козелець, Ромни, Трипілля, Стайки і ряд сіл, за Данилом Виговським — Прилуки і т. д. 23 січня гетьман і писар урочисто провели посольство Бутурліна з Чигирина. Наступний місяць минув у підготовці не лише до війни з Річчю Посполитою, а й спорядження українського посольства до Москви. Це відоме посольство очолювали генеральний суддя С. Зарудний і переяславський полковник П. Тетеря. Дещо пізніше було відправлено ще одне посольство, котре очолював полковник Филон Гаркуша. Є всі підстави вважати, що Виговський взяв активну участь у розробці пакету пропозицій українського уряду щодо союзу з Росією. Переговори представників міщанського й козацького станів відбулися у березні-квітні, а православного духовенства — у вересні. Договір 1654 року, на основі якого відбулося об'єднання України і Росії у своєрідну конфедерацію, був у цілому рівноправним, взаємовигідним і відкривав (за умови дотримання) важливі перспективи для розвитку обох країн, але водночас був незавершеним *, недосконалим і короткотривалим (остаточно він втратив силу після підписання Юрієм Хмельницьким Переяславського договору 1659 року).

1654 рік проминув під знаком надзвичайно інтенсивних російсько-українських зв'язків, у ході яких поступово викристалізовувалися форми конфедерації.

Важливий на порядку денному момент: завершувалася підготовка до спільного виступу проти Речі Посполитої. Головну роль відіграли тоді переговори Б. Хмельницького та І. Виговського (з участю Г. Лісницького, Д. Виговського, С. Зарудного та ін.) в Чигирині з російськими послами Полтєвим (4—7 березня 1654 р.), Т. Перфільєвим (15—17 червня), П. Протасьєвим (5 серпня), а в Межирічах під Росавою з Г. Старковим (20—21 червня), а також інтенсивне листування між Чигирином та Москвою. Певне загострення в переговори внесло несподівано швидке укладання реєстру в шістдесят тисяч чоловік. Хмельницький же і Виговський, чудово розуміючи, яке вибухне полум'я при цьому, адже кількість повстанського війська сягала двохсот-трьохсот тисяч, відмовлялися це зробити. Коли ж

---

* Мова може йти лише про визволені землі України — Гетьманщину, яка тоді охоплювала Лівобережжу і частину Правобережної України. Практично повної згоди досягли міщани, значною мірою козаки та українська православна шляхта. Українська православна церква відмовилася визнавати зверхність над київським митрополитом московського патріарха, і переговори між духовенством були припинені. Селянство взагалі не розглядалося як правомочний суб'єкт.

Зарудний спробував піти на поступки і для початку взяти гроші для реєстровців із царського скарбу, то Лісницький з гнівом заперечив: «Хочете того, щоб нас, полковників, козаки повбивали? Ти ж знаєш, які у нас люди свавільні, подумають, що ми взяли гроші собі».

У 1654 році український уряд повинен був узяти на себе весь тягар тиску Кримського ханства, котре відверто вороже зустріло звістку про рішення Переяславської ради. До Чигирина прибув ханський посол Алкас Кегіто, який скаржився на те, що козакам «золото й срібло очі засліпили» і вони уклали союз з Росією, погрожував війною і т. д. (19 травня). Хмельницький і Виговський відкинули ультимативні вимоги Криму і в свою чергу запропонували ханству приєднатися до російсько-українського союзу проти Речі Посполитої. За це вони обіцяли стримувати запорожців, допомогти хану в його війні на Північному Кавказі, дозволити ордам кочувати в Південній Україні. Якщо ж Крим відмовиться, сказали Хмельницький і Виговський, то «не будете ходити в добрих сукнях, а будете ходити в кожухах по-старому». Не забули гетьман і генеральний писар нагадати послу про славетного Михайла Дорошенка, який з сорока тисячами козаків «весь Крим виходив і ви нічого не могли йому заподіяти», виразно натякаючи на можливість нового спустошливого походу на Крим. Переговори з Алкасом Кегіто, посольство С. Савича, а потім М. Богаченка та Л. Пухальського до Бахчисараю, хоч і не привернули кримського хана на бік союзників, зате дозволили виграти час. Кампанія 1654 року фактично завершилася Дрижипільською битвою (між Охматовим і Ставищами) 19—22 січня 1655 року. Тут українська армія під командуванням Хмельницького та російська армія під командуванням Бутурліна та Шереметєва взяли гору над об'єднаними військами Речі Посполитої і Кримського ханства. На чолі української армії поруч з Богданом Хмельницьким стояв Іван Виговський. Головні події розгорнулися ж після весняного бездоріжжя. Вирушивши в похід з-під Білої Церкви, українська армія Хмельницького разом з корпусом російської армії Бутурліна підійшла до Кам'янця-Подільського і обложила Львів. 29 вересня 1655 року союзники розгромили війська Речі Посполитої під Городком, що забезпечило визволення Західної України. Облога Львова тривала з 26 вересня по 10 листопада. Хмельницький ухилявся від кровопролитного штурму міста, що завдало б тяжких втрат як його війську, так і українській людності Львова, і вступив з магістратом у

переговори. Збереглося чотирнадцять листів гетьмана, дев'ять — Виговського і три листи генерального обозного Носача, написаних під час облоги Львова, в них, головним чином, ішлося про капітуляцію (пізніше царський уряд дорікав Хмельницькому, що він не штурмував Львів та люблінський замок). Саме тоді в ставці Хмельницького за його особистою участю, а також Івана та Данила Виговських, Зарудного, Лісницького, Тетері, Носача проводилися переговори з представниками львівського магістрату, серед яких був і відомий мемуарист С. Кушевич. Зі слів останнього львівський студент Божецький відзначив у своєму щоденнику важливу роль Виговського-дипломата, вказавши і на деякі риси характеру Виговського. Коли 7 жовтня на відмову послів капітулювати Хмельницький реагував досить спокійно, то Виговський виголосив цілу промову «з великою фурією, щоразу б'ючи рукою по столу», сказавши, зокрема, й таке: «Доки козацька шабля засягла, там і козацька влада мусить бути». На примирливу відповідь Кушевича він сердито кинув: «Тут не жарти!». Досить активним на переговорах був і Тетеря, який на закид польського посла Я. Хоменецького відповів: «Військо Запорозьке не віддавалося царю в рабство! Йшлося за нашу свободу, за війну проти ляхів!». Врешті, взявши великий викуп зі Львова, Хмельницький припинив облогу. Його армія однак не втрачала даремно часу, а звільнила між тим Белз, Ярослав, взяла Ленчно, Парчев, Томашів, дійшла до берегів Сяна й Вісли. Наказний гетьман Данило Виговський узяв навіть Люблін, за винятком міського замку.

19—22 жовтня 1656 року російсько-українські війська розгромили ординців під Озерною, внаслідок чого кримський хан не наважувався втручатися в українські справи аж до 1658 року. Але в період найбільших успіхів російських та українських військ проти Речі Посполитої (визволення Білорусії, Західної України, взяття Вільнюса, облога Риги) царський уряд зробив злочинний прорахунок у зовнішній політиці, що в подальшому також вдарило по Росії, не кажучи вже про Україну та Білорусію. Були припинені військові дії проти Польщі та Литви, а потім оголошено війну Швеції, що дало змогу Речі Посполитій зміцнитися і в подальшому перейти в контрнаступ на сході, звело нанівець результати російсько-українського походу 1654—1655 років. Українські представники не були навіть допущені до наметів, де велися переговори російських та польських дипломатів у Вільнюсі, їх навіть не

повідомили про умови встановленого перемир'я. Це було першим грубим порушенням договору 1654 року, і викликало закономірну тривогу й гостре невдоволення уряду України. Російський посол в Україні Бутурлін писав зі слів Остапа Виговського про тяжке враження, яке зробила в Чигирині вістка про Віленське перемир'я. У Чигирині тоді було скликано раду (12 жовтня 1656 р.), яка одностайно прийняла рішення, скріплене присягою: «Будет кто на них наступать и им всем заодно противу того стоять». Грунтовнішу інформацію добули Ф. Бутурлін та В. Михайлов під час обіду з Остапом, Данилом і Костянтином Виговськими у Гоголеві (2 червня 1657 р.): прибувши до Чигирина, українські посли впали до ніг Хмельницького і з сльозами на очах повідомили про інцидент у Вільнюсі, про те, що царський уряд нібито мириться з польським на умовах Поляновського договору 1634 р., тобто залишаючи Україну під Польщею. Тоді гетьман схопився «як навіжений, що розуму збувся та крикнув: «Не журіться, діти! Я знаю, що робити! Треба одступити нам од руки царської і підемо туди, де нам Всевишній бути скаже...». Тоді саме Виговський, так принаймні свідчили його родичі, насилу втримав гетьмана від свого наміру, умовивши його почекати перевіреної інформації про умови Віленського перемир'я. До розриву союзу з Росією справа не дійшла, але гетьман, виразно відчувши справжні наміри царського уряду, посилив дипломатичну діяльність по зміцненню коаліції проти Речі Посполитої. Така коаліція дала б можливість прискорити визволення західноукраїнських земель, закріпити міжнародний авторитет України як суверенної держави.

Чигирин став одним з найактивніших центрів європейської політики, де безперервно приймались та відправлялись посольства з різних країн (Росія, Річ Посполита, Швеція, Австрійська імперія, Османська імперія, Кримське ханство, Молдавія, Валахія, Трансільванія, Бранденбург та ін.), звідки вирушали нові й нові українські посольства. Чи слід казати, яку роль відігравав тут Іван Виговський! Більше того, в останній рік життя гетьмана, коли він був тяжко хворий, саме Виговський перебрав на себе майже всі нитки державного управління. Про це виразно свідчить, наприклад, посол шведського короля Карла X Густава Г. Лільєнкрона, який вів переговори з Виговським 12 червня 1657 року. У своїй діяльності Виговський спирався на ціле гроно видатних українських дипломатів (С. Мужиловський, І. Груша, І. Ковалевський,

Данило Оліверберг та ін.). З початку 1657 року на службу Україні став, покинувши короля Речі Посполитої, видатний політичний діяч Юрій Немирич *, права рука Виговського. В результаті активної дипломатичної діяльності була швидко створена коаліція України з Трансільванією, Швецією та Бранденбургом, причому досягнуто згоди партнерів по коаліції на входження до України всіх західноукраїнських земель навіть по Віслу, а також південної Білорусії. В той час, як царський уряд оголосив війну Швеції (25—27 травня 1656 року), гетьман направив проти Речі Посполитої корпус під командуванням Антона Ждановича, якому допомагали І. Креховецький та, очевидно, Іван Богун з І. Іскрою. Українські козаки брали участь у взятті Варшави, Кракова, Замостя, Ланьцута, Бреста та ін., причому білоруська шляхта Турово-Пінщини (православна й католицька) погодилася прилучитися «на вічні часи» до України. Український посол Г. Гапоненко виряджається до Яна-Казимира, щоб вести переговори про встановлення кордону часів Київської Русі (по «володіння князів руських»). Саме з цього моменту царський уряд втрачає довіру до Виговського. До того ж потекли й перші доноси та «сигнали» з України до Москви, спрямовані проти гетьмана та генерального писаря. Одним з таких «доброхотів» був, наприклад, учитель латинської мови Юрія Хмельницького, чернець Києво-Печерської лаври Іларіон Добродіяшко, який доніс царському послу О. Мискову в листопаді 1656 року, що Хмельницький і Виговський через Віленське перемир'я замислили «неправду» проти царя («от государевой милости отступились гетман да писарь») і нібито хочуть здійснити похід проти Росії разом із військами Швеції, Трансільванії, Молдавії та Кримського ханства. Суперечності між російським та українським урядами посилилися, що яскраво виявилося під час переговорів Богдана Хмельницького та Івана Виговського з російськими послами Ф. Бутурліним та В. Михайловим. Вперше взяв участь в переговорах і Юрій Хмельницький. Гетьман відмовився припинити на вимогу послів зносини з шведським королем Карлом X Густавом, посели-

* Український шляхтич Ю. Немирич був земляком Виговського. Він дістав прекрасну освіту в Голландії, Англії (Оксфорд, Кембридж), Франції (Париж), був істориком і теологом, військовим. Був прихильником аріанства, заснував аріанську академію на Волині, але з переходом до повстанців знову прийняв християнство. Разом з Ю. Немиричем до повстанців перейшов його брат Стефан, відомий військовий діяч.

ти додаткові залоги царських стрільців у Києві. В цей час загострилися відносини між російськими та українськими військами в Білорусії. Однак, доки жив Богдан Хмельницький, йому вдавалося втримати в силі договір 1654 року саме як рівноправний. Але доля відпустила гетьману не дуже довгий вік. Тяжко хворий, він дістав смертельного удару на звістку про самовільний відхід з Польщі корпусу А. Ждановича та про поразку трансільванських військ під Меджибожєм. 6 липня 1657 року Богдан Хмельницький — національний герой України — докінчив, як фіксує в своєму Літописі Самійло Величко, «у Чигирині (так і не докрутивши військової махини війни з поляками) своє великотрудне і великопечальне життя». Смерть гетьмана, якого навіть вороги порівнювали з Одоакром, Спартаком і Скандербегом, була надзвичайно тяжкою втратою для українського народу. Вона неухильно тягла за собою дестабілізацію, посилення боротьби різних політичних угруповань, чим небезуспішно намагалися скористатися сусідні держави. Гостро постала проблема спадкоємця великого Богдана...

Ще за життя сина Тимоша Хмельницький прагнув зробити владу гетьмана спадковою і не змінив свого наміру й після його загибелі. В передачі булави молодшому сину Юрію він вбачав і стабілізаційний фактор, який певною мірою убезпечив би Україну від кривавих міжусобиць. В останній рік життя Богдана його син носив булаву, готував під наглядом Івана Богуна війська на Ташлику для походу, і все частіше іноземні дипломати називали його гетьманом без прикметника «наказний». Але «до булави треба голови», а неповнолітній, малодосвідчений і слабовільний Юрій Хмельницький зовсім не надавався до ролі гетьмана. Власне, він і сам в одному з листів зазначав: «Я молодший літами і слабіший розумом, ніж пан Виговський». Якраз Виговський фактично керував Українською державою в останній рік життя гетьмана, а старий Богдан вбачав у ньому опікуна чи регента при своєму малолітньому синові. Богдан Хмельницький не міг не бачити негативних наслідків спроб узаконити спадковість гетьманської влади, не міг не бачити суперечностей між гетьманом де-юре і гетьманом де-факто, але все ж залишився при своєму намірі. Тим самим і він несе свою долю відповідальності за кризу влади, за небезпечний зародок конфлікту, що з'явився у верхньому ешелоні влади, власне, ще за його життя.

Українська народна дума про смерть Богдана

Хмельницького називає в одному варіанті ймовірним спадкоємцем булави Виговського, а потім Тетерю, а в другому — Ждановича, Лісницького, Джеджелія та Пушкаря, хоча запевняє, що козаки наполягали на обранні Юрія Хмельницького. Іноземні джерела вказують на те, що в середовищі козацької старшини склалося три угрупування, які хотіли бачити гетьманом України відповідно Івана Виговського, Юрія Хмельницького та «генерал-лейтенанта Вдовиченка», очевидно, полковника Лісницького. Між цими угрупуваннями ще за життя Богдана розпочалася боротьба. Одне джерело, щоправда, вороже Виговському, зазначає, що Виговський та Лісницький відмовилися слухати Юрася Хмельницького, за що Богдан наказав стратити миргородського полковника (але не вчинив цього), а Виговського протримав цілу добу закутим у кайдани. Очевидно, не був далеким від істини й шведський посол Г. Веллінг, коли писав: «Виговський умисно затримує рішення справ, чекаючи смерті гетьмана, яка має статися от-от, щоб потім легше задовільнити своє честолюбство, здійснити свої замисли».

Одразу ж по смерті Хмельницького відбулася (за даними деяких джерел) секретна нарада в Суботові за участю І. Виговського, Г. Лісницького, М. Пушкаря, Г. Гуляницького та «ірклїівського полковника», очевидно, Матвія Папкевича. Вона нібито прийняла рішення про те, що Виговський має бути гетьманом тимчасово (за деякими даними на три роки), поки Юрась Хмельницький досягне повноліття. Декілька польських шляхтичів, яких випустив на волю по смерті Богдана Хмельницького Виговський, принесли важливе повідомлення, згідно якого «Хмельницький помер... після від'їзду луцького владики. Того ж дня з'їхалися до Києва, до митрополита (С. Косова — *Ю. М.*) всі полковники, де тихо радилися з митрополитом кілька днів, а потім відбули в Чигирин до Виговського, який, сподівалися, стане гетьманом». Можливо, відбулася ще одна старшинська рада (в Чигирині, на гетьманському дворі Б. Хмельницького), де гетьманом було обрано Івана Виговського. Як там було, але Виговський справді титулувався певний час лише як «чигиринський гетьман», про що свідчить знайдений нами його універсал, даний Лазару Барановичу, чернігівському архієпископу. Пізніше — 21 жовтня 1657 року — була скликана генеральна козацька рада в Корсуні, яка обрала Виговського повноправним гетьманом. Щоправда, на цій раді не були присутні представники Запорозької Січі, що дало привід опозиції по-

ставити під сумнів правомірність обрання Виговського гетьманом. Довелося скликати ще одну раду, яка остаточно поставила крапки над «і». Треба сказати, ця історія негативно вплинула на авторитет нового гетьмана, якому випало пожинати плоди невдалого вирішення Богданом Хмельницьким питання про свого спадкоємця. Щоправда, і сам Виговський не виявив гнучкості й такту в цій надзвичайно складній ситуації. Необдумано він викопав у Гадячі скарби Богдана Хмельницького, «чим викликав на себе ще більшу ворожнечу Юрія Хмельницького». Цю вороворожнечу амбітного Юрася вигідно використали вороги Виговського, поставивши його в потрібний момент у вожді опозиції. І все ж слід визнати, що по смерті Богдана Хмельницького серйозної альтернативи Виговському не було. На чолі Української держави став досвідчений політик, адміністратор і дипломат, людина особисто хоробра, не позбавлена таланту полководця. До того ж Виговський на момент формального свого обрання фактично керував державою.

Слід пам'ятати, що перехід булави до Виговського припав на дуже складні часи, коли міжнародне і внутрішнє становище України погіршувалося буквально на очах. Розпалася коаліція проти Речі Посполитої (Трансільванія зазнала поразки; Бранденбург добився задоволення своїх вимог; увагу Швеції відволікала війна з Росією та Данією), Річ Посполита й Кримське ханство почали свої приготування до реваншу за поразки минулих літ. Царський уряд перейшов у наступ проти суверенітету України, що видно вже з вимог, які повіз до Чигирина царський посол по смерті Богдана Хмельницького. Царські воєводи розглядали Україну та Білорусію як провінцію Російської держави. Про це неоднозначно свідчить хоч би скарга Івана Нечая царю Олексію Михайловичу (лист від 22 серпня 1657 року з Чаус): царські воєводи «обиды чинят, из домов насильством выгоняют, податей от них как от крестьян хотят, к тому ж хохлы режут и кнутами бьют, грабят». Особливо нарікав Нечай на В. Шереметева, який дозволив чинити напади на козацькі володіння, грабувати їх, вдаватися до насильства. Посилилися небезпідставні чутки про обмеження царем вольностей Війська Запорозького. На внутрішню ситуацію в країні накладали свій відбиток тривала війна, зростаюче посилення позицій української феодальної верхівки, що особливо гостро сприймалося селянством та рядовим козацтвом, посилення суперечностей між прихильниками різних зовнішньо-полі-

тичних орієнтацій, між правобережними та лівобережними полками. Свого часу Богдан Хмельницький в умовах посилення становища феодалів та поступової ліквідації прав, здобутих українським народом у Визвольній війні, намагався затримати панське землеволодіння й захистити селян. Це давало йому змогу не допустити переростання соціальних суперечностей у відкриту соціальну боротьбу. Виговському ж забракло стратегічного мислення, його дії в цьому напрямку були значно слабшими. Це неухильно вело до росту соціальної напруги, дестабілізації, звуження соціальної бази його гетьманату і врешті стало однією з найголовніших причин його кінцевої поразки. Трудящі маси України все частіше звертали свої погляди не до Чигирина, а до Запорозької Січі, яка традиційно вважалася оплотом демократії. Але трагізм ситуації полягає у тому, що Січ — опозиційна сила до магнатсько-шляхетської Речі Посполитої (а потім і до Російської імперії), опинилася в опозиції до своєї дитини — Української держави (Гетьманщини). Перемога Січі в тих умовах, як не парадоксально, оберталася поразкою українського народу, оскільки полегшувала дії чужим монархам. До того ж лідери опозиції не могли дати реальної позитивної програми, принаймні повторити заходи Богдана Хмельницького; їхні гасла були багато в чому демагогічні. Той же Мартин Пушкар (при всіх його заслугах у роки Визвольної війни) ніколи не належав до радикально-демократичного табору і не був однодумцем Максима Кривоноса або Данила Нечая. Важко побачити в його діях щось більше, ніж месництво та амбітні заміри щодо гетьманської булави. До цієї ж булави тяглися також І. Іскра, І. Безпалий та інші лідери опозиції. Щодо Я. Барабаша, то жодне відоме на сьогодні джерело не подає даних про його участь у Визвольній війні 1648—1654 рр. Якщо ж зважити на точку зору ряду вчених, згідно якої Я. Барабаш був сином ренегата І. Барабаша, королівської маріонетки, то постать зачинателя опозиційного руху постає у ще непривабливішому вигляді. Навіть якщо повірити у щирість намірів лідерів опозиції, їхніх антистаршинських гасел, то не можна не зауважити парадоксу. Лідери опозиції шукають підтримки (і знаходять її — !) в царського уряду, в країні якого панувало тоді ще тяжче кріпацтво, ще тяжча експлуатація трудящих мас. Куди завів би цей шлях, якби опозиція взяла гору ще 1658 року, свідчить приклад гетьмана І. Брюховецького, який повторював шлях Я. Барабаша. Його обіцянки виявилися звичайною

соціальною демагогією, а гетьманат приніс значно тяжчі страждання трудящим масам, аніж вони були раніше.

Отже, на Виговському, як на керівнику Української держави, лежить тяжка провина в тому, що він не змінив у належному напрямку своєї соціальної політики, яка вела до погіршення становища трудящих мас. Втім провина опозиції більша, оскільки вона розв'язала безперспективну громадянську війну, поклала початок Руїні, відкрила шлюзи для безпосереднього збройного втручання царизму в українські справи. При зовнішньому демократизмі її блок з царизмом об'єктивно вів до погіршення становища України, тих трудящих мас, від імені якого гетьманат нерідко виступав.

Опозиція не визнавала влади Виговського, вживала і збройних, і дипломатичних заходів. Барабаш спорядив до Москви своє посольство, яке на початку грудня 1657 року звинуватило Виговського у неправомірному обранні, в дипломатичних зносинах з сусідніми державами (!), у забороні походів запорожців проти Кримського ханства. На цій досить хисткій підставі посли Барабаша просили змістити Виговського та обрати нового гетьмана. В цей час Виговський ще сподівався на мирне розв'язання конфлікту, що царський уряд не надасть допомогу опозиції. В своїх перших контактах з царським урядом гетьман пішов на деякі поступки в питанні про царських воєвод в Україні, обіцяв розірвати союз із шведським королем, виступити проти Криму, вивести козаків з Бихова та Чаусів, не приймати кріпаків-втікачів з Росії, хоч і з обмовкою, що остаточно ці проблеми будуть вирішені під час його особистого приїзду до Москви. При цьому він сподівався від царського уряду припинення підтримки опозиції та арешту її посольства в Москві. Посланці Виговського до Москви (місії Ю. Міньківського, С. Почановського, потім Г. Лісницького, І. Богуна та І. Бережецького), особисті переговори гетьмана в Чигирині з царськими послами (О. Зюзін та ін.) дали лише частковий ефект. Царський уряд, хоч і підтвердив деякі з своїх щедрих обіцянок, визнав Виговського як гетьмана і звернувся з відповідними грамотами до опозиції та інших полків, але в принципі своєї тактики не змінив і продовжував зноситися і з гетьманом, і з опозицією, поступово схиляючися на бік останньої. При цьому царський уряд через своїх представників та київських воєвод посилив втручання в українські справи (спроби заборонити зносини гетьмана з іноземними державами, під-

готовка до податкової реформи, вимоги вислання Юрія Немирича з України і т. д.).

Невдовзі опозиція перейшла до активніших дій. Прихильник Пушкаря Іван Донець, зібравши загін, ударив на землі чигиринського полку і вчинив спустошення. Вдався до активніших військових дій і сам Пушкар з Барабашем. У відповідь Виговський став готувати війська для походу, стратив у Гадячі кількох прихильників Пушкаря, а потім послав до Полтави гадяцького намісника Т. Прокоповича, кого полтавський полковник відмовився вислухати й заарештував. Після цього Виговський спорядив на Полтаву загін (2,5 тис.) переважно з сербів на чолі з І. Богуном та зятем Івана Сірка І. Сербином. Зіткнувшися під Диканькою з десятитисячним військом Пушкаря, Богун та Сербин зазнали поразки. Український історик Самійло Величко, хоч і дуже неприхильний до Виговського, визнавав, що через такі дії опозиції «прийшло лихо з того боку Дніпра на цей бік і запалав вогонь чварної козацької незгоди». Після перемоги Пушкар з'єднався з Барабашем і змусив Лісницького відступити з Миргорода, спробував вибити Гуляницького з Лубен і врешті повернувся до Полтави. Відчувши послаблення гетьманської влади, почали вибухати повстання козаків і селян у різних куточках Лівобережної України. Дізнавшися про поразку Богуна й Сербина, Виговський разом із ордою Карач-бея вирушив 14 травня 1658 року з Чигирина на придушення опозиції. Перед тим він написав цареві лист-скаргу на Пушкаря, в якому просив, щоб царські війська не втручалися в справи України, а також висловлював свій протест проти дій київського воєводи Шереметєва, який порядкував у Києві як у себе вдома, не питаючи на те дозволу гетьмана. На шляху до Полтави Виговський видав два універсали, в яких закликав Пушкаря мирно покінчити з усобицями і розійтися, що вплинуло на частину пушкарівців. Наприкінці травня 1658 року гетьман став під Полтавою і розпочав тривалі переговори з Пушкарем, сподіваючися на його капітуляцію. Однак переговори нічого не запомогли, навіть були розцінені як ознака слабості. Однієї ночі, коли на варті стояв полк Джеджелія, з відома останнього було вчинено заколот: було вирішено заарештувати гетьмана і передати його Пушкареві. Однак охоронці гетьмана зуміли запобігти цьому. Розбуджений серед ночі Виговський врятувався втечею, а потім придушив заколот. Невдовзі він розпочав штурм Полтави, про що писав царському послу Опухтіну 6 червня 1658 року: «Мушу (це робити), упор їх

видячи». Пушкар, який боронився зі своєю двадцятитисячною залогою, урешті попросив пощади. Коли ж Виговський для проведення особистих переговорів послав у заклад С. Зарудного та М. Зеленського, то Пушкар під тиском «черні» наказав їх заарештувати, а сам на світанку напав на табір Виговського і двічі завдав відчутних ударів. Оговтавшись, Виговський перейшов у контратаку і з допомогою орди зламав опір Пушкаря, винищив дві третини його війська. Пушкар мужньо бився до останнього подиху, але врешті був забитий козаком, і той приніс Виговському відрубану голову полтавського полковника. Я. Барабаш утік з поля бою під захист царських військ. Дещо пізніше, в серпні 1658 року, він потрапив у полон до гетьманців і з наказу Виговського був страчений. Взявши Полтаву, Виговський жорстоко спустошив місто. Між 11 та 14 червня переможець вирушив до Чигирина.

30 червня гетьман дав аудієнцію російському послу Опухтіну, на якій домовився про посилку своїх представників (Тетері і Ждановича) на черговий тур переговорів у Вільнюсі. Тоді ж засвідчив свій намір піти війною проти Речі Посполитої і здобути Варшаву. Він заспокої посла щодо орди, сказавши про Карач-бея, який з основними силами прямував до Перекопу, а Виговському залишив невеликий загін Маметші, що отаборився біля Чигирина. Було написано листа Ромодановському про перемогу над Пушкарем, у зв'язку з чим немає потреби рухатися з царськими військами від Прилук углиб України. Одночасно було споряджене велике посольство (близько трьохсот осіб) до Польщі, на чолі якого стояв Тетеря. Велика увага приділялася реалізації балканських планів Богдана Хмельницького, особливо з огляду на те, що молдавський і валаський господарі були українці за походженням: Диван (Іван) Бит та Юрій Дика. В Чигирині з'явилися представники останнього, які запропонували поновити українсько-молдавський союз, як це було за часів Богдана Хмельницького та Василя Лупу.

Розгром Пушкаря не означав однак розгрому опозиції. Невдовзі у тій же Полтаві син Пушкаря Кирик Пушкаренко проголосив себе полковником і знов із своїм братом Марком почав збирати війська проти гетьмана. В першій половині червня сотник Зелинський з якимсь дяком ударив на Глухів, але був відбитий гетьманцями. Майже одночасно якийсь Лукаш Клименко на чолі двохтисячного загону став у селі Підгайках під Ромнами, наміряючись взяти місто. Дії опозиції знаходили зростаючу підтримку цар-

ського уряду. Той же Клименко писав у своїх відозвах, що вони йдуть на Виговського «по приказу царскому». Роздмухуючи усобиці, надаючи зростаючу підтримку опозиції, царський уряд прагнув послабити Українську державу, щоб прискорити її поглинання. Виговський став перед тяжкою дилемою: або змиритися з поступовим перетворенням держави з рівноправного союзника Росії у провінцію імперії або ж боронити суверенітет України. Виговський вибрав останнє... Але в тогочасних умовах це означало перегляд відносин з Кримським ханством і особливо з Річчю Посполитою. Хоч український уряд на чолі з Виговським усвідомлював це, однак не врахував усіх факторів.

Дуже швидко Іван Виговський та Юрій Немирич порозумілися з представником уряду Речі Посполитої волинським каштеляном Ст. К. Беневським відносно союзу України з Річчю Посполитою, але на нових принципах. Вже 31 серпня була підписана «субмісія» козацької старшини щодо порозуміння з Річчю Посполитою, а пізніше з відповідною декларацією виступив Виговський. 18 вересня в козацькому таборі під Гадячем було підписано договір України з Річчю Посполитою, так званий Гадяцький трактат (Гадяцька комісія), яким формально денонсувався російсько-український договір 1654 року. Невдовзі Беневський доповідав уряду Речі Посполитої про укладення Гадяцького трактату, «ствердженого письмом та присягою». Невдовзі до Варшави вирушило українське посольство щодо остаточного порозуміння та допомоги гетьману.

Гадяцький трактат, про який писало чимало дослідників історії України, не є належним чином вивченим і тому остаточна його оцінка — справа майбутнього. Коротко його суть зводилася ось до чого. Україна (під назвою Велике князівство Руське *) діставала фактично ті ж права, що й Велике князівство Литовське, і входила на цих засадах до Речі Посполитої. Отже, вона формально переставала бути колонією Польщі й творила з нею та Великим князівством Литовським конфедерацію вже не двох, як раніше, а «трьох народів» («Річ Посполита трьох народів»). На території України діяв окремий уряд, існувала

* Територія Великого князівства Руського охоплювала за трактатом землі Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств, але посли обговорювали питання про включення в майбутньому до нього всіх українських земель, які ще перебували у складі Речі Посполитої. Аналогічно стояло питання про підвищення кількості реєстровців з сорока до шістдесяти тисяч.

армія, монета, діловодство велося українською мовою. Гадяцький трактат ліквідовував унію на території України. Значна частина козацької старшини від кожного полку мала бути нобілітованою. Важливі статті Гадяцького трактату стосувалися розвитку освіти в Україні, зокрема заснування двох університетів (академій), розвитку навігації на Чорному морі, свободи слова та ін. Дуже важливо, що Гадяцький трактат формально не спрямовувався проти Росії, більше того, він залишив місце і для неї — як рівноправного члена конфедерації. В цілому Гадяцький трактат, що виріс на грунті Зборівського договору, справляє зовні дуже привабливе враження, є принаймні більш виваженим і струнким, ніж договір України з Росією 1654 року, виявляє виразний вплив західноєвропейської політичної думки, в чому заслуга Юрія Немирича. Були в ньому і слабші, ніж у договорі 1654 року пункти, наприклад, зменшення реєстру на двадцять тисяч.

Однак Гадяцький договір за всієї привабливості його форми та змісту практично не набрав життя, навіть ратифікований сеймом Речі Посполитої. Український уряд на чолі з гетьманом Виговським припустився серйозного прорахунку, не врахувавши потужних антипольських настроїв в українському суспільстві. На пам'яті народу були і тяжке його становище під час панування Речі Посполитої, кровопролитні повстання і війни, які жорстоко придушувалися карателями, нерідко попри щедрі обіцянки, гоніння на православну віру. Тяжким був би і військовий союз з Кримським ханством, що його ще раніше відновив Виговський. Усе це замість того, щоб зняти гостроту соціальних суперечностей, ще більше їх посилило, чим скористалася опозиція, до якої почали поступово прихилятися й деякі сподвижники Виговського, серед них Іван Богун. Особливо негативно сприйняли рядові козаки пункт Гадяцького трактату про нобілітацію старшини. Сам Виговський отримав тоді міста Лисянку, Любомль, Смілу (через останню різко загострилися відносини з Ю. Хмельницьким), а його брати — Стеблів (Федір Виговський), В'язівок (Данило Виговський) та ін. *.

Царський уряд був дуже стурбований Гадяцьким трактатом і пішов навіть на серйозні поступки гетьману, але до російсько-українських переговорів з цього приводу не дійшло. Громадянська війна переросла у війну з царською

* Пізніше (13.XI.1659 р.) Ян-Казимир додасть нові емблеми до його герба «Абданк».

Росією, яка відкрито стала на бік опозиції. Після невдалої спроби Данила Виговського та Івана Богуна вибити царські війська з Києва питання про поступки було знято з порядку денного.

Зібравши раду, Виговський узгодив з нею план кампанії по розгрому опозиції та царських військ на прикордонні. Головний удар мусив завдати гетьман об'єднаними силами козацьких і татарських військ під командуванням мурз Канмамета, Урака та Булата. Гетьман мав узяти Путивль, Сівськ, Суми, Недригайлів, Царевоборисів, Кам'янське та інші «порубіжні міста». В Білорусії, частково в Сіверщині, військовими діями керував полковник Іван Нечай, брат Данила Нечая, а в Сіверщині — Г. Гуляницький. Виговський швидко перетнув тодішні кордони, але надовго загруз, облягаючи Кам'янське (28.VIII. — 29.IX. 1658 р.). Ординці вчинили напади на Недригайлів та Царевоборисів, але після цього їхні головні сили повернули до Криму. І. Нечай розбив царські війська на Стародубщині (Мглин), а глухівський сотник Пилип Уманець обложив загін царських військ під Новгород-Сіверським. Але противна сторона не сиділа склавши руки. На кордонах почало збиратися велике царське військо, яке здійснювало рейди вглиб України. Опозиція, посилена допомогою з Росії, розв'язала активні дії на Лівобережній Україні. Так, І. Донець і котельвянський сотник Степаненко розгорнули наступ на Полтаву, де розташувалася залога полковника Ф. Гаркуші. Одночасно рушили в наступ І. Іскра, який оголосив себе наказним отаманом, С. Довгаль — цей назвався миргородським полковником, і сотник Остап Воропай. Місце страченого Я. Барабаша посів новообраний кошовий отаман Іван Безпалий, який отаборився в Ромнах. 12 грудня 1658 року на допомогу останньому прийшов з військами князь Г. Ромодановський, а пізніше — уже в січні нового року — військо під командуванням князів С. Пожарського, С. Львова, Ф. Куракіна. Таким чином, в тилу у Виговського сконцентрувалася величезна армія і гетьман мусив відступити. Саме тоді до Ромен з Гадяча поспів І. Іскра. На шляху до Лохвиці в селі Піски його зустрів загін гетьманських військ під командуванням І. Скоробогатька. 22 січня Іскра тримав оборону, а 23-го його загін було винищено, сам Іскра з старшиною Ободом загинули.

Війна ставала все масштабнішою, обидві сторони кидали в бої нові й нові резерви. Але в той час, як Річ Посполита надавала Виговському скоріше символічну допомогу,

а Кримське ханство обмежувалося короткочасними походами, царська Росія поступово нагромадила на кордонах могутнє військо, яке все активніше проводило операції в Україні, не спиняючися перед тяжкими репресіями. Особливо «відзначився» князь Ю. Борятинський. Після невдалої спроби Д. Виговського взяти Київ (серпень 1658 р.) він, ходячи на лови за «изменниками», сплюндрував і випалив околиці Києва, вирубав і повісив чимало мирних жителів. Небезпідставно Гуляницький гостро дорікав царському послу за те, що «безпрестанние войска свои на нас с своевольниками насилает и многие места выжгли и высекли, взяв за присягою и поругательство над християны чинит, пуще бусурманов турков и жидов; лутчи да быть у турка, а нежели у москалей». Посли Виговського, які вимагали в царя не втручатися в українські справи і повернути назад свої війська, були заарештовані. Опозиція, відбиваючи в урядових військ міста й села, жорстоко мстилася за репресії, не спиняючись перед вмовляннями та заборонами деяких царських воєначальників. З свого боку Виговський все жорстокіше намагався придушити опозицію.

На початку лютого 1659 року він розбив ворожі війська під Переяславом, про що сповістили Європу ряд друкованих «летючих листків» (газет). 14 лютого Виговський підійшов до Миргорода, де засів один із лідерів опозиції С. Довгаль і запропонував його жителям здатися. Листи гетьмана, агітація миргородського протопопа Пилипа схилили миргородців до згоди. Довгаль мусив капітулювати разом із своїми військами. Російський загін, що був при ньому, роззброїли, пограбували і відпустили на всі чотири сторони. Гетьман рушив після цього на Гадяч, Хорол, Сорочинці й Груиь, розбиваючи на шляху загони опозиції. Юрій Немирич вів боротьбу за Лохвицю. Тоді ж тяжкі бої розгорнулися під Мстиславом, де в наступ перейшли війська Івана Нечая та Самійла Виговського. Рославський сотник О. Волик теж почав наступ, діставши підмогу від С. Виговського. Гетьман в цей час наштовхнувся під Грунню на значний опір опозиції, після чого взяв в облогу Зіньків, де укрився з двома тисячами запорожців та царськими військами Іван Силка, що проголосив себе наказним гетьманом. Облога міста затяглася. Не допоміг і прихід з-під Лохвиці Юрія Немирича. Після ряду невдалих штурмів Виговський відступив і рушив на захід, взявши на шляху Веприк, Рашівку, Мошенки, а потім повернув до Чигирина. Командування над гетьманськими військами

на Лівобережній Україні було покладено на Г. Гуляницького. Тим часом зі сходу на Київ посунула потужна лавина царських військ (понад 100 тисяч).

Цими військами командували князі О. Трубецькой, С. Пожарський, Г. Ромодановський, С. Львов, Ф. Куракін. До них приєднався з загонами сил опозиції І. Безпалий. На шляху царських військ стояли гетьманці ніжинського полковника Г. Гуляницького, на якого було покладено командування на Лівобережній Україні, а також прилуцького полковника Петра Дорошенка. Гетьманці стояли відповідно під Конотопом та Срібним. Ромодановськнй і Безпалий взяли Лохвицю, потім Срібне, причому останнє місто вирубали в пень і спалили, а Дорошенко насилу втік. Майже одночасно обложили в Конотопі Гуляницького із 4—5 тисячами козаків війська Трубецького (30 квітня). Невдовзі сюди стягнулися всі царські війська, які вийшли із Слобожанщини. Гуляницькому вже не вперше було приймати оборону фортець, то і на цей раз він із своїми ніжинськими та чернігівськими козаками хоробро протистояв ворожим військам, завдаючи їм великих утрат. Не допомагали ані штурми, ані підкопи з мінами, ані постійне бомбардування артилерією. Навіть Самовидець, який негативно відносився до Виговського та його сподвижників, і той відзначив хоробрість і вправність обложених. Коли царські війська погнали перед собою земляний вал, щоб засипати рів перед містом, то ту землю обложенці під час вилазок тягали в Конотоп і збільшували свій Вал. Царські війська задовольнялися тим, що чинили рейди, внаслідок чого були спалені Борзна й передмістя Ніжина.

Успішна оборона Конотопа (11 травия — 9 липня 1659 року) дала змогу Виговському виграти час і зібрати чимале військо, яке разом з невеликими відділами сербів, німців, поляків та молдаван нараховувало близько шістдесяти тисяч. Окрім іншого, він добився й того, що сам хан Мухаммед-Гірей IV разом із сорокатисячною ордою рушив йому на підмогу. Українські й кримські війська з'єдналися на Крупич-полі. Приводці дали взаємну присягу на вірність у бою. 24 червня під Шаповалівкою Виговський, як пише Величко, розбив «значну партію московського війська», очевидно, роз'їзд. Підійшовши потім до Конотопа, Виговський залишив орду, яка за Сосніквкою річкою поділилася на дві частини. Сам же на чолі решти війська вдарив на царські сили і завдав їм шкоди. Побачивши нечисленне військо гетьмана, князь Пожарський рушив за ним, а коли воно стало тікати (як виявилося

потім, умисне), кинувся навздогін. Коли Пожарський перетнув за втікачами річку, то опинився в пастці біля села Соснівка. Із засідки з двох боків на його військо вдарили резервні козаки Виговського та орда. Одночасно широко розлилася річка, яку встигли загатити люди Виговського, котрі на додачу зруйнували міст і це унеможливило відступ старим шляхом. Таким чином, Конотопська битва відбулася за сценарієм, подібним до Батозької битви, але масштаби втрат виявилися значно більшими. Внаслідок Конотопської катастрофи на полі бою полягло близько сорока тисяч царського війська, а п'ятнадцять тисяч, у тому числі півсотня воєвод, були взяті в полон.

Сам Пожарський потрапив до полону. Ходили чутки, що Ромодановського поранено і навіть убито, що Безпалого гетьман взяв у полон і звелів стратити. Насправді ж Ромодановському вдалося втекти до своїх. У Конотопській битві Виговський втратив чотири тисячі козаків, а хан — шість тисяч ординців. Самійло Величко записав з цього приводу: «Отак винагороджено було, бог так зволив, розором і кров'ю війська і його (Пожарського) власною, невинне пролиття крові сріблянських мешканців і розор міста, що їх учинив Пожарський, бо з тої поразки міг утекти до свого обозу під Конотоп хіба той, хто мав крилаті коні». 9 липня 1659 року союзники вдарили на царське військо, яке ще стояло під стінами Конотопа, й воно мусило відступати до Путивля «оборонною рукою», тобто табором, відбиваючися від насідаючих козаків і татар. Конотопська битва мала надзвичайно широкий резонанс, у Європі з цього приводу були навіть видруковані реляції. В Москві звістка викликала велику тривогу, адже після «Смутного времени» ще ніхто так не загрожував їй. С. М. Соловйов так описав події: «Цвіт московської кінноти, що відбув щасливі походи 1654 і 1655 років, загинув у один день, і ніколи вже після того цар московський не був у силі вивести в поле такого блискучого війська. В жалібній одежі вийшов цар Олексій Михайлович до народу й жах напав на Москву». Цар звелів готуватися до оборони і навіть сам наглядав над земляними роботами. До Москви почали прибувати біженці, поширилися чутки, що цар виїде за Волгу в Ярославль. Виговський і справді готував наступ на Москву, але невдовзі, коли татари почали чинити наскоки за кордон, був змушений відмовитися від свого наміру. Почалося з того, що Сірко вдарив на Крим і ногайські улуси і завдав там великих шкод. Це стало приводом для повернення хана на батьківщину. Він зали-

шив Виговському лише невелику частину свого війська. В тилу Шереметев та Борятинський посилили свої рейди з Києва, і Виговський мусив послати свого брата Данила, щоб той узяв Київ, але й цього разу Данила спіткала невдача. Сам гетьман повернув свої сили проти опозиції і знов узяв Миргород, Веприк, рушив на Гадяч, де засів полковник Апостол. Але опозиція не припиняла боротьбу. Коли князь Трубецькой — згідно волі царя — вже хотів запропонувати Виговському мир на умовах договору 1654 року, до нього прибув представник опозиції ніжинський протопоп Мефодій Филимонович і заявив про підготовку повстання в тилу Виговського. На чолі добре законспірованої змови стояла група козацької старшини, яка висунула своїм лідером Богданового сина (фактично керував усім Яким Сомко, дядько Юрія Хмельницького). До змовників належали наказний ніжинський полковник Василь Золотаренко (брат славетного Івана Золотаренка, що поліг у 1655 році, та третьої дружини Богдана Хмельницького — Ганни), переяславський полковник Тиміш Цицюра, Іван Богун, Іван Сірко та інші. На Січ було послано від імені Юрія Хмельницького Івана Брюховецького. Ці лідери були значно сильніші й авторитетніші, ніж ті, що діяли в 1658 — першій половині 1659 року. Їхній виступ якраз після Конотопської битви пояснюється, на наш погляд, острахом перед фактичним запровадженням у життя Гадяцького трактату, послабленням Росії як імовірного союзника в боротьбі проти Польщі, й, звичайно, можливою війною з Росією, що протікала б переважно на Лівобережжі (основу опозиції знову складала старшина лівобережних поляків).

Повстання проти Виговського почалося в Переяславі, де діяв Т. Цицюра та сотник Василь Лихий. За свідченням Самовидця Цицюра викликав до себе «в алкир» поодинці прихильників Виговського, а там наказував їх в'язати, а потім страчувати. Оволодівши Переяславом, Цицюра послав гінців за допомогою до царських воєвод у Київ і отримав її. Після цього заколотники взяли Ніжин. Скориставшися тим, що Гуляницький від'їхав до Корсуня, вони тихо увійшли до міста й подали сигнал для виступу. За одну годину прихильники Виговського та п'ять польських хоругв, захоплені зненацька, були винищені. Третім значним містом, яке виступило проти Виговського, став Чернігів. Потім повстання охопило значну частину Лівобережної та Сіверської України. Саме тоді вбито Юрія Немирича («за Кобижчею»), коли він їхав до Чигирина.

Про початок повстання дано знати царським військам і невдовзі Ромодановський виступив у похід на Полтаву й Пирятин, а Трубецькой на Ніжин. У Переяславі на Трубецького чекав уже Безпалий, а на півдні діяв Сірко. Гетьманом було проголошено Юрія Хмельницького, хоч обрали його пізніше, а наказним гетьманом став Я. Сомко. Повстання перекинулося й на Правобережну Україну, де його очолив Іван Богун. Сам Виговський врятувався випадково. Один із змовників розповів про підготовку виступу проти нього на сповіді. Священик відмовився відпустити йому гріхи і тоді змовник розповів про наміри опозиції Виговському і той встиг втекти. Гетьман тоді віддав рішучі накази про страту Богуна й Сірка, але останні випередили його і встигли вже перебити кілька десятків визначних прихильників Виговського. Іван Груша, кого гетьман послав до короля, із сльозами на очах розповідав у Львові про те, що лише з його полку змовники винищили дванадцять хоругов разом з їх дружинами та дітьми. Данило Виговський у цей час благав Потоцького, командуючого польськими військами, щоб той подав живу допомогу для походу на Чигирин та Смілу. В столиці тримала оборону невелика залога С. Гуляницького, під охороною якої була О. Стеткевич. У Смілі знаходилася К. Хмельницька — дружина Д. Виговського.

За короткий час Виговський опинився в надзвичайно тяжкому стані. Його військо тануло на очах, переходило до Юрія Хмельницького. Слід віддати належне гетьману, він, бачачи свою поразку, відмовився затягати на допомогу турків і татар, як йому дехто пропонував. Була також думка йти у Білорусію до І. Нечая, аби разом продовжувати боротьбу. Але Виговський був реалістом і розумів, що такі дії приведуть лише до подальшого спустошення України. Він вирішив використати останній шанс: апелювати до козацької ради, тим більше, що чимало козаків правобережних полків віддавали йому перевагу перед набагато нижчими від нього політиками в особі Юрія Хмельницького, Я. Сомка, В. Золотаренка. У середині вересня 1659 року в Германівці на Київщині зібралася рада, але це була «чорна» рада, де головну роль відігравали козацькі низи. Прихильників Виговського не хотіли слухати і навіть вбили декого з них (братів Сулим та Верещак). Значна частина війська Виговського переметнулася тоді на бік Юрія Хмельницького, а сам гетьман мусив рятуватися втечею. Цікаво, що після того на початку жовтня 1659 року Виговський зустрівся з представником Яна-Ка-

зимира, його «покоєвим» (ним був Іван Мазепа) і передав королю та коронному канцлеру листи, в яких прохав допомогти визволити з Чигирина свою дружину і заопікуватися в разі потреби своїм малолітнім сином Остапом, який перебував у батьків гетьмана. Але й тут йому не вдалося досягти мети. Підмогу він не отримав, а чигиринський замок капітулював. Олена Стеткевич і все майно Виговського були передані Юрію Хмельницькому, який став гетьманом після ради в Білій Церкві.

Виговський остаточно переконався, що його справа програна. Оглядаючись на проминулі по смерті Богдана Хмельницького два роки, він усвідомив, яка біда, яка кривава Руїна впала на його Батьківщину. У своєму листі до Яна-Казимира від 29 грудня 1659-го (або 8 січня 1660 року) він, між іншим, зазначив: «У минулі роки вона (сила козаків — *Ю. М.*) ослабіла, хвилюючися в бурях міжусобиці. Найбільші полки погинули: сорокатисячний полтавський, тридцятитисячний миргородський, а прилуцький, ірклiївський — знищені зовсім.

Міста і села поросли кропивою... Одні з козаків полягли на місці в нищівних кривавих битвах, а інші — потрапили в орду разом із жінками. Отже, все козацьке військо, з'єднане разом, насилу склало 40 000...». Коли до Виговського прибули посли Ю. Хмельницького (канівський полковник Лизогуб і миргородський полковник Лісницький) з проханням віддати булаву й бунчук новому гетьману, він не заперечував, сказавши: «Я не для себе її (булаву) тримав». Потім він передав клейноди з гінцями Хмельницького, пославши у зворотну путь і брата Данила. Той, очевидно, умовив нового гетьмана визволити О. Стеткевич, бо через якийсь час вона прибула до Виговського. Але сам Данило потрапив у вир подій, поранений, він потім був узятий в полон під Лисянкою й виданий царським військам. 10 листопада 1659 року біля Калуги Данило помер. Поховали його в селі Горньому. Пізніше тіло гетьманового брата привезли в Чигирин. За деякими даними (в це вірив і сам Виговський) Данила було по-звірячому закатовано. Але більше підстав вважати, що брат колишнього гетьмана помер у дорозі від ран. Принаймні, Юрій Хмельницький посилав потім до І. Виговського слугу брата Данила, який був присутній при останніх хвилинах його життя. Слуга мав запевнити колишнього гетьмана, що смерть його брата була природною.

17 жовтня 1659 року в Переяславі Юрій Хмельницький під тиском князя Трубецького (в оточенні його численних

військ) підписав новий договір з Росією («Переяславські статті», або «14 статей»). Цей договір мав на відміну від договору 1654 року нерівноправний характер. Україна перетворювалася в автономну одиницю в складі Російської імперії, після чого процес ліквідації її суверенітету пішов швидкими темпами. Серед умов нового договору були й такі, що зобов'язували Ю. Хмельницького до видачі цареві всіх Виговських. Після Данила вдалося арештувати ще трьох родичів колишнього гетьмана — троюрідного брата, овруцького полковника Василя, двоюрідного брата Юрія та племінника Іллю, які почали служити Івану Виговському лише після Гадяцького трактату. 22 вересня 1659 року в тяжких кайданах їх вислали з Києва до Москви, а звідти у Тобольськ. Там за дозвіл звільнити їх від кайданів було бито батогами і знято з посади місцевого жителя, українського шляхтича Г. Костелецького. Юрій та Ілля Виговські були заслані потім до Якутська, де вони, очевидно, й закінчили своє життя.

Колишній гетьман через Хмільник і Полонне відступив у кінці 1659 року до Степані й Дубно. Звідти він 15 січня 1660 року повідомив короля про те, що Богун, Сірко, Зеленський, Гоголь і Багно із своїми полками напали на Бар, де знаходилася залога прихильника Виговського Проскури. Місто було взято, але замок вистояв, хоч Проскура при цьому загинув. Втративши близько чотирьох тисяч війська Богун і Сірко відступили. У лютому 1660 року Виговський спробував взяти реванш і вибити подільського полковника О. Гоголя з Могилева-Подільського, але, очевидно, без успіху. Врешті він осів на українських землях, що тоді перебували під владою Речі Посполитої, бо повернення на Гетьманщину для нього було рівнозначне смерті. Щоправда, у травні 1662 року він провадить якісь секретні переговори з Юрієм Хмельницьким, можливо, з приводу повернення.

Ян-Казимир, цінуючи Виговського як впливову на Україні особу та ініціатора Гадяцького трактату, надав йому барське староство та київське воєводство. Останній титул був ефемерний, але давав звання сенатора Речі Посполитої. Місто Бар на Поділлі стало місцем постійного мешкання Виговського. У 1662 році Виговський побував у Львові разом з Ю. Любомирським, коронним маршалом, відомим польським воєначальником. Про цю подію свідчить львівський мемуарист М. Голинський, який навів також стислий опис зовнішності колишнього гетьмана: «Людина висока, ніс великий, борода жовта». З інших джерел

відомо, що Виговський вписався того ж року до львівського православного братства.

Але незабаром відносно мирному життю Виговського прийшов край.

На той час гетьманська Україна розкололася на дві частини (Правобережну та Лівобережну), кожна з яких була відповідно автономною областю в складі Росії та Речі Посполитої і мала свого гетьмана. На Правобережній Україні гетьманом у 1662—1665 роках був Павло Тетеря, «швагер» Виговського, який одружився з удовою його брата Данила. Незважаючи на родинні зв'язки, на те, що обидва були визначними сподвижниками Богдана Хмельницького, відносини між Виговським і Тетерею в цей період значно загострилися. Виговський, як і більшість козацької старшини, не кажучи вже про низи, не сприймав відверто пропольської політики Тетері. Тепер погляди й дії Виговського в очах Тетері та його оточення набирали політичного криміналу. Не випадково, 26 лютого 1664 року польський воєначальник, кум Тетері С. Маховський попереджав свого адресата про необхідність стерегтися Виговського. Саме в цей час відбувається невдалий похід Яна-Казимира на Лівобережну Україну (1664), коли частина козацької старшини вирішила виступити проти короля. Саме через це розстріляно Івана Богуна. Після закінчення походу на Правобережній Україні вибухнуло потужне повстання проти Речі Посполитої та гетьмана Тетері, яке очолював Дмитро Сулимка. В цьому повстанні брали участь С. Височан, І. Сірко, Скидан та ін. Зв'язок з повстанцями підтримував і Виговський, через що його було звинувачено у державній зраді. Колишнього гетьмана запросили в Корсунь, де Тетеря, Маховський та декілька польських воєначальників проводили нараду. Там Виговського арештували, а 16 березня 1664 року розстріляли без суду й слідства, хоч Виговський був сенатором, навіть без королівського відома. Тетеря, виправдовуючися в своєму вчинку, писав потім у листі до вального сейму: Виговський, «вийшовши з Бару, довго бував у підозрілих містах, містечках, в українському народі... бунти чинив». (Іван Нечуй-Левицький. Українські гетьмани Брюховецький та Тетеря.) Набагато важливішим є визнання Сулимки, взятого в полон, коли повстання було придушене. На допиті він писемно показав, що «мотором всіх нинішніх бунтів в Україні був небіжчик пан Виговський».

Виговський гідно зустрів смерть. Коли по нього прийшли, щоб розстріляти, він читав акафіст пресвятої Бого-

родиці. Коли його дружина, Олена Стеткевич, дізналася про страту чоловіка, вона померла від розриву серця. Колишнього гетьмана і його дружину поховали, як свідчить Чернігівський літопис, у Великому Скиті. Доля дітей Виговського — Мар'яни, одруженої з Гунашевським, та малолітнього Остапа (народ. 1657 р.) невідома. У «Поменннку» (1667) київського Золотоверхого Михайлівського монастиря, складеному з ініціативи ігумена монастиря Ф. Софоновича, фігурує і рід Виговського: «Евстафій, Йоанн, Елена, Даниил, Кондрат, Татияна». Перші чотири імені легко розшифровуються. Тетяна була, очевидно, сестрою Виговського, перша дружина Боглевського. Хто такий Кіндрат, важко сказати. Однак «Поменник» посередньо свідчить про те, що у 1667 році діти Виговського, так само як і три його рідні брати і навіть мати, були живі.

Гетьман України Іван Виговський відміряв складне й трагічне життя. Патріот України, він був одним з керівників Визвольної війни, найближчим помічником Богдана Хмельницького в будівництві Української держави. Діючи вже як гетьман у надзвичайно тяжких умовах, він за всієї своєї енергії, досвіду й таланту, не зміг, як Богдан Хмельницький, забезпечити підтримку обраного курсу широкими масами і не втримав державного керма у своїх руках. Він побачив початок кривавої Руїни, спробував ще раз прислужитися Україні, але загинув на самому витоці нового етапу свого життя.

ЗАСВИСТАЛИ КОЗАЧЕНЬКИ *

Засвистали козаченьки
В похід з полуночі,
Заплакала Марусенька
Свої ясні очі.

Не плач, не плач, Марусенько,
Не плач, не журися,
Тай за свого миленького
Богу помолися.

Стоїть місяць над горою,
А сонця немає...
Мати сина в доріженьку
Слізно проводжає.

Іди, іди, мій синочку,
Та не забарися,
За чотири неділеньки
Додому вернися!

Ой Бог знає, коли вернусь,
В якую годину...
Прийми ж мою Марусеньку,
Як рідну дитину.

Ой рада б я Марусеньку
За рідну прийняти,
Та чи буде ж вона мене,
Сину, шанувати?

Ой не плачте, не журіться,
В тугу не вдавайтесь:
Заграв мій кінь вороненький —
Назад сподівайтесь!

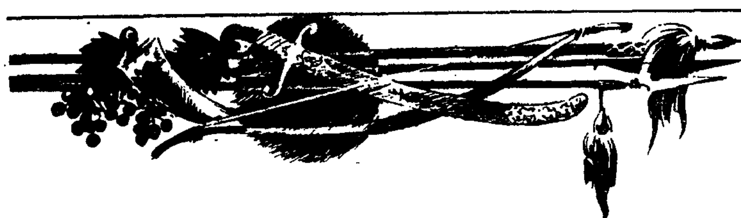
---

* Авторство пісні приписують легендарній народній поетесі XVII ст. Марусі Чурай. Пісня починалася словами «*Засвіт встали* козаченьки». Пізніше — через звуковий збіг — з'явилося зручніше для співу «*Засвистали* козаченьки».

Юрій Мицик

Юрій Хмельницький

Гетьман України Юрій Хмельницький був чи не наймолодшою дитиною національного героя України Богдана Хмельницького та його першої дружини Ганни Сомко. Він народився десь 1640 або 1641 року, про що посередньо свідчать різні джерела. Так, відомий польський хроніст Веспасіян Коховський вказував, що під час Чуднівської битви 1660 року Юрасеві Хмельницькому було двадцять. Молодий гетьманич дістав непогану домашню освіту, був добре обізнаний із Святим письмом, міг читати й писати не лише українською, але й церковнослов'янською, польською, грецькою та латинською мовами, хоч і поступався в цьому відношенні своєму батькові. Вчився Юрій Хмельницький і в Києво-Могилянському колегіумі, але недовго, бо через погіршення здоров'я Богдан повернув сина до Чигирина. Пізніше, вже як гетьман, Юрій Хмельницький ствердив батьківський привілей колегіуму, зазначивши, що він сам був колись його учнем. Відомо також, що одним із вчителів гетьманича у колегіумі був видатний український письменник, філософ й теолог Іоаннікій Галятовський. Повернувшись додому, Юрій Хмельницький продовжив науку. В одному з документів 1656 року називається ім'я домашнього вчителя гетьманича — ченця Києво-Печерської лаври Іларіона Добродіяшка.

Про зовнішність Юрія Хмельницького можна судити з двох дещо пізніших портретів, один з яких подавався в німецькій друкованій хроніці «Театр Європи», а другий —

у літописі Самійла Величка. Не суперечить цим портретам і словесний опис зовнішності Ю. Хмельницького. Молодого гетьманича описали дуже лаконічно: темноволосий юнак, сором'язливий, скромний, скутий у рухах, більше скидався на ченця. Сорокарічного Юрія Хмельницького описали детальніше і в дещо інший спосіб: людина невелика на зріст, зграбна, яка мала видовжене обличчя з невеликими, глибоко посадженими очима, що робило погляд гострим і дещо насмішкуватим, гострий ніс, маленький рот. Чисте обличчя, невеликі вуса. Одягнений у жупан, шапку, оперезаний польським пасом, мав при собі шаблю, самопал і пістолі. Самійло Величко назвав у своєму творі гетьманича євнухом («з натури євнух»), але такий відгук вороже наставленого до цього гетьмана історика не є достовірним. Наприкінці 50-х років був ще зовсім молодою людиною, яка відзначалася побожністю. На останньому ж відтинку свого життя, очевидно, надолужив роки аскетизму, бо деякі джерела недвозначно натякають на нестримність його особистого життя.

Відомості про гетьманича все частіше з'являються після 1653 року, коли по загибелі старшого брата Тимоша він став єдиним спадкоємцем Богдана по чоловічій лінії, і старий гетьман усе частіше подумував про передачу йому своєї булави. Не випадково, саме його, ще шістнадцятирічного юнака, Богдан Хмельницький призначив наказним гетьманом і доручив підготовку походу українського війська на Ташлик. Звичайно, таке призначення було багато в чому формальним, бо реально цю підготовку проводили досвідчені полковники Іван Богун та Григорій Лісницький, але грунт для передачі синові булави Богдан Хмельницький заклав. Не дивно, що іноземні посли, які відвідали Чигирин у першій половині 1657 року, все частіше називають Юрія Хмельницького гетьманом, навіть не наказним (!). Сам Богдан сподівався, що під опікою генерального писаря Виговського молодший син досягне повноліття, стане повноправним гетьманом і продовжить справу батька. Але цей задум виявився помилковим. Він не враховував повною мірою розстановку політичних сил в Україні й відсутність таланту державного діяча, адміністратора чи полководця у зовсім ще молодого нащадка.

По смерті Богдана Хмельницького Юрій став дуже близько до гетьманської булави й не виключено, що на перших старшинських радах його проголошували гетьманом, та до загальної козацької ради справа не просунулася. Гетьманська булава перейшла тоді до рук Івана Вигов-

ського, колишнього генерального писаря Війська Запорозького. Юрій Хмельницький через це почувався глибоко ображеним і до кінця життя не зміг пробачити цього Виговському. Додав ворожнечі й сам Виговський, котрий взяв частину скарбів Богдана, хоч і мав на них право принаймні як родич (його брат Данило був одружений на дочці Богдана Хмельницького, сестрі Юрія). Цим особистим конфліктом скористалася опозиція проти Виговського, котрій було дуже вигідно прикривати свої діяння іменем великого Богдана. У даній ситуації чи не вперше виявилися психічні вади характеру Юрія Хмельницького, котрі повинні були б застерегти прихильників його обрання гетьманом: надмірне честолюбство та егоїзм, нещасливо поєднані з надмірними вразливістю та неврівноваженістю, з підозрілістю та слабкою волею.

Юрій Хмельницький усе сильніше ангажувався в політику, в інтриги проти Виговського, маючи таких «добрих» дорадців як Іван Брюховецький. Невипадково, коли 1659 року Виговський з Мухаммед-Гіреєм рушив під Конотоп, Хмельницький у складі загону козаків-опозиціонерів вдарив у татарський тил.

У міру того, як слабшали позиції Виговського, Юрія Хмельницького все активніше висували в претенденти на гетьманську булаву. Врешті Виговський мусив скласти свої гетьманські повноваження на раді під Германівкою (осінь 1659 р.), Юрія Хмельницького обрано гетьманом. Одразу ж перед новообраним володарем постало пекуче питання зовнішньо-політичного курсу української держави, і до того ж йому, як, власне, і всім наступникам Богдана, довелося вирішувати його в гірших умовах порівняно зі своїми попередниками.

Заявивши спочатку про вірність королеві Речі Посполитої, Юрій Хмельницький поспішив нормалізувати відносини з російським царем, тим більше, що на нього тиснула значна група старшини, особливо з лівобережних полків та інші. Вихідні позиції, зайняті тоді українським урядом, були в тих умовах — прагнення до збереження конфедерації Росії та України. Нові вимоги, які висувала українська сторона, повинні були уточнити і конкретизувати деякі пункти договору 1654 року з метою збереження суверенітету України. Так, царські війська в Україні могли стояти лише в Києві, а в разі війни вони повинні були б підлягати гетьману України; царський уряд не повинен був приймати жодних листів з України без військової печатки, простіше кажучи, доносів; переговори з іноземними державами

в разі, коли це стосувалося України, мали відбуватися з обов'язковою участю представників українського уряду; мав бути збережений статус української православної церкви, тобто її формальна підпорядкованість константинопольському патріархові тощо. Отже, у 1659 році український уряд на чолі з Ю. Хмельницьким правильно розумів значення і в той же час недосконалість та незавершеність договору з Росією 1654 року і тому прагнув поліпшити останній, щоб зберегти рівноправні та взаємовигідні відносини. Однак царський уряд зовсім не збирався дотримуватися договору. І тим більше розвивати його в дусі рівноправності обох партнерів. Він розглядав Україну лише як провінцію і прагнув поступово ліквідувати її суверенітет, скориставшися з ослаблення.

В самому дебюті нового етапу російсько-українських відносин Юрій Хмельницький та його оточення припустилися помилки, хоч певною мірою і вимушеної: переговори вирішили проводити в Переяславі. Коли ж до цього міста прибув Ю. Хмельницький разом із генеральним обозним Т. Носачем, військовим суддею І. Кравченком, генеральним осавулом І. Ковалевським, полковниками А. Одинцем, І. Лизогубом, Я. Петренком, П. Дорошенком, І. Сірком та рядом сотників, вони опинилися в оточенні російських військ О. Трубецького, В. Шереметєва, Г. Ромодановського та ін. Сюди ж прибули й війська самозванного «наказного гетьмана» І. Безпалого, який ще раніше заявив про себе, як про безоглядного прихильника царського уряду. Не витримавши тиску, Ю. Хмельницький та інші представники уряду України погодилися з вимогами царських воєначальників-дипломатів, навіть не запротестувавши проти зачитаних на раді Трубецьким «14 статей» — фальсифікату, який був виданий за справжні статті договору 1654 року.

Зміст Переяславських статей 1659 року («14 статей»), які того ж року були видруковані в друкарні Києво-Печерської лаври, досить добре відомий. Тут зазначимо лише, що російсько-український договір 1659 року мав чітко виражений класовий характер і відбивав насамперед волю російських феодалів та української козацької старшини. Але на відміну від договору 1654 року в ньому зафіксована зміна принципів російсько-українських політичних відносин: Українська держава з рівноправного партнера Росії у своєрідній конфедерації перетворювалася в автономну одиницю імперії. І хоч ця автономія була тоді ще досить широкою, однак дії царату не полишали сумнівів

у тому, що наступ на суверенітет України продовжиться.

Юрій Хмельницький та його найближче оточення (Т. Носач, І. Ковалевський, Г. Лісницький), розуміючи суть «Переяславських статей» 1659 р., намагалися використати його як важливий чинник у боротьбі за звільнення тих українських земель, які ще залишилися під владою Речі Посполитої. Було вирішено здійснити новий похід на Західну Україну, як свого часу (1648 та 1655 рр.) блискуче вчинив Богдан Хмельницький. У липні 1660 року створилися дві групи військ, які мали на меті визволити Львів і навіть (за сприятливої ситуації) дійти до Кракова. Пізніше з Києва на захід вирушила російська армія (40-60 тис.) на чолі з бояриним В. Шереметєвим. Під Фастовом до них приєдналося одинадцять українських полків під командуванням наказного гетьмана Т. Цицюри, і об'єднані війська продовжили похід. Ю. Хмельницький зібрав основні сили українського війська на Ташлику (до 40 тис.). І мав доганяти Шереметєва на Волині. Характерно, що до обох груп військ, як і в минулі роки, почало стихійно приєднуватися українське селянство, прагнучи якнайшвидше визволитися від гніту Речі Посполитої.

Зовні події розгорталися подібно до кампанії 1655 року. Але тоді цар Олексій Михайлович кинув на західний напрямок майже всі свої війська і сам узяв участь у поході. Тоді російській армії, яка діяла разом з українським корпусом І. Золотаренка вдалося добитися блискучих успіхів у Білорусії, що вплинуло і на ситуацію на українському фронті. Крім того, українська держава до кривавої міжусобиці 1658—1659 рр. мала значно більший військово-економічний потенціал. Врешті, й міжиародна ситуація в 1660 році склалася значно гірше для України, ніж у 1655-му. Тоді ж проти Речі Посполитої діяла з усіх боків могутня коаліція. Тепер же російсько-українським військам доводилося сподіватися лише на свої сили. За таких умов ведення походу двома окремими групами військ було явним прорахунком російського та українського верховного командування. До того ж «герой» каральних операцій в Україні 1658—1659 років князь Борятинський не дав допомоги Шереметєву і засів у Києві. Тим часом армія Речі Посполитої об'єдналася з військами Кримського ханства і їхні спільні сили склали понад сто тисяч чоловік. Головне командування цього війська (Ст. Потоцький, Ю. Любомирський, Я. Собєський, Амурат-солтан) обрало логічний план дій, вирішивши перехопити ініціативу й

розбити російсько-українські війська поодинці. Водночас було зроблено все, щоб використати незадоволення козаків Переяславським договором 1659 року і перетягти їх на свій бік. Це також спрацювало, і ще на початку оборонних боїв під Любаром спільний табір російсько-українських військ перерізав земляний вал, яким Шереметєв поспішив відгородитися від корпусу Цицюри.

Не витримавши тиску противника, Шереметєв відступив до Чуднова, туди поспішив і Юрій Хмельницький, де знову став табором. У цей момент переслідування військо Речі Посполитої повторило план Богдана Хмельницького, котрий він блискуче реалізував під Зборовом 1649 року. Частина війська на чолі з Потоцьким залишилася під Чудновим, а друга, більша, на чолі з Ю. Любомирським, була кинута навперейми Юрію Хмельницькому і раптово вдарила на українські війська під Слободищами. Саме тут Юрій Хмельницький мав отримати справжнє бойове хрещення... Потужний удар польсько-кримських військ приголомшив його, до того ж усі подумали, що Шереметєва уже розбито... І в розпал тяжкої битви, коли вороги нібито вже брали гору, деморалізований Юрій Хмельницький замість організації оборони став молитися і навіть дав обітницю піти постригтися в ченці, якщо йому вдасться вийти живим з кривавої січі. Лісницький мусив перервати молитву гетьмана, сказавши: «Відклади своє набоженство на потім, а тепер подумай про нас». Сам Лісницький був раніше одним з найвпливовіших прибічників Виговського і тепер займав непримиренну позицію до царського уряду. Бачучи програну битву, він став схиляти гетьмана до зміни зовнішньополітичного курсу. Відіграло очевидно свою роль і послання Виговського, який з польського табору запевняв у необхідності розриву Переяславського договору 1659 року, й те, що Шереметєв дозволяв собі раніше насміхатися над Ю. Хмельницьким. Як там було, але деморалізований і слабосилий юнак віддав наказ розпочати мирні переговори. До табору військ Речі Посполитої послали Петра Дорошенка і той швидко досяг згоди про умови перемир'я. Потім 17—18 жовтня 1660 року Юрій Хмельницький з деякими представниками українського уряду уклав і підписав Чуднівську угоду. Пізніше козаки присягли королю Яну-Казимиру. Звичайно, після поразки розтанули сподівання на корисні для України умови договору. І справді, представники Речі Посполитої не погодилися відновити Гадяцький договір, а відклали цю справу до переговорів у Варшаві. Там Гадяцький трак-

тат формально поновили, але фактично він мав увійти в життя в обтятому вигляді *. Тепер уже Україна ставала автономною одиницею в складі Речі Посполитої...

Про поразку під Слободищами та кардинальну зміну зовнішньополітичного курсу гетьмана було повідомлено Т. Цицюру та підлеглі йому війська. Зачувши про таку новину, козаки стали масово полишати табір, і врешті й сам Цецюра перейшов на бік Польщі. Шереметєв мусив капітулювати... У цій битві пропало потужне російське військо, через що цар знову почав готуватися до евакуації з Москви на Волгу, а сам Шереметєв опинився у кримській неволі. Найголовнішим пунктом умов капітуляції була відмова царського уряду від претензій на Україну, чого цар не міг пробачити Шереметєву.

Чуднівський договір не приніс і не міг принести в Україну ані миру, ані гідного становища в Європі. Переяславський полковник Яким Сомко, дядько Юрія Хмельницького по матері, мав повну рацію, коли писав племіннику з приводу чуднівських порозумінь (28/18/.X. 1661 р.): «Таких волностей Войску Запорожскому добыли и таковыми ж то привилеями ваши цілости его кр. мст. обваровал, же ваша Украина (Правобережжя — *Ю. М.*) пуста и нам так пришлисте на нашу, а не знаеме о далшом вашом и остатнем, ховай Боже, упадку». Особливо погіршало становище народних мас, бо на Україну знову посунула хмара вигнаних раніше польських шляхтичів, претендуючи на свої колишні володіння; знову почали ставати по Україні війська Речі Посполитої, чинячи насильства населенню, про що гірко писав видатний український хроніст Ф. Софонович: «Ляхи чинили мордерства не только людям прости, але й козакам», але гетьман Ю. Хмельницький «не дбал о тое». Зрозуміло, що знову почала напружуватися хвиля протесту, переростаючи в збройні виступи проти колонізаторів. І без того незначний особистий авторитет гетьмана танув на очах. Чи не вперше Хмельницький зрозумів у глибині душі свою нездатність до державних справ і почав шукати шляхів відставки та піти, як він дав обітницю, в монастир. Але виявилося, що зробити це нелегко, бо час-

* Оригінал Чуднівської угоди зберігається у відділі рукописів Музею Чарторийських у Кракові (№ 402). Хід битви, до речі, досить повно було висвітлено в одній з перших польських друкованих газет («Меркурій польський»). Тут було також надруковано лист Ю. Хмельницького до короля від 29 (19).II.1661 р., його привезли до Варшави чигиринці Семен Мащенко та Сидір Карпенко (останній був родичем гетьмана).

тина старшини не хотіла викликати нового посилення міжусобної боротьби і вважала, що гучна слава Богдана ще є символом консолідації українського народу в боротьбі за волю. Юрій Хмельницький видавався їм у ролі гетьмана меншим злом, ніж ті, котрі б захопили булаву після його відставки. До того ж серед претендентів на булаву був лише один визнаний лідер — Іван Виговський, але його повернення до влади в Україні дуже не хотіла Річ Посполита, вбачаючи в ньому досвідченого й до часу прихованого ворога. Ось чому представник уряду Речі Посполитої К. Беневський так сильно наполягав на тому, щоб Юрій Хмельницький залишився гетьманом. Не допомагали й посилання Юрія Хмельницького на хворобу (епілепсію). Отже, на козацькій раді (9.XI.1661 р.) відбулося переобрання Юрія Хмельницького гетьманом. Результати ради, незважаючи на волю українського уряду, не припинили ворожнечі. Як і в 1657—1658 роках, виникла чергова опозиція проти гетьмана, яку активно підтримав царський уряд. На чолі опозиції став Я. Сомко, котрий оголосив себе наказним гетьманом. Йому допомагали сини М. Пушкаря, брат Василь Титаренко, котрий був, до речі, братом мачухи Юрія Хмельницького. Переяслав, як свого часу Полтава, став столицею опозиції. Сомко був явно досвідченіший та мудріший від Юрія Хмельницького, і спираючись на підтримку лівобережної старшини та російського уряду, незабаром здобув найбільшого авторитету в Лівобережній Україні. Спроби Юрія Хмельницького придушити опозицію закінчилися невдачею. Він не зміг взяти ні Переяслава, ні Ніжина й мусив вертатися до Чигирина.

Навесні 1662 року Юрій здійснив останню значну спробу придушити опозицію, але його війська, посилені польськими й татарськими загонами, зазнали поразки від Сомка, підтриманого військами князя Ромодановського. Загинуло до двадцяти тисяч війська Юрія Хмельницького, дніпрові хвилі понесли за пороги масу трупів. Один з літописців, редагуючи твір Софоновича, додав од себе звістку, що ілюструє запеклість міжусобної боротьби. Полонених козаків Юрія Хмельницького роздягали догола й кидали голими в очерети, де їх насмерть заїдали одуди й комарі. Єдиним і значним успіхом Юрія Хмельницького як воєначальника була перемога над переслідувачами, котрі зробили спробу розбити його і на правому березі Дніпра.

Сподіваючись на допомогу Речі Посполитої, Хмельницький відправив до Варшави ряд посольств, але вони

не досягли якихось результатів. Уряд Речі Посполитої розумів тяжке становище України і тому зайняв вичікувальну позицію, чекаючи остаточного упадку Української держави. Таємні спроби налагодити стосунки з царським урядом виявилися також невтішними. Політика царського уряду по відношенню до України суттєво не відрізнялася від політики уряду Речі Посполитої, а до того ж цар мав до вибору аж трьох претендентів на гетьманську булаву (Я. Сомко, В. Золотаренко, І. Брюховецький), котрі заявляли про свою прихильність щодо царського уряду. Не було надії і на допомогу Кримського ханства, яке вимагало за це великих грошей. Коли ж орда стала домагатися грошей за допомогу в кампанії 1662 року, то Ю. Хмельницький не знайшов нічого кращого, як дозволити ординцям брати ясир у Каневі та його околицях (усього до 120 тис. душ!), чим зганьбив своє ім'я навіки. На зміну ж політики, яка поступово вела до посилення козацької старшини та посилення соціальних суперечностей на Україні, Юрій Хмельницький та його уряд не спромоглися.

Тим часом на Правобережній Україні посилюється визвольний та антифеодальний рух, вибухають повстання проти польсько-шляхетських військ у Білій Церкві, Трипіллі, Ржищеві. Соціальна база гетьманату Юрія Хмельницького катастрофічно міліла... Він, власне, і сам усвідомив, що йому вже не гетьманувати.

Восени 1662 року Юрій Хмельницький скликав старшинську раду в Корсуні. Пославшися на заслуги Богдана Хмельницького, він сказав, що не може йти його шляхом через молодість та недосвідченість, через брак фортуни, яка рідко покидала батька. Він заявив також про бажання скласти гетьманські повноваження, а самому піти в ченці. У відповідь на запитання: «Що робити?», він порекомендував шукати щастя з допомогою турецького султана.

До генеральної ради справа дійшла лише на самому початку 1663 року. Польський дипломат-агент у Чигирині Я. Свідерський писав до Варшави 26 грудня 1662 року про страшні усобиці, які розгорілися знову на Україні і прогнозував жорстоку боротьбу між чотирма кандидатами, з яких троє (Гуляницький, Ханенко і Дорошенко) — «всі добрі», всі, на його гадку, будуть прихильні до Речі Посполитої. Але гетьманом став Павло Тетеря, який з підтримкою кримської дипломатії переміг на виборах свого головного суперника — Г. Гуляницького. Щоправда, дехто на раді пропонував Ю. Хмельницькому залишитися гетьманом, але більшість недвозначно висловилася проти цьо-

го: «Хай іде до чорта, як з нами не хоче жити, а злякавшися, клобуком покриває голову. Ми знайдемо такого, що сам буде держати наші вольності».

Після обрання гетьманом Тетері Юрій Хмельницький зразу ж одійшов на другий план. Незабаром він постригся в ченці й під іменем Гедеона знайшов притулок в Ірдинському монастирі в Корсуні, де невдовзі досяг навіть звання архімандрита. Ставши ченцем, він, однак, не розірвав зв'язків із зовнішнім світом і політичною боротьбою. Це виявилося особливо під час виборів нового київського митрополита по смерті Д. Балабана, коли знову завирували політичні пристрасті. Частина духовенства та старшини підтримувала Й. Нелюбовича-Тукальського, а частина, в тому числі й Тетеря, Антонія Вінницького. Незадовго до виборів чимало козацької старшини (Тетеря, Гоголь, Богун, Гуляницький та ін.), духовенства (Тукальський, Вінницький) прибули до Білої Церкви. Вирушаючи в похід на Лівобережну Україну, приїхав туди й сам Ян-Казимир. Тут же був і Ю. Хмельницький, «вже як архімандрит», саме він вітав короля спеціально написаною промовою. Похід Яна-Казимира й Тетері на Сіверщину провалився. На Правобережній Україні спалахнули нові повстання, найпотужніше серед них — під проводом Сулимки. Тетеря жорстоко придушив повстання, одночасно розправившись із реальними чи потенційними конкурентами в боротьбі за гетьманську булаву. Зокрема, розстріляно Івана Богуна та Івана Виговського, заарештовано Юрія Хмельницького та Й. Нелю́бовича-Тукальського. Юрія Хмельницького взяли, коли той повертався до монастиря від своєї сестри в Городищі. Прямих доказів вини Ю. Хмельницького та Тукальського не було, але це не завадило Тетері відіслати їх до Львова, а звідти на основі королівського наказу — до фортеці Мальборк у Прусії. Тут вони провели кілька літ аж до заключення Андрусівського перемир'я в 1667 році. Після цього перемир'я уряд Речі Посполитої мусив особливо дбати про поширення соціальної бази свого панування і дещо пом'якшив свою лінію в українському питанні. Ю. Хмельницького та Нелюбовича-Тукальського перевели до королівського двору в Варшаві, але звідти вони невдовзі поодинці втекли. Вже наприкінці 1667 року бачимо Юрія Хмельницького знову в рідному Чигирині, де гетьманував уже Петро Дорошенко.

Андрусівське перемир'я, заключене між Росією та Річчю Посполитою мало ряд позитивних моментів (об'єднання зусиль для боротьби проти агресії Османської імпе-

рії), але водночас воно узаконило й закріпило розчленування України, що викликало обурення й широке невдоволення на місцях. У цей період гетьман Правобережної України виступив виразником загальнонаціональних інтересів, прагнучи об'єднати Україну і відновити союз з Росією, як рівноправний, у дусі договору 1654 року. Юрій Хмельницький підтримав ці дії і навіть пообіцяв відкопати батьківські скарби для підтримки Дорошенка. Але він би не був сам собою, якби чітко й принципово повів якусь політичну лінію. Ще не визначився остаточно результат походу Дорошенка на Лівобережну Україну, а Юрій опинився в таборі його конкурента Петра Суховія, до речі, родича І. Брюховецького. Він навіть скинув чернечий клобук, аби активно поринути в політичну боротьбу.

Головні сили опозиції проти Дорошенка зібралися в Умані, де в дні нарад про нового гетьмана деякі представники козацької старшини висували кандидатуру Богданового сина. Але коли до Умані прибув полковник Михайло Ханенко, то більшість схилилася на його бік. Ханенко, діючи в союзі з Кримським ханством, виступив проти Дорошенка, обложив того в Стеблеві. Однак гетьмана виручили козаки Івана Сірка та білгородська орда. Зазнавши поразки, сили опозиції мусили тікати, але під Уманню на них вдарила білгородська орда. Суховій зумів втекти, а Юрія Хмельницького полонили й повезли до Білгорода (Акермана). Дорошенко домагався його видачі, але дістав відмову. Тоді він доклав усіх зусиль, щоб руками турецького султана нейтралізувати свого політичного противника, подавши Юрія як небезпечного авантюриста, що було небезпідставно. На вимогу султана Мухаммеда IV Юрія привезли у Стамбул і посадили у фортецю — в'язницю Сдикуле. Ув'язнення тривало майже десять років, що негативно позначилося на здоров'ї та психіці молодшого Богданового сина. В Україні, Росії, Польщі знали про цю трагічну долю й здогадувалися, що Османська імперія використала Юрія в політичній боротьбі в Україні. Не випадково, чутки про Юрія Хмельницького періодично поширювалися по Східній Європі, привертаючи неабиякий інтерес і західно-європейський, про що свідчить тогочасна преса.

Османська імперія готувала велику війну на українських землях, намагаючись у такий спосіб сягти гетьманства у Східній Європі. Гетьман Петро Дорошенко, хоч і був союзником султана, однак не збирався потрапляти в його васали, тим більше маріонетки. За таких умов турець-

кий султан усе частіше подумував про використання в своїх інтересах Юрія Хмельницького. А тому 1670 року Юрія знову перевозять до Білгорода, дозволивши йому спілкуватися з Україною. В своїх листах, зокрема в листі на Січ, імовірно до Сірка, турецький бранець вітає своїх приятелів Суховія, Богаченка, Носа й закликає січовиків до боротьби проти Дорошенка та підтримки своєї кандидатури. Однак ці політичні інтриги провалилися, зміна ситуації на Правобережжі (наступ польсько-шляхетських військ) змусила султана віддати наказ про повернення Ю. Хмельницького до стамбульської в'язниці Єдикуле. Лише після складення Дорошенком гетьманських повноважень турецький уряд звільнив свого бранця, проголосив його гетьманом (!) і наказав виступити з турецькими військами на Україну. Повернення Юрія Хмельницького з політичного небуття викликало широкий розголос, що зафіксувала тогочасна преса, зокрема газети в Бремені, Цюріху, Лейпцігу, Гданську: «Хмельниченко отримав свою колишню булаву й діє при турецькій армії, що стоїть на Дунаї. Передбачають, що таким чином він знову повернеться на батьківщину». Цікаво, що свої документи Юрій Хмельницький підписував так: «Юрій Гедеон Венжик Хмельницький, князь України», з чого видно, що він намагався пов'язати свій рід із далеким славетним козацьким гетьманом. Титулувався Юрій Хмельницький з волі султана також «князем Молдавії і гетьманом Війська Запорозького», а потім і «руським монархом».

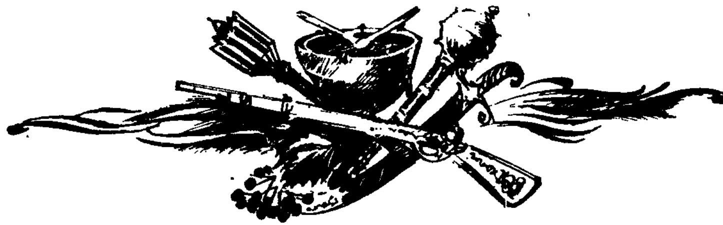
Спустошливі хвилі турецько-татарсько-ногайської навали накочувалися на Наддніпрянську Україну в 1677—1678 роках, та єдиним успіхом Османської імперії внаслідок кривавих битв, було оволодіння Чигирином. У цей період Юрій проявив себе звичайною маріонеткою турецького султана, робив усе, щоб привернути під свою владу, а водночас і Османської імперії населення України. Однак його бік взяла лише незначна група козаків, серед яких можна вирізнити хіба що сина колишнього київського полковника Павла Яненка, родича Хмельницького. Влада Юрія Хмельницького при підтримці турецької армії поширювалася головним чином на сучасну Київщину й частину Поділля, насамперед, на міста Черкаси, Корсунь, Канів, Бар, Жаботин, пізніше — Немирів, Меджибіж, Кальник. Закріпитися на Правобережній Україні йому не вдалося, хоч загони Яненка сягли земель, на яких поширювалася влада Богданового нащадка. Ці землі, надзвичайно спустошені внаслідок безперервних війн упродовж трьох

десятків літ, не робили реальною надію на густе заселення. Юрій Хмельницький заходився насильно переганяти людей із лівого берега Дніпра на правий, але зустрів таку ж дію Самойловича в зворотному напрямку. Коли ж його старий учитель Іоаннікій Галятовський спробував відвернути його від розорення рідної землі й повернутися до монастиря, то Юрій зверхньо відповів тому на листа, порадивши «не дратувати шершня».

Своїм головним містом «сарматський князь» обрав Немирів, поселившись у передмісті (Вискидки), побіля невеликого замку, бо Чигирин був зруйнований дощенту. Тут при ньому було з кілька сот найманців (татари, волохи...), а також нечисленні українські загони. З допомогою цих військ Юрій збирав податки з того невеликого клаптя землі, на який поширювалася його влада, чинив суд і розправу. Його не приймали серйозно навіть турки, й невдовзі він був змушений слухатися наказів не лише султана чи хоч би головного візира, а й кам'янецького паші. Повний честолюбних намірів, але без реальної влади, недолугий нащадок великого гетьмана зустрів усе зростаючу ненависть подільського населення, що врешті-решт призвело його до тяжкої депресії. Юрій усе частіше почав шукати забуття у вині та розгульному житті, став хворобливо підозрілий і жорстокий, почав розправлятися навіть зі своїми найближчими сподвижниками. Так, наказав стратити свого наказного гетьмана Астаматія, кальницького полковника Варяницю. А брацлавського полковника Коваленка (Ковалевського) вбив за те, що той погано постачав провіант у Немирів. Рятуючись од нього, втік до Львова найближчий дорадник Яненко...

Жорстокі розправи не допомагали. Становище «сарматського князя» невпинно погіршувалося. Брак грошей та провіанту відчувався усе гостріше. Тоді Юрій знайшов «оригінальний» спосіб добування грошей. У Немирові зробили яму-тюрму, в неї кидали заможних купців, орендарів та ін. Якщо потерпілі не сплачували призначеної суми, чинилося насилля. На Хмельницького посипалися скарги, що занепокоїло турецьку адміністрацію в Україні, котра зовсім не бажала спалаху нового повстання. Приводом для усунення «сарматського князя» з політичної арени стала історія з єврейським купцем Оруном, який вів брудні справи: скуповував українських дівчат для гаремів султана та пашів і вигідно потім продавав їх. Коли Юрій Хмельницький дізнався, що син Оруна одружився, не сплативши умовленого перед тим податку, то послав яничар

для розправи. Орун устиг втекти, але яничарам вдалося схопити його дружину. Її Юрій Хмельницький і наказав закатувати. Внаслідок скарги Оруна до кам'янецького паші, а потім і до самого султана Юрія заарештували (1681 р.) і привезли до Кам'янця-Подільського. Тут після короткого розслідування винесли вирок: шибениця. Вислухавши присуд, Юрій Хмельницький став «білим як хустка, і не сказав ні слова». Де і як було виконано вирок, невідомо. За одними даними, його задушили на Турецькому мості в Кам'янець-Подільському, за іншими — стратили в Стамбулі. Але на тому закінчилося нещасливе для України гетьманування молодшого сина великого Богдана...

ЗАЖУРИЛАСЬ УКРАЇНА

Зажурилась Україна,
Що нігде прожитн:
Гей, витоптала орда кіньми
Маленькії діти.

Ой маленьких витоптала,
Великих забрала,
Назад руки постягала,
Під хана погнала.

ГЕЙ ПО СИНЬОМУ МОРЮ

Гей по синьому морю
Хвиля грає,
Там турецький корабельчик
Розбиває.

Там турецький корабельчик
Розбиває,
Сорок тисяч козаченьків
Визволяє.

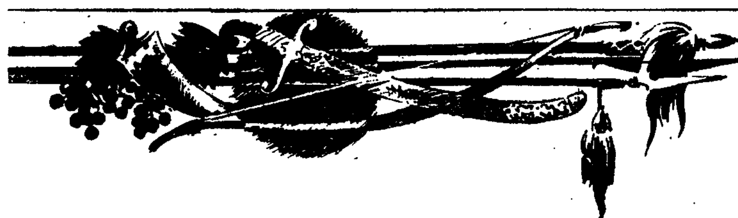
Сорок тисяч ще й чотири,
З України
Вертаються з неволеньки
До родини.

На крутому бережечку
Відпочили,
Люльки собі запалили
Та й поплиівли.

Ярослав Дашкевич

Павло Тетеря

Серед гетьманів обох берегів Дніпра після Богдана Хмельницького немає другого володаря булави, кому історіографія віддала б так мало уваги й до якого ставилася б з такою упередженістю, ба навіть погордою і злобою, як до Павла Тетері. Хіба ще менше знаємо про тих правобережних пропольських гетьманів, що у вирі 80—90-х років XVII ст. мінялися немов у калейдоскопі. Їхнього докладного переліку, з точними хронологічними рамками панування досі не склав ні один український історик.

Справді фатальним тягарем на українську історичну науку — при висвітленні подій горезвісної Руїни — лягла традиційна хронікерська схема козацьких літописів. Хоча не раз уже давалася об'єктивна (тобто — негативна, в значній мірі) характеристика літописів Самовидця, Грабянки, Величка як історичного джерела. Майже шістдесят років тому Михайло Грушевський обгрунтував погляд на козацькі літописи як на взірці белетристики канцеляристів. «Був час, коли пам'ятки української історіографії XVIII ст., так звані козацькі літописи, високо цінили як важливий та вірогідний матеріал для історії подій України XVII ст., особливо її революції. Серед її джерел історики України відводили їм головне місце і на них спиралися при викладі й освітленні подій. Але прийшов час критики. Першою розвінчали «Історію русів», потім прийшла черга Величка і Грабянки. В останній час багато втратив з свого колишнього престижу й найпевніший Самовидець. «Ко-

зацькі літописи» надто часто при описі подій XVII ст. виявлялися несамостійними, побудованими на польських літературних джерелах, а в самостійніших частинах — джерелами суб'єктивними, деколи навіть фантастичними». Тверезий погляд найбільшого дослідника історії України майже не вплинув на наступні покоління істориків, а встановлений козацькими літописцями поділ на «добрих» і «поганих» гетьманів досі залишається, по суті, непорушним стереотипом.

Серед тих «покривджених» історіографією постатей опинився й один із будівничих (це не підлягає сумніву) Української держави часів Богдана Хмельницького, видатний дипломат (це також не підлягає сумніву) і невдалий (також безсумнівно) гетьман Павло Тетеря. Тетерю називав Богдан Хмельницький незадовго до смерті серед своїх можливих спадкоємців (про це історики переважно не згадують); Тетеря причислений до «клану Хмельницького» (був одружений з його дочкою); Тетеря — так само як його великий попередник Богдан — використовував три можливі для свого часу політичні карти: польську, російську, турецьку, але... Але часи Тетериного гетьманування припали на розпал Руїни, коли його талантів — політичних, дипломатичних, військових — виявилося надто мало (зрештою, так як і талантів інших його сучасників такого рангу), щоб заспокоїти і стабілізувати розбурхану Україну.

Тетеря, за козацько-літописною традицією, увійшов до історії козацької України, як польський прислужник. І цей ярлик — однаково негативний як для тих істориків, що дотримувалися москвоцентричної, так і для тих, що поклонялися націоналістичній орієнтації — залишився за Тетерею досі. Ніхто ніколи не намагався піддати це сумніву. Єдиному з спадкоємців Богдана, саме Тетері ніколи не присвячували окремих досліджень, монографій, студій, його завжди тримали в тіні — чи то Юрія Хмельницького, чи Івана Виговського, чи Івана Брюховецького, хоча ці постаті ледве чи були «світлішими» та «кращими» (якщо такі оцінкові категорії взагалі повинні вживатися в історичній науці) від постаті гетьмана Павла Тетері.

Наслідок: багато елементарних біографічних даних про Тетерю досі не перевірено або й цілком не зібрано; останні роки його життя потонули в темряві, немов цей дуже амбітний (це також не підлягає сумніву) діяч зник з політичної арени у 1665 році назавжди. Навіть рік, місце, обставини його смерті подають з сумнівами — хоча істо-

ричні джерела, якщо є бажання до них заглянути, жодних знаків питання не залишають. Як це не дивно, але сьогоднішній нарис життя й діяльності Павла Тетері, по суті, перший в українській історіографії — і йому притаманні всі вади такої першої спроби: ще багато справ не вияснено, не вивчено, хронологія, зв'язок і послідовність подій не завжди очевидні. Тетеря далі чекає на уважного дослідника.

Про життя Тетері до 1648 року відомо мало. Рік і місце народження не встановлені, відносно справжнього прізвища висловлювалися різні думки. Не набагато більше відомо про його рідних. Повне ім'я та прізвище майбутнього гетьмана звучало: Павло Іванович Моржковський-Тетеря. Котре в цьому подвійному прізвищі справжнє родове, а котре прізвисько (чи то козацьке, чи шляхетське) — не з'ясовано. В основному, Павло вживав прізвище Тетеря — під ним він й увійшов до історії. Але в 1649 році він був ще Мошковським (так записано в козацькому реєстрі), це прізвище вживав відносно часто в 1668—1670 рр. Справа первісного прізвища — не проста формальність. Залежно від нього вирішували по-різному питання відкіля він походив. Якщо вважати, що первісне прізвище Моржковський, то його носій народився, можливо, в шляхетській сім'ї, що користувалася гербом Сьлеповрон (польська назва птаха, для якого є українське визначення «квак»), а Тетеря — це вже козацьке прізвисько часів Хмельницького або до нього (значення прізвиська також не дуже зрозуміле, бо «тетеря» — це не лише птах, для якого сьогодні маємо літературну назву «тетерук», але й рід улюбленої козаками рідкої затірки з житньої муки). Якщо ж первісне прізвище Тетеря, то це могло б свідчити, що козакував ще його батько (висловлювалися такі припущення), а прибране на шляхетський кшталт прізвисько Моржковський свідчило б про маєток, від назви якого воно виникло... Та вживав Тетеря насправді інший герб — Радван, зображений на його печатках. У народних думах Павла звали Тетеренком, що свідчило б про прізвище батька — вже Тетері.

Відповідно до тих, а також інших міркувань, висловлювали думки про місце його народження: Переяславщина (бо там був млин Тетері та й довго він був саме переяславським полковником), Овруч і його околиця (бо там був рід бояр Мошковських), Київщина (бо там у 1630 р. згадувався Іван Тетеря, можливо, батько), Підляшшя(бо саме там отримував маєтки від польського короля). Шлях-

тичем був уже з роду — це не перешкоджало тому, що батько міг козакувати; ледве чи був з переяславських міщан — бо вже в молодості опинився в польському магнатському середовищі. Шляхетство (після періоду «гріхів» — брав же ж він активну участь у Хмельниччині) перезатверджував йому польський король — отже, сумнівів у аристократичному походженні не було. Та й стиль його життя, особливо у 60—70-х роках, посередньо свідчить про вроджений шляхетський стан. І родичі його з шляхетського середовища, тієї його частини, яка в 60-х роках перетворювалася в кармазинову козацьку старшину, що своїм соціальним становищем і амбіціями почала чимраз більше нагадувати магнатську верхівку сусіднього Польського королівства.

Мав двох братів, рідного Юрка і зведеного (мабуть, позашлюбного батькового сина) Шурла, двох сестер, які повиходили заміж за українських шляхтичів (Михайла Іскрицького й Атанаса Піроцького). Сам Павло одружувався з жінками шляхетських — незвичайно впливових — родів. Перша дружина — сестра Івана Виговського; друга — дочка Богдана Хмельницького Олена. Це було те українське, за критеріями XVII ст., без сумніву, аристократичне оточення, яке наклало відбиток на спосіб життя та життєві ідеали Павла. Зрештою — середовище не лише українське. Вчився він у мінській уніатській школі (уніатській — це не значить, що сам він мав схильність до уніатства; Богдан Хмельницький вчився ж у польських езуїтів), дуже освічений ректор якої навчався в Німеччині та Чехії, пізніший холмський уніатський єпископ Яків Суша, адміністратор єпархії 1649—1652 років, єпископ 1652—1687 років, підтримував жваві зв'язки з Тетерею навіть у післягетьманські часи. Латину молодий Павло опанував добре, мабуть, і знання ораторського мистецтва виніс з мінської школи. Яків Суша виїхав до Холма в 1637 році, Павло ж 1639 року був уже в родині польських магнатів Пражмовських — у Мазовії, в містечку Пражмові. Був, треба думати, на становищі магнатського слуги — молодого шляхтича — компаньйона одного з молодших представників роду Миколи (Микола Пражмовський пізніше зробив блискучу придворну кар'єру — 1658 року став канцлером Польського королівства; тримаючи в своїх руках багато ниток внутрішньої та зовнішньої політики, він не забував товариша молодості). Як компаньйон молодого магната, можливо, Тетеря побачив тоді шмат світу — зокрема, Італію. Але такі припущення підтвердити поки що неможливо.

В кінці 40-х років Тетеря почав канцелярську кар'єру — від підписка в луцькому гродському суді. Його начальником — писарем суду — був тоді Станіслав-Казимир Беневський, у майбутньому польський дипломат, спеціаліст з українських справ. Може, був він далеким родичем Тетері — Беневський, як і Тетеря, вживав герб Радван. У Луцьку ж Павло Тетеря познайомився ще з однією людиною з політичною перспективою — Іваном Виговським. Незабаром одружився на його сестрі.

Тепер попробуємо вирішити питання про те, коли, приблизно, міг народитися Павло Тетеря. У 1670 році була ще жива його мати, Анастасія, тоді монахиня-василіанка; до 1637 року (мабуть) Павло вчився в Мінську — можна гадати, що було йому тоді п'ятнадцять-шістнадцять років. В такому випадку він народився десь у 1620—1622 роках. Дехто схильний вважати, що хрещеним батьком його був Богдан Хмельницький — можливо, але не доведено. Щоправда, в 1671 році сучасники писали про старість Тетері — але в ці бурхливі часи мало хто з чоловіків, котрі володіли військовим мистецтвом, доживав до справді глибокої старості. Колишнього гетьмана, який наприкінці шістдесятих років довго хворів, і в полудень віку можна було вважати старим.

Отже: ким був Павло Тетеря? Людиною з доброю освітою, корисними зв'язками у впливових польських колах (Пражмовські — з Миколою він, по суті, приятелював; Беневський), з контактами в українській уніатській верхівці (Суша). Був своєю людиною тієї української шляхти, яка хиталася між польською службою та українським автономізмом (Виговські; можливо, Хмельницький). 1648 рік примусив його зробити остаточний вибір. Щоб не писали, мовили, думали про Тетерю на підставі його дальшого життєвого шляху, але вибрав він повсталий український народ. Коли в серпні 1648 року козаки й чернь брали Луцьк, Павло Тетеря був на їхньому боці. Те, що він у вирішальний момент опинився на українському краю барикад, а не (як київський воєвода Адам Кисіль чи явний ренегат Ярема Вишневецький) на польському, переконливо свідчить, де саме були його справжні симпатії. Добрий промовець, молодий, енергійний, освічений, з європейськими манерами, хоча й без військового досвіду, Тетеря був справжнім здобутком для повстанців. Там уже рахувалися такі люди, але їх було надто мало. Життя в магнатському оточенні прищепило Павлу прагнення до збагачення (цього він навчився в Польщі: значення і впливи людини визна-

чалися її походженням, але ще більше багатством). Та під час Хмельниччини не він єдиний змагав до збагачення.

Як козацький старшина і активний учасник подій 1648—1657 років Тетеря не відзначався ні дикою хоробрістю, ні різаниною — це ім'я не променіло на полях битв. Його частіше можна було зустріти в сутінках канцелярій або на довгих шляхах, що вели з гетьманської столиці Чигирина в різні сторони світу. У 1649 році він, цілком певно, обіймав посаду писаря переяславського полку; був він ним недовго, бо цього ж року очолнв козацьке посольство до трансільванського князя Юрія (Дердя) II Ракоці. Вибір впав на нього, очевидно, через освіту та великосвітську поведінку. Тетерю можна зачислити до тих людей, що заклали підвалини козацько-трансільванських дипломатичних зв'язків, спершу непевних (через спроби Богдана в 1650—1653 роках підкорити собі Молдавію, втримати яку в межах свого впливу намагався Ракоці), але в 1654—1657 роках зміцнених реальним військовим союзом. Характерно, що зовні Тетеря намагався зберігати добрі стосунки з семигородським князем — шляхом листування — навіть тоді, коли українсько-трансільванські відносини розладналися (у 1651 р.). Очевидно, вже на початках дипломатичної кар'єри для Тетері був характерний нахил до подвійної паралельної гри, що зумів оцінитн, а може й підсилити гетьман Хмельницький. Балканський напрям став першим у дипломатичній спеціалізації Тетері — недарма він супроводив Тимоша Хмельницького в подорожі до Ясс для одруження (1 вересня 1652 р.) з Розандою, дочкою молдавського господаря Василя Лупу. Військова діяльність Тетері протікала під знаком південно-західної орієнтації: весною 1651 року він разом з осавулом переяславського полку Демком, козаками й татарами облягав Кам'янець-Подільський, щоб у напружений час боротьби за впливи над Молдавією блокувати молдавсько-польські контакти.

Особливих військових талантів Тетеря не виявив, дипломатичну ж його зручність Богдан Хмельницький високо цінував завжди. Хоча міжнародними зв'язками України займався безпосередньо сам гетьман, а керівником української дипломатії вважався генеральний писар Іван Виговський, Тетеря, немов його сіра тінь, брав участь практично в усіх основних дипломатичних переговорах, які відбувалися в Чигирині. Влітку (перша згадка — 13 липня) 1653 року Тетеря став переяславським полковником, але це не означало усунення його з гетьманського двору.

31 грудня 1653 року саме він зустрічав царського посла Василя Бутурліна, вітаючи того довгою квітастою промовою. Є багато підстав вважати, що цей барвистий ораторський твір з'явився з-під пера полковника. Зрештою, Бутурліна зустрічав Тетеря не лише ніжними витворами слова: в переяславській церкві він твердо вимагав від московського посла, щоб той присягнув гетьманові від імені царя. Відомо, що з вимог цих нічого не склалося, 8 січня 1654 року присягав сам Тетеря, а вже в березні — разом з генеральним суддею Самійлом Богдановичем-Зарудним — вів переговори в Москві. Від Олексія Михайловича отримав привілей на місто Смілу, привілей цілком непридатний в умовах гетьманування Богдана Хмельницького, який тоді особисто розпоряджався українськими землями. Побоюючись підозрінь і звинувачень з боку козацького війська, Тетеря закопав грамоту. Вона зотліла, і в 1657 році, вже після смерті гетьмана Богдана, Тетеря просив царя відновити привілей....

Тетеря складав договірні статті з Росією разом з Богдановичем-Зарудним, але саме переяславського полковника треба вважати чи не основним їх творцем. Не підлягає сумніву, що, формулюючи статті, він виконував волю Богдана Хмельницького і реалізовував його політичну концепцію — потім дещо міняв під тиском царя. Але не можна думати, що Тетеря в 1653—1654 роках був недосвідченим дипломатом і не знав, як у цей час складали міжнародні договори. Те, що договірні статті мали дуже недосконалий, розмитий, деколи неясний характер, що вони не охопили цілий спектр російсько-українських відносин, а це наклало на договір відпечаток тимчасовості (такою була, мабуть, основна концепція гетьмана) — заслуга, в першу чергу, лукавого козацького дипломата. Порівняння двох українських міжнародних договорів, до створення яких приклав свою руку Тетеря — Березневих (переяславських) статей 1654 року і Гадяцького договору 1658 року — доводить, що Тетеря вмів складати документи такого роду й наліт тимчасовості на договорі 1654 року зберіг свідомо.

Подвійну гру Тетері (якщо можна вважати її подвійною — просто це була та, по суті, незалежницька лінія гетьмана, яку правильно здійснював сумлінний виконавець) можна простежити далі. В 1655 році, під час облоги Львова українськими та російськими військами, переяславський полковник вів переговори про викуп міста з польською стороною. Для того, щоб росіяни не розуміли що він говорить, Тетеря розмовляв латиною (можна собі уяви-

ти, як дратувало це російську сторону!), підбурюючи львів'ян проти царських військ...

Коли помирав Великий гетьман (6 серпня 1657 року в Чигирині) Тетеря був знов у Москві. Тут він проявився ще раз як добросовісний виконавець і блискучий оратор. Перед царем виступив за гетьманство Юрія Хмельницького, хоча, можливо, знав, що й сам він, Тетеря, був серед тих кандидатів на владу, яких назвав перед смертю Богдан. Гетьман говорив, нібито, не лише про свого сина Юрася, що зрозуміло, але й про генерального писаря Івана Виговського, генерального суддю, колишнього київського полковника Антона Ждановича, полтавського полковника Мартина Пушкаря і про переяславського — Тетерю.

Упродовж 1648—1657 років Тетеря зробив запаморочливу кар'єру — від скромного підписка луцького гродського суду до переяславського полковника й одного з найвизначніших дипломатів Богданової доби, людини дуже впливової в тогочасній Україні. Не підлягає сумніву, що цією кар'єрою Тетеря міг завдячувати, в першу чергу, самому собі. Був він талановитою, однак явно не однозначною і не прямолінійною, людиною. Ці риси його характеру ще яскравіше окреслилися пізніше.

В цей час, коли Тетеря у Москві добивався затвердження Юрія Хмельницького і відмовив царя посилати нові війська в Україну, події дома розвивалися швидко. 24 серпня 1657 року, коли виявилося, що Юрась ще не може тримати булаву, гетьманом обрали Івана Виговського. Повернувшись в Україну, Тетеря далі підкреслював свою лояльність Москві, але практично повністю підтримував лінію Виговського з його поворотом на 180 градусів — від орієнтації на Москву до орієнтації на Варшаву.

Щоправда, поволі його стосунки з гетьманом Виговським та родиною Виговських загострилися. 13 жовтня 1657 року Тетеря поховав у Києві дружину — сестру гетьмана. Розгорілися суперечки за спадщину, якої Виговські не дали Тетері. А він був завжди дуже чутливий до матеріальних справ.

У березні 1658 року почалася «місія Тетері» — черговий його дипломатичний тріумф. Переяславський полковник добився припинення походу польських військ в Україну. Переговори між Україною та Польщею тягнулися довго, майже півроку. Партнером Тетері — польським комісаром для розмов — став давній його покровитель і приятель з луцьких часів, тепер уже волинський каштелян Бєнєвський. Тетеря, в основному, перебував на Поліссі та Волині, в

Межиріччі та Корці, тоді з'являвся до Чигирина, уточнюючи лінію поведінки з гетьманом. Для того, щоб спокійно працювати над трактатом, який у недалекому майбутньому отримав назву Гадяцького договору, тікав на самоту до Гощі, маєтку, який купив у вдови київського воєводи Адама Кисіля. 5 липня 1658 року в Гощі датовані «пункти Тетері» — важливий етап на шляху до остаточної редакції договору. Певний час мешкав поруч з Беневським, погоджуючи окремі статті умови.

Тетеря не був єдиним творцем Гадяцького договору, який міг (якби не спротив польських магнатів) радикально змінити обличчя Східної Європи: Річ Посполита двох (польського і литовського) народів перетворювалася в монархічну республіку трьох народів. Україна під назвою Руського великого князівства мала стати третьою складовою частиною федерації. Статті трактату — з українського боку — диктували, в першу чергу, гетьман Іван Виговський, а також високоосвічений (навчався в Голландії, Франції, Англії, Італії) полковник, пізніше канцлер Руського князівства Юрій Немирич, але найбільше праці в злютуванні остаточного тексту договору виклав Тетеря. З якої б точки зору не дивитися на Гадяцький договір, але він, на відміну від Березневих статей 1654 року мав характер справжнього послідовного і всебічного міжнародного договору з продуманою опрацьованою структурою, хоча й з помітною домінацією польської сторони.

Король, польський двір вважали Тетерю головним творцем Гадяцької умови, на яку, до речі, цей її творець не присягав. Знову проявилася двоїстість Тетері: а може він уже тоді передчував, що реалізація договору під дуже великим знаком питання? Саме в такій ролі — автора польсько-українського порозуміння — 28 жовтня 1658 року він отримав аудієнцію в польського короля Яна-Казимира та королеви Марії-Людовики. «Один з головних керівників цієї (козацької. — *Я. Д.*) нації», — звітував про Тетерю 5 листопада папський нунцій архієпископ Петро Відоні до Риму. «Поставний, гарних манер, убраний був у сукню з зеленого оксамиту з золотими гудзиками», — писав про аудієнцію французький посол П'єр де Нуає до Людовика XIV. Десь приблизно від цього часу він перестав бути переяславським полковником, фактично став придворним експертом з українських справ, почав досить регулярно отримувати пенсію з королівської каси. Дехто з істориків, вороже настроєних до Тетері, цим періодом датує «зраду» Тетері й оголошує його «платним інформатором» варшав-

ського двору. При цьому якось забувають, що в цей час він уже став приватною особою. А королівська пенсія? Не можна відриватись від обставин епохи. Сучасник подій, майбутній польський король Ян III Собєський добивався — і отримував — від французького короля пенсію не лише за інформаційну службу, а й за цілком конкретну політичну діяльність у Польщі на користь французького двору, діяльність, що була дуже близькою до поняття державної зради. Але зрадником Польщі його ніхто ніколи не оголошував. Тетеря виїхав з України, буваючи там у 1659—1661 роках недовгими наїздами. Мешкав, переважно, у Варшаві при дворі або у своїх маєтках на Підляшші, хоча й не розривав численних ниток, що пов'язували його із Східною Україною, для якої він і далі залишався дуже впливовою особою. На Тетерю полився потік королівської ласки — і він спробував зіграти такі ролі, яких ще не пробував: магната і придворного, крім цього ще й не старого вдівця, за серцем (і багатством) якого полювали представниці найкращих польських аристократичних родин.

Збирати маєтки Тетеря почав ще десь у 1652 році. Тоді від Сулимів він купив Демидів на Київщині (володів цим селом разом з сестрою Євою), до цього маєтку приєднав недалеку Литурівку (в інших джерелах — Литвинівку). 1654 року отримав від царя містечко Смілу (але чи став тоді реально її власником?); у 1656 році мав млин на Попівцях біля Переяслава. Трохи пізніше прибрав до рук Козаровичі, Глібівку, Ясногороди разом з усіма суміжними землями, що до них прилягали. У 1658 році вторгував, як згадувалося, Гощу. У березні 1659 року Варшавський сейм підтвердив його шляхетство та королівське надання в Берестейській економії (з королівських столових маєтків, прибутки яких надходили на утримання королівського двору), а саме ключові (волості) Київець, Мелешичі, містечко Піщатичі разом з приналежними до них селами — на правах досмертного старости. Мабуть, цих Тетериних земельних володінь уже тоді було більше, всіх ми не знаємо. Незважаючи на явне прагнення стати багатим магнатом, Тетеря як легко здобував маєтки, так легко їх і позбувався, часто — даруючи. Демидів подарував сестрінкові Василеві Іскрицькому, пізнішому козацькому полковникові, в зв'язку з його одруженням; Козаровичі, Глібівку, Ясногороди — спасаючи душу — Києво-Межигірському монастиреві.

Проживаючи у Варшаві, Тетеря зберігав якісь невизначені впливи. З колишнім своїм учнем 1659 року неодноразово зустрічається єпископ Суша; нунцій думає, чи не зро-

бити йому подарунок в дукатах. В Україні Тетеря появляється під час загострення політичної ситуації: у жовтні 1659 року їде з Беневським спостерігати упадок Виговського; в жовтні 1660 прикладає руку до Слободищенського договору, за яким Правобережжя під гетьманом Юрієм Хмельницьким знову (але не на правах Гадяцької умови, а набагато гірших — бо оточені польськими військами козаки, вірні Юрієві, мусили прийняти те, що їм диктували) опинилося під владою Польщі. У цьому ж, 1660 році, Тетеря одружився з дочкою Богдана Хмельницького Оленою, вдовою після Данила Виговського — і, таким чином, увійшов як свій до «клану Хмельницького». І хоча друга жінка принесла йому, нібито, велетенське придане — за польськими джерелами один мільйон золотих — стосунки між Тетерею та Виговським знову загострилися: через спадщину по Данилові для Олени та через ці ж самі скарби Хмельницького, з яких мали вдруге вінувати Олену. Від Юрія Хмельницького Тетеря отримав як тимчасову резиденцію Суботів. Недовгий час (листопад 1660 р. — це певна дата) він займав пост генерального писаря при гетьманові Юрієві. З королівської ласки на нього сипалися титули: королівського секретаря, мельницького підчашого (це на Підляшші), потім полоцького стольника (тоді генеральним писарем він уже не був). 1661 рік минув між Підляшшям та Варшавою, де він продовжував грати роль королівського дворянина. Черговий Варшавський сейм у травні підтвердив володіння на Київщині — села Демидів, Литурівку, Абрагамівку, Раківку, дві Воронівки. Чи у завірюсі Руїни Тетеря міг черпати з них якісь доходи — можна сумніватися.

У 1658—1661 роках Тетеря зміцнив — принаймні у Варшаві —думку про себе, як про знавця відносин в Україні. Одруження на дочці Великого гетьмана, без сумніву, збільшило його престиж в Україні та за її межами, тим більше, якщо він справді прибрав до рук хоча б частину тих скарбів, які йому приписували. Треба думати, що королівським придворним він був добрим; свою репутацію вірного слуги Корони, очевидно, зміцнив, але чи, ставши магнатом, цілком замазав козацькі бунтарські гріхи і чи остаточно відмовився від козацького способу мислення — сумнівно.

Становище в Україні ускладнювалося чим раз більше. Слободищенські умови знеохотили козаків безмежно, відсутність обіцяної польської допомоги і, навпаки, присут-

ність таких непевних союзників як татари, що більше дбали про ясир з України, чим про реальну допомогу малопопулярному гетьманові — вели край до пропасті. Хмельниченко просив короля порятунку і Тетері. Очевидно, впливи Тетері були значні й Юрій думав опиратися на його авторитет.

У лютому 1662 року королівський дворянин, полоцький стольник Павло Тетеря виїхав з Варшави до Чигирина, щоб бути при боці гетьмана повноважним послом короля і сенату з завданням не допустити до зв'язків гетьмана з царем і татарами, скерованих проти Польщі. Можливо, саме Тетеря штовхнув Хмельницького на невдалий похід літом 1662 року на Лівобережжя (повторення аналогічного походу через майже півтора року самим Тетерею свідчило б, що він постійно думав категоріями соборності). 12 червня бій біля Переяслава, невдала облога міста, відворот. Наказний гетьман Яків Сомко, ніжинський полковник Василь Золотаренко, російські війська погромили Хмельницького під час переправи через Дніпро на правий берег, 16 липня захопили Канів і Черкаси. Хмельницький, правда, розбив Сомка і росіян під Бужином, але це лише на коротко порятувало ситуацію. На початку жовтня гетьман одіслав посольство до короля, вказав на Тетерю як свого наступника і поклав булаву під Корсунем — у Вільшаниці, перед василіанським монастирем.

Жовтень, листопад, грудень 1662-го, січень 1663 року — джерела дуже скупо доносять відгомін подій цих чотирьох місяців в Україні — немов якась невидима рука (Тетерина?) блокує всю інформацію і на Захід, і на Північ. Тетеря, хоча польський (формально) комісар в Україні, мовчить; Ян-Казимир переконаний, що на Правобережжі далі гетьманує Хмельницький, засипає Тетерю листами — цей мовчить далі. Папський нунцій у Варшаві, звичайно, добре інформований, не знає нічого — він лякає Рим, що козаки збираються допомагати Туреччині в походах на Західну Європу. Москва також не знає нічого певного.

Коли Тетерю обрали гетьманом і чому він принаймні три місяці мовчав, будучи вже гетьманом України? Історики по-різному визначають дату обрання Тетері. Дехто відштовхується від дати 6 січня 1663 року, коли Юрій Хмельницький вступив до монастиря в Києві, і припускає, що Тетеря став гетьманом десь у січні. Сам Тетеря не повідомив короля, коли його обрали. Між жовтнем і січнем на Правобережжі не було жодного тимчасового (наказного, хоча б, як Сомко на Лівобережжі) гетьмана. Невже в такий гаря-

чий, у буквальному розумінні слова, час цілий Правий Берег, міг бути без жодної об'єднуючої влади?

Здається, в цю важливу для нього хвилину повністю проявилася двоїстість поведінки Тетері. Ще восени, формально згідно з королівськими інструкціями, підтримуючи Юрія Хмельницького, він, мабуть, одночасно готував грунт для свого обрання, мобілізуючи сили пропольської партії (миргородський полковник Григорій Лісницький та полковник Григорій Гуляницький — найвдатніші її представники) і нагромаджуючи гроші для підкупу старшини і козацької верхівки. Зрештою, він, можливо, вплинув на слабовольного Юрася Хмельницького, щоб цей сам визначив свого наступника — Тетерю. Все говорить за те, що Тетерю обрали гетьманом у Чигирині за кілька днів після відречення Хмельниченка, у його ж присутності — це була середина або друга половина жовтня 1662 року (недаремно запорожці в листі 15 листопада титулують його вже гетьманом). Обрали, треба підкреслити, без дозволу і навіть усупереч волі короля, який хотів зберегти безвольного Юрія в ролі маріонетки. Польський хроніст Веспазіан Коховський описав цю подію: «Пізніше (після обрання. — *Я. Д.*) полковники голосними вигуками поздоровляли Тетерю, гордого від отриманої влади. Його винесли з кімнати на кріслі і, піднявши вгору, показали товариству. Народ, стверджуючи вибір на гетьмана, кидав шапками — як би не забрали його (назад), закидали б. Знову вже на ганку він давав оглядати себе скільки завгодно, а згаданому вище народові розкидав дрібні гроші та, щоб усім приподобатися, поставив багато горілки як почастунок козакам». Це не була «чорна рада» — загальна козацька — і Тетеря, як старий козак і досвідчений політик, мусив розуміти відсутність звичаєвої правної санкції на своє обрання. Та й вороги-сучасники іронізували, що обрали його по-свояцтву (натяк на дружину з Хмельницьких). Він знав, очевидно, що вибори сильно вдарили по Виговському — колишньому гетьманові, київському воєводі, польському сенаторові, об'єктивно кажучи, більше заслуженому для Польщі ініціаторові Гадяцької умови і, так само об'єктивно кажучи, політичному діячеві ширшого масштабу, ніж Тетеря. Мабуть, він уже тоді розумів, що Іван Виговський це його найперший ворог, хоча як член пропольської партії він назовні підкорився виборові. Та дружні їх стосунки скінчилися й так ще давніше — від часу маєткових суперечок за спадщину по Данилові Виговському...

Тетеря здобув кілька місяців передишки: всі немов чекали, куди поверне новообраний гетьман, а він не відкривав свої карти. Не дуже зрозуміло чому (це завдання для майбутніх дослідників). Може, аналізував і зондував грунт, на кого треба опертися: Варшава, Москва, Стамбул; може, шукав підтримки на Лівобережжі (відомо, що пропонував Сомкові — також одному з «клану Хмельницького», бо сестра наказного гетьмана була дружиною Богдана і матір'ю Юрія Хмельницького — спільні дії, але це було лише 5 січня). Найімовірніше, що Тетеря хотів заграти перед усіма сусідами незалежницькою картою: приєднати Лівобережжя, опираючись на Запорожжя (воно було проти Сомка, але блокувалося разом з росіянами), міняючи, зовнішньо хоча б, орієнтацію на Москву. Таку концепцію ще в середині листопада пропонувало йому Запорожжя. Можливо, тоді Тетеря міг би й розраховувати на переобрання «чорною радою».

Ще в грудні, пишучи до короля, Тетеря заперечував, що його обрали гетьманом — але й тут була подвійна гра: він пропонував себе до булави, підкреслюючи, одночасно, що не зможе вважати себе гетьманом, доки не отримає затвердження короля. Щось трапилося в січні (докладно не відомо, що саме): Тетеря після довгих вагань зважується поставити на Польщу. 21 січня 1663 року листом до короля, переданим через свого посла Гуляницького, врешті повідомляє про обрання, нібито, всупереч його волі. Незважаючи на зовнішню дипломатичну підлеглість, лист не дуже покірний — Тетеря вимагає гарантій для української православної церкви, а в своїх інструкціях козацьким послам поступово відновлює термінологію часів Гадяцької умови, згадуючи про Руське князівство в складі Речі Посполитої (це досить переконливо спростовує думки тих істориків, що дивляться на Тетерю як на гробокопателя Гадяцької умови і вважають — на підставі вірнопідданчих зворотів у листах до короля — Тетерю таким же підніжком Варшави, як Брюховецького — Москви).

Поява Тетері в ролі гетьмана України була все ж великою несподіванкою для польського двору. Чому? Нелегко з'ясувати: його вважали відданим Польщі, однак ще розумним, а може, й зарозумним, а тим більше хитрим. Тетеря ж поволі, але послідовно викладав свої плани і вимоги, від здійснення яких ставив у залежність підкорення цілої України, право- і лівобережної, Речі Посполитій, а також своє власне пропольське гетьманування (ця остання умова звучала як явний шантаж).

З кількох листів Тетері до короля (ще до їх спільного походу на Лівобережжя), а також його практичної діяльності можна реконструювати ту модель гетьманської України, яку намагався реалізувати Тетеря. На першому плані — соборність, об'єднання Право- і Лівобережжя під єдиною владою. Для цього він намагався перетягнути на свій бік Сомка, а коли це не вдалося — почав невеликими відділами переправляти своїх козаків на Лівобережжя, здобуваючи там плацдарми (наприклад, Кременчук); засипав лівобережні міста закликами переходити до короля й до нього. Сподіватися на власні козацькі сили було мало реально. Щоправда, Тетеря зумів зібрати довкола себе гурт однодумців, де була висока старшина: полковники Григорій Лісницький, Михайло Ханенко, Самійло Богданович-Зарудний, Григорій Гуляницький, Остап Гоголь та інші. З'єднав собі козацьку верхівку (але не чернь) і, опираючись на ці дві групи, поставив перед королем кілька вимог:

шанувати привілеї та гідність козацтва і гетьмана. Тетеря, за підтримкою козацтва, відіслав королеві назад гетьманські клейноди, обурений тим, що з ними (у березні 1663 р.) приїхав просто королівський гінець Іван Мазепа, а не королівський посол — ситуація була пікантною особливо тому, що клейноди Тетеря мав отримати, по суті, не з ласки короля, а тому, що позичив гроші коронному стражникові Самуїлові Лещинському (в заставу Лещинський дав чималий маєток у Польщі); в цьому ж плані треба розглядати вимоги зберігати козацькі свободи, а також звільнити з польського ув'язнення полковника Івана Богуна та велику групу козацької старшини;

вирішити церковне питання — відмінити залежність православної ієрархії від римо-католицької, повернути православним церкви, захоплені уніатами, впорядкувати конфлікти в перемиській та львівській єпархіях, залишаючи там православну ієрархію (Тетеря, в даному випадку, виступав не просто як представник козаччини, а цілого українського народу);

дозволити самостійні дипломатичні зв'язки з Молдавією і Волощиною (зносини з Кримом відбувалися без перешкод);

розпочати мирні переговори Речі Посполитої з Росією, вимагаючи, зокрема, звільнення ув'язнених козацьких старшин;

готувати похід на Лівобережжя — Тетеря явно вважав, що підготовка такого походу не суперечить мирним пере-

говорам з Росією; в його уявленні — та в уявленні вірної йому старшини — Лівобережжя було насильницьки відірваною частиною єдиного гетьманату України, а, в жодному випадку, не було частиною Росії, при цьому для зміцнення своєї влади на Правобережжі та поширення її на Лівобережжя гетьман просив польської військової допомоги (що збігалося з власними планами короля, який думав, крім цього, відібрати від Росії Смоленщину, яка раніше входила до складу Речі Посполитої);

гарантувати допомогу татар — кримських та буджацьких — для підтримки режиму Тетері.

Як не дивно, але здійснення майже всіх вимог Тетеря добився, що посередньо свідчило про його впливи у Варшаві, а також про його політичні здібності. Не зсунулися, однак, з мертвої точки польські антитолерантні суперкатолицькі принципи. Це, а також магнатський характер влади Тетері, який виступав як представник «клану Хмельницького», що сконцентрував у своїх руках справді великі багатства, відсахнуло від Тетері частину рядового козацтва та чернь. Історична пам'ять підказувала народові, що союз з Польщею не принесе добра.

У квітні спалахнули перші заворушення. Найбільший і найжорстокіший (почався з різанини поляків і євреїв у Паволочі) бунт вибухнув на території Паволоцького полку під керівництвом наказного полковника Івана Поповича-Ходорковського — незабаром після обрання гетьманом на Лівобережжі Івана Брюховецького, який зразу ж усунув двох інших претендентів на булаву Сомка і Золотаренка (їх пізніше стратили — 18 вересня в Борзні). Бунт швидко придушив генеральний осавул Петро Дорошенко (майбутній гетьман). Поповича видали міщани. Тетеря думав панувати залізною рукою — 15 липня Поповича стратили (четвертували або вбили на палю). Але взірці часів Богдана Хмельницького не підходили для гетьманування Тетері. Що могли дарувати популярному Великому гетьманові, того не могли прощати малопопулярному Тетері. Жорстокість не залякала, а озлобила.

15 липня 1663 року у Львові польський король Ян-Казимир вирішив іти походом — кількома колонами — в Україну. Разом було двадцять тисяч польського війська та близько сорока тисяч татар, що стояли в Молдавії. Війська просувалися повільно, але без інцидентів. Короля приймали добре — то була явна заслуга Тетері, який отримав у нагороду від короля Вільховецький ключ, а від одного з польських полководців, українського воєводи Стефана Чар-

нецького — право на брацлавське староство (обидва надання з їх перенесенням, після смерті Тетері, на дружину Олену). Лише 8 жовтня, на витоці зими, король з армією зупинився в Білій Церкві. Тетеря привів двадцять чотири тисячі козаків. Вітав короля, між іншим, також Юрій Хмельницький, вже під іменем архімандрита Гедеона. Спроби Брюховецького протидіяти дали дуже мало, а російський воєвода Ромодановський розпустив військо на зимівлю по Лівобережжі. Тетеря розсилав універсали по Лівому Березі; окремі міста перейшли на його бік. Мав Тетеря прихильників серед тамтешнього духівництва, невдоволеного втручанням Москви в українські церковні справи.

13 листопада об'єднані війська перейшли Дніпро. Козаки Тетері й поляки біля Ржищева, татари — біля Трипілля. Наступали двома колонами. Король, який відкинув пропозицію царя про перемир'я, рухався на північний схід, не зустрічаючи по дорозі серйозного спротиву. Київ залишили на боці в облозі. Далі боронилися лише великі міста — Переяслав, Ніжин, Чернігів, Батурин. Разом з королем просувався наказний гетьман Іван Богун — його слава відчиняла брами менших міст. Тетеря явно не хотів іти з королем. Він просувався південніше, блокуючи Запорожжя, де відбувся розкол — виникла партія на підтримку Тетері, проти Сірка і російського стряпчого Григорія Косагова. Тетеря ішов разом з частиною польських військ під командуванням Яна Собєського (майбутнього короля, цим походом датується початок їхньої дружби); на початок січня вони здобули п'ятдесят дві місцевості, боронилися (але впали) Прилуки, не здався Гадяч. Тетеря довго опирався наказам короля, врешті на коротко з'єднався з ним під Глуховом, який король облягав безрезультатно п'ять тижнів. З-під Глухова гетьман чимшвидше повернувся на Правобережжя, під приводом, що там почалося повстання.

Похід короля закінчився провалом. Зима видалася важкою, наступав голод (1663 рік був неврожайний), польські війська поводилися жорстоко, почалися розправи панів з підданими. Польські жовніри продавали татарам людей в ясир; одного чоловіка — за листочок тютюну. Король залишив Глухів, подався під Севськ. На воєнній раді 18—19 лютого 1664 року вирішили повертатися на Україну та до Польщі — король тікав на Могилів і Мінськ разом з литовським і часткою польського війська. Біля Новгорода-Сіверського розстріляли Богуна (27 лютого), склавши на нього невдачі й звинувачуючи в зв'язках з росіянами (дехто з істориків намагався цю страту приписати інтризі

Тетері, але там його тоді не було). Лівобережну Україну мав втримати С. Чарнецький, але це йому не вдалося.

Поштовх до повстань на Правобережжі дав запорозький кошовий Іван Сірко (універсали Брюховецького діяли слабо). В січні 1664 року Сірко пішов на буджацьких татар; повертаючись назад — у лютому — намагався пробитися до Чигирина, гетьманської столиці. В цей час Брацлав, Кальник, Могилів, Рашків, Умань, Сміла піддалися й Брюховецькому. Проти Тетері виникла змова, що розколола «клан Хмельницького». Ініціатори не дуже відомі, — мабуть, основним був архімандрит Гедеон (Юрій Хмельницький, що тоді покинув монастир), який перебував під впливом недавно обраного київського митрополита Йосипа Тукальського. До них приєдналися Іван Виговський та Олена (дружина Тетері). На Правому Березі з'явилися полковники Брюховецького Семен Височан, Степан Сулименко, Василь Варениця. Вони об'єднали в загони близько тридцяти тисяч повстанців та козаків. Біля Білої Церкви Тетеря й польський полковник Себастіан Маховський розбили Сулименка. Допит Сулименка, який потрапив до полону, та інші матеріали (листи до Виговського) довели існування розгалуженої змови проти поляків і Тетері, нитки якої сходилися в руках Виговського, але її остаточна мета (орієнтація на Москву чи Стамбул) залишається досі втаємниченою. Юрія Хмельницького, митрополита Тукальського, а також Г. Гуляницького в першій половині березня 1664 року арештували, привезли до Варшави й посадили до в'язниці в Мальборзі. Вивезли також Олену, жінку Тетері (й сестру Юрія). 16 березня в Корсуні відбувся суд над Виговським (Маховський звабив його підступом нібито на військову раду). Його звинуватили в організації повстання — і зразу ж розстріляли. Суд був неправий — Виговський, як польський сенатор, не підлягав такому трибуналові. Коли об'єктивно підходити до справи, то стає очевидним, що Тетеря був ворогом Виговського (і навпаки), але зводити смерть Виговського до інтриги Тетері наївно. Не підлягає сумніву, що Виговський готував протипольське повстання й, мабуть же, мав намір його очолити — вигадкою Тетері це не було. Порушення ж законності лягає повністю на Маховського. До речі, в складеній перед смертю духівниці Виговський не звинувачував Тетерю.

Страта Виговського поглибила прірву між козаками та польськими військами. Садистські жорстокості Чарнецького, те, що він віддав населення України татарам як плату

за допомогу, не могли врятувати становища. Повстання поширилося аж до Волині. Польські землевласники тікали на захід тим шляхом, яким прийшли — на Львів. Тетеря тримався, основним чином, на татарській допомозі — близько 50 тисяч з Бесарабії та Криму. Вже в другій половині березня татари почали поступово розкривати свої наміри: відірвати Україну по Горинь від Польщі й підпорядкувати її кримському ханові Мухаммед-Гіреєві IV.

Правобережжя поглинав хаос. Стихійне повстання, поштовхом до якого стала також поява ватаг дейнеків (у XVIII столітті їх називають гайдамаками) та загонів Сірка між Дністром і Бугом у лютому 1664 року, зміцнене організаційно заходами Виговського на початку березня, з'єдналося з інтервенцією Брюховецького. Він разом з російськими військами перейшов Дніпро та обложив Чигирин, в якому зачинився Дорошенко. Військове щастя несподівано схилилося на бік Тетері, що завзято і вперто боровся за свій престол. Облогу Чигирина зняли — Брюховецький втік до Канева. Сірка ледве не схопили в Бужині, з якого він пробився з великими втратами. Після битви під Каневом, остаточно не вирішеної, Сірко відійшов до Бугу, Брюховецький — на Лівобережжя. Чарнецький безмежно лютував — у Суботові він викинув зі склепу домовину Богдана Хмельницького, віддав міщан татарам. Правобережжя знову піднялося проти Тетері й поляків.

Гетьман намагався стабілізувати становище політичними засобами. Від короля твердо вимагав переговорів з Москвою; затримка розмов, на його думку, зміцнювала позиції татар, що намагалися захопити Україну. Канцлера Пражмовського просив усунути кілька польських старост і підстарост, щоб таким чином звільнити частину території від утисків польської адміністрації. Так минули травень і червень 1664 року. Тетеря усвідомлював, що одною з причин повстання є його особа — він хотів покласти булаву, але король не погоджувався: вважав Тетерю останньою реальною опорою на Правобережжі.

В кінці липня — на початку серпня знову появилися Сірко й Косагов, зайняли Меджибіж, Брацлав, Могилів. Під Корсунем Косагова розбили, але міста повставали одне за одним — облога Ставища (Чарнецьким) тривала понад чотири місяці; місто взяли лише 20 жовтня. Вірним Тетері залишалися Чигирин, Корсунь, Черкаси, Біла Церква, прихильники гетьмана звели голови в Умані.

У вересні-жовтні — явна перевага Тетері. На його боці дуже впливовий полковник Остап Гоголь і наказний геть-

ман Михайло Ханенко. Ціле Побужжя і Подністров'я знову в руках Тетері. Сірко відступив у степи. Брюховецький залишився майже без війська. Тетеря кидається від одного міста до іншого.

Зима не принесла спокою. Тетеря розгромив біля Умані полковника Івана Сербина, який там загинув. Брюховецький підготовляв новий наступ на Правобережжя. Населення масово тікало з Правого Берега на Лівий. Поранений польський головнокомандуючий Стефан Чарнецький помер 16 лютого 1665 року; його наступник коронний підчаший Ян Замойський — 7 квітня.

Навесні повстання відживає. Тетерю ще підтримують Дорошенко й Ханенко. Гетьман знову шукає політичних рішень — просить звільнити з ув'язнення Юрія Хмельницького і митрополита Тукальського, що й було зроблено, але набагато пізніше. Запорожжя, на якому поміняли кошового, переходить на антимосковські позиції. Але все це не рятує Тетерю. Міста повстають знову, з півдня наступає новий ватажок повсталих полковник Василь Дрозденко, що опирається не лише на козаків, але й на молдаван та буджацьких татар. Брюховецький закріплюється в Каневі, одне за одним захоплює міста: Корсунь, Фастів, Мотовилівку. У нього двадцять тисяч козаків, сім тисяч калмиків. Коли Білу Церкву не взяв, збунтувалися його козаки — Брюховецький подався на Лівобережжя, калмики ж рушили додому. Полковник Степан Опара, підтриманий татарами, захопив Умань.

І Тетеря, і новий польський головнокомандуючий Станіслав-Ян Яблоновський, великий обозний коронний (який, до речі, також брав французьку пенсію, як Ян Собєський) цього шансу не використали. Здається, дуже неясною стала позиція татар. Більшість польського війська самовільно повернулася до Польщі. Тетеря блукав з вірним козацьким загоном по пожарищах Брацлавщини. 24 червня (4 липня) 1665 року Брюховецький писав до царя, що ні Тетері, ні Яблоновського на Україні немає, а Опару, що хотів стати гетьманом, розгромив Дорошенко — й Опара потрапив до польських рук.

Справді, десь на початку червня козаки (мабуть, повстанці Дрозденка) розгромили Тетерю і його загін, при цьому вони захопили чималі скарби й знищили гетьманський архів (якщо раніше не знищив його Сірко). Тетеря зберіг клейноди і найважливіші козацькі та гетьманські привілеї. Тікав він з невеликим почтом (усіх інших вірних собі козаків він відпустив від себе (через Бар, Кам'янець-

Подільський на захід. У Польщі опинився в липні. Всупереч поширеним в історичній літературі легендам, гетьманства він ніколи не зрікався і булави не поклав. У вересні-жовтні 1665 року ще мав прихильників на Україні.

У Польщі було неспокійно — панувала атмосфера громадянської війни, точилися криваві бої королівських військ з загонами опозиції, яку очолив польський великий маршал і польовий гетьман Юрій-Себастіан Любомирський. Після однієї з перемог королівських військ 4 вересня 1665 року над бунтівниками (зрештою, перемоги тимчасової) до Яна-Казимира прибуло посольство гетьмана Тетері — послом був Іван Кулгак, — воно просило допомоги людьми і військовим спорядженням. Тетеря знав, що становище Брюховецького на Лівобережжі захиталося, розраховував на повернення Юрія Хмельницького і митрополита Тукальського на Правобережжя, яке могло б трохи заспокоїти народ. Та король не дав війська, бо війна з Любомірським тривала. 12 вересня 1665 року датовано останній відомий досі документ, в якому Тетеря ще називав себе повним титулом: гетьман його королівської милості військ запорозьких, брацлавський і чигиринський староста. Це був складений у Любліні контракт із коронним стражником Самуїлом Лещинським (тим, що раніше допоміг Тетері отримати булаву), якому гетьман позичив понад 42 тис. золотих. Тетеря назовні намагався повернутися до того щоденного магнатського життя, з якого на неповні три роки його вирвало гетьманство. Ян Собеський писав до дружини в жовтні 1665 року, що «у пана Тетері у Варшаві можна купити кілька сороків прекрасних соболів...». У польській столиці вважали ще під кінець року, що Тетеря повернеться в Україну. Юрій Хмельницький і митрополит Тукальський, присягаючи 29 листопада на вірність королеві (такою була умова звільнення з Мальборку), погоджувалися, що місце їхнього перебування в Україні вкаже їм запорозький гетьман Павло Тетеря.

Спокій в Україні після втечі Тетері не запанував. Тепер стало очевидним, що не Тетеря був основною причиною повстання. Велася жорстока боротьба за українські землі між Москвою і Варшавою; Україна — як територія для експансії — поступово входила в орбіту турецької і татарської політики. А всі три сторони могли шукати і признавати не сильних гетьманів, а лише послушних собі маріонеток. Україна ж кривавила і тліла пожарищами. Руйнували її чужинці, але допомагали свої ж ватажки, отамани, полковники, кошові й гетьмани.

Враховуючи обставини 1662—1665 років, не можна мати ілюзій, що Тетеря, навіть як сильний гетьман (а такі амбіції він мав), міг би втриматися в Україні. Трагедія України у XVII столітті (та не лише в цьому), полягала в тому, що як соборна держава вона могла виникнути й зміцніти лише під протекторатом одного зи прихильників-сусідів. Багатовікове межування з розбійницьким степом, який розглядав Україну та українців лише як резервуар ясиру, не давало можливості здійснювати перехід до незалежної держави без попереднього залежного періоду. А в інтересах жодної з сусідніх держав не могло бути бажання готувати Україну до переходу на незалежний шлях. Це чітко проявилося ще в пору Богдана Хмельницького, шанси в якого на незалежний розвиток Української держави були найбільші. Є підстави вважати, що ці обставини добре розумів також Тетеря, але хотів спробувати власного щастя. Один з творців Переяславської умови швидко розчарувався в Москві, як гаранті української державності. Гра з Польщею при допомозі Гадяцької умови також закінчилася поразкою — ще за Виговського. Тетеря фактично намагався відродити цю ідею, але Варшава виявилася надто слабкою, щоб захищати межі Тетериної соборної держави, нововідтвореного Руського великого князівства (не підлягає сумніву, що після перемоги над Брюховецьким та при нейтралізації Росії справа федерації — в ідеї якої історики дошукуються голландських чи швейцарських взірців — автоматично винеслась би на порядок денний), в якому сам гетьман вперто намагався утворити власне незалежницьке ядро (тому він боровся за вільні від польської адміністрації староства). Політичні конструкції Тетері теоретично були правильні, але їх виконання залежало не лише від нього та кармазинової козацької верхівки, яку він зібрав біля себе.

Тетеря не був і, мабуть, при своєму шляхетському способі мислення, не міг бути демагогом, брататися з рядовим козацтвом і черню, використовувати їх, принижуючись до їх рівня (цим популістським мистецтвом — кажучи сучасним терміном — з його сучасників володіли Брюховецький, Сірко, в деякій мірі Дорошенко). Для черні в нього були гроші й горілка — або жорстока розправа. Хоча, формально, член «клану Хмельницького», він не хотів бути іграшкою в його руках, зокрема в руках такого бездарного і обмеженого представника клану, як Юрій Хмельницький. Тетеря в цей час добре розумівся на людях, тому й підбирав з старшинської верхівки розумних і авторитетних спільни-

ків (Іван Богун, Остап Гоголь та ін.). Ворогів усував швидко й рішуче. Всіх цих якостей разом з безсумнівним дипломатичним хистом для зовнішніх стосунків вистачало б для залежної держави більш-менш спокійних часів, але не для країни в стані анархії, в якій усі законо- і державотворчі принципи та устої систематично руйнувалися протягом довгих десятиріч.

Остаточно Тетеря як гетьман поставив усе на брутальну військову силу. Привести польську й татарську допомогу він зумів. Визначення стратегічних цілей (безглуздий по суті та надзвичайно легковажний за виконанням зимовий похід на північний схід, ледве чи не на саму Москву) залежало від короля, в уяві якого, мабуть, віджили картини польських завоювань на Сході початку XVII століття. Розплата за польсько-татарську допомогу була страшною: з татарами розраховувалися не лише грішми, але й українським ясиром (це була традиція ще з Богданових часів), польські війська грабували, знущалися, мучили, вирізували.

За Хмельницького Юрася
Пуста стала Україна, звелася,
А за Павла Тетеренка —
Не поправиться і теперенька...

— співали кобразі. Не відомо, яким полководцем був Тетеря. Незвичайно мобільним і маневренним, це без сумніву. Він не щадив себе й особисто був хороброю людиною — боїв не уникав, витримав в Україні до кінця.

Чи хтось інший в цей час, спираючись на мілітарну допомогу польського короля, міг добитися кращих результатів — дуже сумнівно.

Про Тетерю як творця «своєї» держави знаємо мало. Він намагався впорядковувати економічні відносини, проводив певну митну політику, затверджував землеволодіння — але це був справді період Руїни, коли завдання руйнувати та грабувати противника вважалося найважливішим.

Польська дипломатія підвела Тетерю не лише у мілітарному, але ще більше в політичному плані. Абсолютна безвихідність при вирішенні церковних справ, намагання польської шляхти відновити в повному обсязі своє панування і гноблення в колишніх маєтках цілком компрометували ідею можливого польсько-українського союзу і кидали навіть прихильників такої концепції в табір ворогів (Виговський, Богун). Польська верхівка виявилася нездат-

ною перейти від тактики завойовництва до тактики рівноправного партнерства. Це був найбільший прорахунок Тетері й причина його військово-політичного краху.

Не дуже зрозуміло чому (питання вимагає вивчення) постать Тетері після його втечі з України почала обростати легендами — співчутливими або ворожими — вже серед сучасників. Нібито по дорозі з України до Польщі його дощенту пограбували поляки і він в лахмітті подався спершу до Молдавії, потім спробував пошукати притулку в Польщі. Але — даремно. Там його розстріляли так, як Виговського, — чи то в 1665 чи в 1667 році. Немовби під час втечі до Польщі 1665 року прихильники Любомирського засікли його шаблями біля Білого Каменя. Казали — і писали — що стратили Тетерю у Варшаві внаслідок скарг запорожців; що з України Тетерю і його прихильників прогнав Дорошенко; що Дорошенко взяв Тетерю в полон і видав Османській Порті. Перелік таких легенд, які, до речі, цілком вдовольняли українську історичну науку (бо на Тетері був ярлик, який давав право ним не цікавитися), можна продовжити.

Насправді Тетеря й далі жив рухливим політичним життям, і, цілком певно, не давав усувати себе в глибоку тінь. Тим більше, що він спершу розпоряджався великими грошовими засобами. До перелічених вище маєтків, власних і наданих в користування досмертно, можна додати ще містечко Любомль на Волині, містечко Мачоху на Брацлавщині, містечко Кам'яний Брід і місто Висоцьк на Поліссі (все це набутки часів гетьманування). Від С. Лєщинського отримав на тридцять років дальші землі на Поліссі та Волині (повністю Собіщинську волость, частково Чарторийську й Колківську) з десятками сіл та низкою містечок. Виникає враженя, що Тетеря поступово набирає сил, щоб знову кинутися у вир політичної боротьби.

У 1666 році він перебуває переважно у Варшаві. У травні приймає козацьких послів (не дуже зрозуміло, від якого угрупування), що пропонують знову булаву. Тетеря віддає це на рішення короля. Та король не хотів бачити Тетерю в Україні, хоча й активно захищав його від претензій запорожців, що вимагали від колишнього гетьмана віддати скарби (це все ще ті фатальні скарби Богдана!), депозити. Спеціальна комісія під керівництвом канцлера Пражмовського (як відомо, приятеля Тетері), нібито, розслідувала ці скарги й визнала претензії безпідставними (Тетеря видав на військові потреби, виявилося, вісімдесят тисяч поль-

ських золотих, які отримав від Хмельниченка, та стільки ж з власної каси). Довкола Тетері крутяться єзуїти й уніати, вважаючи, що він далі має чималі впливи в Україні. Так виникли легенди, що Тетеря сам став уніатом чи римським католиком.

В наступному році натиск на Тетерю посилюється. Це зрозуміло — руки польської шляхти вже були розв'язані: 23 січня 1667 року Росія й Польща підписали в Андрусові договір про перемир'я і розподіл України. Тепер наступають на Тетерю магнати, вимагаючи компенсації за пограбовані козаками свої маєтки в Україні. У березні 1667 року сейм касує всі претензії до Тетері з часів його гетьманування та звільняє його двір у Любліні від податків. Однак це не допомагає — Тетерю тягають по судах, йому загрожує баніція (вигнання за межі держави). Король, щоправда, скасовує присуд. Але в грудні польська шляхта Київського воєводства знову виносить ухвалу добиватися від Тетері відшкодування за грошові збори, які він брав з їхніх маєтків на утримання козаків (до речі, союзників цієї ж Польської держави, за яку боровся!). Уніати далі в'ються довкола Тетері, намовляючи його до унії, сподіваючись, що він вибереться в подорож до Риму. Ці надії в очах католиків зміцнювалися тим, що дружина Тетері, дочка Богдана Хмельницького, монашка у Вільнюсі, перейшла з православ'я на католицизм. Немов у відповідь на всі ці домагання Тетеря демонстративно вступає (десь у серпні-жовтні) до львівського ставропігійського братства, що справедливо вважалося стовпом православ'я на західноукраїнських землях, і підтримує антиуніатську лінію братства.

Але під впливом цькувань, що посилюються, Тетеря впадає в глибоку депресію. На початку 1668 року складає духівницю, в якій цілий свій велетенський маєток записує рідним з бічних (сестринських) ліній — Іскрицьким, Піроцьким. Олену в духівниці не згадує (вони вже давно розлучилися), а власних дітей у нього не було. Містечко Мачоху передає у володіння Василеві Іскрицькому. Пізніше ту частину маєтків, що в Польщі, продає (нібито дарує, але це була така обманлива юридична формула тих часів) берестейському каштелянові Степанові-Костянтинові Пісочинському (Пясочинському), відомому майстрові темних інтриг і грубих ошуканств. Пісочинський використав важкий психічний стан Тетері — за колосальні маєтки він мав платити регулярну пенсію матері Тетері та іншим його родичам, але не давав нічого. Немов для того, щоб зуда-

рити Пісочинського з могутніми єзуїтами, Тетеря дарує їм свій будинок на Сольці у Варшаві, записує на їхню школу маєток Висоцьк та ще деякі прибутки в Колківській волості. Потім (у 1669 р.) скасовує свій запис на Висоцьк, продає його Пісочинському знову і таким чином вкидає обидві сторони в довжелезний судовий процес, що тягнувся десятиріччями. Маєтки Тетері просто пограбували, а Пісочинський став його смертельним ворогом. Під кінець 1668 року Тетеря впав у паніку. У вересні король Ян-Казимир, головний його захисник, відрікся від престолу.

Хвороба була вже позаду, але Тетері наступають буквально на горло. Дорошенко постійно вимагає від регента королівства та інших достойників, щоб Тетеря повернув захоплене ним у Каневі церковне добро, клейноди, які забрав після смерті київського митрополита Діонісія Балабана (травень 1663 р.), гетьманські клейноди, і, знову ж, легендарні скарби Богдана Хмельницького. Здається, в цих претензіях чимало вигаданого, але Дорошенко за всяку ціну намагався компрометувати Тетерю, який підтримував іншого претендента до правобережного гетьманства — Михайла Ханенка (Ханенко довіряв Тетері настільки, що прислав йому незаповнені аркуші паперу, власноручно підписані, щоб Тетеря вписав туди його, Ханенка, умову з польською стороною; очевидно, Тетеря вже вийшов з хвороби і депресії, бо інакше Ханенко не довіряв би Тетериним дипломатичним здібностям). У грудні Тетеря цілком певно приймає остаточне рішення — тому й дарує мощі св. Меркурія львівському братству. Тетеря був релігійною людиною, хоча, цілком певно, не фанатиком (це давало йому можливість легко вступати в контакти з римо-католицькою і уніатською ієрархією), але йому нелегко було віддавати реліквію. В Луцьку починався новий процес з Пісочинським, який нахабно вимагав «відшкодування» ста тисяч польських золотих.

У Польщі новий король — типовий бездарний представник шляхетської маси Михайло Корибут-Вишневецький, відкритий ворог Тетері. Дорошенко використовує нагоду — в березні висуває нові вимоги: конфіскувати маєтки Тетері, забрати від нього козацькі привілеї (нібито ще від часів Гедиміна!), скасувати його подарунки єзуїтам та іншим католицьким установам. Король погоджується, щоб козаки притягли Тетерю до суду й, крім цього, посилає йому якогось образливого листа. Тим часом, Люблінський трибунал у квітні виносить вирок інфамії і баніції, тобто позбавлення честі разом з довічним вигнанням за межі держави (та-

кі вироки виносили, як правило, за державну зраду, образу королівської величності, вбивство, згвалтування...). В межах Речі Посполитої його міг будь-хто цілком безкарно вбити; міг безкарно вбити також будь-який поляк поза межами держави. Кільце довкола колишнього гетьмана стискається. Тетеря ще здобуває перенесення виконання вироку на півроку. Він уже кілька місяців (принаймні квітень-червень) мешкає у Львові, готується до втечі за кордон — чи пак, до прощі в Святу Землю, як він поширював чутки. Минулого року зондував грунт у Києві — писав листа до Іннокентія Гізеля, чи він, як архімандрит, не прийняв би його до Печерського монастиря. Відповідь, якщо була, то відмовна. 29 квітня він дає повновласть на свої маєтки в Україні. Їх було ще багато: Богаївка, містечко Крушинка, Стеблів, Шандерівка з оточенням, містечко Іллінці, Городниця, містечка Мачоха і Олеговець — у Брацлавському старостві, містечко Холом, Туромча, Демидів, Литвинівка, дві Воронківки, Абрамівка, Раківка, Загальче з суміжними землями, містечко Кам'яний Брід з приналежними до нього околицями, містечка Чорна Кам'янка, Боярка. Повновласть була на ім'я матері-черниці Анастасії, архімандрита Іннокентія Гізеля, ігумена Феодосія Софоновича, чоловіка сестри Атанасія Піроцького (ця повновласть мимоволі визначає інтелектуальне оточення Тетері, до якого входили такі видатні українські вчені як Гізель і Софонович). У львівському братстві залишає під заставу своє срібло — за 300 дукатів — і з невеликим гуртом людей, серед яких найвідданішим був сестрінок Василь Іскрицький, переходить кордон до Молдавії. Спливала перша половина липня. Остаточний крах пропольських ілюзій і дальші кроки, продиктовані вже не відчаєм, а холодним розрахунком.

Втеча Тетері (бо зразу зрозуміли, що поїхав він не до Палестини) викликала переляк у польських правлячих колах. Ян Собеський писав до жінки з військового табору біля Теребовлі 29 липня 1670 року: «Тетеря, той, який був гетьманом козаків, з розпачу, що тут деякі пани захопили цілий його маєток і що його величність король написав до нього якогось грубого листа, покинувши тут все, поїхав до Молдавії та піддався під протекцію турецького цісаря. Я вважаю, що ця людина дуже нам шкодить, бо знає все, що в нас діється».

В Яссах Тетерю — по суті, першого українського політичного емігранта нових часів (бо саме він був ним, а не

Мазепа і мазепинці) — прийняв з почестями молдавський господар Григорій III Дука та ясський митрополит. Полинули гінці до султана. За кожним кроком колишнього гетьмана починають стежити польські інформатори. По Тетерю до Молдавії поїхав у жовтні 1670 року спеціально посланий султанський чауш. Здається, Тетеря не вперше торував цей балканський шлях — є трохи тьмяні відомості, що Богдан Хмельницький двічі посилав його, ще полковника, у місії до Стамбулу. Собеський тверезо оцінює ситуацію, вважає, що Тетеря знову може стати гетьманом. Боялися, що Тетеря погодить Ханенка з Дорошенком і обох кине на Польщу. В Андріанополі (Едірне) турецький султан Мохаммед IV, добре зорієнтований в українських справах, приймає Тетерю. Не підлягає сумніву, що Тетеря розповів султанові та великому візирові, видатному політикові Мохаммадові Кепрюлю (з яким також зустрічався), все, що знав про фатальне політичне і військове становище Польщі. Можливо, передав якісь письмові документи — недаром він оголосив, що пише «Апологію», в якій перелічить зрадників Речі Посполитої. Є підстави думати, що Тетеря вказав султанові на слабі місця Польщі і вплинув на нього (Тетеря явно володів даром переконувати коронованих осіб — раніше ж він сугестивно впливав на російського царя Михайла Федоровича, потім на польського короля Яна-Казимира!), щоб Туреччина готувалася до походу на Польщу. Султан призначив Тетері щоденну пенсію 200 аспрів або 40 флоренів. У горах Тессалії, в місті Ларіссі (там були мисливські угіддя султана) Махоммад IV вручив Тетері султанський прапор — санджак. Про цю подію звітував посол французького короля. Формально це було затвердження гетьманом України під протекцією султана.

До Польші надходили чимраз тривожніші вісті. 15 лютого 1671 року зі Львова повідомляли, що Тетеря дав «погані поради» в Едірне. З Варшави полетіли депеші до польського посла в Порті Франциска Висоцького, щоб той умовив Тетерю повернутися, тоді йому віддадуть маєтки. Тетеря, за своїм давнім звичаєм, повів подвійну гру — щоб відплатити Пісочинському, підтвердив свою даровизну Висоцька варшавським єзуїтам, та, нібито, погодився послати до Польщі одного з своїх слуг на переговори. Так минув лютий-березень.

На початку квітня Тетерю отруїли. Все свідчить за те, що удару завдано з польського боку. Пізніше Іскрицький і Піроцький, які були біля гетьмана на еміграції, офіційно

звинувачували у вбивстві Пісочинського. Цей не заперечував сам злочин, але виправдовувався, що це зробив не він. Зрештою, згідно з вироком про інфамію і баніцію 1670 року, Тетерю можна було безкарно вбивати також поза межами Речі Посполитої. Де поховали Тетерю — невідомо. Мабуть, в одній із грецьких православних церков Едірне. Могилу ніхто ніколи не шукав.

У травні 1671 року почалася мобілізація турецьких військ. У серпні 1672-го велетенська турецька армія перетнула кордон Польщі. Помста гетьмана завершилася вже після його смерті.

Павло Тетеря як гетьман і як політичний діяч був фігурою дуже суперечливою, але це аж ніяк не виключає нашої сьогоднішньої потреби в сумлінному дослідженні його життя й діяльності. Об'єктивно кажучи, багато звинувачень, які кидали на його адресу історики, це звинувачеиня скеровані до певного стійкого, сформованого ще в другій половині XVII ст. (в значній мірі — козацькими літописцями), стереотипу. Не дуже зрозуміло, чому історики автоматично обрали ту лінію, яку, наприклад, представляв київський полковник переконано московської орієнтації Василь Дворецький. Він записав у своєму «Літописці» (друга половина XVII ст.) про Тетерю, що він «большой згубца і разоритель всей Україні». Ніяк не хотіли перевіряти погляд французького мемуариста, непоганого і досить об'єктивного знавця Польщі й України, Франсуа-Поля Далерака, який у 1679 році занотував, що «генерал Тетеря — людина великих достоїнств і великого значення». Звернення безпосередньо до історичних джерел документального або мемуарного типу чи тогочасного листування допомагає відтворити живу людину й живого політика, досить далекого від постаті, заміфологізованої українською історіографією різноманітних напрямів.

Тетеря був у першу чергу політичним діячем і дуже зручним дипломатом, митцем подвійної гри. Міняючи свої політичні орієнтації (три: Москва, Варшава, Стамбул), він в мініатюрі повторив шлях Богдана Хмельницького. Все це викликає досить обгрунтоване підозріння, що справжня його орієнтація була четверта — незалежницька. Якщо було б інакше — він постійно дотримувався б орієнтації одної... Не підлягає сумніву, що він був державотворчою особистістю; про це говорить його участь у створенні Гадяцької угоди, його військові зусилля, скеровані на об'єднання обох берегів Дніпра. Виступаючи за справедливе вирішення релігійного питання на західноукраїнських зем-

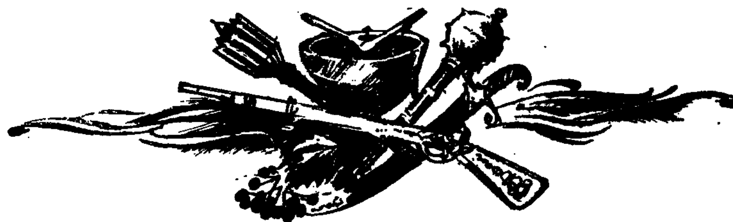
лях, він довів, що й ця частина України не є поза його увагою.

Тетеря був представником свого стану — кармазинової козацької старшини, української аристократії, що почала формуватися і, при польському посередництві, запозичила для себе західну модель. Саме в цьому нахилі до магнатського способу життя, а не в уявній відсутності військових талантів (це не доведено) — треба бачити причину непопулярності Тетері серед широкого козацького товариства. Чи ця риса перешкоджала бути добрим гетьманом — сумнівно. Як би там не було, але політичну діяльність він ставив вище від спокійного споживання свого багатства. Досі ще ніхто як слід не підрахував його маєтків, але, мабуть, не буде перебільшенням вважати, що в один час (після одруження з Оленою Хмельницькою) він був одним із найбагатших на правобережній Україні, дуже багатим навіть на фоні магнатських латифундистських родів Польщі й Литви. Для того, щоб жити тихо й спокійно у великих достатках йому не треба було сягати по гетьманську булаву з польської чи турецької ласки. Політичні амбіції — в кращому розумінні слова — й саме українські політичні амбіції виводили його за межі паразитарного існування, і ледве чи варто за це корити Тетерю.

Здається, цілком безпідставно закидали Тетері безпринципність і кар'єризм. Якщо принциповістю називати вірність одній раз назавжди обраній орієнтації, то таких політичних діячів в Україні XVII століття не було — і це не їхня вина, а наслідок обставин, за яких кожна орієнтація (Росія, Польща, Туреччина) виявлялася, при остаточному підрахунку, не без хиб. Отже, Тетеря у своїй уявній безпринципності не був винятком — і винятком бути не міг. Що він був вірним виконавцем як при Богдані Хмельницькому, так пізніше при польському королеві — не підлягає сумніву. Як відплатила йому Польська корона за вірність — відомо. Справді, гетьманську й післягетьманську історію Тетері можна розглядати як ще один доказ абсолютної непридатності польської панівної верхівки вести реалістичну національну й релігійну політику. Міф могутньої завойовницької Польщі надто глибоко засів у головах тих людей, що керували політикою держави і нездатні були вийти поза ідеологію католицького передмур'я і поза розуміння соціальних відносин виключно згідно з формулою «пан і раб». Сил же ж для підтримки імперського міфу не було.

Аналіз історичної долі Тетері не дає підстав говорити про його якийсь екстраординарний кар'єризм. І полковником, і генеральним писарем, і гетьманом він був цілком заслужено, мавши для цих постів усі об'єктивні дані. В ролі можливого гетьмана бачив його, зрештою, ще Богдан Хмельницький, який не дуже помилявся в людях. Що Тетеря свого часу був видатним українським дипломатом, не підлягає дискусії. Ми вже підкреслювали його просто дивовижну здатність знаходити шлях до найбільших володарів епохи і настроювати їх в потрібному йому і його ідеям напрямі. Можна думати, що в особистих контактах це була людина, яка викликала симпатію. Зворушливим виглядає його постійне піклування про матір та родичів.

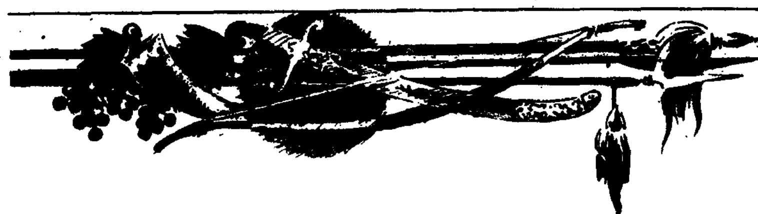
В інших стабільніших умовах Тетеря, при його здібностях та інтелектуальному рівні, був би видатною державнотворчою особистістю. А так, залишився в історії України трагічною постаттю, бо всі політичні діячі епохи Руїни, епохи кривавої боротьби трьох сусідніх імперій за Україну, починаючи від самого Богдана Хмельницького, могли бути лише постатями трагічними.

Валерій Степанков

Петро Дорошенко

Мов орел той приборканий,
Без крил та без волі.

Т. Шевченко

Постать гетьмана Петра Дорошенка — одна з найяскравіших і водночас найтрагічніших серед політичних діячів України XVII століття. Так склалося, що його життя та боріння сфокусували в собі як найгероїчніші, сповнені величі, діяння козацького стану, розквіту української держави, так і їх занепад і руїну на Правобережній Україні. Небагато у вітчизняній історії було державних діячів, які б так палко любили Україну й хотіли їй добра, а разом з тим своєю діяльністю, всупереч політичним планам і намірам, завдали їй таких важких ран. Йому довелося пережити і найбільший тріумф (добитися об'єдання козацької України і проголошення себе її гетьманом), повагу й визнання з боку народу і повний крах результатів багаторічних політичних зусиль, прокляття селян, міщан і козаків Правобережжя; пройти через принизливість капітуляції та почесного ув'язнення; прилучитися до життя бюрократичної верхівки Росії (виконуючи обов'язки В'ятського воєводи), побути в особі типового російського поміщика і померти далеко від любимої Батьківщини.

Зрозуміло, що сповнене глибокого драматизму й трагічності життя гетьмана, не могло залишитися поза увагою дослідників, хоча поправді кажучи, вона була незмірно

меншою, ніж цього заслуговує його постать. Якщо для одних він виступав всього лише «амбітним хамом», то інші відзначали його глибокий розум політика, високі патріотизм та освіченість, схильність до ризику, наполегливість у боротьбі за досягання мети. Відомий учений Микола Костомаров характеризував його, як «видатну людину», щиро віддану й незмінно вірну «ідеї незалежності й самобутності своєї батьківщини», палкого продовжувача справи Богдана Хмельницького. Таку ж високу позитивну оцінку діяльності гетьмана дав найвизначніший історик Михайло Грушевський: «Був він чоловік великого духа, душею і тілом відданий визволенню України і приймаючи булаву з рук ханських, [вертався до старої гадки Хмельницького поставити Україну в незалежне і нейтральне становище між Москвою, Польщею і Туреччиною і запевнити їй повну свободу і автономію».] На жаль, радянські науковці практично відмовилися від дослідження політичної історії козацької України другої половини XVII століття і, за винятком М. Н. Петровського, зображували діяльність Дорошенка виключно в негативному плані, безпідставно звинувачуючи його в авантюризмі й зраді національних інтересів України. Виходячи з цього, в даному історичному нарисі ми свідомо робимо акцент на висвітленні політичної діяльності гетьмана в контексті загальноукраїнського історичного процесу і розвитку міжнародних відносин у Східній і Південно-Східній Європі. При цьому вважаємо за доцільне зауважити, що висловлені міркування й оцінки не претендують на абсолютну істину і в багато дечому носять дискусійний характер.

Виявлені джерела не дозволяють дати розгорнутої характеристики життя й діяльності Петра Дорошенка до літа 1665 року — часу проголошення його гетьманом України. Ряд їх важливих аспектів у кращому випадку знаємо лише фрагментарно, а є й такі, що продовжують залишатися нез'ясованими. Так, дуже мало збереглося даних про його молоді роки. Відомо, що народився він 1627 року в сім'ї сина козацького гетьмана Михайла Дорошенка, соратника знаменитого Петра Сагайдачного, який наклав головою під час походу в Крим у 1628 році. Ріс Петро в Чигирині разом із своїми п'ятьма братами й сестрою. Батькам вдалося виховати в нього почуття поваги й любові до членів сім'ї. В юнацькі роки одержав добру освіту, очевидно в стінах Києво-Могилянської колегії.

Досить рано в Петра визначилися політичні погляди, хоча, зрозуміло, що з плином часу вони зазнавали серйоз-

них зміи. Одиак, вірність ідеалам патріотично настроєного заможного козацтва він проніс через усе життя. Тому, коли в 1648 році спалахнула Визвольна війна українського народу проти іиоземного поневолення за незалежність і створення національної держави, двадцятирічний юнак вливається до лав армії повстанців. Богдан Хмельницький, будучи в 40-х роках одним з чигиринських сотників, не міг не знати родини Дорошенків і звернув увагу на молодого козака Чигиринського полку, який помітно виділявся серед своїх одноліткіів гостротою розуму та освіченістю. Не виключено, що він зумів себе зарекомендувати з позитивного боку під час осінньої кампанії 1648 року та наступного літа в боях під Збаражем і Зборовом, унаслідок чого гетьман призначає Петра на посаду гарматного писаря. У наступні роки він перебуває серед довірених осіб Богдана, виконуючи різноманітні доручення.

Бурхливі події Визвольної війни, а також політичний курс гетьмана, що передбачав звільнення від польського гніту народу «всієї Русі» і створення незалежної української держави, до складу якої входили б усі етнічноукраїнські землі («по тем границам, как владели благочестивые великие князи»), зіграли вирішальну роль у формуванні його політичної самосвідомості. Невідомо, чи брав участь у роботі Переяславської ради 8 січня 1654 року, що схвалила входження козацької України (в складі Брацлавського, Київського і Чернігівського воєводств) до складу Росії. Цей політичний акт Богдана Хмельницького та його соратників був зумовлений історичною необхідністю, оскільки, при існуючому співвідношенні політичних сил на міжнародній арені Східної і Південно-Східної Європи, досягти незалежності не було можливо. А Переяславський договір передбачав визнання російським урядом за козацькою Україною, витвореного в межах її території, політичного устрою; правової системи, адміністративного поділу, армії, соціально-екоиомічних відносин; незалежності у проведенні внутрішньої політики. Єдиною сферою, де обмежувався суверенітет українського уряду, були його відносини з Річчю Посполитою та Османською імперією. Поділяємо думку А. Яковліва, що всі «права» російського уряду відносно України обмежувалися лише фіктивним правом одержувати грошову данину та контролем над її зносинами з іншими державами. Цей статус української держави в складі Росії дає нам підстави висловити міркування, що вона ввійшла до неї на принципах конфедерації під верховенством царської корони.

Опираючись на союз із Росією, Богдан Хмельницький прагнув добитися розгрому Речі Посполитої та об'єднати під своєю булавою всі українські землі. На цьому новому етапі боротьби Петро Дорошенко почав відігравати помітну роль. Десь 1655 року його призначають наказним полковником, очевидно, Прилуцького полку. Влітку цього ж року гетьман посилає його на чолі посольства до Москви, а, ймовірно, весною 1657 року відправляє до швецького короля Карла X Густава, з яким велися переговори про укладення договору, спрямованого проти Речі Посполитої. Припускаємо, що саме в цей час він одружується з донькою родича гетьмана київського полковника П. Яненка-Хмельницького Любою.

Грубі прорахунки російського уряду в зовнішній політиці (відмова від військово-політичного союзу з Швецією проти Речі Посполитої і укладення з останньою 1656 року Віленського перемир'я), що унеможливили реалізацію програми Богдана Хмельницького, легковаження ним національними інтересами України, прагнення взяти під контроль її внутрішнє життя зумовили ріст антиросійських настроїв, чим прагнула скористатися Польща. За таких обставин зі смертю Богдана Хмельницького політична боротьба між старшинськими угрупуваннями набрала особливої гостроти, в якій перемоги добився хитрий політик Іван Виговський, кого Корсунська рада в жовтні 1657 року обрала гетьманом. На жаль, виявлені джерела не дозволяють з'ясувати позицію Петра Дорошенка. Швидше всього, вже обіймаючи посаду прилуцького полковника, діяв обачно. Можемо констатувати, що він не підтримав претензій на булаву миргородського полковника Г. Лесницького, а на згаданій раді схвально віднісся до висловленої Виговським заяви про необхідність дотримуватися умов Переяславського договору. Одначе Дорошенка не бачимо серед близького оточення нового гетьмана, зустрічаємо натяк в джерелах про певну опозицію до Виговського. Відомо також, що в січні наступного року приймав російське посольство, яке добиралося до гетьмана.

Незважаючи на великий політичний досвід, гнучкий розум, визначний дипломатичний хист, Виговський, очоливши український уряд, відразу ж зробив ряд серйозних політичних помилок, і найбільшу серед них — знехтування здобутками, за словами визначного українського вченого Івана Крип'якевича, «національної революції, що знайшли свій вислів у козацькім устрої...». Ігнорування інтересів козацьких мас, невміння чи швидше небажання шляхом

переговорів влагодити конфлікт з полтавським полковником Мартином Пушкарем, курс на зближення з Польщею викликали різке загострення внутрішньополітичної ситуації в Україні. Проти нього розгорнувся масовий, із яскраво вираженою спрямованістю, рух, що охопив Полтавщину й Запоріжжя і був використаний Мартином Пушкарем у своїх інтересах. Заручившись підтримкою татар, І. Виговський у травні 1658 року організував каральну експедицію на Полтавщину, в якій змушений був взяти участь і Петро Дорошенко. Розгромивши військо Пушкаря і запорозького кошового Барабаша, гетьман уперше в історії молодої української держави вдався до масових репресій. Полтава, за його розпорядженням, була спалена, а її мешканці знищені. Дозволив він також брати татарам ясир на Полтавщині. Загальні ж утрати в цій братовбивчій боротьбі сягли близько п'ятдесяти тисяч чоловік.

У першій половині серпня українське військо, підсилене татарськими підрозділами Карач-бея, очолюване Іваном Виговським, вирушило на Лівобережну Україну й повільно просувалося в напрямку Гадяча. До його лав влився з своїм полком і Петро Дорошенко. На початку вересня гетьман послав його в складі посольства до представника російського уряду дяка Кикіна з повідомленням про початок воєнних дій проти Росії. Є дані, що Дорошенко брав участь у переговорах з польським посольством С. Беневського у підписанні відомого в історії України Гадяцького договору. Оскільки в історичній літературі його зміст знайшов глибоке висвітлення, зупинятися на характеристиці договору не будемо. Лише відзначимо, що вже через день після підписання, тобто 8 вересня Виговський зробив велику поступку польським комісарам, погодившись на скорочення козацького реєстру з шістдесяти тисяч до тридцяти тисяч осіб і десяти тисяч найманців. Не вдалося українським послам у Варшаві весною наступного року добитися включення до складу «Великого князівства Руського» Подільського, Волинського і Руського воєводств. А ратифікований у травні договір мав ряд істотних відмінностей у порівнянні з оригіналом договору, на що слушно звернув увагу польський дослідник Л. Кубаля. Так, хоча православній церкві на території Речі Посполитої поверталися всі права, однак унія не ліквідовувалася; лише в Київському воєводстві уряди воєвод і каштелянів могла обіймати православна (українська) шляхта, а в Брацлавському і Чернігівському воєводствах — поперемінно — православні й католики; було внесено зміни, вигідні для Поль-

щі, у пункти про збір податків для утримання найманців та ін.

Аналіз умов затвердженого договору, як на наш погляд, не дає підстав вважати цей витвір угрупування українського магната Ю. Немирича — І. Виговського визначним досягненням української ідеї державного будівництва. Фактично за фасадом пишної назви «Великого князівства Руського» автономія козацької України зводилася нанівець — вона не лише позбавляється права на проведення зовнішньої політики, але й внутрішнього самоуправління, що безумовно було великим кроком назад у порівнянні зі статусом України в складі Росії за Переяславським договором. Як слушно зауважував Іван Крип'якевич, «Гадяцький договір був тільки новим, виправленим виданням зборівської угоди» 1649 року. Польські політики не погодилися на державну рівноправність України, дали тільки автономію для Наддніпрянщини, «усуваючи все те, що нагадувало б українську державність». Мало того, що він унеможливлював об'єднання під гетьманською булавою всіх етнічноукраїнських земель, втілення його в життя вело до корінної ломки витвореної в ході Визвольної війни нової моделі соціально-економічних і політичних відносин, у яких провідну роль відігравало козацтво. Адже Гадяцька унія насамперед передбачала забезпечення інтересів шляхти, яка прагнула відновити свої соціально-економічні й політичні позиції, встановити свою гегемонію.

Окремі факти промовляють, що Дорошенко не був гарячим прихильником даної політики Виговського. Тому тридцятирічний полковник не лише не отримав від польського сейму маєтків (на відміну від багатьох старшин), але не був навіть нобілітованим (не одержав шляхетства). Хоча весною і в червні 1659-го він брав участь у боях проти російських військ, у серпні, коли на Правобережній Україні почав наростати рух козаків, очолюваний опозиційно настроєною старшиною, проти гетьмана, прилуцький полковник з вірною йому частиною козаків полку вирушив на Чигиринщину. Тут разом з І. Ковалевським став одним із найближчих порадників Юрія Хмельницького, кого невдоволені козаки й старшини хотіли бачити гетьманом. На скликаній під Германівкою 11 вересня чорній раді козаки відмовилися визнати Гадяцький договір і виступили проти підданства польському королю, а також засвідчили небажання мати гетьманом Виговського. Останній, рятуючи життя, втік під захист підрозділів польського війська коронного обозного А. Потоцького й невдовзі передав геть-

манські клейноди Юрію Хмельницькому. Близько 20-24 вересня знову зібралася козацька рада — гетьманом України було обрано Юрія Хмельницького. В переговорах, що велися з А. Потоцьким брав участь і Петро Дорошенко. Незважаючи на зусилля коронного обозного схилити новообраного гетьмана та більшість старшини до збереження підданства королю, вони однак вирішили повернутися до відновлення перебування козацької України в складі Росії. Тим паче, що до кінця вересня населення Лівобережної України присягнуло на вірність російському уряду, а російське військо під командуванням О. Трубецького прибуло до Переяслава.

Як свідчать джерела, в переговорах з російським головнокомандуючим, які інтенсивно проводилися на початку жовтня, активну участь брав і Дорошенко. Українські посли добивалися прийняття нових статей, що передбачали не лише розширення отриманої за Переяславським договором 1654 року автономії для української держави, зокрема в проведенні зовнішньої політики, але й зміцнення прерогатив гетьманської влади, включення до складу козацької території північної Чернігівщини й частини півдня Білорусії, відкриття шкіл, гарантій збереження умов укладеного договору. І замість їх прийняття, що сприяло б зміцненню союзу Росії з Україною і позбавляло Річ Посполиту шансів у боротьбі за відновлення своєї влади на українських землях, російський уряд припустився політичного прорахунку, взявши курс на серйозне обмеження політичної автономії України. Його представники, вдавшись до тактики силового тиску, змусили обраного на раді в Переяславі 17 жовтня гетьмана Ю. Хмельницького і старшину прийняти нові умови Переяславського договору, що являв собою свідому підробку договору 1654 року, суттєво обмежував прерогативи українського уряду в проведенні внутрішньої політики, позбавляв права на самостійну зовнішньополітичну діяльність, передбачаючи підпорядкування київського митрополита московському патріарху тощо.

Не дивно, що ця політика втручання Росії викликала глибоке невдоволення старшини, котра добивалася незалежності для України чи максимальної автономії. Тому після повернення з Переяслава до Чигирина в першій половині листопада тут скликається старшинська рада, що вирішила послати посольство до Москви добиватися, щоб в українських містах, за винятком Києва та Переяслава не було російських воєвод; відновлення попередніх прерогатив гетьманської влади; дозволу на зносини з іншими держава-

ми; права участі української делегації в переговорах російського уряду з Річчю Посполитою; відміни статті про підпорядкування київського митрополита московському патріарху та ін. Цю важливу місію було доручено тепер уже чигиринському полковнику П. Дорошенку і черкаському полковнику А. Одинцю. Вони очолили велике посольство, до складу якого ввійшли представники майже всіх полків. У кінці грудня російський уряд розглянув клопотання Війська Запорозького і відхилив основні з них, засвідчивши таким чином нерозуміння політичної ситуації, даючи підстави значній частині старшини звернути свої погляди в бік польської корони. І це в час, коли реальною стала загроза відновлення воєнних дій між Росією і Річчю Посполитою.

У першій половині 1660 року становище України почало помітно погіршуватися. В лютому десятитисячна польська армія на чолі з коронним гетьманом С. Потоцьким вторглася на Брацлавщину. Хоча цей наступ було відбито, але він привів до великого спустошення краю. В середині травня велика військова нарада у Варшаві прийняла рішення послати на Україну армію, яку мали підтримати татарські загони. Польський уряд, уклавши мирний договір (кінець травня) з Швецією і заручившись підтримкою кримського хана Мухаммед-Гірея, зважився на зрив переговорів з Росією і розпочав підготовку до наступу. Ситуація вимагала рішучих дій з боку гетьмана. Однак, вісімнадцятирічний юнак, добре освічений і не позбавлений гострого розуму, все ж не мав здібностей ні політика, ні полководця, а бувши слабковольною, емоційно неврівноваженою людиною, швидко став іграшкою в руках лідерів політичних угрупувань, що вели боротьбу серед старшини. Усвідомлюючи свою слабкість володаря, він уже в лютому почав висловлювати думки про небажання обіймати гетьманську посаду. І, не гаючи часу, його слід було замінити іншою особою. Але цього не вчинили, що мало вкрай тяжкі наслідки для української держави. Російський уряд призначив командуючим військами на Україні вольового й мужнього київського воєводу Шереметєва, людину, яка не мала особливих військових здібностей. На скликаній 7 липня раді під містом Васильковим, у роботі якої взяли участь гетьман і старшина, Шереметєв прийняв украй ризикований, якщо не авантюристичний, план дій — вирушити з російським військом і лівобережними козацькими полками наказного гетьмана Т. Цицюри проти польського війська. Юрій же Хмельницький з правобережними полками мав

залишитися для боротьби з татарською ордою, щоб не допустити її об'єднання з поляками. І неприпустимо затягнувши час виступу (вирушив з Котельні лише в кінці серпня), Шереметєв, зайнявши позиції в районі Староконстянтинова, на чолі сорокатисячного війська став супроти ворога, чисельність якого сягала понад сімдесят тисяч (тридцять дві тисячі польське військо і сорок тисяч татарська орда).

Сумні наслідки подібної легковажності не змусили себе довго чекати. Рішучими діями польське командування 4 вересня оточило російсько-українське військо неподалік Любара, а після відходу до Чуднова, заблокувало 17 вересня в його околицях. Тим часом Юрій Хмельницький діяв повільно й нерішуче, що пояснюється схильністю значної частини старшини до ведення переговорів з Польщею. Лише 25 вересня двадцятитисячне козацьке військо прибуло до Слободища, розташованого східніше Чуднова. Щоб не допустити об'єднання Юрія Хмельницького з Шереметєвим, проти козаків 27 вересня вирушив на чолі 24—29 тис. польсько-татарського війська талановитий полководець Є. Любомірський. У другій половині дня відбулася кровопролитна битва, яка не принесла успіху жодній з сторін. Тим паче значна частина старшини (Г. Лісницький, Т. Носач, П. Тетеря та інші), всупереч настроям основної маси козаків, на скликаній раді вимагали від гетьмана укладення угоди з Польщею. Є дані, що до Любомирського було споряджено посольство, в складі якого перебував і Петро Дорошенко. Саме він пригрозив польському командуючому, що в разі наступу козаки стоятимуть на смерть: «Маємо шаблі при боці й самопали в руках». Невідомо чим закінчилися переговори, але Любомирський з частиною війська повернувся до Чуднова, залишивши для облоги козаків решту полків. Старшина вирішила зачекати тут на підхід армії Шереметєва, хоча мала достатньо сил, щоб пробитися йому на допомогу.

Відчайдушна спроба російсько-українського війська 4 жовтня вирватися з оточення зазнала невдачі. Довідавшись про це, козацька старшина змусила Юрія Хмельницького пришвидшити переговори з командуванням польського війська. 5 жовтня до коронного гетьмана С. Потоцького прибуло козацьке посольство, в складі якого перебував і Дорошенко. Переговори завершилися укладенням 7 жовтня договору, який передбачав відновлення умов Гадяцького договору, але без статті про створення Руського князівства; повернення козацького війська на козацьку територію для її звільнення від російських залог та ін. За

таких обставин становище Шереметєва стало катастрофічним, він пішов на прийняття капітуляції, але польська сторона порушила її умови й дозволила татарам 25 жовтня вчинити погром обеззброєному війську. Шереметєва видано в неволю нурадин-султану.

Укладення Чуднівського договору не лише не поліпшило становища козацької України, а, навпаки, ускладнило його, таїло в собі загрозу перетворення її території в арену жорстокої боротьби між Росією і Річчю Посполитою. Уряд останньої почав підтримувати Юрія Хмельницького, оскільки він був найліпшим кандидатом для неї на гетьманську посаду. Тому уповноважений польського уряду Бєнєвський доклав максимум зусиль, щоб на скликаній 11 листопада раді добитися згоди Юрія не зрікатися своєї влади. Тоді ж посаду генерального писаря обійняв П. Тетеря, а генерального обозного — Т. Носач, старшини вірні Речі Посполитій. Для відновлення влади на Лівобережній Україні Богданів нащадок у 20-х числах листопада відіслав туди наказного гетьмана Петра Дорошенка в супроводі п'яти тисяч козаків і кількох тисяч татар. І той насеред грудня укріпився в Зінькові, а згодом зайняв Ромни. Зауважмо, що при цьому Дорошенко заборонив татарам грабувати населені пункти, брати ясир. Очевидно, саме тому в другій половині січня татари залишили наказного гетьмана. В кінці місяця Юрій Хмельницький відкликає Дорошенка до Чигирина. Як свідчать факти, Дорошенко не брав активної участі в боротьбі з російськими підрозділами та лівобережними козаками, котрі підтримували їх. Початком березня датується згадка, що він переправляв гармати на Лівобережжя, а в травні намагався розмістити вірні гетьману залоги в Кременчуку, Балаклії та Остап'ї — містах Чигиринського полку на Лівобережжі. Хто зна, чи не ця пасивність його стала основною причиною відклику з Лівобережжя і призначення там наказним гетьманом Г. Гуляницького?

В кінці квітня в Корсуні відбулася старшинська рада, в роботі якої взяв участь і Петро Дорошенко. Рада засвідчила зросле невдоволення козаків і старшин політикою Польщі на Україні. 26 квітня схвалено інструкцію послам на сейм, вона вимагала гарантії свобод для православної віри, ліквідації унії, свобод і вольностей народу руському, права займати всі уряди в Брацлавському, Київському і Чернігівському воєводствах лише українській шляхті, а в Руському, Волинському, Подільському, Белзькому і Холмському воєводствах — поперемінно; збільшення козацького реєстру до 70 тис. осіб; права козакам вільно проживати

в королівських і шляхетських маєтках на території Брацлавського, Київського і Чернігівського воєводств та ін. Посли мали заявити, що коли сейм не затвердить Гадяцького договору (за винятком пункту про створення Руського князівства), то Військо Запорозьке вважатиме себе вільним від послушенства королю. Як бачимо, український уряд намагався добитися автономії для національної держави в складі Речі Посполитої. Тому, коли козацькі посли зачитали в середині червня інструкцію на спільному засіданні сенату та ізби, то реакція присутніх була, за словами одного з очевидців, «досить гострою, так що на ню скреготали зубами». Однак, довідавшись про укладення договору між Росією і Швецією, сейм на початку липня затвердив Гадяцьку унію та Чуднівський договір, але відхилив вимогу ліквідації унії та права брати участь у виборі короля. Серед нобілітованих сеймом старшин був і Петро Дорошенко, хоча, на відміну від інших, не одержав у володіння маєтку.

Не припиняється боротьба на Лівобережній Україні, де окреслюється вкрай небезпечна тенденція до її відриву від Правобережжя. Спроби Юрія Хмельницького утвердити тут свою владу успіху не мали. Петро Дорошенко, очевидно, не підтримує його політичного курсу і тому уступає посаду чигиринського полковника Івану Богуну. Взагалі, як промовляють джерела, Дорошенко відходить у тінь, не відіграє помітної ролі в політичній боротьбі, що розгорялася на Україні. Після невдалого походу Юрія Хмельницького на Лівобережжя восени 1661 року претендентами на булаву виступають його дядько Я. Сомко і кошовий І. Брюховецький. У квітні 1662 року Сомко скликав у Козельці старшинську раду, що обрала його гетьманом України, але російський уряд не затвердив цього рішення. Погіршувала становище України і зміна позиції Росії на переговорах з Польщею. Домагаючись замирення, російська делегація на переговорах, очолювана О. Л. Ордін-Нащокіним, отримала повноваження не лише погодитися на поділ України по Дніпру, але навіть у критичний момент піти на повернення Польщі Лівобережної України.

Після нової невдачі влітку 1662 року утвердитися на Лівобережній Україні, Юрій Хмельницький твердо вирішив покласти булаву. З претендентів на неї найбільші шанси мав Павло Тетеря, кого підтримувала Польща і який зумів заручитися прихильністю більшості старшини. Маємо певні підстави вважати, що серед останньої перебував і Петро Дорошенко. Скликана на початку січня 1663 року рада в

Чигирині задовольнила відставку Юрія Хмельницького, який заявив про намір стати монахом, і гетьманом України обрала Павла Тетерю. Петра Дорошенка призначено наказним гетьманом, і в кінці лютого з двома тисячами козаків він переправляється через Дніпро й займає Кременчук. Весною отримує високу посаду генерального осавула Війська Запорозького. Саме йому гетьман доручив придушити народне повстання, яке спалахнуло в травні у Паволочі під проводом колишнього паволоцького полковника І. Попенка. Дорошенко діяв рішуче, й повстанці зазнали поразки. Ватажка було схоплено і за розпорядженням П. Тетері страчено.

Тим часом російський уряд, намагаючись утримати за собою Лівобережну Україну, погодився на скликання чорної ради. Розгорілася запекла боротьба за булаву між І. Брюховецьким, Я. Сомком і полковником В. Золотаренком. На раді, що відбулася 17—18 червня під Ніжином, переміг І. Брюховецький. Його противники були схоплені й згодом страчені. Таким чином було зроблено один із найзгубніших кроків, що вели до подальшого загострення міжусобної братовбивчої боротьби, до розчленування території української держави.

В цей час польський уряд робить нову спробу поширити свою владу на територію всієї України. На чолі численної польської армії, при підтримці татарської орди та козацьких полків Павла Петері, польський король Ян-Казимир вторгнувся в листопаді на Лівобережну Україну. Зав'язалися жорстокі бої, оскільки населення зустріло ворога зі зброєю в руках. Окремі джерела промовляють, що частина старшини (І. Богун, І. Виговський та ін.), при підтримці обраного київським митрополитом Й. Тукальського та Ю. Хмельницького, на початку 1664 року готувала повстання на Правобережжі. Хоча польським властям вдалося схопити керівників (І. Богун та І. Виговський були розстріляні, а Й. Тукальський і Ю. Хмельницький потрапили до в'язниці), все ж у лютому на Правобережжі спалахнуло повстання, яке незабаром переросло у справжню війну проти польського панування.

На жаль, значна частина старшини Правобережжя (серед неї і П. Дорошенко), а також спадкоємного козацтва, тривалий час не наважувалися порвати з Тетерею та виступити проти Польщі. Вкрай пасивно діяли російський уряд та Брюховецький. І польським військам на кінець 1664 року вдалося придушити основні вогнища боротьби. Однак, з лютого наступного року повстання спалахнуло з новою

силою, у його вир втяглася значна частина козацтва. Ймовірно, в цей час у Дорошенка визріває намір добитися гетьманської булави. Діяв обачно, зважуючи кожен крок. За обставин помітного спаду інтересу Росії до подій на Правобережжі й рівноваги сил у боротьбі за вплив на неї між Польщею та Кримом, він для досягнення мети вирішив зіграти на суперечностях між цими державами. З лютого почав шукати союзників серед старшинн і козаків на обох берегах Дніпра. Після поразки від повстанців, зазнаної у квітні, Павло Тетеря втік до Польщі. Боротьба за булаву стає відкритою. В червні, опираючись на підтримку частини мурз, проголошує себе гетьманом енергійний медведівський сотник С. Опара. Проти нього виступив значно досвідченіший і впливовіший серед козацтва Петро Дорошенко. Опару в складній політичній ситуації вдалося дискредитувати в очах мурз, невдовзі татари ув'язнюють його. Гетьманом України проголошується Петро Дорошенко.

Намагаючись не загострювати стосунків з Польщею, він домагається видачі С. Опари польському уряду, а сам розпочинає запеклу боротьбу з брацлавським полковником В. Дрозденком (Дроздом) за поширення своєї влади на Правобережжі. Тут Дорошенка супроводжує успіх. І він щедро віддячує татарам, заплативши 60 тисяч злотих, ще й дозволивши їм взяти ясир у північних і західних районах України. В кінці року, за свідченням Самійла Величка, скликана в Чигирині рада підтверджує його обрання гетьманом України.

Діяльність Петра Дорошенка, як володаря України, розпочиналася в дуже несприятливій внутрішній і зовнішній обстановці. Українська Козацька Республіка була фактично розчленована на дві частини з своїми урядами і вкрай спустошена та розорена військовими діями, які тут безкінечно точилися протягом останніх сімнадцяти років. За досить приблизними підрахунками, на середину 60-х років XVII ст. втрати населення Правобережної України сягали 65—70 відсотків. За винятком Кам'янця-Подільського, не було більш-менш значного міста чи містечка, яке б упродовж цього часу не руйнувалося по кілька разів. Склалася сприятлива ситуація для поділу України між Росією і Річчю Посполитою. Російський уряд під впливом О. Л. Ордіна-Нащокіна, який перебільшував загрозу з боку Швеції, переоцінював майбутні можливості Польщі й міцність її военного союзу з Кримом, погодився з його планом встановити кордон по Дніпру, про що було заявлено польським послам ще в липні 1664 року. Саме тому Росія відмовила-

ся від серйозної підтримки народного повстання на Правобережжі в 1664—1665 роках і повела політику на зміцнення свого впливу на Лівобережжі, при цьому прагнула суттєво обмежити права гетьманського уряду. Прибувши восени 1665 року до Москви, Іван Брюховецький після довготривалих переговорів погодився на підписання нового договору — «Московских статей». Вони передбачали перебування воєвод і російських залог майже в усіх великих містах; збір податків передавався до рук воєвод, ті побори мали надходити до московської казни; вибори гетьмана могли відбуватися лише при царському представнику; гетьманський уряд позбавлявся права на проведення самостійної зовнішньої політики і т. д. За дані поступки Брюховецький отримав титул боярина, обширні маєтки, одружився на доньці князя Д. О. Долгорукого. Старшини, його однодумці, отримали дворянство, маєтки і млини.

Реально оцінюючи своє становище, П. Дорошенко вважав першочерговим завданням домогтися зміцнення влади на Правобережжі й заручитися підтримкою з боку народних мас, передусім козацтва, щоб згодом приступити до об'єднання козацької України під своєю булавою. Тому відразу ж став на шлях обмеження впливу Польщі на козацькі землі. Так, відмовився впустити польські залоги до Брацлава, Корсуня й Могильова, вимагав, щоб жовніри залишили Білу Церкву. В лютому 1666 року рада прийняла рішення, «чтоб в их городех полских людей нигде не было». Весною послав посольство до короля добиватися ліквідації унії, захисту православної віри, дозволу козакам проживати в шляхетських маєтках, відкриття шкіл у Києві та ін. Використовуючи ріст невдоволення політикою Брюховецького на Лівобережжі, він розсилає універсали до її мешканців, закликаючи підтримати його діяльність, прагне схилити на свій бік могилівського полковника Костянтина.

Незважаючи на заміну султаном у березні хана Мухаммед-Гірея Ааділь-Гіреєм, Петру Дорошенку вдається зберегти дружні відносини з Кримом і на початку червня отримати звідтіля військову допомогу. Опираючись на неї, він розпочав боротьбу за возз'єднання української держави. Водночас домагається, щоб польський уряд не збирав податків з населення Брацлавського воєводства. На жаль, не вдалося порозумітися із згаданим подільським полковником Костянтином, який із п'ятитисячним загоном козаків перейшов на Лівобережну Україну. Продовжували існувати серйозні суперечності з запорозькими козаками. Тим ча-

сом у другій половині липня спалахнуло повстання народних мас на Переяславщині і Петро Дорошенко послав їм на допомогу частину «серденят» (підрозділи найманої регулярної армії, які він почав створювати), а сам вирушив до Сокирної. Факти промовляють, що правобережний гетьман посилав універсали до населення Лівобережжя та окремих полковників, закликаючи їх підтримати переяславців, щоб нарешті всі були «в соединеной братерской любві одного стадла овечки». Однак, Брюховецький кинув проти повстанців вірні йому полки, і все потонуло в крові.

Оскільки польський уряд не поспішав надати допомогу Дорошенкові, той звернувся за нею до Криму. Хан, щоб задовольнити жадобу мурз до грабежу, послав сорокатисячне військо на чолі з нурадин-султаном. Їхнє прибуття у вересні поставило Дорошенка в дуже скрутне становище, оскільки татари вимагали наступу на Лівобережну Україну чи в західні райони України. В листі до маршалка коронного Я. Собєського від 21 вересня підкреслювалося: «Не маючи сили, я так мушу скакати, як мені заграють». Тому Дорошенко робить спробу використати татар для встановлення влади на Лівобережжі, але як показали події, ті не бажали вести воєнні дії, а займалися грабунками та захопленням населення в ясир. Наситившись, мурзи відійшли на Правобережжя. Невдачі змусили Дорошенка внести корективи в політичну лінію. Він зрозумів, що об'єднання України під польською короною народ зустрічає вороже; й, навпаки, на Правобережжі росте невдоволення постійними грабунками жовнірів, розташованих на постій. Не виключено, що гетьман отримав правдиву інформацію про хід переговорів в Андрусові й зрозумів, що розраховувати в майбутній боротьбі за об'єднання козацької України на допомогу Польщі — справа безперспективна. Тому вирішив не допустити розташування на Брацлавщині шеститисячної дивізії жовнірів С. Маховського. 9 грудня в бою під Браїловим він наголову розгромив її. За свідченням літописця Й. Єрлича, «мало хто живим утік». Після чого повернувся до Чигирина і розпочав облогу польської залоги, що зачинилася в замку. Ці кроки Дорошенка засвідчили його розрив з Річчю Посполитою.

Тим часом істотно змінилося міжнародне становище козацької України. Переговори, які велися в Андрусові між Росією і Річчю Посполитою, завершилися підписанням 20 січня 1667 року договору, який передбачав встановлення на 13,5 років перемир'я, закріплення за Росією території Смоленщини, Сіверщини, Лівобережної України і на два

роки Києва, а за Польщею — земель Білорусії та Правобережної України. Запорожжя потрапляло у спільне володіння обох держав. Договір відображав компроміс обох сторін, що засвідчував рівновагу сил між ними. І цей компроміс був досягнутий за рахунок поділу України, що мало трагічні наслідки для українського народу. Адже фактично українські землі виявилися розірваними на четверо: Лівобережну Україну; Запорожжя; західноукраїнські землі й північні райони Правобережжя; центральний і південний регіони Правобережжя, де продовжувала функціонувати козацька республіка. Ситуація, що склалася, породжувала непереборні труднощі на шляху політичної консолідації українських земель у межах єдиної національної держави. Важкого удару було завдано економічному розвитку, розірвано традиційні торгово-економічні зв'язки, що унеможливлювало складання українського ринку. На тривалий час загальмувався і деформувався історичний процес формування української нації, розвиток етнічної самосвідомості та культури.

1 березня, довідавшись про укладення цього договору, Петро Дорошенко звернувся з універсалом до всіх козаків України, повідомляючи про угоду Росії і Польщі, загрозу наступу польського війська. Тому закликав їх та посполитих готувати зброю, бути готовими виконати його наказ — вирушати в похід. Докладає максимум зусиль, щоб звільнити українські міста від польських залог, за його розпорядженням почалася облога Білої Церкви — твердині польського панування на Правобережній Україні. Чимало зусиль докладав для порозуміння з запорозькими козаками. У другій половині квітня послав туди посла, пропонуючи бути з ним заодно і не чинити шкоди кримським татарам. Скликана на Січі рада показала, що частина козаків виступала в підтримку Дорошенка, а інша — проти, в підтримку російського царя. Все ж було прийнято рішення відправити до правобережного гетьмана гінця з повідомленням про готовність вчинити йому присягу. Однак, в умовах загострення стосунків з Росією (внаслідок убивства в середині травня запорожцями російського посла Ю. Лодижинського, який добирався до Криму) обстановка на Січі для планів Дорошенка стала несприятливою. Коли на Запорожжя прибув посланий І. Брюховецьким для розслідування цієї справи осавул Ф. Донець, то кошовий і козаки заявили йому: якщо цар пробачить вбивство Ю. Лодижинського, то вони служитимуть йому, а коли проявить гнів — об'єднаються з Дорошенком і татарами.

Велику увагу приділяв розв'язанню проблеми поділу козацької України на два гетьманства. Запропонував скликати на Росаві козацьку раду для обрання єдиного гетьмана, обіцяючи поставити на ній булаву, бунчук і корогву, а вже кого військо обере гетьманом, той ним і буде, «только б де войско совокупить вместе». Універсали подібного змісту розсилалися по всій Україні. Є дані, що Дорошенко запрошував прибути на раду й Івана Брюховецького. Ця ініціатива знайшла підтримку не лише в більшості козаків, але й у запорожців. Авторитет Дорошенка починає зростати й серед населення Лівобережної України, невдоволеного політикою російського уряду та свого гетьмана, «то собі обіцяючи при татарській приязні, що їх з польської і московської неволі мають визволити...». Однак, лівобережні гетьман і старшини відмовилися прибути для проведення ради і вона не відбулася.

У травні на допомогу П. Дорошенку підійшли підрозділи татарських мурз, і він послав їх у західні райони Поділля та на Волинь. Поділяємо думку польського дослідника В. Маєвського, що в цей час гетьман допустив серйозного прорахунку, відмовившись від походу на захід України, який міг підняти на визвольну боротьбу населення цього регіону. А грабежі татар відштовхнули від нього селян і міщан, які проживали тут, що дозволило польному гетьману Я. Собєському з військом схилити багатьох на свій бік. Джерела доносять до нас, що влітку 1667 року між Дорошенком і представниками російського уряду, зокрема з київським воєводою Шереметєвим встановлюються контакти, хоч, у той же час, російський уряд прийняв пропозицію О. Л. Ордіна-Нащокіна розколоти татарсько-український блок шляхом компрометації П. Дорошенка в очах українського населення та хана.

З підходом орди калги-султана Крим-Гірея Дорошенко вирішує завдати вирішального удару польській армії, а отже, поширити свою владу на західні райони України. Вперше після смерті великого Богдана політична програма гетьмана передбачала включення до складу козацької республіки західноукраїнських земель. Як зауважував у кінці вересня Я. Собєський, козаки мали намір іти до Вісли. В кінці серпня Дорошенко вирушив у похід, рухаючись з основними силами на Старокостянтинів. Допоміжний удар з боку Подністров'я наносив подільський полковник О. Гоголь. Довідавшись про наступ українсько-татарського війська в напрямку Тернополя, Ян Собєський залишив Кам'янець-Подільський і відступив до Підгайців. Через

день, 26 вересня сюди прибув Дорошенко. Хоча в українського гетьмана була значна перевага (близько 20—30 тисяч проти 10 тисяч), ураховуючи вигідне розташування противника, він вирішив вдатися до облоги, справедливо вважаючи, що на тривалий час жовніри не витримають її. Поза сумнівом, ця тактика принесла б успіх, але воєнне щастя було на боці Я. Собеського. Справа в тому, що вже в серпні запорожці атакували Очаків, а на початку вересня кілька тисяч козаків на чолі з харківським полковником І. Сірком і кошовим І. Рогом вирушили на Крим, прорвалися через Перекоп і вчинили велике спустошення. Довідавшись про це, на початку жовтня Крим-Гірей вступив у переговори з польським гетьманом, уклавши угоду, що дозволяла татарам брати ясир на українських землях. Поставлений у скрутне становище, Дорошенко змушений був також піти на укладення 9 жовтня угоди з Польщею, що передбачала визнання підданства королю, дозвіл шляхті повертатися до маєтків, надсилання посольства до Варшави для розгляду козацьких вимог та ін. Таким чином, близорука політика керівництва запорожців зірвала реалізацію програми Дорошенка. Даремними виявилися численні жертви — спустошення великої кількості міст і сіл Поділля, Волині й Покуття.

Після цієї кампанії помітно погіршилися стосунки гетьмана з ханом, який пішов на зближення з польським королем. Водночас почали поліпшуватися відносини з Росією. Її уряд звільнив з ув'язнення гетьманового брата Григорія, послав до нього стряпчого В. Тяпкіна, оскільки місія ротмістра І. Рославлєва зазнала невдачі. В грудні до Чигирина прибув посланий стряпчим В. Дубенський, який почав домагатися розриву відносин з Кримом, але гетьман аргументовано все відхилив. Торкнувшись відносин з Росією, Дорошенко і митрополит Тукальський відзначили своє бажання, щоб була «в соединении Украйна вся» під владою царя. При цьому гетьман підкреслював, що повинна бути з'єднана з Лівобережною Україною не лише Правобережна Україна, а й уся територія в минулому Руського князівства: Перемишль, Ярослав, Львів, Галич і Володимир. Погодився він і на переговори з Тяпкіним, якого через брата Григорія запросив до Черкас. Оскільки стряпчий зволікав, відправив на зустріч з ним до Переяслава Григорія і писаря Л. Букcевича. Через них повідомив, що погоджується взяти російське підданство за умови, що в містах не буде російських воєвод і залог, не збиратимуть з селян і міщан податків, не порушуватимуть козацьких

вольностей і прав, а гетьманом на обох берегах Дніпра залишиться він.

Ті переговори завершилися невдачею. З кінця 1667 р. пожвавлюються стосунки Дорошенка з Брюховецьким. Досягнуто домовленості про організацію виступу лівобережних козаків проти російської адміністрації та прийняття підданства Порті. Є дані, що в другій половині січня 1668 року в Чигирині відбулася старшинська рада, в роботі якої взяли участь представники Брюховецького. Вирішено: «По обе стороны Днепра жителем быть в соединеніи и жить особно и давать дань турскому царю и крымскому хану, также как волоской князь платит...». Брюховецький також скликав раду, яка прийняла подібне рішення. До султана та хана відбули гінці. В кінці січня на Лівобережжі спалахнуло антиросійське повстання і на березень більшість території була звільнена з-під влади російського уряду. В цей час відбувся помітний поворот у політиці Порти щодо України, її уряд пішов назустріч клопотанням Дорошенка та Брюховецького, і вже в березні офіційно повідомив Польщу, що султан взяв під свою опіку козаків.

Отримавши допомогу від татар і заручившись підтримкою значної частини лівобережної старшини й козаків, Дорошенко у другій половині травня виступив на Лівобережжя і в кінці місяця в районі Кременчука перетнув Дніпро. Рухався через Говтву, Решетилівку на Опішню, прямуючи назустріч Брюховецькому, який зупинився на Сербовому полі. За свідченням ніжинського протопопа Сімеона, він послав 7 червня до лівобережного гетьмана десять сотників з вимогою віддати клейноди, але той відмовився це вчинити і розпорядився їх схопити і відіслати до Гадяча. Коли ж наступного дня військо Дорошенка наблизилося до табору Брюховецького, то старшина і рядові козаки, які ненавиділи свого гетьмана, схопили його і привели до Дорошенка. На докір Дорошенка, чому Брюховецький не хотів віддати гетьманської булави, приголомшений невдаха мовчав. Тоді за знаком Дорошенка лівобережного гетьмана почали бити й забили до смерті. В причетності Дорошенка до смерті Брюховецького переконують джерела. Одначе для остаточного з'ясування цього питання потрібен ще пошук. У той же час проводилася козацька рада, що обрала гетьманом України Петра Дорошенка. Данний політичний акт, поза сумнівом, мав прогресивний характер. Однак, у реалізації політичної програми Дорошенка виникли непереборимі трудноші, зумовлені міжнародним стаио-

вищем України. Адже уряди і Росії, і Речі Посполитої не мали найменшого наміру миритися зі втратою українських територій, а сил, здатних вести боротьбу, в Дорошенка не було. Це неминуче штовхало до єдино можливого союзу з Портою, визнання її умов протекторату. І, як показав наступний розвиток подій, турецький уряд не думав захищати інтереси України, а дбав насамперед про своє утвердження в даному регіоні Східної Європи, в силу чого той перетворився в арену жорстокої боротьби трьох найсильніших держав Центральної, Східної і Південно-Східної Європи, що принесла козацькій (і не лише козацькій) Україні страшне лихоліття.

Добившись перемоги, Дорошенко попервах діяв досить рішуче. Йому вдалося взяти під свій контроль майже все Лівобережжя і розташувати в найважливіших містах свої залоги. Однак, тривожні вісті, що надходили з Брацлавщини про активізацію польських підрозділів, змусили його 8 липня повернутися на Правобережну Україну. Замість себе наказним гетьманом призначив недалекого, але вольового й честолюбивого Дем'яна Многогрішного. Проте, прибувши до Чигирина й довідавшись про відсутність серйозної загрози з боку Польщі та про рішення султана взяти Україну під свій протекторат, Петро Дорошенко припускається помилки — він відмовляється повернутися на Лівобережну Україну для утвердження там влади свого уряду. А в серпні політична ситуація на козацькій Україні почала помітно ускладнюватися, оскільки кримська верхівка, що плекала свої загарбницькі інтереси відносно неї, вирішила не допустити появи незалежної держави на північних кордонах ханства. І тому хан підтримав претензії на гетьманську булаву запорозького писаря, енергійного і не без таланту 23-річного П. Суховія (Суховієнка). Значна частина запорожців, невдоволених убивством їхнього ставленика Івана Брюховецького, обирає гетьманом Суховія. Довідавшись про цю підступну акцію бахчисарайського двору від київського монаха Єзекіїля, під час розмови з ним, Дорошенко вихопив шаблю і, скрегочучи зубами пригрозив завдати такого ж удару по Криму, який у свій час вчинив його дід. Не стримуючи себе, в присутності польського посла Рачковського, почав бити татарських послів «по губам и говорил им: скажите своему шайтану или султану, и ему де тож будет». Не гаючи часу відправив посольство до султана зі скаргою на дії Аааділь-Гірея, а сам розпочав підготовку до боротьби з Суховієм, який вийшов з Запорожжя і вступив на територію Лівобережжя.

У вересні російські війська перейшли в наступ на Лівобережну Україну. Многогрішний і частина полковників виказали готовність прийняти російське підданство за умови виведення російських залог і залишення за козаками прав, які вони мали за Богдана Хмельницького. З цим було споряджено посольство до Москви, а на початку жовтня наказний гетьман присягнув Г. Ромодановському. Григорій Дорошенко, посланий сюди на чолі кількох тисяч козаків урятувати ситуацію не зміг. Опинившись майже в безвихідді, Петро Дорошенко через брата Андрія, який прибув до Гадяча, а також інші канали дав зрозуміти російському уряду про можливість порозуміння й прийняття підданства Росії за умови вивидення з міст воєвод і відмови від визнання за Польщею прав на Правобережну Україну. Однак, Росія відхилила його пропозиції і наполягла на скликанні в Новгород-Сіверську 17 грудня старшинської ради, яка обрала Дем'яна Многогрішного гетьманом. Розгромивши в кінці грудня П. Суховія, Петро Дорошенко в січні й на початку лютого 1669 року звернувся з листами до новообраного гетьмана, закликаючи діяти заодно проти ворогів і вказуючи на трагічні наслідки розділу України. В листах до лівобережної старшини прохав схаменутися, не підтримувати Многогрішного, бо через таких «закрутных гетманчиков» відбувається спустошення України. Але надаремне. На початку березня в Глухові в присутності Г. Ромодановського відбулася козацька рада, яка обрала Дем'яна Многогрішного гетьманом і схвалила нові «статті» російського уряду, що передбачали перебування воєвод і залог у п'яти містах, щоправда, вони не мали права втручатися у життя міст; встановлення козацького реєстру в тридцять тисяч осіб та ін.

Тим часом від турецького уряду прибув чауш Селім, який мав відібрати присягу в гетьмана і старшини на вірність Порті. Ті завагалися, й скликана старшинська рада не прийняла відповідного рішення, бо «без черни рады чинить не хотят». 12 березня в Корсуні скликано раду, в якій взяли участь старшини та представники рядових козаків усіх правобережних полків і Переяславського полку з Лівобережжя, а також з Запорожжя. Високе товариство підтвердило гетьманство Петра Дорошенка на обох берегах Дніпра, яке мало бути довічним, висловилося за встановлення чисельності реєстрових козаків у дванадцять тисяч осіб і розпуск серденяцьких полків. Більшість джерел засвідчує, що рада висловилася за прийняття турецького підданства, але відмовилася присягнути, зіславшись на необ-

хідність скликання для цього чорної ради. Для уточнення окремих статей договору до Стамбулу відрядили посольство на чолі з М. Портянкою.

Постає закономірне запитання, на яких умовах уряд Петра Дорошенка погоджувався на протекторат Туреччини? Певною мірою відповідь на нього знаходимо в доставленому до Москви в травні 1669 року тексті «договорных статей» П. Дорошенка, що являють собою швидше послані в серпні минулого року до султана українські вимоги. Їх зміст дає підстави висловити міркування, що гетьман прагнув реалізувати Богданову програму державного будівництва — включити до складу національної держави всі етнічноукраїнські землі — від Вісли, Перемишля й Самбора до Севська і Путивля, де «вси суть казаки». Далі: гетьман обирався довічно; населення України звільнялося від сплати податків і данини; церква отримувала автономію під царгородським патріархом; турки й татари, прибуваючи в Україну, не мали права будувати тут мечетей, брати ясир, руйнувати міста й села; татари могли селитися лише на визначених місцях; султан і хан не мали права без відому українського уряду укладати договори з Росією і Польщею; кримські татари, які прибували на допомогу, мали підлягати владі гетьмана тощо. Політичний задум Дорошенка передбачав велику автономію для України, питання іншого характеру, що, як показали наступні події, турецький уряд далеко не всі їх задовольнив, а ті, що схвалив, часто порушував. Але це вже не вина українського гетьмана, а трагедія його, як політичного і державного діяча козацької України.

Після ради Дорошенко розгорнув діяльність відразу в кількох напрямках: прагнув відновити свою владу на півдні Лівобережжя; відшукати порозуміння з Многогрішним, якого закликав думати «о целости страны и людей», а також нейтралізувати П. Суховія, запропонувавши тому одружитися на доньці. Успіху вони не принесли. В травні з'явилися татарські загони, що підтримували Суховія, й розпочався грабіж населення. На бік Суховія перейшов Юрась Хмельницький і значна частина козаків Корсунського, Уманського, Білоцерківського, Кальницького та Паволоцького полків. Ймовірно, в кінці червня Петра Дорошенка, коли той переправився через Рось, у селі Конончи оточили татарська орда з козаками Суховія. Облога тривала майже п'ять тижнів і лише після прибуття турецького чауша, який привіз гетьманські клейноди Петру Дорошенку, солтани змушені були залишити Суховія і відійти до

Криму. Суховій відступає до Умані, де відмовляється від булави і гетьманом обирають уманського полковника Михайла Ханенка. Дорошенку все ж вдається залучити на свій бік козаків, які раніше підтримували Суховія, і в серпні оточити Ханенка в Умані. Внаслідок переговорів домовлено, що Дорошенко повернеться до Чигирина, а Ханенко з старшиною прибудуть до нього. Однак, цього не трапилося, Ханенко і Юрась Хмельницький прибувають на Запорожжя, об'єднуються з Суховієм і при допомозі шести тисяч орди виступають у новий похід проти Дорошенка. Останній запросив допомогу в білгородської орди, а сам у середині жовтня подався до Лисянки (Ольхівця?), де стояли з полками Я. Лизогуб та брат Григорій. По дорозі його оточили татари й козаки Ханенка та Суховія. Дві доби козаки Дорошенка відбивали навальні приступи. У ніч, очевидно, на 19 жовтня на допомогу з'явився Я. Лизогуб і спільними силами розгромили противника. Ханенку і Суховію вдалося втекти, а Юрій Хмельницький потрапив у полон до білгородських татар, які були при Дорошенку, і незабаром відіслали бранця до Стамбулу. Зайнявши Умань, гетьман залишив там залогу, а сам повернувся до своєї столиці.

Добившись перемоги у жорстокій міжусобній боротьбі, він намагався уникнути початку воєнних дій з Польщею і Росією і одночасно зміцнити своє становище. На початку наступного року відправив на чолі кількох тисяч козаків Я. Лизогуба на Лівобережжя, щоб відновити свою владу, в листах до Многогрішного і лівобережної старшини схиляв бути «в дружбе и в соединении». Пожвавлює переговори з польським урядом щодо укладення угоди, зустріч делегацій намічається провести в Острозі. На початку травня Дорошенко висунув програму, що передбачала розширення традиційної території козацької України за рахунок частини Подільського воєводства, Волині й Полісся (кордон мав проходити по річці Горинь); знищення унії і підтвердження прав православної віри; за козаками зберігалися всі права, в тому числі право проживати в шляхетських маєтках; заборону польському війську перебувати на Україні; відкриття академій, шкіл, друкарень тощо. Як зауважував польський підканцлер А. Ольшевський, козаки прагнули бути незалежними і вимагали утвердження Русі, як окремої і самостійної провінції. В листі до М. Ханенка король М. Вишневецький нарікав на П. Дорошенка, який «не бажає, щоб польські дворяни повернулися до своїх спадкових маєтків, а бажає, **щоб Україна була незалеж-**

ною під його верховним управлінням (виділення моє — *В. С.)».*

Оскільки уряд Речі Посполитої, як і раніше, не мав найменшого бажання визнавати автономію України, а Дорошенко проявляв непоступливість і жадав гарантій для безпечної роботи комісії, то він зробив ставку на Ханенка, який, за висловленням короля, повинен був стати тією «ложкою дьогтю», що псувала діжку меду. І 23 серпня в Острозі було укладено угоду з його представниками, в якій і натяку не залишилося на автономію України й фактично відновлювалося становище, що існувало напередодні Визвольної війни. Довідавшись про підступність варшавського двору, Дорошенко скликав у другій половині листопада старшинську раду, яка, ймовірно, в присутності турецького посла присягнула на вірність Порті. На зібраній козацькій раді у першій половині лютого 1671 року було різко осуджено Острозьку угоду. На ній козаки кричали, що «они все против поляков учнут стоять головами своими и помирать, а поддаватца им не будут». У листі від 12 лютого до запорозьких козаків було заявлено, що городові козаки не визнають укладеної угоди, бо вона передбачає ті ж вільності, які були перед війною; звучав докір, що наважилися «знову впустити панів і старост до їх маєтків і панувати над підданими згідно прав, які існували до війни».

Весною окреслюється загроза можливого наступу польського війська на козацьку Україну. В пошуках союзників Дорошенко наприкінці березня звертається з листом до браденбурзького електора Фрідріха Вільгельма з проханням взяти Україну під свою протекцію, однак лист до адресата не дійшов. В той же час Дорошенко робить кроки до порозуміння з російським урядом, посилає кілька листів царю, відзначаючи вимушеність прийняття турецької протекції (не мав стільки сил, щоб «с сильными бусурманы брань творить, а на сие немощны есмы»). Однак, отримав відповідь, що згідно з Андрусівським договором, він повинен залишатися в підданстві короля. Останній, ігноруючи складність стосунків з Османською імперією, що почала готуватися до воєнних дій і пішла на зміщення прапольськи настроєного Ааділь-Гірея Селім-Гіреєм, дає розпорядження Я. Собєському вирушити проти Петра Дорошенка. На початку серпня польська армія з-під Кам'янця виступила на Брацлавщину. Незважаючи на серйозний опір козаків і міщан Брацлава, Вінниці, Могильова, Райгорода, Дзялова, Кальника та інших міст, на середину жовтня Я. Собєському вдалося відновити панування Польщі май-

же над усією Брацлавщиною. Цьому сприяв перехід на бік коронного гетьмана М. Ханенка, І. Сірка, М. Зеленського, П. Лисиці та інших старшин з козаками. Десь 20 жовтня козацька рада обрала М. Ханенка гетьманом, для його охорони Собєський змушений був послати вісім хоругв жовнірів. Дорошенко ж, відступаючи до Лисянки, намагався переконати коронного гетьмана в необхідності відвести військо з Брацлавщини, бо коли йому на допомогу підійдуть великі сили татар, відновляться воєнні дії. Проігнорувавши це застереження, Собєський розташував у містах залоги, а сам повернувся до Львова.

Справді, в кінці листопада до Дорошенка прибули татари і в грудні зав'язалися бої з польськими хоругвами під Ладижином, Уманню, Тростянцем. Польські залоги почали залишати південні й центральні райони Брацлавщини. Стала реальною загроза вступу у війну Порти, правитель якої на початок 1672 року попередив Польщу, що коли вона не забере військ з Брацлавщини, то матиме війну. Реально оцінюючи грізну небезпеку, Собєський радив королеві піти на поступки Дорошенку, дозволити йому все, чого той хоче, бо при ньому Україна «вперто стоїть і відступити від нього жодним чином не хоче». Вказував на зближення позицій Дорошенка й запорожців, які поставили перед Ханенком вимогу добиватися ліквідації унії; включення Подільського полку до складу козацької України; виведення польського війська за межі України; встановлення козацького реєстру в 50 тисяч осіб та ін. Характерно, що коронний гетьман підкреслював можливість успішної боротьби з ворогом лише за умови спільних дій Польщі та України. Проте, ці застереження й поради були проігноровані, хоча переговори, які велися з кінця минулого року з Росією і завершилися 30 березня договором, не привели до вирішення питання — організації спільної боротьби з Туреччиною.

Весною турецький уряд звернувся з ультиматумом до Польщі — відмовитися від претензій на козацьку Україну. Однак, 10 травня до Адріанополя прибув королівський гонець з листом, в якому підкреслювалося право Польщі на володіння українськими землями. В кінці травня 100-120 тис. армія, очолювана султаном Мухаммедом IV вирушила в похід. Як зауважував чудовий знавець польсько-турецьких відносин другої половини XVII століття, польський дослідник Я. Волінський, вона рухалася повільно, бо турецький уряд не впускав можливості мирного врегулювання конфлікту з Польщею. Однак, цього не трапилося

і війна спалахнула. Діждавшись підходу татар, Дорошенко перейшов у наступ і 8 липня недалеко від Четвертинівки розгромив польське військо К. Лужецького та козаків Ханенка. Коли до нього прибув з основними силами Іслам-Гірей, вирушив у напрямку Кам'янець-Подільського назустріч султану. В його околицях, очевидно, 5 серпня Мухаммед IV прийняв Дорошенка, обдарував його булавою, коштовним халатом і конем. Після штурму Кам'янця, внаслідок боягузливості керівників його оборони генерала М. Потоцького та єпископа В. Ляпцкоронського, 18 серпня місто капітулювало. Після цього султан послав Дорошенка і хана зайняти Львів. Під час облоги позиція українського гетьмана сприяла тому, що ворог не зайняв місто. Поразки Польщі змусили її уряд розпочати переговори з турецьким урядом у Бучачі. Представники Дорошенка переконували керівника турецької делегації домагатися від Польщі встановлення кордону між Польщею і Україною по річці Горинь; знищення в Польщі унії; визнання митрополитом Й. Тукальського, але цього їм не вдалося досягти. Згідно з укладеним 8 жовтня Бучацьким договором Подільське воєводство з Кам'янцем відходило до Туреччини, а Дорошенко отримував Україну «в старих кордонах».

Укладення договору міняло міжнародну ситуацію в Східній Європі. Оскільки польський уряд фактично відмовився від Правобережної України, то Росія тепер вважала, що можна, не порушуючи договору з Польщею, розпочати дії, спрямовані на повернення Правобережжя до свого складу. Виходячи з цього, на початку 1673 року російський уряд доручив новому гетьману І. Самойловичу (Д. Многогрішний був зміщений у березні 1672 р.) розпочати відповідні переговори з Петром Дорошенком. Однак, боячись втратити гетьманську булаву, той зробив усе, щоб їх зірвати і добився успіху, хоча й отримав за це з Москви сувору догану. З свого боку, Дорошенко все більше розчаровувався в політиці турецького уряду відносно України. Уже в кінці 1672 року він поставив вимогу ліквідувати всі фортеці, за винятком Чигирина, а всі міста перетворити в села; розброїти населення і виплачувати данину. На початку 1673 року кам'янецький паша почав домагатися передачі туркам не то Кальника, не то Торговиці, й гетьман змушений був уступити. За таких обставин він погодився на ведення переговорів з Польщею, домагаючись умов Гадяцького договору. В червні до нього з'явився львівський єпископ Й. Шумлянський, який запропонував повернутися

в підданство Польщі на основі Підгаєцького договору, з чим не погодився гетьман України.

З кінця червня знову розпочинаються переговори з російським урядом, які тривали до глибокої осені. Вони показали, що Дорошенко погоджувався прийняти підданство Росії лише за певних умов: на Україні повинен бути один гетьман, а не два — на Лівобережжі й Правобережжі; збереження козацьких вольностей, на яких цар повинен присягнути; встановити кордон між Україною і Польщею; вивести з Києва залогу; надіслати на допомогу Україні для боротьби з турками велику армію і дозволити створення сорокатисячного корпусу найманих козаків тощо. Все те залишилося просто ілюзією, і в кінці листопада цар наказав Г. Ромодановському та І. Самойловичу розпочати наступ проти правобережного гетьмана. Наступ розпочався на початку 1674 року. Дорошенкові бракло сил, здатних протистояти нарузі, тому до початку березня російські війська й полки Самойловича оволоділи основними містами, за винятком Чигирина, де закрився з кількома тисячами серденят Петро Дорошенко. 15 березня до Переяслава прибула старшина правобережних полків і на раді 17 березня гетьманом України обрали Івана Самойловича. Тут же Ханенко, який з приватних причин у минулому році порвав з Польщею, склав гетьманські клейноди. За свідченням джерел, Дорошенко виявляв готовність прийняти царське підданство за умови залишення його гетьманом Правобережної України, але Іван Мазепа, якого послали на раду, запізнився й подальші переговори, внаслідок загрози турецького наступу, успіху не мали.

Зауважимо, що населення Правобережжя прихильно сприйняло підданство Росії, сподіваючись, що воно захистить його від спустошливих нападів турків і татар та загрози відновлення польського панування. Однак даний політичний акт був би виправданий лише у випадку належної підготовки російського уряду до неминучої війни з Портою, яка мала спалахнути внаслідок вторгнення військ Росії у володіння Османської імперії. Інакше для населення Правобережжя він являв собою авантюру з найтрагічнішими наслідками, про що неодноразово попереджав Дорошенко. Справді, турецький уряд правильно розрахувавши, що суперечності між Росією і Польщею не дозволять їм об'єднати свої війська, вирішив завдати поразки Росії. На початку липня татарська орда переправилася через Дністер і почала жахливе спустошення краю між Дністром і Бугом. Ромодановський і Самойлович замість того, щоб виступити

проти ворога, 23 липня розпочали облогу Чигирина. Коли ж довідалися, що на територію Брацлавщини вступила турецька армія на чолі з султаном, з дивовижною швидкістю втекли на Лівобережжя, залишивши населення Правобережжя на поталу ворогу. Розлючені опором, підрозділи турецько-татарської армії знищували все на своєму шляху. Дорошенко виявився не в змозі запобігти цій катастрофі Правобережжя, бо турецький уряд повністю ігнорував інтереси українського уряду. Лише зазнавши великих втрат при взятті Ладижина та Умані, султан відмовився від наступу на Київ і наказав військам відійти за Дністер, залишивши при Дорошенку частину татарської орди.

Наслідки цього походу були фатальними для української держави на Правобережжі та гетьманства Дорошенка. Майже повне спустошення її території... Вцілілі селяни, міщани й козаки, проклинаючи гетьмана, масово переселялися на Лівобережжя. Скориставшись різким послабленням української держави, восени розпочав наступ на Брацлавщину, обраний польським королем, Ян Собеський. У грудні він послав до Петра Дорошенка посольство Й. Шумлянського з обіцянкою визнати козацькі права. Однак, поставлений в катастрофічне становище, правобережний гетьман продовжував вести боротьбу, аби зберегти автономію за козацькою Україною. За умову визнання підданства поставив вимогу відновлення Гадяцького договору, наполягав, щоб українське питання було вирішене троїстим пактом, підписаним Польщею, Кримом і Портою. Польський уряд відмовився піти назустріч Дорошенку і взимку 1675 року на Брацлавщині спалахнули сутички між польськими підрозділами й татарами.

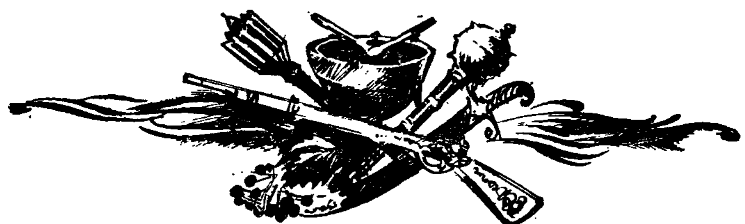
Влітку 1675 року становище Дорошенка в політичному плані стало безнадійним. Потік біженців на Лівобережжя не припинявся, Дорошенка залишали не лише підрозділи вірних раніше серденят, але й найближчі соратники та родичі. Вже в кінці червня при Самойловичу перебувало близько семисот «знатных» козаків і двох тисяч рядових козаків. Важкою втратою для Дорошенка стала смерть Й. Тукальського. Залишалися напруженими стосунки з Кримом. За таких обставин він 10 жовтня присягнув Росії, але не перед Г. Ромодановським і І. Самойловичем, а перед представником Запорожжя, його кошовим Іваном Сірком. Через день він повідомив про це й Самойловича. Не виключено, що Дорошенко й Сірко домовилися про скликання весною 1676 року козацької ради для обрання гетьмана України, оскільки запорожці не визнавали закон-

ності гетьманства Самойловича. Це була остання надія Дорошенка змінити розвиток подій на свою користь. Однак, їй не судилося сповнитися. Як показали переговори його посольств до Москви в кінці 1675 — на початку 1676 року російський уряд категорично відмовлявся визнати чигиринський акт присяги, вимагав приїхати для перенесення присяги до Ромодановського та Самойловича і складення гетьманських повноважень.

Поставлений у безвихідь, Петро Дорошенко капітулював. Коли в першій половині вересня 1676 року під стіни Чигирина прибув авангард армії Ромодановського та Самойловича, він заявив про свою готовність здати місто й приїхати до них, щоб скласти присягу на вірність царю. Згідно з домовленістю правобережний гетьман прибув до табору близько 16—18 вересня, здав гетьманські клейноди й віддав присягу. Йому вручили «статті», в яких визнавалося право проживати там, «где он хочет», а також пробачалися всі минулі проступки. Через два дні повернувся до Чигирина і ввів до нього російську залогу, віддавши ключі від міста підполковнику І. Захарову та наказному гетьману В. Бурковському. Так завершилася політична кар'єра одного з найвизначніших державних діячів України епохи козаччини, її справжнього патріота, невтомного борця за незалежність і територіальну цілісність.

Про подальше життя Петра Дорошенка маємо небагато фактів. Відомо, що після капітуляції прожив ще десь із місяць у Чигирині. Потім з сім'єю переїхав на Лівобережжя, де за згодою Самойловича поселився в містечку Сосниця. В березні 1677 року за розпорядженням царського уряду прибув до Москви, де був поселений за Москвою-рікою у дворі, що раніше належав Білібіну. В листах до Івана Самойловича благав поклопотати перед царем, щоб йому дозволили повернутися на Україну. Однак, це не входило до планів ні російського уряду, ні українського гетьмана, які, відверто кажучи, боялися його нового можливого сходження на небосхилі політичного життя України. Тому повернутися на батьківщину йому заборонили. Ймовірно, в кінці липня до нього прибула його дружина. В 1679 році Дорошенка призначають в'ятським воєводою, на цій посаді він перебував до 1682 року. Після чого проживав з сім'єю в подарованому маєтку в тисячу дворів (с. Ярополче Волоколамського повіту). Вірогідно після смерті Люби, одружується вдруге і від цього другого шлюбу походила його правнучка, дружина Олександра Сергійовича Пушкіна Наталія Гончарова. 9 листопада 1698 року

його серце перестало битися. Колишнього володаря України поховали біля церкви св. Параскеви. Та, одначе, вважаю, є потреба перевезти його прах до Чигирина і перехоронити на землі, яка його породила, яку він боронив і яку так безмежно любив.

ОЙ МОРОЗЕ, МОРОЗЕНКУ

Ой Морозе, Морозенку,
Ти славний козаче!
За тобою, Морозенку,
Вся Вкраїна плаче!

Не так тая Україна,
Як те горде військо...
Заплакала Морозиха,
Ідучи на місто.

Ой не плач же, Морозихо,
Не плач, не журися, —
Піди з нами, козаками,
Мед-вина напийся!

Чогось мені, козаченьки,
Мед-вино не п'ється:
Ой десь мій син Морозенко
З татарвою б'ється.

Бились зранку козаченьки
До ночі глухої,
Козаків лягло чимало,
А татар — утроє.

Не вернувся й Морозенко,
Голова завзята —
Замучили молодого
Вороги прокляті!

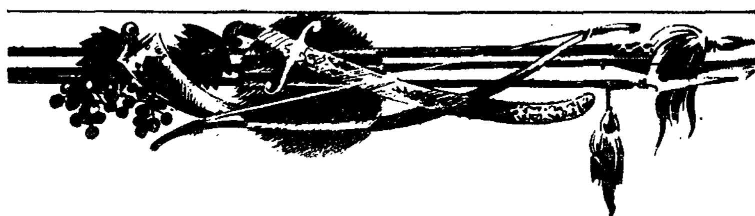
Вони ж його не стріляли,
Ані порубали,
Тільки з його молодого
Живцем серце взяли.

Та й вивели Морозенка
На Савур-могилу:
Дивись тепер, Морозенку,
На свою Вкраїну!

Тарас Чухліб

Михайло Ханенко

...Сумно було дивитися на Україну в кінці 60-х років XVII століття. Розколота иа дві частини, правобережну та лівобережну, Андрусівським договором 1667 року між урядами Москви та Варшави, вона продовжувала боротьбу за утвердження своєї незалежності. Сусідні країни, Річ Посполита, Московська держава й Туреччина, були незадоволені появою на мапі Східної Європи самостійної козацької республіки. Їхнє втручання у внутрішні справи України спричинювали до політичного розколу народу. Розпадалась унітарна військово-політична система, створена в попередні роки Богданом Хмельницьким. Гетьмани Лівобережної України Іван Брюховецький (роки правління 1663—1668 *), Дем'ян Многогрішний (1668—1672), Іван Самойлович (1672—1687) та правобережні керманичі Павло Тетеря (1663—1665), Петро Дорошенко (1665—1676) і Михайло Ханенко (1669—1674) намагаються всілякими засобами зберегти державні інститути молодої країни в регіонах, що знаходилися під їхньою владою. Але результат був протилежний — унаслідок запеклої боротьби між ними руйнувався державно-адміністративний устрій України. Тому діяльність цих українських правителів, зокрема Михайла Ханенка, який був типовим представником козацької верхівки того часу, не можна оцінювати однозначно.

* Порядок українських гетьманів подаємо за версією Михайла Грушевського.

Народився Михайло Ханенко десь біля 1620 року. Його батько, Степан, бився з турками, татарами і московитами ще на початку XVII ст. у військах славетного гетьмана Петра Сагайдачного. Під час одного з походів на турецькі фортеці Степан Ханенко потрапив у полон, однак невдовзі польський шляхтич Лукомський викупив його з неволі. Згодом козак Ханенко одружився на дочці прикордонного старости. В них народилося троє синів, один з них, Михайло, 1669 року зайняв найвищу в Україні державну посаду.

До обрання гетьманом Михайло Ханенко брав участь у боях, що їх вів Уманський полк у складі Війська Запорозького з 1648 по 1657 рік. Його неординарні військово-організаторські здібності сприяли тому, що наприкінці 50-х років він став на чолі рідного полку. Восени 1659 року Ханенко в ранзі уманського полковника був присутній на козацькій Раді, де гетьманом України обрали Юрія Хмельницького. В липні того ж року Ханенко підписує листа до полковника Івана Безпалого, в якому критикує того за промосковські погляди: «...Народившись разом з нами народом вільним і вирісши в Україні, отчизні нашій, і за неї немалий час боровшись, тепер сам добровільно в неволю піддається і на братів своїх наступає». Крім Михайла Ханенка свої підписи поставили полковники Богун, Дорошенко, Носач, Цицюра, Лизогуб, Гоголь та інші. Згодом ці визначні історичні постаті зустрічаємо «по різні боки барикад» у громадянській війні, яку розв'язали гетьман Іван Виговський та полтавський полковник Мартин Пушкар.

17 жовтня 1659 року Ханенко разом із козацькою старшиною підтримав так звані Переяславські статті. Угода між Україною і Московською державою у Переяславі (1659) перекреслювала договірні статті Богдана Хмельницького з царем Олексієм Михайловичем 1654 року — на вимогу Москви українська державність значно обмежувалася.

Маємо свідчення, що 1660 року Юрій Хмельницький призначив Ханенка наказним гетьманом, у чиї завдання входило обороняти південно-східні кордони України від наступу польських військ. І в лютому того року полковник Ханенко вже керував обороною Могилева, що на Дніпрі. Війська коронного гетьмана Речі Посполитої Стефана Потоцького після багатоденної облоги міста відступили, втративши декілька тисяч жовнірів. На козацькій Раді наказний гетьман пропонував користуватися такою тактикою — на зиму відступати в Запорожжя, а навесні для проведен-

ня військових операцій виходити до східних кордонів з Польщею.

Влітку 1660 року Уманський полк на чолі з Михайлом Ханенком брав участь у Чуднівському поході. Результат його — підписання між поляками та українцями Слободищенського трактату. Ханенко входив до спеціальної козацької делегації, яка спільно з посланцями польської сторони виробила десять пунктів, що загалом повторювали Гадяцьку угоду 1658 року, але не згадували про окреме Руське Князівство. Саме тоді полковник Ханенко став ворогом Москви — посол Сухотін повідомив царя про зраду правобережної старшини на чолі з Юрієм Хмельницьким.

Отож, у перші роки своєї політичної діяльності Ханенко притримувався західної орієнтації, яка полягала у відмові досить значної частини козацької верхівки від протекторату московського царя і була направлена на ведення переговорного процесу з урядовими колами Речі Посполитої за утвердження самостійної української республіки.

Політичний розкол серед правлячих кіл України призводить до того, що молода держава поступово втрачає ознаки своєї незалежності. Утворення в 1663 році інституту правобережного та лівобережного гетьманства породжує проблему втрати Україною однієї з головних ознак державності — територіальної цілосності. За правління Тетері полковник Ханенко деякий період знову був наказним гетьманом. Разом зі своїм полком він зводив переправу через Дніпро біля Ржищева для переходу на Лівобережну Україну військ короля Яна-Казимира і гетьмана Тетері. Правобережна старшина, а з нею і Ханенко, мріяли утвердити власне український державно-адміністративний устрій під протекторатом польського короля.

Обрання в 1665 році Петра Дорошенка «гетьманом обох сторін Дніпра» лише на деякий час загасило спалахи братовбивчої війни. Дорошенко був, мабуть, єдиним гетьманом доби Руїни, який послідовно проводив політику Богдана Хмельницького на зміцнення національної держави в етнографічних межах українських земель. Кіш Запорозької Січі не погодився з деякими аспектами політичної програми Дорошенка, насамперед, із шляхами досягнення її. І в 1668 році на Запорожжі обрано свого гетьмана Петра Суховієнка (Суховія), який при підтримці запорожців і кримських татар зробив не одну спробу скинути правобережного гетьмана. Його намір підтримав Ханенко. Після того, як під Корсунем на Генеральній Раді правобережного козацтва (березень 1669) прихильники Дорошенка зверну-

лися за військовою допомогою до турецького султана, Ханенко звинуватив Дорошенка у «зраді». Розходження в поглядах з гетьманом на політичне майбутнє України, її внутрішній устрій та зовнішньополітичні зв'язки, стало мотивацією того, що саме Ханенко висунув свою кандидатуру на гетьманство від частини полків Правобережжя, а також Запорозької Січі.

«...Учинили з уманським, кальницьким, паволоцьким, корсунським і іншими полками раду під Уманем і вибрали гетьманом уманського полковника Ханенка, а писарем у нього Суховія», — повідомляла московського царя 8 вересня 1669 року канцелярія гетьмана Лівобережної України Дем'яна Многогрішного. Так, підтримувані різними політичними течіями, стали в Україні водночас аж три гетьмани — Дорошенко, Многогрішний та Ханенко. Звичайно ж, це не могло не вплинути на державотворчі процеси. Втім, влада над окремими територіями різних гетьманів не означала розпаду Української держави. В єдиний її організм продовжували з'єднуватися економічні, політичні, етнічні, релігійні та інші фактори.

Відразу по обранню нового гетьмана, між його прихильниками та полками Дорошенка зав'язалася кривава війна, під час якої з кожним роком гинуло все більше українців. Спочатку Ханенко намагався об'єднатися з силами лівобережного гетьмана Многогрішного, але той відмовив йому. Тоді Ханенко разом із колишніми гетьманами Юрієм Хмельницьким та Суховієм вирушив у похід проти свого політичного противника. Самовидець свідчить, що «...мусив Дорошенко в городі Стеблеві зачинитися, якого приступом Ханенко діставав і вже на валу козаки були. Аже Сірко діставав... додав оному помочі». Крім військ Івана Сірка та білгородського хана на допомогу оточеним військам Дорошенка прибули полки його брата Григорія і канівського полковника Лизогуба. Ситуація на полі бою різко змінилася — тепер уже Ханенко з десятитисячним військом мав оборонятися. 29 жовтня 1669 року він був ущент розбитий об'єднаними силами дорошенківців. Разом із декількома сотнями Ханенко ледве встиг видертися з кільця і відступити на Січ, де його обирають кошовим отаманом. Запорожці не могли пробачити Дорошенку його «братання» з невірним султаном, споконвічним ворогом січовиків. Саме тому низове козацтво вирішило підтримати того гетьмана, який, на їхню думку, послідовно продовжував боронити «православну віру, отчизну і козацькі вольності».

Опираючись на запорожців, Ханенко не забував про налагодження добрих стосунків з Кримським ханством. Навіть татарський посол у Варшаві називав Дорошенка «зрадником» і на офіційному рівні підтримував уряд Ханенка. Нунцій Марескоті повідомляв папу римського Клементія X про підданство Дорошенка «ворогові всіх християн». Формуванню негативного політичного іміджу свого противника сприяв і сам Ханенко. Його листи до польського короля красномовно свідчили про те, що Дорошенко присягнув на вірність турецькому султану Магомету IV, але сам обвинувачений, апелюючи до варшавських урядовців не погоджувався з такою оцінкою своїх дій.

З початком нового 1670 року гетьман Війська Запорозького Михайло Ханенко підтримував тісні політичні зв'язки з Варшавою. Але разом з тим він започаткував дипломатичні стосунки з Москвою. «Аби твоїм ходатайством войсько запорожское під руки царські моглн знаходитись», — прохав Ханенко царя Олексія Михайловича, розуміючи, що без підтримки східного сусіда йому не втримати булави. Його посольство на чолі з полковником Обідою отримало у московській столиці невеличку дипломатичну перемогу — на Запорожжя воно повернулося з царською грамотою, яка прощала всі попередні виступи січовиків проти царя.

З перших кроків гетьманування Ханенко намагався заключити договір з Річчю Посполитою. Для цього він наприкінці серпня 1670 року вислав до Острога, де перебували польські комісари, спеціальне посольство на чолі з С. Богаченком. За кілька тижнів було укладено польсько-український договір про регулювання взаємовідносин між урядами гетьмана та короля Михайла Вишневецького. Українські історики досить негативно оцінюють рішения Острозької комісії. Політичні, економічні та конфесійні права українського народу порівняно з попередніми договорами значно обмежувались, але в боротьбі з гетьманом Дорошенком Ханенко отримував деяку перевагу. Добиваючись ще більшого визнання в польського короля, Ханенко намагався утримати кримських ханів від виступів проти Речі Посполитої. Треба відзначити, що діяльність Ханенка в перші два роки гетьманування вельми шкодила ідеї Петра Дорошенка щодо відновлення соборної української держави.

Однак, панівні кола Польщі не виявили одностайності в підтримці Ханенка. Коронний гетьман Ян Собеський та підканцлер Андрій Ольшевський висловлювалися проти

визнання його єдиним гетьманом Правобережної України. Очевидно, саме тому король не віддав булави козацьким послам С. Богаченку, Г. Пелеху, З. Білому, які отримали від нього інші козацькі клейноди та двадцять тисяч злотих. Козацька рада у Корсуні, яка відбулася 22 лютого 1671 року, висловила протест проти дій Ханенка та запорожців у зв'язку з Острозькою комісією. На Раді зазначалося, що острозькі умови повертають Україну до її стану перед Визвольною війною, старшина, яка підтримувала Дорошенка, відмежувалася від прийнятих рішень і заявила, що не допустить приходу польської шляхти на українські землі.

У травні 1671 року коронний гетьман Собєський оголосив про скликання посполитого рушення в Правобережну Україну. На початку липня чотирнадцятитисячне польське військо вступило на землі Поділля. Михайло Ханенко відрядив до Собєського свого посла, який 16 серпня мав розмову з коронним гетьманом. Він повідомляв, що у військах правобережного гетьмана нараховується шістнадцять тисяч козаків і п'ять тисяч калмиків. Щоб ударити в тил полкам Дорошенка, Ханенко чекав на прихід польських військ. Після того, як Собєський завоював землі Правобережжя понад Бугом (від Меджибожа до Брацлава), до нього знову прибули посланці від козацького ватажка. Ханенко сповіщав, що він із військом отаборився неподалік від Чигирина. До нього приєднався Іван Сірко, з ним Ханенко збирався воювати білгородських татар — союзників Дорошенка. Ханенко, щоб заохотити запорожців до боротьби з татарами, прохав Собєського прислати на Січ універсал від імені короля.

Іван Сірко, який був одним із головних винуватців розгрому полків Ханенка під Стеблевим у 1669 році, постійно змінюючи упродовж незначного часу свої політичні орієнтири, нарешті перейшов на бік правобережного гетьмана. Разом вони розбили кримського хана Селім-Гірея, який намагався допомогти Дорошенкові, напали на татарські улуси Білгородщини, а ще згодом навіть здійснили спільні походи на турецькі міста Аслам і Джан-Кермен.

До шести полків Ханенка приєдналися зі своїми відділами полковники Зеленський, Гоголь і Костянтин. Козаки правобережного гетьмана вступили у Ямпіль, а потім Брацлав. Цікаво, що польську залогу Ханенко не допустив у ямпільську фортецю. 8 жовтня 1671 року український гетьман зустрівся з Собєським у Брацлаві, де відбулася спільна польсько-українська нарада з військових питань.

Поляків репрезентували коронний гетьман Ян Собеський і князь Дмитро Вишневецький, а українців — гетьман Ханенко та його старшина (полковники Сірко, Зеленський, Лисиця, Іскрицький та ін.). Було вирішено просуватися до Кальника (козаки цього міста підтримували Дорошенка). Другого дня відбувся бенкет, на якому пилася — декілька жбанів — українська горілка, а польська артилерія стріляла з усіх гармат.

Наступні події свідчать, що гетьман Ханенко не був черговою маріонеткою в руках польських урядовців. Його принципова позиція в недозволі на знаходження польських гарнізонів у полкових містах переконує — Українська держава існувала, незважаючи на деяку політичну децентралізацію. Старшина Ханенка, звертаючись до Собеського, казала: «...Доволі того, що ми вам кляняємось, і беремо вашу протекцію, але залоги не приймемо».

Все ж полякам, удавшись до хитрощів, вдалося оволодіти Брацлавом, важливим стратегічним центром Правобережної України. Для проведення наради старшину виманили в табір за мури фортеці, після чого польське військо оволоділо старовинним козацьким укріпленням. Згодом Ханенко разом з Собєським оточили полковий Кальник, обороною якого керував наказний полковник Урбанович. Джерела свідчать, що коронний гетьман не мав великого бажання штурмувати місто, але Ханенко наполягав на цьому. Після невдалих переговорів з кальницькою старшиною розпочалося бомбардування фортеці. Було кілька невдалих спроб, і тоді Собеський вдався до тривалої облоги, аби голодом зламати мужніх оборонців.

Наприкінці жовтня до польсько-українського табору прибули королівські посли, які привезли гетьманську булаву й тисячу червоних золотих для Ханенка. Але коронний гетьман поділив гроші між козацькою старшиною. Гетьманові Ханенку дісталося лише триста золотих, Сіркові — двісті. Відразу ж по цьому зібралася козацька Рада, на якій запорожці із рук каштеляна Лужицького передали булаву своєму отаману. Цей акт означав, що польський король офіційно затверджує гетьманом Михайла Ханенка.

Коронне військо непевно почувалося в чужому краї, Собеському так і не вдалося оволодіти Кальником. Як не дивно, але й Ханенко також не відчував спокою. І тому він прохав коронного гетьмана, щоб той дав йому для особистої охорони десять польських хоругв. Між українськими козаками і польськими жовнірами раз-по-раз виникали збройні сутички. Стали напруженими взаємини і самих ва-

тажків козацтва — Ханенка та Сірка. Сірко мав більший вплив серед запорожців, ніж Ханенко, який не довіряв своїй старшині. Серед січовиків почалися заворушення, спричинені малою платнею короля. І тому гетьман Ханенко заявив, що готовий віддати свою булаву Дорошенку, якщо той випустить на волю його дружину і старшого сина. Такі дії правобережного гетьмана викликають повагу, однак, можливо, то був просто дипломатичний хід заради визволення своїх рідних. До того ж оголошена відставка гетьмана могла заспокоїти невдоволених козаків.

Багато полкових міст, які перебували під впливом Ханенка, почали схилятися під владу гетьмана Дорошенка. Козаки звинувачували свого гетьмана в тому, що він допустив розташування польського гарнізону в Брацлаві. Однак, козацькі полки й сотні, які залишалися вірними Ханенку, постійно воювали з польськими залогами у Ладижині, Рашкові та інших містах Правобережної України. В грудні 1671 року Дорошенко з двадцятисемитисячним військом підступив до Ладижина. Ханенко з козаками зачинився у замковій фортеці. На вимогу видати свого гетьмана, Ханенкова старшина 9 грудня відповіла Дорошенку листом, який дуже цікавий з погляду на ідеологічні засади тієї частини українського козацтва, котра підтримувала Ханенка протягом його правління. Докоряючи Дорошенку за союз із турецьким султаном, ханенківці радили йому: «Віддалися від поганської протекції і поклонись королеві, природному свому панові... Тоді наш побачить Пан твою прихильність і покору, а Військо Запорозьке теж побачить твою до себе зичливість, будь, Ваша Милість, певен, що його Милість Пан Гетьман наш дані собі од короля клейноди і знаки військові положить, і по злученню братерському з нами всіма й військо коронне без труднощів відступлять. А тоді запевно і віра свята, і мила отчизна будуть краще процвітати вольностями своїми...». Це свідчення переконує, що не лише амбіційними намірами керувався Ханенко під час свого гетьманування, як це йому закидають деякі історики.

У грудні 1671 року Михайло Ханенко вислав послів на сеймик Люблінського воєводства, він прохав внести на сейм Речі Посполитої пропозиції про визнання православної віри не тільки на території України, а й скрізь — у Короні Польській та Литовському князівстві. Далі був пункт про Київську Академію і школи для українців. Ханенко пропонував найвищому законодавчому органу шляхетської республіки забезпечити вольності козаків у королівських, маг-

натсько-шляхетських та духовних маєтностях. 26 січня 1672 року відкрилася сесія сейму, яка мала вирішити ці та інші питання, але вже в лютому вона була зірвана.

За свідченням Г. Грабянки загальне керівництво над польсько-українськими військами після від'їзду Собєського до Польщі було покладене на гетьмана Ханенка. На його бік почали переходити окремі козацькі полки. Так, у березні 1672 року в Корсуні вибухнув бунт проти Дорошенка, козаки прохали заступництва в Ханенка. Знову під владу свого колишнього полковника перейшов Уманський полк. Гетьман Ханенко, підтриманий Уманським, Могилівським, Тарговицьким, Брацлавським і Корсунським полками, висилав посла до Дорошенка з пропозицією прибути на річку Росаву, де мала відбутися козацька Рада. Цей крок гетьмана свідчить про те, що він намагався не лише збройним, а й мирним правовим шляхом отримати владу над Правобережною Україною. Але Дорошенко, побоюючись втратити булаву, не прибув на Раду.

Наприкінці літа 1672 року в Україну з величезним військом прийшов сам турецький султан Магомет IV. На зустріч йому під Кам'янець вирушив Дорошенко з полками, які нараховували 27 тисяч чоловік. Ханенко з 18-тисячним військом виступив з Ладижина, щоб перепинити пересування загонів свого противника і його з'єднання з армією падишаха. Під селом Четвертинівкою, що на правому березі Бугу, спалахнула битва, що завершилася поразкою козаків Ханенка. Сам гетьман з двома полками ледве встиг відійти до ладижинського замку. Сердюцькі загони Дорошенка і татарська орда тримали в облозі Ладижин чотири тижні, але не змогли його здобути і відступили. Гетьман Ханенко з прихильниками втік до Білої Церкви, з якої неодноразово посилав листи до московських воєвод з проханням надати йому військову допомогу.

Не дочекавшись підтримки з Москви, він поповнив свої загони козаками Білоцерківського полку і вирушив на з'єднання з Собєським, який на Галичині продовжував воювати з турецько-татарськими військами. Спільними силами обох гетьманів вдалося розбити великі татарські чамбули під Краснобродом, Комарним та іншими західноукраїнськими містечками. Під ударами армії турецького султана 27 липня 1672 року капітулювали оборонці Кам'янця, після чого майже всі полкові міста Правобережжя присягнули на вірність Дорошенку. Ханенко ж із родиною знайшов притулок у Короні Польській. І на деякий час

його військово-політична діяльність на теренах Правобережної України припинилася.

16 жовтня 1672 року Туреччина і Річ Посполита підписали договір у Бучачі (Бучацький трактат). Четвертий пункт цього трактату проголошував: «Україна в її давніх границях уступається козакам; Біла Церква та інші фортеці мають бути їм передані з усіма гарматами й запасами...». Козаки, що були з Ханенком, могли вільно повернутися до своїх домівок, але сам Ханенко не смів робити цього. На певний час ця заборона стримувала гетьмана в його прагненні повернутися на Батьківщину — Дорошенко знову переміг, адже саме його козакам «уступалася Україна».

В кінці жовтня Ханенко вже брав участь у поході короля Михайла під Люблін, у так званій Голомбській конфедерації. Польський король використовував війська Ханенка і його самого для розправи зі своїми політичними противниками. Але й у Варшаві Ханенко не припинив самостійної дипломатичної діяльності. На початку грудня він мав розмову з московським послом Протасовим, у якій заявляв про своє бажання перейти під царську протекцію, оскільки в Польщі його недооцінювали. Проте на такі пропозиції гетьмана Москва не виявляла ніякої реакції.

Невдовзі король Михайло Вишневецький видав універсал до козацького війська Ханенка з дозволом повернутися в Україну. У квітні 1673 року Ханенко вирушив на Волинь. Джерела свідчать, що при ньому було дванадцять тисяч козаків. 23 квітня гетьман знову написав листа до царя, прохаючи підданства. Московський уряд відповів, що коли Ханенко стане єдиним гетьманом Правобережної України і з усіма козаками, які перебувають у королівському і турецькому підданстві буде проситися «під високу руку», то Москва його прохання задовольнить.

11 вересня полки Ханенка і війська Дорошенка зійшлися в бою під мурами Києва з боку Печерського монастиря. Зазнавши поразки, Ханенко подався на Січ, де його завжди підтримували, однак цього разу запорожці невдаху вже не прийняли. Новий гетьман Лівобережної України Іван Самойлович сповістив московського правителя, що з Варшави повернулися посли від Запорозької Січі, які з дозволу короля вимагали в Ханенка повернення гетьманських клейнодів. Той же на це відповідав, що залишив їх у Димері, там, мовляв, знаходився польський полковник Ян Пиво, якого він стратив.

«Під Хотином, коли Собеський бив з козацькою допомогою турків, турчин найгірше узлився на тих козаків... трималися поляків з Ханенком і виявилися при хотинській поразці для нього найголовнішими супротивниками», — так писав Самійло Величко про Хотинську битву (листопад 1673 р.). І хоч окремі сотні, які раніше перебували під владою Ханенка, продовжували традиції Сагайдачного під стінами подільської фортеці, сам гетьман у цей час перебував далеко від Хотина — там, де вирішувалася його доля.

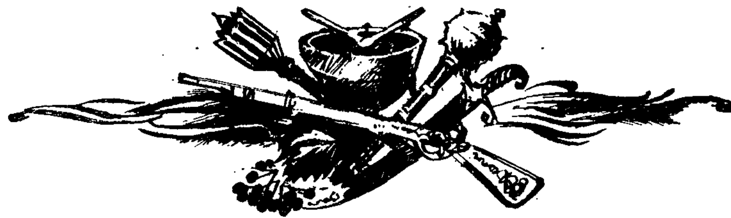
Політична кар'єра правобережного гетьмана наближалися до свого завершення. З півтисячею козаків Ханенко вирушив під Чигирин на допомогу українсько-московським військам Самойловича і князя Ромодановського в їхній боротьбі з полками Дорошенка. На початку березня 1674 року під Лисянкою війська, які складалися з Київського, Канівського, Лубенського, Білоцерківського полків, а також козаків Ханенка, розбили двохтисячний загін Григорія Дорошенка. Але це, як не дивно, прискорило падіння самого Ханенка. 17 березня в Переяславі відбулася Рада правобережного козацтва. «На генеральній раді нашій Ханенко клейноди військові, булаву і бунчук... з рук своїх здав» і попросив пробачення в козаків, коли кому з них зробив зле. Після цього товариство проголосило гетьманом обох берегів Дніпра Івана Самойловича. Так закінчилася гетьманська діяльність Михайла Ханенка.

Невдовзі Михайло Ханенко оселився в Козельці. Однак його ще бентежили лаври політичного діяча. Весною 1677 року він написав листа до нового короля Речі Посполитої — Яна III Собєського з пропозиціями про співробітництво. Але це послання перехопив Самойлович. На допиті перед генеральним суддею Ханенко розповів про свої «незаконні» зносини з польським монархом. Остання згадка про колишнього гетьмана в документальних джерелах датується кінцем 1678 року — Михайло Ханенко перебував у батуринській тюрмі під арештом у командира московських стрільців Радишевського. Помер гетьман у 1680 році.

Сучасник залишив дуже цікавий опис того, як виглядав правобережний гетьман. «Була це, — свідчив сучасник Ханенка Ульріх Вердум, — людина років сорока, середньої, але кремезної статури з жовтим обличчям і кучерявим, чорним, як смола, волоссям, так що виглядав доволі мужикувато, але сміливо й войовничо. Ті, хто постійно спілкуються з ним, кажуть, що він виявляє більше серця, ніж розуму, і взагалі не відзначається якимись особливими здібностями...» У 1671 році Вердум, який був наближений

до польського короля, залишив запис у своєму щоденнику, який стверджує, що Ханенко мав «трьох синів і жінку», старший його син з матір'ю був у полоні в Дорошенка, «другий попав у полон до татар... одісланий до Царгороду... третій — перебував під доглядом у княгині Замойської, матері короля».

«Він виявляє більше серця, ніж розуму», — ці слова, на нашу думку, найкраще характеризують Михайла Ханенка як політичного діяча і просто людину. Так, він мав непогані людські якості, бажав щастя своїй рідній землі. Військові здібності Ханенка допомогли йому протягом шести років утримувати булаву. Але йому не вистачило політичного розуму державного діяча, він так і не зрозумів Петра Дорошенка в прагненні утвердити незалежну соборну Українську державу. Це, однак, не може бути причиною негативного ставлення до Михайла Ханенка, до такої складної, неоднозначної постаті в українській історії.

ОЙ НА ГОРІ ТА ЖЕНЦІ ЖНУТЬ

Ой на горі та женці жнуть, (2)
А попід горою,
Яром-долиною
Козаки йдуть.
Гей, долнною,
Гей, шнрокою,
Козаки йдуть.

Попереду Дорошенко (2)
Веде своє військо
Військо запорізьке
Хорошенько.

А позаду Сагайдачний, (2)
Що проміняв жінку
На тютюн та люльку,
Необачний.
Гей, долиною,
Гей, широкою,
Необачний.

Гей, вернися, Сагайдачний, (2)
Візьми свою жінку,
Віддай тютюн-люльку,
Необачний!
Гей, долиною,
Гей, широкою,
Необачний!

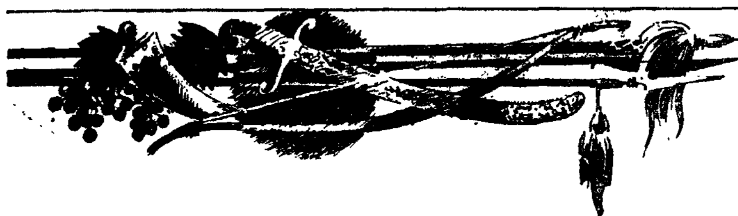
Мені з жінкой не возиться, (2)
А тютюн та люлька
Козаку в дорозі
Знадобиться!
Гей, долиною,
Гей, широкою,
Знадобиться!

Гей, хто в лісі, озовнся! (2)
Та викришеш вогню,
Та закурим люльку,
Не журися!
Гей, долиною,
Гей, широкою,
Не журися!

Володимир Борисенко

Дем'ян Многогрішний

Дем'ян Многогрішний походив із селянської родини. При найменшій нагоді недоброзичливці кололи йому очі «мужицьким» походженням. Але, як тисячі інших селян, Дем'ян Многогрішний у роки Визвольної війни покозачився і зажив неабиякої слави. Досить швидко він завоював авторитет і шану не тільки рядового козацтва, а й самого Богдана Хмельницького. За мужність, непримиренність до шляхти і воєнний хист козаки обрали Многогрішного військовим осавулом. Саме під цим чином він і записався у козацькому реєстрі 1649 року. На його долю випали уроки війни, Многогрішний займався організацією козацьких загонів, забезпеченням їх зброєю, боєприпасами, навчанням молодиків військовій справі тощо.

Крім того, Дем'ян Многогрішний виконував різні доручення Хмельницького та його найближчих соратників. Він брав участь у врегулюванні напруженого становища, що склалося між населенням Київщини та польськими властями. Влітку 1650 року до Києва вирушило 15-тисячне військо козаків, незадоволених свавіллям польської шляхти. Дем'ян Многогрішний і Данило Нечай добилися від польського короля Яна-Казимира грамоти, яка підтверджувала умови Зборівського трактату між Україною та Польщею. Це послабило напругу і задовольнило як Богдана Хмельницького, так і польського короля. Многогрішний командував загонами козаків у різних битвах.

Тривалий час після Визвольної війни Дем'ян Многогрішний перебував у безвісті. Ми не знаємо його позиції щодо Переяславської ради, дій Івана Виговського, Юрія Хмельницького та Якова Сомка. Можна тільки здогадуватися, що з своєю діяльною натурою він не стояв осторонь тодішніх подій. У кривавій круговерті Дем'ян Многогрішний зумів не тільки залишитися живим, а й поступово зміцнити своє становище. Деякий час він очолював Чигиринський полк, а при гетьмані Івану Брюховецькому — Чернігівський. Слухняно виконував розпорядження гетьмана і відверто став на його бік, коли той підняв козацькі полки на боротьбу проти засилля царських воєвод на Україні.

Однак така політика Івана Брюховецького Многогрішного не влаштовувала. Тому він радо сприйняв повідомлення про скинення того з гетьманства і перейшов на бік Петра Дорошенка, з яким був близько знайомий ще з років Визвольної війни. Після свого від'їзду на Правобережжя Дорошенко залишив Многогрішного на Лівобережній Україні «наказним сіверським гетьманом». При цьому він був упевнений в тому, що його давній знайомий завершить визволення всієї Лівобережної України й організує захист українських міст від російських військ. Але не так сталося.

Зібравши розрізнені частини, воєвода Григорій Ромодановський почав наступ на Україну. Многогрішний не мав необхідних для оборони краю сил і звернувся за допомогою до Петра Дорошенка. У відповідь на своє звертання він дістав пораду захищатися своїми силами. Наказний гетьман добре бачив безперспективність боротьби проти сильного ворога.

Прибулі в Седнів брат гетьмана Василь, стародубський полковник П. Рославець і колишній ніжинський полковник М. Гвинтівка почали умовляти Многогрішного повернутися під владу російського царя. Ці умовляння впали на благодатний грунт, і Дем'ян Многогрішний відправив їх на переговори з князем Ромодановським. Між ним і Многогрішним встановилися жваві стосунки. Вони закінчились тим, що Многогрішний і Рославець присягли на вірність російському цареві. Гетьман і воєвода зустрілися в Салтиковій Дівиці, де обговорили деталі відновлення російських залог в українських містах.

Тим часом відправлені до Москви М. Гвинтівка і Василь Многогрішний доповідали в Малоросійському приказі ніби Дем'ян Многогрішний і Петро Рославець хочуть, щоб на

Україні був російський гетьман з військом. Причому їх утримання брав на себе український народ. Як виявилося пізніше, М. Гвинтівка і Василь Многогрішний видавали бажане за реальне. Дем'ян Многогрішний так не думав. Він належав до тієї групи козацької старшини, яка обстоювала широку автономію України в складі Російської держави. Такої ж позиції дотримувалася й частина церковних ієрархів України, зацікавлена в номінальній залежності від константинопольського патріарха, а не від московського патріарха. Цих ієрархів об'єднав навколо себе чернігівський архієрей Лазар Баранович.

Автономістично настроєним старшині та духовенству протистояла основна маса міщан, селян і білого духовенства. Саме в царському уряді вона шукала захисту від експлуатації з боку тих місцевих можновладців, що перебували при владі. Наївна віра окремих груп населення в «доброго» царя розколола українське суспільство і завдала шкоди національним інтересам України.

Позиція Многогрішного щодо союзу України з Росією чітко викладена в листі до вже згадуваного Лазара Барановича. В ньому, зокрема, писалось: «Порадившись з полками цього боку (лівобережного. — *В. Б.*) Дніпра, при яких вільностях хочемо бути, відомо чиню, якщо государ нас, своїх підданих, захоче при колишніх вільностях покійного славного пам'яті Богдана Хмельницького, в Переяславі затверджених, зберегти і нинішніх ратних людей своїх з міст наших усіх — Переяслава, Ніжина, Чернігова — вивести, тоді «изволь», ваше преосвященство, написати царській величності: якщо нас по милості своїй прийме, вільності наші збереже і, що зробилося з вини Брюховецького, простить (а то зробилося від насилля воєвод і відняття вільностей Війська Запорозького), то я готовий з полками цього боку Дніпра царській величності поклонитися і сили наші туди направити, куди буде царський указ. Якщо царська величність нашою службою «возгнушается», то ми за вільності свої вмерти готові; якщо воєводи залишаться, то хоч один за одним померти (доведеться. — *В. Б.*), а їх не хочемо». Як видно з листа, Дем'ян Многогрішний не виступав проти повного розриву України з Росією, а домагався, і притому рішуче, відновлення умов Переяславської угоди 1654 року, на яких Україна об'єдналась з Росією. Проте, царизм уже не бажав іти на поступки українським автономістам і здавати позиції, завойовані з великим трудом. У листопаді 1668 року він направив Дем'яну Многогрішному та Лазарю Барановичу царські грамоти, в яких

«прощав» українському народові його «гріхи» перед царським урядом і заявляв про свою милість до нього. Але ніяких конкретних обіцянок щодо повернення Україні колишніх прав і привілеїв цар не давав. Він уже відчув свою владу над Україною, мав опору серед частини місцевого населення і був упевнений у можливості приборкати місцевих автономістів.

Наказного гетьмана штовхали в небажані обійми царського уряду зовнішні обставини. Після обрання гетьманом Суховій, який дотримувався прокримської орієнтації, разом з частиною запорожців і загонами татар вступив на Лівобережну Україну й почав виганяти звідти російські та вірні царю козацькі залоги. Для боротьби проти татар Многогрішний об'єднав козацькі полки з військами боярина Ромодановського. Одночасно й Петро Дорошенко направив свої полки під командуванням брата Григорія на Лівобережжя. Цей факт київський воєвода Шереметєв розцінив як перехід його на бік Росії й відрядив посланців, щоб прийняли присягу наказного гетьмана на вірність царю, на що останній з гідністю відповів, що він не збирається присягати, а воєнні дії почав за відновлення козацьких вільностей. Якщо цар, продовжував Григорій Дорошенко, накаже вивести з малоросійських міст воєвод і ратних людей, тоді ми всі з радістю будемо йому служити.

Такої ж думки про долю України дотримувався й Дем'ян Многогрішний. Перекладаючи вину за початок воєнних дій на ніжинського протопопа М. Филимоновича, він просив царя підтвердити Україні ті права, що були затверджені Березневими статтями 1654 року. У випадку відмови гетьман навіть погрожував «піддатися поганину», тобто татарам. Наскільки серйозною була ця погроза сказати важко. Але, враховуючи негативне ставлення місцевого населення до татар, думається, що вона була звичайним своєрідним тиском на непоступливого царя.

У віповідь на таку позицію гетьмана київський воєвода, який координував діяльність усіх російських воєвод на Україні, направив йому листа, де, зокрема, писав, що він ніколи не думав, щоб той був невірним слугою царської величності. «Я, — продовжував він далі, — завжди згадую твій правдивий розум, постійну послужливість, як ти великому царю вірно служив і чинив над ворогом різний промисел». При цьому воєвода облудливо писав, що в містах воєводи все робили за договірними статтями 1654 року. права і вільності козацькі не порушувалися, а якщо якісь

неприємності і були, так з вини «вора» Брюховецького, а не царя.

Поки тривало таке листування, козаки спільно з російськими ратниками завдали поразки військам Петра Суховія й змусили їх відступити в Крим. Після цього Многогрішний приступив до зміцнення своїх позицій, насамперед, до обрання себе гетьманом Лівобережної України. З цією метою він зібрав у грудні 1668 року в Новгороді-Сіверському на старшинську раду ніжинського, чернігівського і стародубського полковників. Крім них, у ній брали участь деякі з полкових старшин, а також представники ряду лівобережних міст, які підтримували претендента на гетьманську булаву. Не довіряючи їм повністю, Многогрішний наказав наглухо зачинити обгороджений дерев'яним частоколом двір, а обабіч нього поставити озброєну варту з числа найнадійніших козаків. Після тривалої, тяжкої тиші перед присутніми виступив архієпископ Лазар Баранович. Він зразу ж запропонував обрати гетьманом Дем'яна Многогрішного. Обстановка розрядилася, всі враз заговорили й почали умовляти претендента взяти булаву на знак своєї згоди стати гетьманом. Як писав з уст очевидців літописець, Дем'ян Многогрішний довго відмовлявся від булави, «як стара дівка від хорошого нареченого». Врешті-решт, він змилостився над присутніми й узяв булаву. Так відбулося обрання нового гетьмана України, суперечливого за характером і нещасливого за долею.

На цій раді, напевне, старшина виробила свою лінію щодо відносин України з Росією. Новообраний гетьман виконав наказ царя про присилку до Москви представників від себе, «від духовного і мирського, служилого і міщанського чину і від поселян з проханням про прийняття під нашу державну руку». В січні 1669 року до Москви прибуло посольство від України. Військо Запорозьке і особисто гетьмана представляли обозний Петро Забіла, осавул М. Гвинтівка, суддя Іван Домонтович, шість сотників, два отамани, військовий підписар і сорок шість рядових козаків. Духовенство і особисто Лазар Баранович — ігумен Максаківського монастиря Є. Ширкевич. Посольство від імені гетьмана просило царя підтвердити права й вільності Війська Запорозького: «Військо Запорозьке часто розколи робило тому, що після смерті Богдана Хмельницького гетьмани, заради маєтностей, Війську зменшували вільності. Хоч за статтями Богдановими і повинні бути воєводи в Переяславі, Ніжині й Чернігові для оборони від ворога, однак, вони замість оборони велику шкоду нам заподіяли;

ратні люди в наших містах кражами частими, пожарами, вбивствами і різними муками людям дошкуляли; понад те наших звичаїв не вивчили; коли кого-небудь з них на злому ділі спіймають і воєводам чолобитну подадуть про покарання, то воєводи справу затягували. Нинішня війна і почалася з цього. Щоб наказав великий цар своїх людей з наших міст вивести, а в казну податок ми самі будемо давати через своїх людей, яких військо вибере, і то не з цього часу... Ті ж воєводи, незважаючи на прийняті статті, в козацькі права і вільності вступалися і козаків судили, чого ніколи в Війську Запорозькому не бувало. А коли Військо Запорозьке буде свої мати, то ніколи зради не буде. В немалій смуті гетьман і все Військо Запорозьке перебуває тому, що ваша царська величність місто царствуюче Київ королівській величності віддавати дозволив...». Цар простив українцям попередні проступки, пообіцяв козакам милостиво ставитися до них. Разом з тим царський уряд відверто погрожував карати тих, хто робив якісь «шатості й міжусобиці». Ніяких гарантій повернення всіх прав і вільностей козацьких посольство не отримало.

Це суттєво ускладнило становище лівобережного гетьмана, якому доводилося переборювати опір опозиції. Старшина й козаки тих полків, що не брали участі в раді, тривалий час не визнавали обрання нового гетьмана. Це потягло за собою кровопролиття, розруху, горе і нещастя українського народу.

Незадоволений кандидатурою нового гетьмана був і ніжинський протопоп С. Адамович, вірний прислужник царського уряду. В січні 1669 року він доповідав цареві про намір гетьмана зробити так, щоб «у нас у Малій Росії й нога Московська не стояла». Намагаючись принизити новообраного гетьмана, Адамович звинувачував того в привласненні податків, зловживанні владою, честолюбстві й грубості. Це — перший донос на гетьмана, яких потім буде чимало. Крім того, він скаржився на те, що Дем'ян Многогрішний тривалий час тримав його у в'язниці, забрав собі податки з пасік і горілчаних котлів і взагалі він — «великий ворог, а не доброхот пресвітлій царській величності». Наприкінці листа Адамович умовляв царя не тільки не виводити з українських міст російські залоги, а навіть посилити їх. Звичайно, не все в цьому доносі відповідало дійсності. Але те, що Многогрішний на перших порах виступав за повернення Україні широких автономних прав — безперечно.

Про це свідчить і Ушаков, який за розпорядженням

київського воєводи Шереметєва мав зустріч і тривалу бесібу з гетьманом. На вимогу воєводи сприяти поверненню російських військ у Бориспіль, Козелець і Остер Многогрішний відповів, що коли цар змилостивиться над Україною, тоді ці міста визнають його владу над собою. Досить тверду позицію зайняв Многогрішний і стосовно наміру Росії віддати Київ полякам. Якщо так трапиться, зазначав він, то й лівобережні міста ніколи не залишаться під владою царя.

На початку березня 1669 року в Глухові відбулася рада за участю Григорія Ромодановського, старшини, представників козацтва та міщанства. На ній знову розгорілися суперечки щодо російських залог в українських містах. Дем'ян Многогрішний зі своїми прибічниками наполягали на виведенні їх. Своє бажання гетьман пояснював тим, що воєводи втручалися в місцеві справи, безчестили козаків, називали їх мужиками, займалися кражами та підпалами. Однак, спираючись на думку лівобережного міщанства й частини старшини, царський уряд не бажав іти на уступки гетьману та його оточенню.

На раді підписано Глухівські договірні статті між старшиною й царським урядом. Після цього рада підтвердила гетьманство Дем'яна Многогрішного, який присягнув «служити великому царю вірно». За умовами Глухівських статтей воєводи залишалися в Києві, Переяславі, Ніжині, Острі та Чернігові. Причому їм заборонялося втручатися в місцеві справи. Фактично функції воєвод обмежувалися тільки організацією сторожової та залогової служби. Через повстання 1668 року і непоступливість Дем'яна Многогрішного царський уряд мусив відмовитися від введення на Україні власної податкової та адміністративної систем. Зате він підтримав ідею створення загону найманців з однієї тисячі козаків, яка мала не тільки придушувати народні виступи, а й контролювати його дії. Кількість реєстрових козаків зменшувалась до тридцяти тисяч. Їм заборонялося без дозволу царя переобирати гетьмана. Українським представникам не дозволялась участь у дипломатичних переговорах російських дипломатів з приводу справ, що стосувалися України.

Обмежуючи автономні права України, Глуховські статті одночасно зміцнювали позиції лівобережного гетьмана як ставленика Росії. Відчувши це, Многогрішний відмовився від пропозиції Дорошенка спільно виступити проти агресорів, у тому числі й Росії. І це при тому, що на бік правобережного гетьмана перейшли три лівобережні полки — Лу-

бенський, Миргородський і Полтавський. Зрозумівши небезпеку для власного існування, Дем'ян Многогрішний почав боротьбу проти свого колишнього благодійника. На літо 1669 року лівобережний гетьман став відверто протидіяти спробам Петра Дорошенка вигнати російські залоги з лівобережних міст і поширити свою владу на все Лівобережжя. 10 липня він писав царю: «Маючи точні дані з тієї сторони Дніпра від корони польської і великого князя литовського гетьмана Дорошенка, який, незважаючи на прийняті договори з вашою царською пресвітлою величністю, які з її королівською величністю і Річчю Посполитою в Андрусові прийняли, і не задовольняючись над тією стороною своїм старшинством гетьманським, але і на цю сторону Дніпра війська свої кінні з Іваном Канівцем і Носом, і з Перебийносом більше тисячі з тієї сторони Дніпра і Сіркового війська частину ж переслав, щоб кровопролиттям привід до війни давали нам, і в міста Лубни, в Лохвицю і в Ромни піхоту серденяцьку і козаків посилав і наказав їм, щоб «задор» до війни робили». Далі Многогрішний просив у царя війська для відсічі наступу Дорошенка. Царський уряд задовольнив прохання лівобережного гетьмана. Він вважав українське питання вирішеним, тобто Україну розділеною по Дніпру в інтересах Росії, й не збирався повертатися до нього знову. Цар рішуче виступив проти спроб Петра Дорошенка та інших українських автономістів захистити єдність України.

Влітку 1669 року перед Многогрішним відкрилася можливість покінчити з лівобережним претендентом на булаву. В липні-серпні він та Дмитрашко Райча одержали кілька листів від Михайла Ханенка з пропозицією почати спільну боротьбу проти його суперника Петра Дорошенка. Ставленик Польщі хотів об'єднати свої сили з силами Дем'яна Многогрішного на основі спільної ненависті українського народу до султанської Туреччини. Але він не врахував того, що український народ так само вороже настроєний і проти шляхетської Польщі, на яку робив ставку майбутній гетьман Правобережної України. Крім того, Дем'ян Многогрішний обурювався тим, що Михайло Ханенко не визнав його «повним», а тільки «сіверським» гетьманом. Про пропозицію Ханенка лівобережний гетьман негайно сповістив царя й додав, що без його згоди він не подасть ніякої допомоги ставленику шляхетської Польщі на Правобережжі. Покладаючись тільки на власні сили в боротьбі за незалежність Лівобережної України, Дем'ян Многогрішний прирік себе на повну ізоляцію від тих здо-

ровних сил Правобережжя, які прагнули єдності й незалежності всієї України.

У серпні 1669 року війська лівобережного гетьмана почали воєнні дії проти полтавського, миргородського і лубенського полковників. Вступивши на територію Лубенського полку, вони під Рогинцями завдали поразки загонам полковника Г. Гамалії і переслідували їх залишки до Лохвиці. У полон було взято чимало козаків, у тому числі, як писав сучасник, якогось Карпенка з роду Богдана Хмельницького. Гетьмана зустріли хлібом і сіллю жителі Чорнух, Куренків і Городищ, яким набридли старшинські чвари та постійні військові дії.

Перехід частини лівобережного населення на бік Дем'яна Многогрішного змусив патріотично настроєну старшину вдатися до широких агітаційних методів. Я. Лизогуб та інші полковники поширили на Лівобережжі універсали з закликом до козаків та поспільства не підкорятися Многогрішному, а підтримати Дорошенка. Щодо самого лівобережного гетьмана та його прибічників в універсалах писалося так: «Не треба на те уповати нікому, що чужоземні народи знайшли «ласих» до урядів людей, які про майбутнє не думають, задовольняють (їх. — *В. Б.*) старшинствами військовими і обіцянками всіляких милостей до себе прихиляють». Справедливі й своєчасні попередження робила козацька старшина. Але пізніше на ці «лукавства» знадилися і Я. Лизогуб та інші автори закликів, які перейшли на службу до російського царя.

Звертання автономістично настроєної старшини не знайшло підтримки серед лівобережного козацтва та міщанства. Це дозволило Многогрішному завдати ряду поразок розрізненим загонам Дорошенка і Суховія. До зими 1669 року майже вся Лівобережна Україна підкорилася владі Дем'яна Многогрішного. На початку 1670 року Дорошенко листовно заявив лівобережному гетьманові про своє бажання бути з ним у мирі й злагоді. Одночасно й запорозькі козаки визнали владу лівобережного гетьмана і прохали, щоб цар знову прийняв їх у підданство.

Проте відносини між Дем'яном Многогрішним і Запорозьким Кошем так і не влагодилися. Особливе незадоволення запорожців викликали дії лівобережного гетьмана, спрямовані на ізоляцію Запорожжя від Лівобережної України. З цією метою гетьманські застави не пропускали на Запорожжя лівобережне населення, а порушників навіть садовили в миргородську тюрму. Сильне незадоволення місцевих жителів викликали конфіскації гетьманом майна

в прибічників колишнього гетьмана Івана Брюховецького, призначення на старшинські посади вірних собі людей. Так, колишній генеральний підскарбій Р. Ракушка-Романовський скаржився цареві на те, що Д. І. Ігнатенко забрав у нього будинок, чотириста осьмачок хліба, шість горілчаних казанів, четверо коней, півтори сотні свиней, півтисячі золотих і ще багато чого. Перерозподіл майна і перестановка старшини настроїли значну частину заможного козацтва і старшини проти гетьмана. Крутим характером Многогрішного були дуже невдоволені й окремі його прибічники, навіть ті, хто звів його на гетьманський престол.

Настрої старшини і козаків добре розумів і сам Дем'ян Многогрішний. На святковому обіді в честь Різдва Христового 17 квітня 1670 року, на якому були присутні майже всі лівобережні полковники, гетьман заявив: «Чую я, що козаки всіх міст мене люблять; якщо і вправду так, то ви б били чолом великому царю про обрання другого гетьмана, я клейноди військові уступлю тому, кого ви оберете. А поки я буду гетьманом, свавільників буду приборкувати, скільки в мене буде снл, на тім я присягав великому царю; не так як Івашко Брюховецький... Скільки свавільникам не крутитися, крім великого царя дітися нікуди». Присутній на обіді піддячий М. Савін зробив висновок, що більшість лівобережних полковників відносяться до царя «так собі». Московському представникові не відмовиш у спостережливості й проникливості. Частина українського суспільства справді з прохолодою ставилася до російського царизму і продовжувала дотримуватися політичного курсу на відновлення автономії України. Це вносило серйозну напругу між гетьмансько-старшинською адміністрацією і царським урядом.

Та дії й самого гетьмана насторожували царя. Надто несподівані ходи робив він у своїй діяльності. Так, зокрема, почав наполягати на поверненні з сибірського заслання українських патріотів. У загальному вигляді така вимога була поставлена Дем'яном Многогрішним ще на початку свого гетьманування. 12 липня 1670 року назвав цих людей поіменно — колишніх овруцького полковника Децика, київського полковника М. Попкевича, баришівського сотника Переяславського полку І. Воробея, осавула Ніжинського полку Л. Бута, писаря Переяславського полку Ф. Тризну, ігумена Мгарського монастиря В. Загоровського і двох братів Кульженків з Переяслава. З аналогічним проханням звернувся Многогрішний до царя у вересні того ж року. Якщо спочатку царський уряд ставився до таких

звернень позитивно, хоч і не робив нічого для їх задоволення, то пізніше вони викликали роздратування й навіть гнів.

Одночасно Дем'ян Многогрішний не виправдав сподівань волелюбного козацтва скористатися виступом Степана Разіна й здобути Україні незалежність. Встановивши стосунки з запорожцями, Разін покладав велику надію її на Україну та її гетьмана. Його військо поповнилося кількома тисячами козаків, частина його рушила на Слобожанщину, яка в той час перебувала у складі Росії. Тут їх радо зустріли колишні переселенці з Лівобережної та Правобережної України на чолі з полковником І. Дзиковським. Звідси повстанці мали намір іти на Лівобережжя, сподіваючись при цьому на підтримку місцевого гетьмана. Принаймні, в цьому їх переконували запорожці. У серпні 1670 року вони писали російському ватажку про те, що Дем'ян Многогрішний не є підданим московського царя і вільний у своїх діях. Тому, мовляв, на Лівобережжі їм не буде спротиву, а навпаки — всіляка підтримка. Однак Многогрішний так не вважав. Він не тільки не забажав зближення з бунтівним отаманом, а звернувся до царя за допомогою, яку й отримав. Крім того, гетьман зібрав козаків і направив їх у військо воєводи Ромодановського. Проти повстанців були послані й лівобережні козацькі полки.

Дем'ян Многогрішний належав до дуже незадоволеної козацької старшини, яку обурювали уступки російським урядом українських земель Польщі. «Якщо царська величність, — казав гетьман піддячому М. Савіну наприкінці 1671 року, — дозволив наші землі потроху віддавати королю, то нехай би віддав уже нас усіх, король нам буде радий. Але в нас є на цьому боці (Дніпра. — *В. Б.*) війська тисяч зі сто, будемо боронитися, а землі своєї не уступимо. Чекав я до себе царської величності милості, а царська величність дозволив нас у неволю віддати. Наших купців польські люди грабують і в тюрмах тримають, села навколо Києва плюндрують, а великий цар нічого їм не робить і нас не обороняє. Коли б ми самі себе не обороняли, то давно б поляки нас у неволю взяли, а на захист від московських людей сподіватися нічого».

Зрозуміло, що такі думки гетьмана не могли сподобатися царському урядові, й він направив до нього стрілецького полуголову А. Танеєва. Дем'ян Многогрішний з властивою йому прямотою підтвердив свої слова і додав, щоб цар не дозволяв полякам займати українські землі за рікою Сож. Гетьман вимагав чітко визначених кордонів

із Польщею, і щоб Гомель одійшов до України. Коли ж боярська дума не дала на це своєї згоди, то гетьман на власний ризик узяв місто під свій захист, як того бажали самі гомільці. Такі дії лівобережного гетьмана знову викликали сильне невдоволення царського уряду, яке взяло курс на зближення з Польщею і не бажало ускладнень з нею. Примиритись з цим Многогрішний не міг чи не хотів і тим став небажаним для царського уряду.

В 1671 році почалося зближення Многогрішного і правобережного гетьмана Дорошенка. Причина? Спільне незадоволення перемир'ям Росії з Польщею за рахунок українських земель. Почалася навіть координація дій, спрямованих проти польсько-шляхетських військ. Коли польський полковник Пиво зі своїм загоном напав на околиці Києва, то гетьман дозволив лівобережним козакам діяти спільно з правобережними проти нападників. Об'єднаними силами козаки захистили Київ, місто, яке було однаково дороге і лівобережному, і правобережному гетьманам. З приводу наступних планів російського уряду віддати Київ полякам між гетьманами зав'язалося жваве листування. Причому обидва гетьмани були готові виступити проти ворога. Про все це стало відомо царю від його споглядачів. Та й сам гетьман не дуже приховував своїх планів. Більше того — Многогрішний сам сповістив Малоросійський приказ про своє замирення з Дорошенком, що вкотре насторожило царський уряд.

Наприкінці 1671 року гетьман дізнався, що на його місце Малоросійський приказ готує київського полковника К. Солонину. Причому ініціатива такої заміни виходила від самого царя, який хотів мати слухняного гетьмана. Чутки ширилися і прибічники гетьмана заговорили про те, що більшість з них втратить свої пости. Це настільки схвилювало місцеву громадськість, що під її тиском російські урядовці мусили звернутися до Малоросійського приказу за роз'ясненням. Поки Москва мовчала, гетьман відмовився приймати в себе царського представника Григорія Неєлова, поранив переяславського полковника Дмитрашку Райчу і побив суддю Івана Домонтовича, які виступали за дальші уступки Росії. Щоб нейтралізувати проросійськи настроєну старшину, гетьман удався до заміни ненадійних полковників на своїх родичів та вірних людей. Дійшло до того, що Петро Забіла й Дмитрашко Райча та інші старшини мусили таємно спілкуватися з царським резидентом у Батурині. Про що були ті домовленості, можна тільки здогадуватися.

У ніч з 7 на 8 березня 1672 року відбулася таємна зустріч Танєєва, Неєлова, Забіли, Домонтовича, Самойловича і Райчі. Старшина звинувачувала Дем'яна Многогрішного в різних гріхах. До раніших провин додалися нові, які викликали особливе занепокоєння російських адміністраторів. Особливо ж те, що лівобережний гетьман передав Петру Дорошенку 24 тисячі єфімків для виплати жалування війську, а найманий полк Ворошила послав у Лубни проти російських військ. Деякі з старшин заявили, що Многогрішний змусив їх присягти на вірність у боротьбі за визволення України від «москалів». Саме на цій зустрічі старшини-змовники зі згоди присутніх А. Танєєва і Г. Неєлова вирішили в найближчий час заарештувати гетьмана й передати його російським властям.

Вночі 13 березня стрільці батуринської залоги непомітно оточили двір Дем'яна Многогрішного. Колишній полковник Д. Райча, П. Забіла, генеральний писар Карпо Мокрієвич та інші проникли в спальню гетьмана. В темряві Дмитрашко Райча запитав: «Де тут Демко?» Той проснувся, зіскочив з постелі й кинувся до зброї. Проте на нього навалилося кілька чоловік, зв'язали і відтягли на подвір'я Неєлова. Тут Многогрішний зробив спробу видертися, рвонувся до мушкета, але, поранений Карпом Мокрієвичем — пострілом з пістолета в плече, опустився на коліна. Після цього його забили в кайдани й відвели в мале місто. Як свідчили учасники змови, поранений казав, що збере тисяч шість війська і разом з татарами піде воювати російські міста. Москва, вів далі свсєї гетьман, несправедлива до України, хоче всіх малоросіян посікти, а міста їхні спустошити. Тому він і не хоче бути «під царем».

Ніде не зупиняючись, карету з опальним гетьманом доставили спочатку в Конотоп, а потім у Путивль. Її супроводжували Мокрієвич, Райча та Рославець, які стежили за тим, щоб не було ніякої затримки на дорогах і ніхто не дізнався про арештанта. 28 березня заарештований гетьман опинився в Москві.

Тим часом на Україні почалася розправа з прибічниками Многогрішного. Протопопа С. Адамовича і П. Грибовича затримали в Севську при їх поверненні з Москви під приводом відсутності коней і підвід. Коли ж ця хитрість не вдалася, то севський воєвода змушений був сказати правду про гетьмана і почав тиснути на них. Грибович не піддався, й за це його заарештували. Адамович же хутко зорієнтувався і при особистій зустрічі з стрілецьким головою М. Колупаєвим заявив, що на його думку гетьман

в останній час змінив своє ставлення до союзу з Росією. Головну причину такої зміни протопоп убачав у побоюваннях Дем'яна Многогрішного, що цар віддасть Україну з Києвом полякам. Крім того, він повідомив співбесіднику про намір гетьмана почати воєнні дії проти російських військ на Лівобережжі.

Брат гетьмана Василь, тоді чернігівський полковник, дізнався від одного монаха з Москви, що царський уряд готується заарештувати гетьмана й відправити до Москви. І коли, другого дня до нього з'явився напівголова місцевих стрільців з наказом негайно йти до воєводи, він удав свою готовність виконати розпорядження, а потім, осідлавши коня, хутко добрався до Єлецького монастиря. Одначе місцевий архімандрит І. Галятовський відмовився дати йому захисток. Так само поступили й ігумени Микільського та Максаківського монастирів, які тільки вчора всіляко запобігали перед полковником. Переслідуваний виявився не потрібний нікому. Зрозумівши це, Василь Многогрішний, поклався тільки на себе. Перевдягнувшись у рясу монаха, він на човні спустився Десною та Дніпром до Києва, тут відкрився ігумену Братського монастиря В. Ясинському й просив того дати йому притулок. Ігумен одразу ж повідомив про втікача київському воєводі Г. Козловському. За наказом воєводи Василя Многогрішного заарештували, вчинили допит і відправили до Москви. Така ж доля спіткала й ніжинського полковника М. Гвинтівку. І це при тому, що, дізнавшись про арешт свого благодійника, він поспішав до Москви з доносом на нього.

Противники Многогрішного переслали в Малоросійський приказ супліку з перерахуванням усіх антиросійських висловів заарештованого. Серед них про те, що цар віддав полякам майже всю Україну, і що потрібно шукати іншого покровителя, про грошову підтримку царським урядом противника України шляхетської Польщі, власну готовність шаблею загнати московитів «за столицю» і що султан турецький справедливо говорив зневажливо про російського царя і т. п. До цих звинувачень додано й свідчення колишніх прихильників гетьмана — батуринських сотника Г. Карповича й отамана Я. Андреєва. «Якби ми, — повідомляли царя, — записали всі докази Демкової зради, то не помістили б усього не тільки на аркуші паперу, але й на воловій шкірі».

В Посольському приказі від 14 квітня почався допит «з пристрастям» Дем'яна Многогрішного. В'язень не визнав звинувачень у зраді російського царя, а захоплення

Гомеля козаками пояснив не прагненням до розширення території України, а тільки військовою необхідністю. Особливий натиск робили бояри і думні люди на вияснені відносин між лівобережним і правобережним гетьманами. Причому все подавалося як зрада по відношенню до царя. Однак, незважаючи на всілякі тортури, Многогрішний твердо стояв на своєму — ніякої змови, ніякої зради з Петром Дорошенком проти царя в нього не було. Інші дії колишнього гетьмана, спрямовані на збереження автономних прав України, трактувалися як зрада російському цареві. Вперше царський уряд поступив з загальнокозацьким обранцем, як із своїм підданим. У цьому йому активно допомагала та частина козацької старшини, яка заради власних інтересів готова була пожертвувати інтересами молодої української держави. Саме завдяки їй царські чиновники винесли найсуворіший вирок Дем'яну Многогрішному та його брату Василеві.

28 травня братів вивезли з тюрми на болото, де вже стояла плаха. Дяк Малоросійського приказу почав читати звинувачення й виніс вирок — відрубати голови обом. Кат поклав Василя і Дем'яна на плаху, аж тут примчався гінець царя з криком: «Сті-ій!». Не зіскочивши з коня, він передав дяку грамоту, в якій цар заміняв страту висилкою на заслання. Такого ж покарання зазнали й прибічники колишнього гетьмана. Разом із Многогрішним покари заслання зазнали дружина Настя, сини Петро та Іван, дочка Олена й племінник Михайло Зіновіїв. З Гвинтівкою в далеку дорогу вирушила дружина Ірина, сини Юхим та Федір. Після втечі з заслання П. Грибовича власті деякий час тримали Дем'яна Многогрішного в тобольському острозі. Після звільнення з в'язниці він перебував на службі в Іркутську, а потім постригся в ченці. Його сини тривалий час перебували на службі в Сибіру й на Далекому Сході. Помер Дем'ян Многогрішний десь на початку XVIII століття.

Григорій Сергієнко

Іван Самойлович

Тяжкий час переживала Україна в другій половині XVII ст. Після Визвольної війни і козацької революції (1648—1654) українські землі опинилися під владою сусідніх держав: Росія на підставі Березневих статей Богдана Хмельницького встановила свій протекторат над Україною; Річ Посполита після тривалої війни за умовами Андрусівського договору (1667) знову заволоділа Правобережною Україною; Туреччина відвоювала в неї Поділля і закріпила це в Бучацькому договорі (1672); Кримське ханство претендувало на все Дике поле — безкраї степи північного Причорномор'я і Приазов'я, постійно влаштовувало розбійницькі напади на міста й села, грабувало їх і захоплювало в полон десятки тисяч людей, знекровлюючи українську народність. Названі держави не припиняли наступу і воювали між собою, аби силою зброї заволодіти всією Україною, що славилася казковими багатствами.

Український народ ціною великої крові відстоював свою землю і державність, здобуту в шестирічній Визвольній війні під проводом Богдана Хмельницького. Непорушним захисником його залишалася твердиня на Дніпрі — Запорозька Січ. Упродовж двох десятиріч запорозьких козаків очолював легендарний герой, кошовий отаман Іван Сірко, який відважно боронив Україну від татарських, турецьких і польських завойовників. На Правобережній Україні козаки обрали гетьманом Петра Дорошенка (1665—1676), який шукав собі союзників у Туреччині й Кримському хан-

стві. На підтримку Речі Посполитої орієнтувався гетьман Михайло Ханенко (1670—1674). Гетьман Петро Суховій (1670—1674) спирався на допомогу Кримського ханства. Ці гетьмани боролися за владу. Розтерзана й пошматована Україна перетворилася в справжню «Руїну», як її тоді ж назвали козацькі літописці.

В таких складних і несприятливих умовах проходило гетьманство Івана Самійловича Самойловича (1672—1687) на Лівобережній Україні. Державна та військова діяльність цього гетьмана мало вивчена і заслуговує на сучасне об'єктивне висвітлення. В багатьох працях з історії України Самойлович згадується переважно в плані негативному як деспот і користолюбець. А коли глибоко та безсторонньо вникнути в джерела тих часів, то можна вивідати чимало фактів, що характеризують діяльність цієї неординарної особистості з позитивного боку.

Іван Самойлович, рік народження якого залишився невідомим, належав до духовного стану: син священика з містечка Ходорів (тепер село Попільнянського району на Житомирщині) на Волині. Він мав братів — Василя, Мартина і Тимофія, які згодом стали священиками. Після Визвольної війни родина Самойловича пересилилася на Лівобережну Україну, де батько отримав парафію в містечку Красний Колядин (за 24 версти від м. Конотопа) на Чернігівщині. Там і минула юність Івана. Він здобув високу на той час освіту в Київському колегіумі: виявив природні здібності до наук, мав ясний і практичний розум, відзначався тямущістю і кмітлнвістю.

Духовна кар'єра не приваблювала Івана Самойловича, і він вступив на службу в козацьке військо Лівобережної України. Молодий і освічений козак відразу ж став писарем Красноколядинської сотні Чернігівського полку. Там він і одружився на Марії Іванівні Голуб — дочці заможного мешканця Красного Колядина. Подружжя мало трьох синів (Семена, Григорія і Якова) і двох дочок (Параску й Анастасію).

Військова служба Івана Самойловича, завдяки освіті й таланту, виявилася досить вдалою. За протекцією генерального писаря Якова Гречаного Генеральна канцелярія надала йому старшинське звання військового (значкового) товариша. Незабаром козаки Веприцької сотні Гадяцького полку обрали Івана Самойловича на посаду сотника. Потім він сходив по старшинських службових щаблях у лівобережному козацькому війську: займав посади наказного полковника Прилуцького полку, сотника Красноколядин-

ської сотні Чернігівського полку, полковника охотницького кінного полку (1665), полкового осавула, судді й наказного полковника Чернігівського полку (1668).

Коли гетьман Іван Брюховецький у 1668 році закликав козаків до повстания проти засилля російських воєвод на Лівобережній Україні, Іван Самойлович взяв активну участь у цій акції, що мала б привести до визволення України та здобуття нею державної незалежності. Після загибелі Івана Брюховецького й відступу козацького війська Петра Дорошенка на Правобережжя в Чигирин він приєднався до наказного гетьмана Дем'яна Многогрішного й дістав царське прощення за участь у повстанні. Однак участь у повстанні посіяла у свідомості Івана Самойловича ідею визволення України від московського протекторату, і він проніс її через усе своє життя, усіма силами й помислами прагнув здійснити соборне об'єднання українських земель у сильну й незалежну козацьку державу під гетьманською владою.

6 березня 1669 року в Глухові відбулася елекційна козацька рада, на якій у присутності московського посольства на чолі з князем Григорієм Ромодановським було обрано гетьманом Лівобережної України чернігівського полковника Дем'яна Многогрішного (1669—1672). На цій же раді новий гетьман запропонував обрати Івана Самойловича генеральним суддею лівобережного козацького війська: козаки й старшини проголосували за нього. Це був знак високого довір'я і визнання заслуг серед козацтва.

В кінці квітня 1669 року Многогрішний відрядив до Москви генерального суддю Івана Самойловича для затвердження урядом старшинської чолобитної, складеної у вигляді Глухівських статей і прийнятої на козацькій раді 6 березня 1669 року в Глухові. Водночас український посол привіз тривожне повідомлення про те, що гетьман Правобережної України Петро Дорошенко уклав договір з представниками Туреччини про підданство козаків султанові. Воно викликало гостру реакцію Москви.

Глухівські статті, укладені 6 березня 1669 року царським послом Ромодановським і гетьманом Лівобережної України Многогрішним, були договірними умовами, що визначали статус козацької держави під протекторатом Росії. Політичне й правове становище Лівобережної України визначали 27 статей. Вони підтверджували чинність Березневих статей Богдана Хмельницького (1654) й доповнювалися новими. Так, українському гетьманові заборонялися безпосередні дипломатичні зносини з іноземними держава-

ми і цим значно обмежувалися його права. Крім того, гетьманський уряд зобов'язувався скласти 30-тисячний реєстр козаків (раніше встановлений — 60 тис.) і обмежити перехід селян у козацький стан. Гетьманові надавалося право утримувати наймане військо до тисячі чоловік і клопотатися перед царським урядом про надання старшинам дворянських титулів. Гетьманський уряд мав повернути в Росію селян, які втекли від поміщиків і поселилися в Україні. На Лівобережній Україні зменшувалася кількість царських воєвод (для їх перебування виділилися міста Київ, Ніжин, Переяслав і Чернігів), а їх функції обмежувалися виключно військовими справами.

В чолобитній гетьмана і старшини на ім'я царя Олексія Михайловича йшлося про те, щоб царський уряд не обмежував їхні права втручанням у справи Лівобережної України воєвод, які нерідко вважали себе там господарями. Це був головний пункт чолобитної. В ній висловлювалося прохання затвердити Глухівські статті царською грамотою. Загалом Глухівські статті, що складалися після повстання 1668 року проти царських воєвод, містили чимало компромісів, які дещо стримували централізаторські тенденції політики Москви на Лівобережній Україні. Послові Івану Самойловичу вдалося досягти згоди царського уряду й затвердити Глухівські статті.

Незважаючи на рішення й умови, що увійшли до Глухівських статей, уряд Російської держави намагався зміцнити свою владу на Лівобережній Україні й не зменшував чисельність розквартированих там військових сил, під виглядом захисту кордонів від вторгнення турків і татар посилав туди нові й нові полки стрільців. Курському воєводі князю Григорію Ромодановському доручалося постійно наглядати за справами на Лівобережній Україні й втручатися в її управління. Царський уряд непокоїли зв'язки Многогрішного з гетьманами Правобережної України і його намагання порозумітися з ними, об'єднати українські землі під гетьманською владою. Втручання царського уряду негативно відбивалося на соціальному та економічному становищі населення Лівобережної України.

Гетьманство Дем'яна Многогрішного тривало недовго — три роки. Москва все більше виявляла йому недовіру: непоступливість і прагнення проводити незалежну внутрішню й зовнішню політику царські урядовці розцінювали як зраду. Генеральна старшина ремствувала на деспотизм і самовладність гетьмана, небажання скликати козацькі ради і враховувати думки генеральних старшин і полковників.

Та й економічне становище селян і міщан, рядового козацтва погіршувалося внаслідок захоплення земель, маєтків і міських доходів старшиною. Загалом невдоволення в українському суспільстві наростало.

Виникла старшинська змова, яку підтримали царські урядовці. В ніч з 12-го на 13-е березня 1672 року до начальника загону стрільців Григорія Неєлова (стрільці постійно перебували в столиці Батурині й охороняли особу гетьмана) прийшла група старшин з семи осіб: Петро Забіла (генеральний обозний), Іван Домонтович та Іван Самойлович (генеральні судді), Карпо Мокрієвич (генеральний писар), Дмитрашко Райча (переяславський полковник), Пилип Уманець (наказний ніжинський полковник) і Петро Рославець (стародубський полковник) і висловили йому свій намір арештувати гетьмана і відправити в Москву. Григорій Неєлов, який і сам був настроєний проти Многогрішного, не заперечував і навіть відрядив разом із змовниками до резиденції гетьмана кількох озброєних стрільців. Арешт відбувся без опору гетьманської варти. Гетьмана в супроводі Карпа Мокрієвича і Петра Рославця через Путивль і Севськ доставили в Москву, де після недовгого слідства й катувань засудили до страти, заміненої вічним поселенням у Сибіру. Там і скінчив своє життя Дем'ян Многогрішний.

Як бачимо, серед змовників опинився генеральний суддя Іван Самойлович, який користувався довірою гетьмана. Можливо, було домовлено, що саме його вони висунуть на посаду гетьмана, бо під час виборів на його особі особливо наполягав ватажок змовників Петро Забіла. Як там було, а для генерального судді відкрився шлях до найвищого становища в козацькому війську і в адміністрації Лівобережної України.

У квітні 1672 року з Москви повернувся генеральний писар Карпо Мокрієвич. Відразу ж у Батурині зібралася попередня рада із значних козаків: генеральних старшин, полковників, полкових старшин, військових (значкових) товаришів і отаманів. На раді вирішено звернутися до Москви з проханням влаштувати вибори гетьмана без участі простих козаків і поспільства (селян і міщан): старшини побоювалися повстання. Тут же схвалили статті (умови), на яких учасники ради бажали обрати нового гетьмана. Все це викладалося в старшинській чолобитній на ім'я царя Олексія Михайловича. Старшини намагалися обмежити самовладдя гетьмана: правитель козаків Лівобережної України в усіх питаннях зовнішньої і внутрішньої полі-

тики повинен був радитися з ними, поважати козацькі звичаї та військовий суд. Крім того, старшини прагнули вжити заходів, щоб не допускати виступів рядових козаків і поспільства, невдоволених старшинськими утисками. В Москву старшинську чолобитну повіз чернігівський полковник Іван Лисенко.

Тільки-но усунули від гетьманства Дем'яна Многогрішного, як булавою зажадав заволодіти відважний воїн, кошовий отаман Запорозької Січі Іван Сірко, котрий зажив великого авторитету серед українського козацтва. Про це хутко стало відомо Москві, й царські урядовці, знаючи про військові здібності, вплив на козаків непокірної вдачі кошового отамана, відразу ж ужили заходів, щоб цього не допустити. Та й лівобережна старшина не бажала, щоб нею правив гетьман, який користувався популярністю серед козацтва і поспільства. Тут інтереси московських бояр і лівобережних старшин співпали.

Коли 19 квітня 1672 року Іван Сірко з своїм зятем Іваном Сербином прямував до Курська для переговорів з князем Ромодановським з приводу гетьманства, на нього поблизу містечка Нових Санжар напав загін козаків полтавського полковника Федора Жученка, давнього недруга кошового отамана. Івана Сірка закували в кайдани й привезли до Батурина. Князь Ромодановський не лише не захистив Івана Сірка, якого запросив до Курська, а й розпорядився відправити його в Москву, звідки того заслали до Сибіру, в Тобольськ.

Про причини арешту 22 квітня 1672 року старшини Іван Самойлович, Петро Забіла та Іван Домонтович, які правили Лівобережною Україною до обрання нового гетьмана, повідомили в Москву, нібито Іван Сірко з'явився на лівий бік Дніпра «для підбурювання (читаємо у Дмитра Яворницького) народу до бунту, а також для того, щоб схилити Полтавський та Гадяцький полки на бік Ханенка», який користувався підтримкою Речі Посполитої. З ним Іван Сірко підтримував дружні стосунки й разом воював проти турків і татар. У такий спосіб лівобережні старшини позбулися небезпечного претендента на гетьманство в Лівобережній Україні.

Старшинська рада для обрання гетьмана відбулася 17 червня 1672 року в Козачій Діброві, містечку, розташованому над річкою Красень неподалік Конотопа. Царський уряд представляв боярин, князь і воєвода Григорій Ромодановський. На раду прибули духовні особи — архієпископ чернігівський Лазар Баранович і архімандрит Новгород-

Сіверського монастиря Михайло Лежайський. Для порядку й охорони з Батурина викликано загін стрільців під началом Григорія Неєлова. Лівобережне козацтво представляли генеральні старшини, полковники, полкові старшини, військові (значкові) товариші, отамани міст і сіл. Рядове козацтво й поспільство про раду не було оповіщене і тому не змогло туди потрапити.

На початку ради Ромодановський зачитав царську грамоту, яка дозволяла вибори гетьмана на умовах Глухівських статей 1669 року. Архієпископ Лазар Баранович прочитав молитву й освятив великі збори. Присутні висунули й підтримали одного кандидата на гетьманство — генерального суддю Івана Самойловича. Переяславський полковник Дмитрашко Райча і київський полковник Костянтин Солонина підхопили його під руки й поставили на стіл. Генеральний обозний Петро Забіла підніс Самойловичу булаву, інші полковники покрили його прапором та огорнули бунчуком.

Розчулений високим довір'ям старшин, Іван Самойлович виступив з короткою промовою, зверненою до учасників ради: «Я гетьманського уряду не бажаю, але ви за царським указом і за нашим військовим правом і вольностями мене обрали, і мені вже неможливо відмовлятися і не приймати... булави й прапора. Тільки я вам ось що оголошую: бути нам у підданстві великого государя з усім Військом Запорозьким. Я буду служити... віддано, без будь-яких хитань і зради й ніколи не побажаю вчинити те, що вчиняли попередні гетьмани. І ви, будучи зі мною, служіть віддано без будь-якого сумніву, ніяким сварливим словам і спокусам не вірте, а тримайте все за договірними статтями міцно і постійно». Івану Самойловичу на цю промову за себе і за всіх учасників ради відповів генеральний обозний Петро Забіла: «Усі ми готові служити великому государю у вічному підданстві: на тому прийми від нас прапор, булаву і бунчук і стань над нами гетьманом» (Микола Костомаров).

Тут же на раді в Козачій Діброві обрано кількох генеральних старшин: генеральним суддею — Павла Животовського, генеральними осавулами — Івана Лисенка й Леська Черняка, генеральним писарем — Саву Прокоповича, генеральним хорунжим — Григорія Коровченка, генеральним бунчужним — Леонтія Полуботка. Стародубським полковником став знову Петро Рославець. Семен Остренко отримав посаду гадяцького полковника. Новий гетьман на уряди висував відданих йому людей з козацької старшини.

Після виборів гетьмана і старшин чернігівський архієпископ Лазар Баранович разом з архімандритом Новгород-Сіверського монастиря Михайлом Лежайським і ніжинським протопопом Симеоном Адамовичем відслужили молебень, а потім на чиновній книзі перед хрестом і євангелієм привели до присяги гетьмана та новообраних старшин.

На вимогу царського представника Ромодановського гетьман і старшини підписали статті-умови, на підставі яких обрано гетьмана (це Глухівські статті 1669 року з незначними відмінами). Гетьману на булаву царською грамотою визначалася маєтність місто Гадяч, а на утримання артилерії — містечко Короп і Воронеж. Крім того, гетьману, генеральним старшинам і полковникам Ромодановський вручив царські подарунки — соболі, атласи і кармазинні камки на одяг. Нагороди соболями отримали також нижчі старшини — полкові осавули й писарі, канцеляристи та духовні особи. На той час полковниками в десяти полках Лівобережної України стали люди Івана Самойловича: переяславським Дмитрашко Райча, стародубським Петро Рославець, ніжинським Пилип Уманець, київським Костянтин Солонина, чернігівським Василь Борковський, прилуцьким Лазар Горленко, лубенським Іван Сербин (зять Івана Сірка), миргородським Іван Дубяга, полтавським Дем'ян Кгуджел, гадяцьким Семен Остренко.

Наступного (1673) року на прохання козацтва Запорозької Січі й короля Речі Посполитої царський уряд повернув Івана Сірка із заслання. Час був тривожний і складний: велике турецьке військо вторглося в Правобережну Україну і захопило Поділля з містом-фортецею Кам'янець-Подільським (1672) й загрожувало дальшим наступом на Україну і Річ Посполиту. Кошовий отаман Іван Сірко знову активізував боротьбу запорожців проти турецьких і татарських завойовників. Однак козацтво України було роздроблене й підпорядковувалося кільком гетьманам, які не могли об'єднатися для опору ворогам.

Це становище характеризував Іван Сірко в розмові з царськими послами Василем Чадуєвим і Семеном Щоголєвим, які відвідали Запорозьку Січ (1673): «Тепер у них (козаків. — *Г. С.*) чотири гетьмани: Самойлович, Суховієнко, Ханенко і Дорошенко; та ні від кого з них немає нічого доброго: сидять дома та за гетьманство, за маєтності і за млини кров християнську проливають; краще було б Крим зруйнувати та війну припинити. А був час, коли військо, під час ради, мене запитувало і хотіло дати мені гетьманство, але Ромодановський Самойловича зро-

бив гетьманом, — не по-військовому він поступив і мене, Сірка, в прірву послав». Названі тут гетьмани спиралися на сили іноземних держав (Росію, Кримське ханство, Річ Посполиту, Туреччину), щоб здобути собі гетьманську владу й володарювати над народом України. Один лише Іван Сірко з запорожцями відважно воював проти загарбників і намагався визволити Україну, взяти гетьманство у свої руки й об'єднати всі українські землі. Та не судилося йому це здійснити: замість обрання гетьманом його заслали в Сибір.

Дбаючи про безпеку українського народу, цілісність його держави, кошовий отаман твердо оцінював складність тодішньої обстановки в Україні й пагубність поділу її на частини між чотирма гетьманами, між якими не існувало порозуміння й миру. Така оцінка й дії Івана Сірка знаходили підтримку серед запорожців і значної частини старшин та козаків Лівобережжя й Правобережжя. Чимало людей визнавало необхідність припинення міжусобної боротьби гетьманів і об'єднання українських земель під міцною гетьманською владою, щоб відстояти незалежність Української держави від іноземних завойовників — польських, турецьких, татарських тощо.

Документи дають підстави вважати, що й гетьман Іван Самойлович, як людина освічена й настроєна патріотично, з свого боку виношував ідею соборності українських земель, прагнув об'єднати Правобережжя з Лівобережжям під своїм регіментом та протекторатом Російської держави, яка могла своїми військовими силами й міжнародним авторитетом протистояти зазіханням на Україну з боку Речі Посполитої, Туреччини й Кримського ханства. Серед старшин і козацтва гетьман знаходив немало прихильників розбудови незалежної Української держави.

«Сірко і Самойлович, — писав видатний історик запорозького козацтва Д. І. Яворницький, — були безперечно найсильнішими людьми свого часу і типовими виразниками волі народу, яким вони правили». А про самого гетьмана він додав: «Самойлович був людиною самовладною і честолюбною: він виношував у душі думку про владу над усією Україною і Запорожжям».

Взаємовідносини між кошовим отаманом Іваном Сірком та гетьманом Іваном Самойловичем протягом майже цілого десятиріччя (1672—1680) їх діяльності відзначалися суперечливістю як і час, в який вони жили і діяли. Про кошового отамана Запорозької Січі Дмитро Яворницький писав: «Мужній, безстрашний, волелюбний, запальний, га-

рячий, Сірко не визнавав претензій Самойловича і відверто виявляв до нього почуття ворожнечі й неприязні». Звичайно, цей особистий момент завдавав чималої шкоди справі визволення і об'єднання України. Правда історії та діяльність цих неординарних людей тепер висвітлюється і сприймається так, як вона відображена в тогочасних документах: сила і слабкість їх людських характерів, мотиви поступків, рівень державного мислення та інші фактори.

Відразу ж після обрання гетьманом Іван Самойлович зустрічався із складними проблемами внутрішнього й міжнародного життя України. За визначенням відомого історика Івана Крип'якевича, цей гетьман «передусім відзначався широким політичним світоглядом, виходив поза тісні інтереси Лівобережжя і в свою політику включав справи всієї України». Тобто перед нами не рядовий виконавець волі старшин і царського уряду, а державний діяч і мислитель, який мав власні погляди на долю України, як держави, й міг їх відстоювати доступними йому засобами.

У той час найскладніший вузол державно-політичних суперечностей зав'язався на Правобережній Україні, на володіння якою відверто претендували три сусідні держави: Річ Посполита, Туреччина і Росія. Річ Посполита заволоділа Київщиною, Поділлям і Волинню за умовами Андрусівського договору про перемир'я з Росією (1667). Туреччина відвоювала в Речі Посполитої Поділля з фортецею Кам'янцем-Подільським і закріпила там своє панування Бучацьким мирним договором з нею (1672). Поділля увійшло до складу регіменту Петра Дорошенка, його (після зречення Павла Тетері) проголосила гетьманом ще в 1665 році старшина правобережних козацьких полків. Для своєї гетьманської резиденції Дорошенко обрав місто Чигирин (на Київщині), де містилася столиця Української держави часів Богдана Хмельницького. Виношуючи плани поневолення всієї України, Туреччина намагалася використати для цієї мети авторитет і амбіції Петра Дорошенка, уклала з ним договір. Тому уряд Російської держави і гетьман Лівобережної України Іван Самойлович вживали запобіжних заходів проти турецької агресії.

Пізніше Петро Дорошенко так викладав свої наміри, пояснював дії і політику в інтересах українського народу: «Коли Божою волею був я примушений взяти цей печальний уряд (гетьманство. — *Г. С.*) і держав його близько десяти років, не в чому іншому був мій намір, а тільки в тому, щоб помножити вольності Запорозького Війська та заховати безпеченство і цілість отчизни, щоб процвітан-

ням благочестивих церков народ християнства українського міг утішатися. Тому не тільки з християнами, але і з бусурманськими народами я завсігди намагався поводитися прихильно та згідно, щоб Україну бачити в бажаному мирі». Як бачимо, Дорошенко прагнув до тієї ж мети, що й Самойлович: зробити Україну вільною, соборною і незалежною державою, хоч обом їм у тих надзвичайно несприятливих історичних умовах не судилося цього досягти.

Річ Посполита, щоб утримати під своєю владою Правобережну Україну, визнала гетьманом над правобережними козаками Михайла Ханенка (1670—1674), який раніше займав посади уманського полковника (1660—1669) і кошового отамана Запорозької Січі (1670).

Це привело до тяжких наслідків. Між гетьманами Петром Дорошенком і Михайлом Ханенком точилася збройна боротьба за владу на Правобережній Україні. Хоч, здається, обидва, як люди освічені, розуміли, що ціною великої козацької крові здобуті результати можуть використати і серед них — Івану Самойловичу: Україна волала про при- і польські королі. А ще більше це відчували на собі старшини та козаки правобережних полків і те нещасне населення, яке тоді ще проживало на Правобережжі й зазнавало нещадних утисків, грабунків і фізичного винищення від вторгнень турецьких і татарських орд, польських каральних військ.

Тут було над чим задуматися українським гетьманам і серед них — Івану Самойловичу: Україна волала про припинення кривавої драми.

Російська держава також претендувала на володіння Правобережною Україною: боярину, воєводі і намісникові бєлгородському, князю Григорію Ромодановському і лівобережному гетьманові Івану Самойловичу з Москви надійшло доручення схиляти правобережного гетьмана Петра Дорошенка під царську протекцію. Про це ж уже велися переговори з другим гетьманом Михайлом Ханенком. Окрім того, переговори велися з правобережними полковниками без відома гетьманів. Для вирішення цієї вельми важливої справи було вирішено влаштувати військовий похід козацьких полків і російських стрільців на правий бік Дніпра, щоб силою зброї примусити старшину і козаків до покори Російській державі та гетьману Самойловичу.

За порадою архімандрита Печерського монастиря Інокентія Гізеля київський воєвода направив у Чигирин для переговорів з гетьманом Петром Дорошенком ієромонаха Серапіона Палчовського. Переговори відбулися 4 вересня

1673 року. На пропозицію ієромонаха перейти під московську протекцію і регімент гетьмана Івана Самойловича Дорошенко (читаємо в Миколи Костомарова) відповів: «Хай Самойлович не хвалиться, що він був таким козаком, як я — від прадідів козак! Хіба він бачив запорозькі річки і море? Де він бував? До чого придивився? З якими государями про війну і мир добрим звичаєм перемовляв? Чи зуміє він що треба для царської величності почати? Хай покаже: коли все знає і може добре діло вести, я йому уступлю і низько вклонюся за те, що зніме з мене тягар гетьманського чину. Але знає Бог і люди: не давній він козак. Хіба проходив він усі військові чини, від малого до великого? Я так багато разів був полковником і всі старшинські чини пройшов! Хай царська величність сам розсудить, що це буде, коли під царською рукою знаходитимуться разом два гетьмани! Я його не люблю, а він мене не любить, — і почнеться у нас в Україні діятися таке ж, як діється в Польщі, де два гетьмани вічно між собою сваряться».

У Чигирині Серапіон Палчовський відвідав митрополита київського і галицького Йосипа Тукальського, який підтримував Дорошенка. Туди ж з'явився і гетьман: він висловив думку, що настав сприятливий час Російській державі воювати проти Туреччини, поки вона не підкорила Річ Посполиту й не розпочала наступ великими силами в Україну. Посланець київського воєводи не одержав від Дорошенка якихось письмових зобов'язань, а про зміст перемов склав докладний звіт, який відправлено до Москви.

З Москви надійшла царська грамота гетьману Петру Дорошенку з новою пропозицією відступити від союзу з Туреччиною й перейти під протекцію Російської держави. Дорошенку тоді обіцяно, що Київ і Правобережна Україна не будуть віддані Речі Посполитій; він залишиться гетьманом на правому боці Дніпра, а Лівобережжя — під управлінням Івана Самойловича. З цими пропозиціями Палчовський вдруге з'явився в Чигирині. Гетьман дав згоду.

Лівобережний гетьман Самойлович, з свого боку, не бажав того, щоб Дорошенко залишався гетьманом Правобережної України, і наполягав на військовому поході на правий берег Дніпра, щоб примусити і Дорошенка, і Ханенка зректися гетьманства, а їхні козацькі полки взяти під свій регімент. Зрештою в кінці листопада 1673 року з Москви надійшов царський указ воєводі Ромодановсько-

му і гетьману Самойловичу з полками стрільців і козаків рушати в похід на Правобережжя.

Похід розпочався в кінці січня 1674 року. Правобережні козацькі полки майже не чинили опору: здалися гарнізони Канева, Черкас, Корсуня, Богуслава, Лисянки, Мошен та інших міст. Вони присягнули Російській державі. Не вдалася лише спроба заволодіти Чигирином, де зосереджувалися значні військові сили гетьмана Петра Дорошенка. Майже всі його полки перейшли на бік Івана Самойловича й склали присягу. Петро Дорошенко не здався і присягати відмовився. Тоді ж Михайло Ханенко дав згоду зректися гетьманства й віддати булаву. До середини березня 1674 року похід закінчився, полки стрільців і лівобережних козаків повернулися до Переяслава на лівий берег Дніпра. Туди ж на раду були запрошені представники старшини і козаків полків Правобережної України для обрання гетьмана замість Михайла Ханеика і Петра Дорошенка.

Виборча рада відбулася 17 березня 1674 року на головній площі Переяслава. На ній були присутні задніпровські старшини: генеральний обозний Іван Гулак, генеральний суддя Яків Улеско і генеральний осавул Яків Лизогуб; полковники семи правобережних полків: Канівського — Іван Гурський, Корсунського — Михайло Соловей, Білоцерківського — Степан Бутенко, Уманського — Григорій Білогруд, Торговицького — Степан Щербина, Брацлавського — Павло Лисиця і Паволоцького — Костянтин Могилевський. Тут же стали лівобережні полковники: Київського — Костянтин Солонина, Переяславського — Дмитрашко Райча, Ніжинського — Пилип Уманець, Стародубського — Петро Рославець, Чернігівського — Василь Борковський, Прилуцького — Лазар Горленко і Лубенського — Іван Сербин.

На запрошення воєводи Григорія Ромодановського і гетьмана Івана Самойловича на Переяславську раду з'явився гетьман Михайло Ханенко і перед нею поклав клейноди — булаву і бунчук, надані йому королем Речі Посполитої. Воєвода оголосив царський указ про вибори нового гетьмана над правобережними полками. У виборах взяла участь лише старшина цих семи полків. Тоді виступив генеральний обозний Іван Гулак і заявив: «Ми всі бажаємо, щоб великий государ пожалував нас, старшин і поспільство, звелів би у нас вчинити гетьмана Івана Самойловича на обох боках Дніпра єдиним гетьманом над усім Військом Запорозьким, і бути б нам у підданстві у великого государя за нашими старовинними правами не на інших статтях,

а на таких, якими він, великий государ, пожалував цього гетьмана, старшин і все поспільство».

Учасники ради одностайно підтримали пропозицію генерального обозного й звернулися до Івана Самойловича, щоб той став гетьманом і на Правобережній Україні. Вони мотивували це тим, що населення там через правління багатьох гетьманів зубожіло, а край за Дніпром став ареною міжусобної кривавої боротьби, ворожих нашесть з Криму, Туреччини й Польщі. Спочатку Самойлович відмовлявся від гетьманства, але його взяли старшини і полковники під руки й поставили на лаву, накрили бунчуком і дали в руки булаву, що колись належала Михайлу Ханенку. Так Іван Самойлович став гетьманом Лівобережної і Правобережної України, які об'єднувалися під його владою в один державний союз.

На Переяславській раді були зачитані й схвалені статті, складені в Москві. Вони визначали державний статус Правобережної України, яка відтоді оголошувалась підвладною Російській державі. Остання зобов'язувалась захищати населення краю від іноземних завойовників. Реєстр правобережного козацького війська повинен мати 20 тисяч козаків. Населення мало за рахунок податків утримувати це військо й виконувати повинності на користь держави і власників маєтків. Козаки зберігали свої давні привілеї. Генеральні старшини, полковники, сотники та інші «чиновні люди» Війська Запорозького з правого берега Дніпра присягали й підписували ці статті.

Після Переяславської ради з'явився посланець гетьмана Петра Дорошенка — Іван Мазепа, який у його війську обіймав старшинську посаду *, з листом, де гетьман виявляв готовність вести переговори з воєводою і гетьманом про перехід на царську службу при умові, що козацтву не будуть порушені стародавні права і вольності. Не довіряючи царським милостям, Петро Дорошенко ще два роки не зрікався гетьманства й перебував у своїй резиденції — Чигирині.

Після Переяславської ради Іван Мазепа ще деякий час перебував на службі в гетьмана Петра Дорошенка, який зберіг значні військові сили й владу на Правобережній Україні, не розривав союзу з Туреччиною і Кримським ханством, відмовлявся підкорятися Івану Самойловичу. Воєво-

* За одними відомостями Іван Мазепа був генеральним писарем (М. І. Костомаров), за іншими — ротмістром гетьманської хоругви (Д. І. Яворницький). Можливо, в різний час це було саме так.

да Григорій Ромадановський і гетьман Іван Самойлович ґотували сили для нового походу на Правобережжя, щоб примусити Дорошенка до покори.

Сподіваючись отримати військову допомогу від турок і татар, Петро Дорошенко відрядив свою довірену особу — Івана Мазепу з листами до кримського хана і турецького султана. Посланця гетьмана супроводжували дев'ять татарських воїнів, які стерегли п'ятнадцятеро українських невільників, призначених для подарунку кримському ханові. Неподалік Інгул-річки запорозький загін натрапив на це посольство, перебив татар і привів Івана Мазепу в Запорозьку Січ на козацький суд. Це сталося 11 червня 1674 року. На козацькій раді запорожці ледве не вбили Івана Мазепу; його врятував Іван Сірко й старі козацькі отамани, які звернулися з таким проханням: «Панове браття, просимо вас, не убивайте цього чоловіка, може він вам і вітчизні нашій колись знадобиться».

Закованого в кайдани Івана Мазепу разом з листами Петра Дорошенка кошовий отаман Іван Сірко відправив до гетьмана Івана Самойловича для відсилки в Москву. Разом з тим у листі до гетьмана кошовий отаман клопотався про звільнення бранця: «Покажи милість свою, як батько милосердний, щоб він у неволі не був і щоб військо запорозьке, яке дарувало йому і волю, й життя, і здоров'я, не стало говорити, що Сірко засилає людей у неволю». Іван Самойлович, допитавши Мазепу в Батурині, відправив його з листами до Москви і таким же проханням, як і Сіркове. Гетьман цим демонстрував, що Петру Дорошенкові не можна довіряти, і це підтверджували листи до хана і султана, а також свідчення Івана Мазепи на допиті в Малоросійському приказі. Очевидно, в Батурині порозумілися Самойлович і Мазепа, про що свідчать їх стосунки після повернення останнього з Москви на Україну.

Переяславська рада і об'єднання Правобережної України з Лівобережною під управлінням гетьмана Івана Самойловича, проголошення протекторату і заступництва Російської держави спричинилися до того, що на Правобережжя вторглися спочатку війська Речі Посполитої. Жовніри грабували населення Брацлавського і Кальницького полків. Польське військо захопило Вінницю, чимало міст і сіл Забужжя і Подністров'я. Про ці події гетьман Іван Самойлович повідомив у Москву, звідки надійшов царський указ вимагати від польського командування виводу війська з території, оголошеної підвладною Російській державі.

Услід з польськими військами на Правобережжя посунули турецькі й татарські орди. В Ладижині турки взяли в облогу охотницький полк на чолі з полковником Андрієм Мурашком, якого відрядив туди гетьман Іван Самойлович. Козаки героїчно стояли супроти значних ворожих сил, якими командував сам візир. Але не витримали й здалися: турки скарали Мурашка на смерть, а козаків забрали в полон і відправили на галери. Турецькі завойовники зруйнували міста-фортеці Тульчин, Умань, Тростянець, Бершадь та інші. Правобережна Україна підпливала козацькою кров'ю. Гетьман Петро Дорошенко не зміг ні зупинити вороже нашестя, ні захистити правобережне населення від наруги лютих ворогів.

У липні 1674 року російські стрільці під командуванням воєводи князя Ромодановського перейшли Дніпро на правий бік з наміром примусити Петра Дорошенка здатися. Тим часом Дорошенко укріпив фортецю в Чигирині: там зібралося близько п'ятнадцяти тисяч озброєних оборонців — найманих козаків, місцевих міщан і селян. 23 липня російське та козацьке військо взяли в облогу Чигирин. Облога тривала до 10 серпня і безрезультатно: почувши про наближення татарської орди на чолі з кримським ханом, воєвода і гетьман припинили облогу і відвели свої війська до Черкас, а звідти на Лівобережжя. Услід за ними відступали тисячі міщан і селян, рятуючись від ворожого нашестя.

Спустошивши, пограбувавши й заливши кров'ю Правобережну Україну, турецькі орди повернулися за Дністер. Вони залишили напризволяще свого колишнього союзника гетьмана Петра Дорошенка, від якого відцуралися його полковники й козаки, а також і все населення. Після відходу турків на Правобережжя вступило польське військо під проводом короля-полководця Яна Собєського, щоб закріпити там панування Речі Посполитої, до володінь якої правобережні українські землі відійшли за умовами Андрусівського договору про перемир'я з Російською державою (1667). Польські військові гарнізони з'явилися в Паволочі, Білій Церкві, Рашкові, Немирові, Барі, Меджибожі, Кальнику та інших містах. Однак населення продовжувало переходити на лівий берег Дніпра й шукало притулку в полках гетьмана Івана Самойловича. Польські війська уникли сутичок з російськими стрільцями й козаками: Річ Посполита не наважувалася вступити у війну з Російською державою, маючи перед собою такого противника,

як Туреччина, що захопила Поділля й Кам'янець-Подільський за умовами Бучацького договору (1672).

В цих умовах становище і гетьмана Петра Дорошенка стало безнадійним. Восени 1675 року він звернувся до кошового отамана Запорозької Січі Івана Сірка з обіцянкою, що складе своє гетьманство перед січовим товариством і перед ним присягне. Січовики зібралися з цього приводу на раду, куди були запрошені також донські козаки на чолі з отаманом Фролом Мінаєвим, які прибули на Січ, щоб спільно воювати проти кримських татар. Пропозиція Дорошенка була прийнята.

10 жовтня 1675 року Іван Сірко і Фрол Мінаєв з загонами запорожців, донських козаків і калмиків прибули в Чигирин, де їх урочисто зустрів Петро Дорошенко разом з козаками й духовенством, а також посполитими. На загальній раді з участю гостей і всього населення Чигирина Дорошенко поклав військові клейноди — булаву, бунчук і прапор, перед Євангелією дав клятву про вічне підданство Російській державі. Запорожці поклялися, що Дорошенко з військом і населенням буде прийнятий, а всі його проступки будуть прощені й забуті. Про цю важливу подію Іван Сірко від імені Коша Запорозької Січі 15 жовтня повідомив Малоросійський приказ і клопотався про прийняття Петра Дорошенка. Архієпископ чернігівський Лазар Баранович надіслав гетьману похвальну грамоту.

Інакше до цього віднісся гетьман Іван Самойлович, який не вірив у щирість Петра Дорошенка. Він писав у Малоросійський приказ: «Поступок Дорошенка не більше, як лукавство. Не надходить йому допомога ні від турків, ні від татар, а тут ляхи в гостях, та й ми недалеко, свій же край в його володінні зовсім спорожнів. Тому він спільно з Сірком і вдався до обману, щоб час якось протягти і перезимувати, продовольчі припаси з нашого боку отримувати і збіглих людей знову закликати до себе, а навесні по-старому продовжити розбрат». Гетьман домагався, щоб Петро Дорошенко зрікся гетьманства і залишив Правобережжя назавжди, про це неодноразово писав у Москву. Його підтримував Ромодановський, який посилав гінців у Чигирин і вимагав від Дорошенка приїхати на Лівобережжя, присягнути і передати гетьманство Івану Самойловичу.

Зрештою з Москви надійшов указ воєводі князю Григорію Ромодановському і гетьману Івану Самойловичу з своїми військами перейти Дніпро, щоб силою зброї примусити Петра Дорошенка зректися гетьманства. 15 серпня

1676 року п'ятнадцять тисяч ратних людей під командуванням воєводи Григорія Косагова і козацьке військо на чолі з генеральним бунчужним Леонтієм Полуботком наблизилося до Дніпра неподалік міста Крилова. Крім того, гетьман надіслав листа в Запорозьку Січ кошовому отаману Івану Сірку з вимогою примкнути до його війська. Однак Сірко відмовився і переконував гетьмана не втручатися в справи Правобережжя. Про це Самойлович повідомив Малоросійський приказ.

Російське і козацьке війська переправилися через Дніпро, зайняли міста Черкаси, Жаботин, Суботів, Медведівку, підступили до резиденції гетьмана Петра Дорошенка — Чигирина. Воєвода Григорій Косагов і генеральний бунчужний Леонтій Полуботок, які командували передовим військом, звернулися до гетьмана з пропозицією припинити опір і скласти гетьманство. Вони отримали згоду Петра Дорошенка, який через своїх представників лише поставив умову, щоб була збережена в недоторканості його особа й майно, права і вольності старшин і поспільства, яке проживало на території, підвладній гетьману. Ромодановський та Самойлович дали на це згоду.

19 жовтня 1676 року Дорошенко в супроводі старшин і духовенства прибув до Градизька, де знаходився головний стан російських і козацьких військ, оголосив про складення з себе повноважень гетьмана і передав Івану Самойловичу в присутності царського воєводи Ромодановського клейноди: булаву, бунчук, прапори, дванадцять гармат і присягнув Російській державі. До присяги також приведено старшин, козаків та місцеве населення. Петру Дорошенку було надано дозвіл жити з своєю родиною в містечку Сосниці на Чернігівщині, куди він і поїхав. Згодом його викликали в Москву й призначили воєводою у Вятку (1679—1682). Останні роки він прожив у своєму маєтку Ярополче під Москвою, де й помер 19 листопада 1698 року. Діяльність цієї видатної людини свого часу спрямовувалась на те, щоб визволити і об'єднати Україну, здобути їй державну незалежність. Як державний діяч і політик, Петро Дорошенко вдавався до неймовірних компромісів і ризикованих союзів, але при цьому мав на першому плані інтереси Української держави.

Від часу зречення гетьмана Петра Дорошенка відбулося об'єднання Лівобережної і Правобережної України під гетьманством Івана Самойловича, прихильника соборної Української держави. Іван Самойлович звертався до Моск-

ви з пропозицією, щоб до його регіменту приєднати і Слобідську Україну, але згоди на це не отримав.

Тим часом над Україною знову скупчувалися чорні хмари — спустошливе вторгнення турецьких і татарських орд. Здобувши перемоги над польським військом і закріпивши свою владу над Поділлям за умовами Журавненського мирного договору з Річчю Посполитою (17 жовтня 1676 р.), Туреччина мала намір відвоювати всю Правобережну Україну й перетворити її на васальне князівство, центром якого визначався Чигирин — давня столиця держави Богдана Хмельницького. Для цієї мети турецький султан наказав використати колишнього гетьмана України Юрія Хмельницького, взятого в полон кримськими татарами в Уманському монастирі (1673) і привезеного в Стамбул. Син Богдана мав стати гетьманом та «князем Малоросійської України».

Навесні 1677 року Юрій Хмельницький розіслав універсали, в яких вимагав від польських залог залишити Правобережжя, а населення умовляв визнати його владу, займатися своїм господарством і не боятися наступу турків і татар. 7 квітня він відрядив своїх посланців у Січ з листом до кошового отамана Івана Сірка, запрошуючи запорожців підтримати його акцію. Однак Іван Сірко, який багато років боровся проти нападів турків і татар, намовам не піддався, листа відправив гетьману Івану Самойловичу й готувався до оборони Запорожжя.

Гетьман Іван Самойлович в російсько-турецькій війні (1677—1681) виявив розпорядливість і військові здібності козацького полководця. Він вжив заходів для зміцнення фортеці в Чигирині, проти якого замислювався похід турецьких і татарських орд: відправив туди чотири з половиною тисячі виборних козаків Ніжинського, Стародубського, Київського, Чернігівського і Прилуцького полків, а також постачав туди зброю, боєприпаси, артилерію, продовольство. До Чигирина прибуло кілька тисяч російських стрільців під командуванням генерал-майора Афанасія Тауерніхта. Козаки укріпили нижнє місто, а стрільці — верхнє. Зміцнювалась також оборона Києва, що його ворог мав намір захопити услід за Чигирином. Усі правобережні й лівобережні козацькі полки приведено до бойової готовності.

На Правобережну Україну вторглось 60-тисячне військо турків і татар під командуванням Ібрагім-паші, який запевнив султана, що він візьме Чигирин і Київ. Разом з ворожим військом прибув і Юрій Хмельницький, але він

ще не зібрав навколо себе скільки-небудь значних сил. Протягом 3—27 серпня 1677 року турки й татари тримали в облозі Чигирин, нещадно обстрілювали його з гармат, вдавалися до приступів і підкопів під фортечні мури. Але мужні захисники міста героїчно оборонялися й завдавали ворогові відчутних втрат. На допомогу їм поспішало російське військо під командуванням Ромодановського і козацьке — на чолі з гетьманом Самойловичем. Дізнавшись про їх переправу через Дніпро, турки і татари зняли облогу Чигирина й спішно відступили. 29 серпня воєвода і гетьман прибули до Чигирина й знайшли його фортецю значно пошкодженою, а місто частково зруйнованим і подекуди спаленим. Залишивши гарнізон у Чигирині, вони відвели свої війська на лівий берег Дніпра.

За невдачу під Чигирином турецький полководець Ібрагім-паша заплатив життям: султан наказав відрубати йому голову.

Перший Чигиринський похід не дав успіху Туреччині, але султан уперто вимагав від своїх підлеглих воєначальників-пашів будь-що завоювати це місто, що заважало як кістка в горлі. Головнокомандуючим військами він призначив Каплан-пашу, якому доручив готувати новий похід на Україну. Таке ж повеління отримав і кримський хан Мурад-Гірей. Навіть сам султан мав намір іти в похід з своїми мусульманами.

Загроза нового нашестя турків і татар стала цілком реальною. Гетьман Іван Самойлович наполіг на тому, щоб відбудувати фортецю в Чигирині й зміцнити його гарнізон, і заявив царському послу: «У нас в народі кажуть: за ким Чигирин, за тим і Київ...». Він послав у Москву військового канцеляриста Василя Кочубея боронити Чигирин від руйнування. Зрештою царський уряд підтримав Івана Самойловича, зваживши на його розумні й рішучі пропозиції.

Для збільшення коштів на утримання охотницького (найманого) козацького війська в Україні генеральна і полкова старшина постановила ввести оренди (віддачу на відкуп) на продаж вина, дьогтю і тютюну у визначений термін — один рік. Гетьман представив цю постанову в Москву, і царський уряд її затвердив. Ці оренди далися взнаки: козаки й посполиті висловлювали невдоволення відкупами, що непомірно підвищували ціни на широко вживані українцями товари.

Підготовкою Чигирина до оборони керували воєвода Іван Іванович Ржевський та інженер — генерал Патрик Гордон, які прибули туди в кінці квітня 1678 року. Під

Їхнім командуванням було 5520 стрільців, які займалися у верхньому місті спорудженням бастіонів, равелінів, валів, шанців та інших укріплень. Гетьман Іван Самойлович відрядив у нижнє місто 6163 козаки Гадяцького, Ніжинського і Лубенського полків, над якими поставив начальником наказного гетьмана Павла Животовського, одного з талановитих і хоробрих старшин. Завдяки стараниям Самойловича до Чигирина завезено 81 гармату, 3600 ядер, 500 бомб, 1200 ручних гранат, багато пороху і куль, 20 тисяч четвертей хліба, інших продуктів харчування гарнізону.

Для відсічі ворожих сил навесні 1678 року прибула на Лівобережну Україну сімдесятитисячна російська армія під командуванням Григорія Ромодановського. Козацькі сили, очолювані гетьманом Іваном Самойловичем, складали п'ятдесят тисяч чоловік. Поблизу полтавської Лохвиці в урочищі Артополоті над Сулою це величезне військо об'єдналося у червні 1678 року й вирушило в похід до Дніпра.

В середині червня 1678 року турецька армія під командуванням великого візира Асан-Мустафи-паші переправилася через Дунай і попрямувала до Чорного лісу, де до неї приєдналися кримські татари на чолі з ханом Мурад-Гіреєм. Об'єднані сили налічували близько двохсот тисяч воїнів і мали понад двісті гармат, великі запаси пороху, ядер, бомб... Турки знову везли з собою гетьмана-князя Юрія Хмельницького.

Турецькі й татарські орди чорною хмарою обступили славний Чигирин, гарнізон якого складався з дванадцяти тисяч російських стрільців і українських козаків. З 8 липня по 12 серпня тривала облога фортеці: вороги щоденно штурмували її, влаштовували мінні підкопи, наближалися до мурів земляними шанцями і траншеями, безперервно обстрілювали місто з сотень гармат. День і ніч у фортеці палали пожежі, які нищили будівлі й дерев'яні укріплення. Там було справжнє пекло. Стрільці й козаки стояли твердо й непохитно. Втрати нападників і захисників були неймовірними. В бою загинув воєвода Іван Ржевський і на його місце став інженер — генерал Патрик Гордон. Фортеця благала допомоги від головних сил російської і козацької армії.

Тим часом об'єднана 120-тисячна армія Ромодановського та Самойловича 10 липня 1678 року перейшла Дніпро й розгорнулася в бойовий порядок, спорудила укріплений табір на Бужинському полі. Туди з-під Чигирина великий

візир Асан-Мустафа-паша привів головні турецькі сили, а кримський хан Мурад-Гірей — татарську орду. Протягом 13—28 липня на Бужинському полі тривала кровопролитна битва. Велику відвагу виявляли російські стрільці. Гетьман Іван Самойлович завдавав сильних ударів по флангах турецької армади. Зрештою турки, зазнавши людських втрат і кинувши двадцять вісім гармат, почали відступати до Чигирина. Битва продовжувалася там. За наказом гетьмана Івана Самойловича 3 серпня козацькі полки: Чернігівський (полковник Василь Борковський), Лубенський (полковник Максим Ільяшенко), Миргородський (полковник Павло Апостол), Прилуцький (полковник Федір Мовчан), Ніжинський (наказний полковник Василь Ігуменський), а також загони інших полків (Переяславського, Стародубського, Полтавського), піхотні й кінні охотницькі оволоділи висотами над Тясмином-річкою, звідки з гармат турки обстрілювали Чигирин. Там же закріпилися й стрілецькі полки Ромодановського. Внаслідок цього турецько-татарський табір опинився в скрутному становищі.

Починаючи з 6 серпня, турки посилили гарматний обстріл Чигирина й намагалися будь-що взяти фортецю штурмом. Чигирин палав, але стояв незборимий. 11 серпня вороги висадили в повітря оборонну стіну й через великий пролом увірвалися в нижнє місто. Козаки відступили у верхнє місто — замок. Зруйнована й спалена фортеця все ще оборонялась і завдавала втрат ворогам. У ніч на 12 серпня воєвода Ромодановський дав наказ уцілілим захисникам підпалити замок і залишити Чигирин. Генерал Патрик Гордон пробився з ними до військового табору. Коли турки кинулися грабувати фортецю, там вибухнув пороховий погріб — загинуло близько п'яти тисяч ворогів. Це був останній салют героїчним оборонцям Чигирина.

А в цей тривожний час для України на прохання гетьмана Івана Самойловича кошовий отаман Запорозької Січі Іван Сірко повів своє військо на комунікації турків і татар. Поблизу фортеці Кизикермена на Дніпрі запорожці знищили п'ятдесят транспортних суден, що везли військові припаси турецькій армії. На Південному Бузі вони спалили мости, знищили кілька річкових транспортів і обозів у степах, перервавши зв'язок армії великого візира з Туреччиною. Ці дії запорожців викликали паніку серед турецьких загарбників і допомогли головним силам Ромодановського та Самойловича подолати їх під Чигирином.

Після запеклої битви російські й українські полки відійшли від Чигирина до свого старого укріпленого табору

на Бужинському полі поблизу переправи через Дніпро. Туди знову підступили головні турецькі й татарські сили. Друга Бужинська битва тривала протягом 14—18 серпня. Обидві сторони зазнали відчутних втрат. В останній день російське й українське військо перейшло в рішучий наступ і завдало поразки своєму противникові. Турецькі й татарські орди відступили на правий берег Тясмину; звідти турки рушили в бік Дунаю, а татари попрямували в Крим. В цьому поході вони втратили 36 тисяч воїнів.

Героїчний подвиг російських стрільців і українських козаків у битвах за Чигирин яскраво описано в одному з перших історичних творів — «Київському синопсисі»: «Бусурмани ж, бачачи таку несподівану в християнських воїнів хоробрість і мужнє серце їх, як серце лева, на лов готового, зразу ж нечестиві, впавши в страх і трепет, розтанули в мнимій міцності сил своїх поганських і від окопів, і від гармат великих і меншої зброї вогнепальної, від наметів, і від усяких запасів своїх повтікали, стрімголов один одного переганяючи і один одного залишаючи, втікали, куди очі бачать, так що і тут здійснилося написане: пожене один тисячу, а два — тьму зрушать».

Нашестя турецьких і татарських орд у 1677—1678 роках в Україну загрожували поневоленням українського народу. В годину тяжких випробувань гетьман Іван Самойлович це глибоко розумів, а тому виявляв державну мудрість, розпорядливість, далекоглядність і вміння організувати козацтво й усе поспільство для військової відсічі ворогам. Він справляв значний вплив на діяльність російського воєводи Ромодановського і нерідко самостійно вирішував складні питання оборони України. Українському гетьманові не бракувало розуму й винахідливості у війні з Туреччиною і Кримським ханством. Заслуга гетьмана Івана Самойловича полягала в тому, що він зумів зібрати козацькі сили, в тому числі й Запорозької Січі, очолюваної кошовим отаманом Іваном Сірком, і спільно з своїми російськими союзниками завдати поразки турецьким і татарським завойовникам, відвернути небезпеку, що нависла над Україною. В облозі Чигирина і битвах на Бужинському полі ворожа потуга зазнала таких втрат, що в наступні десятиріччя Туреччина вже не змогла вдаватися до таких масштабних акцій проти України, хоч її правителі не полишали своїх агресивних намірів. Саме там зажив слави козацького полководця Іван Самойлович.

Відступаючи з України, великий візир Туреччини Асан-Мустафа-паша наказав знищити рештки фортеці й міста

Чигирина. Разом з тим він залишив частину війська в розпорядженні свого ставленика Юрія Хмельницького, проголошеного «князем Малоросійської України». Султан віддав йому у вічне володіння місто Немирів, де розташувалась і резиденція нового правителя Правобережної України. Юрію Хмельницькому вдалося силою зброї підкорити ряд міст: Корсунь, Кальник, Канів, Черкаси, Мошни, Жаботин... Його найближчим помічником став родич Іван Яненченко-Хмельницький. Новоспечений «князь» розсилав універсали до населення з вимогою покори його владі. Крім того, він вимагав від переселенців повертатися на старі місця з Лівобережної України на Правобережну.

Та цим не обмежувалася діяльність Юрія Хмельницького: він готував сили для вторгнення на Лівобережну Україну й повернення переселенців. На прохання гетьмана Івана Самойловича, архімандрит Єлецького монастиря (Чернігів) Іоаникій Галятовський, який колись навчав Юрія в Київському колегіумі, 4 грудня 1678 року звернувся до нього з листом, у якому радив кинути турецьку протекцію й повернутися в лоно православної церкви. Та вмовляння архімандрита не подіяли. У січні 1679 року Юрій Хмельницький з турецьким загоном і татарською ордою вторгся на Лівобережжя в Переяславський і Лубенський полки. Самойлович відрядив проти нападників Полтавський, Гадяцький, Миргородський і компанійський полки. До них приєдналися російські ратники Григорія Косагова. Спільними силами вони завдали поразки ворожому нашестю й примусили Юрія Хмельницького відступити на правий берег Дніпра. Татарська орда повернулася в Крим, але награбоване майно і ясир вона мусила покинути: козацькі полки переслідували татар далеко в степах по снігових бездоріжжях. Гетьман вирішив вжити заходів, щоб надалі відвернути загрозу вторгнень ворожих сил, які перетворювали край у руїну.

Щоб позбавити Юрія Хмельницького підтримки, а також засобів для утримання турецьких залог, гетьман Іван Самойлович за згодою старшин і царських урядовців вдався до жорстокої акції на Правобережжі — знищення на правому боці Дніпра міст і сіл, а населення переводив на Лівобережжя. У лютому 1679 року він призначив свого старшого сина Семена Самойловича наказним гетьманом над козацьким військом і відрядив його на правий бік Дніпра для виконання «великого згону» населення. Під його командуванням були значні сили — Переяславський, Київський, Ніжинський, Прилуцький і Лубенський полки,

компанійський і кінний охотницькі полки. Разом з ними діяла інша військова група — Гадяцький полк і російські ратники Григорія Косагова. Протягом лютого — березня ці війська захопили Ржищів, Канів, Корсунь, Деренківці, Драбовець, Старобор'я, Мошни, Жаботин, Черкаси та інші міста й насильно переселили жителів у зимовий час на Лівобережжя.

Гетьман Іван Самойлович повідомляв у Москву: «Всі жителі ржищевські, канівські, корсунські, староборські, мошенські, грабовські, білозерські, тагаиківські, драбівські, черкаські на цей бік зігнані й від противника відхилені, а міста й села, і містечка та їх хутори, де вони жили раніше на тому боці, всі без залишку спалені». Звичайно, ці дії гетьмана не принесли йому слави: український народ проклинав його за позбавлення жител, худоби, майна й виселення з рідних місць. Знедолених людей гнали на Лівобережжя й там розміщали в полках, але місця не вистачало, бо зібралося зігнаних понад двадцять тисяч сімей. Що з ними робити? І тоді в Самойловича з'явилася думка поселити їх на землях Слобідської України, яку приєднати до його гетьманського регіменту. Для здійснення такої ідеї він відрядив до Москвн спеціальне посольство, якому доручалися переговори в Малоросійському приказі.

Переговори в Москві вели посланці гетьмана — значковий військовий товариш Іван Мазепа і небіж, гадяцький полковник Михайло Самойлович. Їх прийняв боярин Василь Волконський у Малоросійському приказі. Та пропозиція гетьмана Самойловича про поселення правобережних жителів на Слобожанщині й переведення слобідських козацьких полків під його управління була рішуче відхилена: царський уряд зобов'язав його розселити людей у полках Лівобережної України. Ідея об'єднання українських земель під владою гетьмана тоді не уреальнилася.

У жовтні 1680 року до Криму прибуло повноважне посольство Російської держави для переговорів з Туреччиною і Кримським ханством про укладення миру. Перед цим посольство відвідало Батурин і перемовляло з гетьманом Іваном Самойловичем про умови майбутнього миру. 3-го січня 1681 року був укладений Бахчисарайський мирний договір, за умовами якого припинялася війна, що тривала вже четвертий рік (1677—1681). За його умовами кордон між Російською державою і Туреччиною пролягав уздовж Дніпра. Правобережну Україну було втрачено. Гетьман негативно відзивався про цей договір, який вважав невигідним для Російської держави. У розмові з російським

послом Василем Тяпкіним, який повертався з Криму й завітав знову до Батурина, Іван Самойлович сумно сказав: «Відійшла-таки задніпровська сторона; раніше я писався гетьманом обох боків Дніпра, а тепер уже так писатися мені не можна! Хай би хоч великий государ змилосердився над народом, який жив на правому боці, а тепер блукає без пристановища; буде він дивитися на свої колишні пожитки, ниви й угіддя, залишені за Дніпром, й обурюватиметься». Надії гетьмана на утворення соборної української держави, куди входили б Лівобережна, Правобережна і Слобідська Україна, не здійснилися, бо цьому заважали три сусідні держави — Росія, Річ Посполита і Туреччина.

І в наступні роки Іван Самойлович не залишав поза своєю гетьманською увагою долю Правобережної України, намагався не допустити її заселення українцями з Лівобережжя. Турецький султан, вважаючи її своїм завоюванням, віддав Правобережну Україну у володіння молдавському господарю Іону Дуці, який, порушуючи умови Бахчисарайського миру, призначив там гетьманом Яна Драгинича і доручив йому заселення спустілих міст і сіл. В колишні полкові міста призначалися полковники-осадники. Молдавський господар розсилав універсали в полки Лівобережної України й закликав людей поселятися на правому боці Дніпра, обіцяв їм всякі пільги.

У зв'язку з цим гетьман Іван Самойлович відрядив до Москви щойно призначеного генеральним осавулом Івана Мазепу (березень 1682 р.) з закличними листами Іона Дуки і Яна Драгинича і скаргою на порушення Туреччиною умов Бахчисарайського миру. Однак у Малоросійському приказі нічого не змогли вдіяти й радили скасувати оренди на продаж вина. Іван Мазепа відповів, що скасування оренд приведе до того, що не буде засобів для утримання охотницького війська, яке до того ж може перейти на Правобережжя на службу Яну Драгиничу. В Москві висунули проект спорудження оборонного валу на півдні Слобожанщини й Лівобережжя й поселення там вихідців з правого боку Дніпра. Однак гетьман Іван Самойлович рішуче виступив проти такого будівництва силами лівобережних козаків, і проект не був здійснений. Щоб перешкодити переселенню людей, гетьман за згодою старшин посилив сторожу вздовж Дніпра. Акції Іона Дуки та Яна Драгинича успіху не мали.

1683 року в Європі відбулася важлива подія: об'єднані війська Польщі, Австрії, Німеччини та інших країн під

проводом польського короля й полководця Яна Собєського у Віденській битві вщент розгромили турецькі орди й цим надовго припинили їх просування в ці країни. В битві взяли участь українські козаки на чолі з Семеном Палієм, запорозьким полковником.

Ослаблення турецької могутності дало можливість польським військам визволити частину Поділля й оволодіти Немировим. Це місто стало резиденцією призначеного королем гетьмана Стефана Куницького, якому підпорядковувалися правобережні козаки. Новий гетьман почав заселяти міста й села, створювати козацьке військо. Однак у грудні 1683 року після невдалого походу проти татар у Буджак козаки вбили Куницького і обрали гетьманом Андрія Могилу. Та й цьому гетьману не вдалося організувати козацтво: частина козаків на чолі з Семеном Палієм пішла на Запорожжя, решта — на Лівобережжя. Проте уряд Речі Посполитої всіма силами намагався утримати під своєю владою Правобережну Україну: у 1684 році король Ян Собєський видав приповідні листи (дозволи) козацьким полковникам Семену Палію, Захару Іскрі, Андрію Абазину і Самійлу Самусю на створення козацьких полків і заселення краю людьми. А водночас польський уряд розпочав переговори з Російською державою про укладення договору, спрямованого проти Туреччини й Кримського ханства.

У жовтні 1684 року до Батурина прибув з Москви думний дяк Омелян Українцев для переговорів з гетьманом Іваном Самойловичем з приводу пропозицій Речі Посполитої. Гетьман відраджував вступати в союз з поляками, які відвоювали Правобережну Україну і тепер намагаються закріпити своє становище при допомозі військових сил Російської держави. Гетьмана підтримував і луцький єпископ князь Гедеон Четвертинський, який перейшов на Лівобережну Україну, бо на Правобережжі зазнавав гоніння від католиків; там його примушували перейти в унію. На початку 1685 року Іван Самойлович відряджав до Москви свого посланця Василя Кочубея, який знову підтверджував гетьманську позицію щодо взаємовідносин з Річчю Посполитою, що претендувала на українські землі й утискувала православну церкву на Правобережжі.

1685 рік приготував гетьману Івану Самойловичу тяжкі сімейні втрати. 20 березня померла його старша дочка Параска, яка була дружиною київського воєводи боярина Федора Шереметєва. Минуло лише два місяці після цієї сумної події, і нове нещастя спіткало гетьманську сім'ю —

19 травня раптово помер його старший син Семен, стародубський полковник (1680—1685). Гетьман болісно переживав ці непоправні втрати. Тоді ж у листі до боярина і князя Василя Голіцина Самойлович писав: «Після першої моєї тяжкої печалі, що після смерті дочки моєї боярині Параски ще не утішилася, спіткала мене від Божого помислу друга тяжка печаль — любий мій син першородний Семен Іванович, полковник стародубський, надія моєї старості, скінчив своє життя». Голіцин надіслав гетьману співчутливого листа, називаючи його «приятелем» і «люб'язним братом».

За часів гетьманства Самойловича втратила свою автокефальність (незалежність) українська православна церква, ієрархія якої була висвячена єрусалимським патріархом Феофаном 1620 року. Восени 1684 року московський патріарх звернувся до гетьмана з пропозицією обрати київського митрополита, який би дав згоду, щоб київська митрополія була залежна не від константинопольського, а від московського патріарха. На цю посаду гетьман радив обрати луцького єпископа князя Гедеона Четвертинського (небіж єпископа Юрій Четвертинський був зятем Самойловича — чоловіком його молодшої дочки Анастасії). Вибори (елекція) відбулися в Києві у день Петра і Павла — 29 червня 1685 року в храмі св. Софії. Окрім духовенства, на вибори прибули гетьманські посланці — генеральний осавул Іван Мазепа і полковники: чернігівський — Василь Борковський, ніжинський — Яків Жураховський, переяславський — Леонтій Полуботок і київський — Григорій Коровченко (у 1677—1678 рр. він був чигиринським полковником і відзначився в обороні Чигирина від нашестя турків і татар). Як і передбачалося, митрополитом обрано Гедеона Четвертинського.

20 липня 1685 року Самойлович надіслав патріарху московському і всія Русі Йоакиму, царям Івану і Петру Олексійовичам листи з повідомленням про церковний собор у Києві та вибори митрополита Гедеона Четвертинського і прохання затвердити «права і вольності духовного чину» в Україні. Царська грамота підтверджувала всі привілеї київської митрополії. Посвячення Гедеона Четвертинського в сан митрополита київського відбулося 8 листопада 1685 року в московському Успенському соборі в присутності вищого духовенства і царів. Того ж дня в Константинополь відправлено посольство на чолі з дяком Микитою Алексеєвим та полковником Іваном Лисицею з грамотами до патріарха Діонісія і проханням визнати підпорядкуван-

ня київської митрополії московському патріархові. Патріарх спочатку відтягував своє рішення, але під впливом великого візиря Туреччини дав згоду й розіслав на початку 1686 року соборну грамоту з закликом до всіх віруючих і священнослужителів Київської митрополії визнати Гедеона митрополитом і підкорятися його авторитетові духовного пастиря. Таким чином, Київська митрополія канонічно увійшла до Московського патріархату. Ця залежність тривала понад три сотні років. Лише тепер Українська православна церква вільна.

Царський уряд і в 1685 році продовжував консультуватися з гетьманом Іваном Самойловичем з приводу підготовлюваного союзного договору Російської держави з Річчю Посполитою. З приводу цього гетьман 12 грудня 1685 року відправив до Москви «інструкцію» з викладом своєї позиції: «Гірше всього з'їдає нас жаль, що польська сторона природною лукавою хитрістю своєю на Андрусівській комісії домоглася таких речей, котрі як щодо Києва, так і щодо Запорожжя нині великих государів наших стороні залишаються шкідливими... І так лукавою хитрістю своєю та лядська сторона в договорах перемирних домоглася того, аби Запорожжя як до їх великих государів належить, так і їм належало, тепер з цієї причини намагається вдиратися в усю Малу Росію, і своїми намовами те ще раз доводить запорожцям на свіжу пам'ять, ніби цей край дідичний правом належить Польщі й нібито колись відданий має бути в польські області і не лише запорожцям про це нагадують, а й городянам, осілим людям малоросійським в намовних своїх проповідях нещодавно висловлювали». Такими словами гетьман виказував свій протест проти імперської колоніальної політики з боку Російської держави і Речі Посполитої.

Поступово наростали певні суперечності між політикою гетьмана України і російськими можновладцями. Представники Російської держави, знехтувавши порадами гетьмана щодо взаємовідносин з Річчю Посполитою, уклали з нею 21 квітня 1686 року Московський договір про «вічний мир», за умовами якого ці держави вступали у воєнний союз проти Туреччини і Кримського ханства, а також підтверджували вже існуючий поділ між ними України й встановлення державного кордону по Дніпру. Гетьман Іван Самойлович вбачав у цьому й цілком справедливо шкоду інтересам українського народу і відверто висловлював невдоволення цим договором, який роз'єднував на століття Україну.

В Батурин прибув з Москви окольничий Леонтій Неплюєв з царською грамотою і повідомленням про укладення договору з Річчю Посполитою. Вислухавши грамоту, Самойлович із сумом сказав посланцеві: «Ось побачите — не кожний з московських чинів буде вам дякувати за те, що піддалися польським хитростям і за намовою ляхів хочете розірвати мир з Туреччиною і Кримом та почати з бусурманами війну!» Після від'їзду Леонтія Неплюєва гетьман ще відвертіше висловлював свої думки в колі старшин: «Купила Москва собі лиха за свої гроші, віддані ляхам. Ось побачите, що вони в тому мирі, укладеному з ляхами, собі знайдуть і що проти хана вчинять. Пожалкували малої данини дати татарам, будуть більшу казну їм давати, скільки татари захотять». Тут варто визнати далекоглядність і мудрість гетьмана. Звичайно, він не підозрював, що такі крамольні його вислови записують недоброзичливці, щоб потім використати проти нього.

Гетьман чимало уваги приділяв економічному розвою Лівобережної України, нагороджував маєтками старшин і духовенство, намагався налагодити судово-адміністративну владу, не дозволяв власникам маєтків надмірно визискувати селян і міщан. Водночас Самойлович дбав про забезпечення суспільного становища і добробуту своїх синів, які служили в козацькому війську. Старшого сина Семена він поставив стародубським полковником (1680—1685) і надав у володіння троє сіл і кілька млинів на річці Ворі. Після його смерті стародубським полковником став молодший син Яків (1685—1687). Середній син Григорій отримав посаду чернігівського полковника (1685—1687), а також значні маєтності — містечко Любеч і близько півсотні сіл і хуторів на Лівобережжі. Сини вели господарство й мали від нього значні прибутки. Царський уряд не перечив роздачі гетьманом посад і маєтків його синам, хоча серед старшини виникало незадоволення за таку самовладність.

Сам гетьман також мав значні маєтності: у його володінні знаходилося місто Гадяч, надане на булаву, чотирнадцять сіл, вісім млинів на різних річках (Буді, Білиці, Свисі, Івоті), а також винокурні, рудні, поташні буди, селітряні майдани. Вироблену горілку й селітру він віз на продаж в Москву. Загалом Іван Самойлович мав порівняно велике господарство, отримував від нього прибутки й гроші. Як і багато інших старшин, був багатою людиною, але несправедливо звинувачувати його в жадібності й прагненні захопити чужі маєтки, присвоювати чужі землі чи якусь іншу власність.

Як людина віруюча, Іван Самойлович відомий щирою прихильністю до православної церкви, котрій допомагав матеріально. У Глухові на його кошти споруджено кам'яну Успенську церкву. На кошти гетьмана в Густинському монастирі (поблизу Прилук на Чернігівщині) у 1672—1676 роках в стилі українського барокко збудована головна Троїцька церква. За завданням Київської археографічної комісії Тарас Шевченко в 1846 році відвідав Густинський монастир і знайшов на стіні цієї церкви портрет гетьмана Івана Самойловича як «ктитора».

Після укладення Московського трактату про «вічний мир» з Річчю Посполитою Російська держава почала готуватися до війни проти Туреччини і Кримського ханства. Царський уряд розіслав грамоти гетьману Івану Самойловичу та кошовому отаману Запорозької Січі з повідомленням про наступний похід російських і козацьких військ на Кримське ханство, орди яких, порушуючи умови Бахчисарайського мирного договору, продовжували руйнівні нашестя на південні землі Росії, України і Речі Посполитої. На початку грудня 1686 року воєвода Григорій Косагов прибув на Запорожжя, щоб зробити фортецю Кам'яний Затон базою бойових дій проти кримських татар і турків у нижньому Подніпров'ї.

Іван Самойлович не бажав цієї війни і намагався відрадити Москву від ризикованої акції, схилити до мирних переговорів з Кримом. Коли ж його поради не прийняли, він почав готувати козацьке військо до походу, пропонував рушити на Крим велике військо ранньою весною, щоб уже були трави для годівлі десятків тисяч коней. На початку квітня 1687 року в Батурин надійшла царська грамота з наказом піднімати українське козацтво в похід проти Кримського ханства, а вже в кінці квітня Самойлович вирушив через Гадяч і Полтаву збирати козацькі полки. Під його командуванням зібралося п'ятдесятитисячне козацьке військо; полки — Стародубський (Якова Самойловича), Чернігівський (Григорія Самойловича), Гадяцький (Михайла Баруховича), Полтавський (Павла Герцика), Миргородський (Данила Апостола), Лубенський (Максима Ільяшенка), Переяславський (Леонтія Полуботка, генерального бунчужного), Прилуцький (Лазаря Горленка), Ніжинський (Степана Забіли) і Київський (Костянтина Солонини), тобто усі десять полків. Могутня сила, на той час добре озброєна й навчена військовій справі.

На Лівобережну Україну прибуло російське військо — близько сотні тисяч ратників, головнокомандуючим якого

був фаворит царівни Софії Олексіївни, боярин і князь Василь Голіцин. Найближчі його помічники — генерали Аггей Шепелєв і Патрик Гордон. Останній відзначився в обороні Чигирина (1677—1678) знанням військової справи, хоробрістю та розпорядливістю. І в цьому поході Гордон продовжував вести свій щоденник, який став одним із джерел історії війни з Кримським ханством. Про масштаби й могутність військ, які рушили на Крим, свідчить те, що обоз лише російського війська складався з двадцяти тисяч возів. Наприкінці травня 1687 року російське й козацьке війська об'єдналися в межиріччі Орелі та Самари й рушили на південь, досягли річки Кінські Води й далі просувалися степом у напрямку Перекопу. Того року навесні не було дощів, висохли трави в Дикому полі і навіть у Великом Лузі понад Дніпром. Це ускладнювало похід такої маси військ.

Кримські татари вдалися до випробуваного засобу: вони підпалили степи Запорожжя на величезній площі. Рухатися випаленим степом людям і коням було надзвичайно важко. У гетьмана Івана Самойловича загострилась хвороба очей. Люди і коні задихалися в диму і копоті, що розносилася вітром. А до Перекопу ще залишалася майже сотня верст!

18 липня 1687 року об'єднане військо зупинилося біля річки Карачакрак, і воєначальники зібралися на військову раду в головнокомандуючого Голіцина. Більшість висловлювалася за припинення походу й повернення війська на Лівобережжя. На цій раді гетьман Іван Самойлович сказав: «В усіх монархів розумні регіментарі звичайно не стільки ганяються за тим, щоб виграти битву, скільки прагнуть зберегти цілим своє військо. Якщо ж ми тепер здійснюватимемо намір підкорити Крим і поведемо війська далі по випаленому степу... як би нам не зазнати біди не стільки від ворожої зброї, скільки від браку корму коням і від людського голоду!». Рада ухвалила Кримський похід припинити, але відправити значні сили в район Запорозької Січі, де знаходилися ратники Григорія Косагова, і чинити військовий промисел проти фортеці Кизикермен над Дніпром. Туди рушило двадцять тисяч ратників під командуванням воєводи Леонтія Неплюєва і вісім козацьких полків (Чернігівський, Прилуцький, Переяславський і Миргородський, два кінних і два піших охотницьких полки) під загальним командуванням наказного гетьмана Григорія Самойловича. Гетьман Іван Самойлович наказав кошовому отаману Григорію Сагайдачному з запорожцями та-

кож приєднатися до цього війська і діяти спільно проти татарських орд та їх фортець у нижній течії Дніпра.

Це, мабуть, були останні розпорядження гетьмана Івана Самойловича, проти якого поступово наростало невдоволення серед старшин і козацтва. Невдоволення посилилося у зв'язку зі збільшенням податкового тягаря під час першого Кримського походу, який вимагав значних витрат на утримання п'ятдесятитисячного війська. Старшина спрямовувала невдоволення козацтва й поспільства проти гетьмана, якого вважали винуватцем усіх негараздів на Лівобережній Україні.

Недовір'я до гетьмана поширювалося й серед російських воєвод, зокрема в головнокомандуючого військами князя Василя Голіцина. Останній вдався до того, що доручив генеральному осавулу Івану Мазепі та військовому канцеляристові Василю Кочубею (через воєводу Леонтія Неплюєва) вивідувати думки й висловлювання Івана Самойловича проти політики царського уряду і дій російських вельмож. Про це знав генерал Патрик Гордон і записав у своєму щоденникові (там він назвав Мазепу генерал-ад'ютантом, а Кочубея — секретарем). Отож, і з'явилася думка, щоб усі невдачі першого Кримського походу перекласти на українського гетьмана й усунути того від посади. Це виявилося вигідним і для російських воєвод, і для українських старшин, яких пригнічувала деспотична влада гетьмана Самойловича. Багатьох приваблювали значні багатства, якими він володів, і прагнення поживитися ними в разі усунення його від гетьманського уряду. Над головою престарілого і хворого Самойловича иависла смертельна небезпека.

Вигороджуючи фаворита регентки-царівни Софії Олексіївни боярина і князя Василя Васильовича Голіцина, лівобережні старшини вчинили змову, щоб усю вину за невдачу першого Кримського походу покласти на Самойловича й домогтися усунення його від гетьманства. На ім'я царів Івана і Петра Олексійовичів через Василя Голіцина була подана чолобитна від 7 липня 1687 року за підписами генеральних — обозного Василя Борковського, судді Михайла Воєховича, писаря Сави Прокоповича, осавула Івана Мазепи, полковників — Костянтина Солонини, Якова Лизогуба, Григорія Гамалії, Дмитрашка Райчі (раніше брав участь у змові проти гетьмана Дем'яна Многогрішного), Степана Забіли (син генерального обозного Петра Забіли — організатора змови проти гетьмана Многогрішного), і канцеляриста Василя Кочубея.

В чолобитній містився донос, у якому висувалося двадцять три пункти звинувачень проти гетьмана Івана Самойловича. Натхненником змови і автором чолобитної історики небезпідставно вважають Івана Мазепу, який ціле десятиріччя (1676—1687) залишався довіреною особою гетьмана, добре знав його дії і таємні помисли. Чолобитна — цікавий документ тієї епохи: вона відображає моральні засади можновладців тодішнього суспільства і разом з тим відкриває завісу над особою гетьмана як мудрого діяча, прихильника української державності, неабиякої особистості в старшинському середовищі поневоленої російським царизмом України.

Подаємо в українському перекладі текст старшинської чолобитної:

«Все Військо Запорозьке назвичайно сумує від невдалого походу Кримського, на який увесь світ християнський звів очі: єдиний же винуватець цього — гетьман.

1) До укладення вічного миру з Польщею він завжди бажав, щоб государ підтримував перемир'я з турками і татарами, а з поляками не мирився.

2) Коли відбувся останній договір, надзвичайно засмутився і говорив військовим старшинам: що Москва за свої гроші купила собі лихо і т. п.

3) Не дозволяв молебнів у церквах з цього приводу.

4) Ніколи не радів перемогам християн над невірними.

5) Родина його говорила дружинам генеральних осіб: що він має намір іти слідами Брюховецького.

6) На згубу російських військ наполіг, щоб їх вивели в Крим навесні, а не восени.

7) Під час походу відраджував боярина посилати передові полки для виявлення противника, не дізнавався про місцеве становище і, коли горіли степи, не велів їх гасити.

8) Скаржився у той час на хворобу очей і говорив: краще б Москві сидіти у спокої дома і оберігати кордони, ніж заводити ненадійну війну з Кримом і позбавляти мене тим самим останнього здоров'я.

9) Нарадив боярам, на вічну неславу російських і козацьких військ, повернутися назад, замість того, щоб придумати, яким би способом шкодити ворогові, хоча б з меншими силами.

10) Самовільно володіє Малоросією, робить, що хоче, і міста малоросійські не государевими, а своїми називає, наказуючи козакам вірно служити йому, а не монархам.

11) Син гетьманський Григорій та інші говорили багато

зухвалих слів про государів при гетьмані, і він не лише їх від того не стримував, а й сам те ж робив.

12) Липня 4, перейшовши з своїми полками через мости, споруджені росіянами на річці Самарі, гетьман наказав їх спалити, залишивши боярину, який був на тому боці з усім військом, лише два мости.

13) Коли повідомляли йому про те, що багато хворих в російському таборі, він говорив: хоч би і всі згинули, то я б про те не журився.

14) Один російський полковник посварився з лубенським полковником Гамалією, який, явно надіючись на гетьмана, сказав при ньому: що ти мені докоряєш? Нас не шаблею взяли.

15) Продає за великі гроші полковницькі уряди.

16) Утискує старших військових заслужених людей, а з дрібними обходиться ласкаво.

17) Забирає собі все, що йому сподобається; що ж не візьме сам, відбирають діти.

18) Генеральні старшини від його гніву і нахальних слів стають мертвенними і не живуть у спокої.

19) Чотири роки не визначає нікого на суддівський уряд, вимагаючи за нього великі гроші, від чого згасло право, обіженим людям немає управи і багато їх плаче.

20) Більше займається домашніми справами, ніж виконанням справ монархівських.

21) Заборонив, всупереч указу великих государів, відпускати в Польщу хлібні запаси, в той час як велить возити їх в Крим і турецькі міста.

22) Будучи дрібного походження, гребує усіма і не лише не вважає рівним собі в Малоросії, а навіть і за великоросіянина не хотів видати свою дочку, для якої заманив з-за кордону князя Четвертинського, а все це робить для того, щоб утворити з часом в Україні удільне князівство.

23) Що ж від його синів терплять Чернігівський і Стародубський полки, того і описати не можна.

Через ці причини і його нездатність все Військо Запорозьке бажає й слізно Господа Бога молить, щоб великі государі, для кращого управління Малоросією і вгамування багатьох сліз, вказали зняти з нього гетьманський уряд і на нього звеліли обрати, вільними голосами, іншого — бадьорого, вірного і справного чоловіка.

І за те просить усе Військо Запорозьке, щоб після усунення його від гетьманського уряду, він не залишався в Україні, а взятий був з усім своїм домом в Москву і, як зрадник, скараний. Якщо ж на це прохання не надійде

монарше рішення, Військо Запорозьке, із менших чинів, дотримуючись вірної служби, змушене буде поступити з ним згідно своїх військових прав і звичаїв, як з відвертим до великих государів недоброзичливцем» *.

Князь Голіцин спішно відправив старшинську чолобитну в Москву для вирішення справи царським урядом.

Мабуть, саме тоді один із учасників змови Іван Мазепа написав вірша, присвяченого гетьману Івану Самойловичу, і в ньому відобразилися мотиви старшинської чолобитної. Наведемо уривок з того вірша:

Ей, Іване, поповичу-гетьмане!
Чому так запустився у недбання?
Ой був еси хорошим всім паном,
А потім протиставивсь усім станам.
Сам цілодушно став гетьманувати,
Хотів нащадкам звичай той віддати.
Ти давню вольність війська став ламати,
І гідності всіх станів зневажати.

Тут цілком визначена позиція генерального осавула Івана Мазепи щодо свого патрона-гетьмана, який свого часу врятував його від заслання в Сибір і висунув на старшинську посаду, пригрів як віддану й чесну людину.

В старшинській чолобитній відкривається задум гетьмана Івана Самойловича позбутися московської протекції й утворити «удільне князівство» — незалежну державу Україну. Це головне звинувачення, що характеризувало гетьмана як патріота і державного діяча. Звичайно, в Москві це викликало особливе занепокоєння. Перекладення вини за невдачу Кримського походу на українського гетьмана реабілітувало князя Голіцина в очах російської громадськості.

Тим часом російське й козацьке війська 21 липня 1687 року підійшли до річки Коломак (притока Ворскли) й отаборилися на правому й лівому берегах річки (ця місцевість тепер поблизу містечка Коломак Харківської області). А другого дня з Москви прибув посланець з царським указом з приводу старшинської чолобитної на гетьмана. Князеві Голіцину приписувалося арештувати Івана Самойловича і, згідно бажання старшини, усунути від гетьманського уряду й відправити у великоросійські міста за власним вибором, а потім влаштувати вибори нового гетьмана.

---

* Бантыш-Каменский Д. История Украйны. От водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. Киев-Петроград (без року). — С. 321—323.

В ніч на 23 липня ставку Самойловича оточили російські полки. Після ранкової молитви в похідній церкві гетьмана арештували й разом із сином Яковом привезли до князя Голіцина, в ставці якого зібралися російські бояри, генерали й полковники. Туди ж викликали старшин, які підписали чолобитну. Голіцин оголосив про усунення Івана Самойловича від гетьманства і вибори нового гетьмана. Старшини передавали князеві гетьманські клейноди — бунчук і булаву. Невдовзі воєвода Леонтій Неплюєв арештував у Кодаку гетьманського сина — полковника Григорія Самойловича і привіз у ставку Голіцина. При цьому воєвода відібрав у полковника майно, коштовності й гроші та й привласнив їх.

Над гетьманом і його родиною була вчинена жорстока розправа: його самого заслано до Сибіру — в місто Тобольськ, а сина Якова з дружиною — в Єнісейськ, дружину гетьмана відправлено на постійне мешкання в містечко Седнів (Чернігівщина) до молодшої дочки; сина Григорія скарано на смерть у місті Севську.

Конфісковано (за дослідженням Миколи Костомарова) в Івана Самойловича значні багатства: села, господарські маєтки, промисли, худобу, коней, столовий срібний посуд, золоті й срібні прикраси з коштовними каменями, оздоблену зброю, дорогі хутра, велику кількість чоловічого й жіночого одягу, збрую, екіпажі тощо, а також велику кількість грошей: 4916 золотих червінців, 47432 срібні талери (на Україні вони називалися ще єфімками), 2286 срібних левків (турецька монета), 3814 срібних копійок, 3000 срібних чехів (російських півторагрошовиків). Половина цих багатств передавалася в казну Російської держави, а решта перейшла в розпорядження новообраного гетьмана Івана Мазепи. З цього грошового скарбу і пожитків він передав князю Василю Голіцину 11000 крб. (золотими червінцями і срібними талерами), понад три пуди срібного посуду, різних речей на 5000 крб. і трьох породистих коней з сідлами.

Іван Самойлович скінчив життя 1690 року в далекому Тобольську. Він належав до непересічних постатей в багатостраждальній історії України, виступив як один з багатьох борців за об'єднання українських земель в єдину державу — соборну Україну, посів гідне місце в її минувшині. Отож і слава про його п'ятнадцятирічну гетьманську діяльність не згасла і не згасне у пам'яті українського народу, який лише нещодавно здобув собі незалежність і свободу.

хався до доносів улюбленця й дозволив заарештувати Палія, згодом заславши його до Сибіру.

Про причини переходу Івана Мазепи на бік шведського короля навряд чи можна мовити однозначно. Очевидно, далися взнаки певні суспільні та моральні позиції гетьмана, його особисті образи. Повороту в політичній кар'єрі сприяла і міжнародна ситуація, що склалася на початку XVIII століття в Європі. Молодий енергійний шведський король Карл XII завдав поразки росіянам у Прибалтиці, поставив на коліна Данію, вступив на територію України та Білорусії. У Польщі був детронований Август II, королем обрали шведського ставленика Станіслава Лещінського. Здавалося, що доля відвернулася від не менш енергійного, ніж Карл, одержимого реформаторськими ідеями Петра I. І тут перші сумніви закралися в душу гетьмана. Щоправда, у здійсненні своїх політичних задумів Мазепа не був оригінальним. Плани союзу з шведами, започатковані ще запорожцями, згодом були розвинуті Богданом Хмельницьким. Але гетьман наповнив їх новим змістом. Він уже опирався на досить стійку історичну традицію, яку репрезентувала частина козацької старшини. Адже в українському суспільстві, незважаючи на економічний, політичний, моральний тиск Москви, завжди залишалися поширеними автономістичні настрої. Вони і були тим живильним середовищем, яке дало гетьману поштовх до роздумів над дальшою долею України і перспективами її розвитку у складі Російської держави. Документи засвідчують, що перші контакти між Мазепою і польським королем Лещінським були започатковані в 1705 році. Перебуваючи в Дубно, він зійшовся з княгинею Анною Дольською, з якою вів «денні й нічні конференції». Розмови з цією «прелестницей» (вислів гетьмана) ще більше посилили сумніви, а також зміцнили впевненість Івана Мазепи в необхідності докорінної зміни політичної орієнтації. Звязки гетьмана із Станіславом Лещінським стали відтоді регулярними. Але Мазепа все ще не зважувався прийняти остаточне рішення.

Протягом наступного часу контакти між обома сторонами не припинялися. На їх форму та інтенсивність впливали різні фактори: боротьба між прихильниками Августа II і Лещінського, подальше загострення стосунків козацької старшини з царськими воєначальниками і т. п. Особливе збентеження, що межувало зі справжнім шоком, викликали слова, сказані князем Олександром Меншиковим на званому обіді в гетьмана (липень 1706 р.), де був присутній цар і ряд придворних сановників. Тоді в напід-

питку Олександр Данилович порадив Івану Степановичу негайно взятися за реформи внутрішнього устрою Гетьманщини, з тим, щоб остаточно ліквідувати її автономію. Реакцію старшини на ці слова князя найбільш повно висловив прилуцький полковник Дмитро Горленко, який заявив: «Як ми за душу Хмельницкого всегда Бога молим и имя его блажим, что Украину от ига ляцкого освободил, так противным способом и мы и дети наши во вечные годы душу и кости твои будем проклинать, если нас за гетьманства своего по смерти своей в такой неволи зоставишь».

Так минуло два роки. Очевидно, гетьман, як і раніше, перебував у полоні суперечливих думок, накреслював різні політичні комбінації. Він то підтримує листування з княгинею Дольською (воно становило один із каналів зв'язку зі Станіславом Лещінським), то перериває його, то зашифровує листи, то розкриває їх зміст Петру I. Переломним у болісних роздумах гетьмана над формуванням своєї політичної лінії стала, очевидно, нарада, скликана Петром I у Жовкві (квітень 1707 р.). Деталі розмов гетьмана з царем та іншими воєначальниками невідомі. Але ми добре знаємо про настрій Мазепи, з яким він залишив стіни ставки царя. Тоді він заявив старшині: «Если бы я Богу так верне и радительне служил, получил бых наибольшое мздовозданіє, а здесь хотя б в ангела пременился, не мог бых службою и верностію моею жадного получить благодарствіа». Важко сказати, що мав на увазі гетьман. Але зрозуміло одне — що фраза, кинута ним, була не випадковою і приховувала потаємний зміст.

До Мазепи та старшини доходили чутки, одна тривожніша за іншу. Ремствували запорожці на надзвичайно важкі умови царської служби, підняли голос городові козаки, послані на кріпосні роботи в Київ. Їм заборонялося відлучатися додому, переслідували голод і холод, насильство царських офіцерів, які били козаків палицями, знущалися, гвалтували їхніх дружин та дочок. Незабаром надійшов указ Петра I про майбутні реформи в козацькому війську, що передбачали перетворення традиційних полків у драгунські.

Атмосферу невизначеності, ба навіть страху посилювало невблаганне просування шведських військ по литовських землях, паніка серед його польських союзників, відступ царських полків. Іван Мазепа все більше й більше почав утверджуватися в думці про необхідність зміни політичної орієнтації. У жовтні 1707 року гетьман знову звернувся до Станіслава Лещінського з пропозицією перейти на його

сторону, знищивши на Україні царські залоги і зробивши з них «міст для шведів».

Однак Карл XII, якому була передана ця пропозиція, відмовився її прийняти. Натомість не шкодував обіцянок польський король. У листопаді 1707 року він звернувся з універсалом до населення України, в якому закликав повернутися «до давніх свобод і вольностей під батьківське і дідичне панування польського королівства». Звичайно, це звернення не було обнародоване. Саме тоді Петру І поступив відомий донос Василя Кочубея, в якому мовилося про антимосковські настрої Івана Мазепи. Гетьман змушений був ще більше утаємничити свої плани. Більше того, десь на початку 1708 року його уповноважений уклав союз з Карлом XII і Станіславом Лещінським. М. Андрусяк, проаналізувавши умови угод, дійшов висновку, що та частина, яка торкалася українсько-шведських взаємин, обмежувалася виключно військовою стороною. Натомість договір з Річчю Посполитою мав політичний характер — він передбачав перехід України під владу польського короля на правах, аналогічних Великому королівству Литовському. Мазепа одержував Полоцьке й Вітебське воєводства і титул князя. Цей аспект українсько-польської угоди підтверджують також інші джерела.

У контексті цих подій стає зрозумілим свідчення Пилипа Орлика про те, що особи з найближчого оточення Мазепи «пакта Гадяцкие читали» — тобто, відому угоду, що її 1658 року підписав Іван Виговський із польським королем.

Наступний розвиток подій показав, що Іван Мазепа продовжував усе ж сумніватися. Одержавши наказ царя вирушати з військом на Стародубщину, він зволікав, обдумував ситуацію, вдавав із себе вірного слугу Петра І. Відомі його наказ про забезпечення провіантом російської армії, розпорядження про зміцнення укріплень Стародуба, Чернігова, Ромен, Гадяча, припис публічно молитися в церквах, щоб Бог дарував царю перемогу над єретиками-шведами. Зрозуміло, що така двозначність поведінки та млявість дій гетьмана не могли не позначитися на успіху задуманої акції. Як засвідчує Пилип Орлик, політику зволікань Іван Мазепа продовжував і в наступні тижні. Це викликало відповідну реакцію близької йому частини старшини, яка вимагала діяти швидше та енергійніше.

Лише звістка про прибуття Олександра Меншикова змусила лівобережного правителя змінити лінію поведінки. Він повертається із Борзни в свою резиденцію Батурин, дає останні розпорядження і зважується на останній крок...

Залишивши в місті досить сильну військову залогу в складі чотирьох полків сердюків і ряду сотень городових козаків, гетьман прибуває у місто Короп, а 25 жовтня 1708 року, переправившись з чотирма-шістьма тисячами козаків через Десну, попрямував на з'єднання з армією Карла XII. Військо гетьмана насторожено зустріло новину про перехід на бік шведського короля. Очевидно, не до кінця переконала його в доцільності задуманої акції і яскрава промова, виголошена Мазепою після переправи. «Братья, — мовив гетьман, — пришла наша пора; воспользуемся представившимся случаем: отомстим москалям за их долговременное насилие над нами, за все совершенныя ими жестокости и несправедливости, охраним на будущия времена нашу свободу і права козацкия от их посягательств! Вот когда пришло время свергнуть с себя ненавистное ярмо и сделать нашу Украину страною свободною и ни от кого независимою. Вот к какой будущности я вас призываю. Вы, братья, верно достигнете этой цели при вашем мужестве и при содействии шведского короля, который предлагает вам воевать против москалей вместе со шведами». Про неоднозначну реакцію на промову Мазепи свідчить той факт, що ще до прибуття в ставку Карла XII частина козаків залишила гетьмана і повернулася за Десну.

Увечері 28 жовтня 1708 року Мазепа був уже в таборі шведів. Наступного дня відбулася аудієнція в короля. Гетьман виголосив латинською мовою коротку промову, в якій дякував шведам за допомогу в боротьбі проти московського царя. З перших же хвилин зустрічі він сподобався Карлу XII та його сановним придворним. Тим часом по-іншому розгорталися події в таборі московських військ. Почали надходити перші звістки про перехід гетьмана на бік шведів. Насамперед, про це довідався Меншиков, який відправив гінця з новиною у ставку Петра І. Сьогодні важко сказати, якою була перша реакція царя на повідомлення князя. Зрозуміло одне — російський самодержець був на грані нервового потрясіння. Проте незабаром цей стан минув, і Петро І один за одним видав ряд маніфестів, де сповіщав український народ про перехід лівобережного правителя на бік шведів, демагогічно декларував тезу про вольності і свободи «малоросіян» та закликав старшину з'їхатися для виборів нового гетьмана. Протягом листопада місяця 1708 року відбувся ряд військово-політичних акцій, які надовго закарбувалися в народній пам'яті. 2 листопада війська Олександра Меншикова взяли штурмом Батурин: місто було зруйноване, а всі мешканці знищені.

Надалі репресії не припинялися. Вони торкнулися не лише противників Мазепи, але й людей, далеких від політики — тортур, знущань, а нерідко і шибениці зазнали тисячі козаків. Зрозуміло, що політика репресій деморалізувала не лише старшину, а й широкі козацькі кола. 6 листопада в Глухові відбулися вибори «вільними» голосами нового гетьмана. Ним став стародубський полковник Іван Скоропадський. Ще напередодні з наказу царя була влаштована церемонія заочного суду над Мазепою. З опудала, яке символізувало гетьмана, була знята та розірвана стрічка Андріївського кавалера, а кат повісив його на спеціально спорудженій шибениці.

12 листопада відбулася церемонія проголошення церковної анафеми. В Глухів зібралися представники українського та російського духовенства. Далі, як повідомляє урядове джерело, після молебня в Троїцькій Соборній церкві «митрополит, архиепископ и епископи с духовными особы вора и изменника Мазепу предали вечному проклятию. Потом Новгорода протопоп Афанасий Заруцкий сказывал козанье, напоминая о прежде бывших изменниках пространно и о проклятии вора Мазепы». Тоді ж у присутності численних православних ієрархів, бояр і царевича Олексія Петровича в Успенському соборі Москви також було оголошено прокляття Івану Мазепі. Але Петро I діяв не тільки батогом, але й пряником. З його наказу величезні маєтки, матеріальні цінності Івана Мазепи та його прибічників переходили в руки осіб, що залишалися вірними скіпетру російського монарха. Грамоти обіцяли прощення всім тим з рядових козаків, хто знову повернувся під протекторат московського царя.

Документи надзвичайно слабо відбивають деталі перебування Мазепи в ставці Карла XII. Добре лише відомо, що його продовжували терзати сумніви. Маніфести, які розсилалися в різні полки України, не мали того успіху, на який розраховував гетьман. Козаки й селяни насторожено, а то й вороже зустрічали його посланців. Байдуже були сприйняті також універсали шведського короля. Натомість спроби реквізиції з козацьких і селянських господарств продовольства наштовхувались на рішучу протидію народу. Факти справжньої партизанської війни, яка розгорнулася тоді на Лівобережній та Слобідській Україні, відзначають найрізноманітніші джерела, сучасники та учасники цих подій. Особливо похитнув впевненість гетьмана перехід на сторону Петра I ряду полковників та представників генеральної старшини, що з кінця жовтня перебували ра-

зом з Іваном Мазепою в шведському таборі. Тоді правитель Гетьманщини затіяв нову політичну гру з Петром І. До царя почали надходити повідомлення про те, що Мазепа прагне до замирення. Як важливий аргумент у серйозності цього наміру, він надіслав пропозицію (через миргородського полковника Данила Апостола), яка передбачала захоплення й передачу в руки російського самодержця шведського короля та його генералів. Сьогодні важко стверджувати, наскільки серйозним у цих намірах був Мазепа. Але нам добре відомо, що замирення на цій основі не відбулося.

Єдиним успіхом у ці тривожні для Мазепи дні став перехід на його бік частини запорожців на чолі з кошовим отаманом Костем Гордієнком. Доля повернулася так, що колишні вороги на спільній антиросійській платформі об'єдналися. Наприкінці 1709 року у Великих Будищах відбулася зустріч запорожців з Мазепою і Карлом XII. 8 квітня, очевидно, в результаті переговорів обох сторін (за участю запорожців) укладено нову шведсько-українську угоду. На жаль, її тексту дослідники не мають. Реконструювати зміст цього важливого документа дозволяють праця придворного проповідника шведського короля Г. Нордберга, а також відомий «Вивід прав України» Пилипа Орлика. Процитуємо повністю цей договір у переказі генерального писаря:

«1. Й. К. В. зобов'язується обороняти Україну і прилучені до країни козаків землі й негайно вислати туди задля цього помічні війська, коли вимагатиме того потреба і коли помочі цієї проситимуть князь і Стани. Війська ці, вступаючи в країну, будуть під командою шведських генералів, але під час операції на Україні Й. В. довірить керування ними князеві та його наступникам і це триватиме доти, доки Україна потребуватиме того війська, котрому Й. К. В. видаватиме платню, а козаки постачатимуть хліб і харчі.

2. Все, що завоюється з бувшої території Московщини, належатиме на підставі воєнного права тому, хто цим заволодіє, але все те, що — як виявиться, належало колись народові українському, передається й задержиться при українськім князівстві.

3. Князь і Стани України, згідно з правом, яким досі користувалися, будуть заховані і вдержані на всім просторі князівства і частини прилучених до нього.

4. Іван Мазепа, законний князь України, жадним способом не може бути нарушений у володінні цим князівст-

вом; до його смерті, яка — треба сподіватися — не наступить ще довго, Стани України заховають всі вольності згідно з своїми правами та стародавніми законами.

5. Нічого не зміниться в тому, що досі зазначено, що до герба й титулу князя України. Й. К. В. не могтиме ніколи присвоїти цей титул і герб.

6. Для більшого забезпечення як цього договору, так і самої України, князь і Стани передадуть Й. К. В. на весь час, поки тягтиметься ця війна, а з нею й небезпека, деякі з своїх городів, а саме Стародуб, Малин, Батурин, Полтаву, Гадяч.

Уповноважені Його Велнчества Царя зазначають:

1. Що Україна ніколи не була незалежною, що з-під ярма невірних визволила її побідна зброя Його Царського Величества.

2. Що коли б змінити щось, то цим би порушилися умови Карловицького договору».

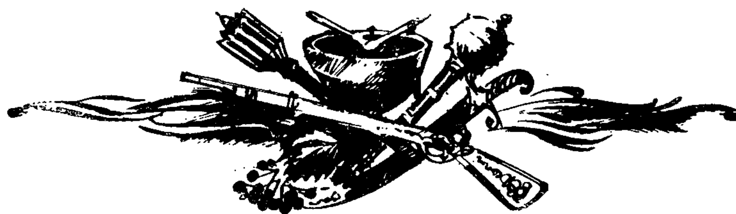
Михайло Грушевський на підставі документів, датованих уже 1710—1711 роками, приводить дещо інше формулювання цього договору: «Україна обох сторон Дніпра з військом Запорозьким і народом Малоросійським має бути вічними часами свобідною від всякого чужого володіння».

Реалії продовжували складатися не на користь Мазепи. У травні 1709 року царські війська полковника Яковлева зруйнували Запорозьку Січ і знищили багато козаків. 27 червня відбулася битва під Полтавою, в результаті якої шведи зазнали поразки і змушені були втікати у турецькі володіння. Разом з своїм союзником через Переволочну з рештками козаків переправився також Іван Мазепа. Розпочався тривалий та складний перехід степами Північного Причорномор'я. Важко відновити думи колишнього володаря величезних багатств Гетьманщини. Загроза захоплення в полон та неминучої розправи з боку Петра І змушувала його невпинно гнати стомлених коней, шукати найкоротших шляхів до Бугу, на правому березі якого був порятунок. Лише 8 липня Іван Мазепа, Карл XII, козацька старшина та шведські генерали зійшли на турецький берег. Знову розпочався важкий перехід в пекучих акерманських степах. Нарешті 1 серпня втікачі дісталися Бендер. Проте бажаний спокій не настав. Стало відомо про те, що Петро І неодноразово просив турецькі власті видати Мазепу. Щоправда, Туреччина відмовилася це зробити. Але хто-хто, а гетьман добре знав звичаї Отоманської Порти. Прохання царя, помножене на золоті червінці, повинно було зробити свою справу.

Нервове напруження останніх місяців, жорстокі невдачі, провал планів та задумів, безперечно, підірвали здоров'я старого гетьмана. Іван Мазепа занеміг. Відчуваючи наближення смерті, він наказав спалити документи, що належали йому, висповідався перед священиком, якого спеціально доставили із Ясс. 2 жовтня 1709 року гетьман тихо помер у селі Варниці неподалік від Бендер.

Похорони Мазепи були обставлені надзвичайно пишно та урочисто. Багато споряджену домовину везло шестеро білих коней. В останню путь покійника супроводжували рядові козаки, старшина, Карл XII. Грали сурми, віддаючи останні почесті небіжчику, гриміли мушкетні залпи. Іван Мазепа був похований у кафедральній церкві св. Юрія у місті Галаці.

Сьогодні вчені можуть сперечатися, шукати недоліки у діях гетьмана, погоджуватися чи критикувати його окремі вчинки. Незаперечним лишається тільки той факт, що політичний крок Івана Мазепи у 1708 р. відбивав потаємні настрої частини козацького суспільства, яка прагнула бачити Україну незалежною державою. Акція, здійснена гетьманом, залишила глибокий карб на всьому суспільно-політичному організмі України не лише вісімнадцятого, але й наступних століть.

ОЙ ГОРЕ ТІЙ ЧАЙЦІ *

Ой горе тій чайці,
Чаєчці небозі,
Що вивела чаєняток
При битій дорозі.

Ой ішли чумаки,
Весело співали,
І чаєчку ізігнали,
Чаєнят забрали.

А чаєчка в'ється,
Об дорогу б'ється,
К сирій землі припадає,
Чумаків благає.

Ой ви, чумаченьки,
Ви ще молоденькі,
Верніть моїх чаєняток,
Вони ще маленькі!

Ой чаєчко наша,
Неправдонько ваша, —
Поварили чаєняток,
Добра була каша!

Бодай ви, чумаки,
Щастя не діждали,
Бо ви моїх дрібних діток
Із гнізда забрали!

Бодай ви, чумаки,
На Дін не сходили,
Що ви моїх дрібних діток
В каші поварили!

ють дослідники, авторство пісні нале

Олександр Гуржій

Іван Скоропадський

Пожовклі від часу сторінки середньовічних літописів і давніх книг, аркуші архівних матеріалів, списані малорозбірливим українським скорописом другої половини XVII — першої чверті XVIII століття містять не так уже й багатс відомостей про колись порівняно велику та шляхетну роди иу Скоропадських. Її представники «вірою і правдою» служили під знаменами славного гетьмана України Богдана (Зіновія) Хмельницького, «під високою рукою» російських монархів. Проте в історіографічній спадщині їм приділялося невиправдано мало уваги, а особливо ж одному з останніх керманичів української держави, волею долі гетьману Лівобережної України — Івану Іллічу Скоропадському. Багатьом вітчизняним вченим і публіцистам (особливо українським), які в тій чи іншій мірі писали про Скоропадського, не імпонувала його зовнішньо спокійна вдача, а також, сказати б, національна «непатріотичність»: за Мазепою не пішов, Петра I — побоювався і постійно в усьому без будь-якої вини за собою прагнув довести свою вірнопідданість престолу, майже завжди був ладен чим завгодно догодити «високим» сановникам та улюбленцям царя. В побуті Іван Ілліч вважався людиною досить «простою» та «доступною», що особливо подобалося, насамперед, із політичних міркувань, першому імператорові «всея Руси». Мабуть, саме тому авторитетна дослідниця історії українського народу О. Я. Єфименко характеризувала гетьмана як «совершенно неспособного к самостоя-

тельному и ответственному положению». А Михайло Грушевський назвав його так: «плохий недотепа». Не дуже поважливо до гетьмана ставилися вже сучасники: старшини, простолюдини і т. п. Серед них побутувала навіть ущіплива приказка: «Іван носить плахту *, а Настя ** булаву». Це слід розуміти приблизно так: гетьман ні на що не здатний — лише носити жіночий одяг, а дружина, навпаки, керує ним і всім краєм. Формально з усіма цими закидами щодо Івана Скоропадського можна було б погодитися. Але при цьому необхідно враховувати й деякі обставини, а саме ті суспільно-політичні умови, за яких протікало його гетьманування. І справа тут не стільки й не тільки в особистих вадах чи позитивних якостях конкретної особи, а головним чином у тому, що після «мазепинських подій» 1708 року Петр І, цей «самодержец по привычкам, бюрократ по взглядам» (О. Я. Єфименко), просто не потерпів би на гетьманському уряді когось іншого, з більш радикальними поглядами і самостійними діями. Крім того, уважний і прискіпливий аналіз усієї діяльності Скоропадського переконує нас: не можна їй давати однозначну оцінку. В багатьох випадках за показною простотою гетьман приховував гостре душевне відчуття неминучої втрати залишків самобутності на Україні під нестримними ударами великодержавної колонізаторської політики монарха-реформатора. Але щоб усе це усвідомити в повній мірі, треба віха за віхою розглянути життя Івана Скоропадського, де ніби в дзеркалі відбивалися всі ті складні, а іноді й трагічні перипетії, які мали місце в історії українців на зламі двох століть.

Відомості про рід Скоропадських збереглися в документальних матеріалах, починаючи від діда майбутнього гетьмана — Федора, життя якого проминуло головним чином у першій половині XVII ст. Згідно сімейних переказів, він загинув на початковому етапі Визвольної війни українського народу проти шляхетської Польщі, в Жовтоводській битві 1648 року, коли селянсько-козацькі війська під проводом Богдана Хмельницького здобули свою першу визначну перемогу.

Про батька гетьмана — Іллю також залишилося небагато певних даних. Знаємо тільки, що в середині XVII століття він мешкав в Умані з трьома синами: Іваном (1646 р. н.); Василем і Павлом. Вже після смерті батька

* Плахта — жіночий одяг на зразок спідниці.
** Настя — друга дружина Скоропадського.

брати «по причине сильнейшаго нападенія от турок и татар на Польщу и тогобочну (Правобережну. — *О. Г.*) Украйну, принуждены были, спасая жизнь свою, лишиться не только движимаго и недвижимаго своего именія, с граматами и дипломами, им жалованными от королей польских, но к усугубленію всего того, лишились и брата своего меньшаго Павла, взятаго тогда татарами в плен» (1674). Пограбовані, з незначними залишками майна Іван та Василь змушені були переселитися на лівий берег Дніпра. Правда, відомий дослідник історії родин «малоросійської» старшини В. Л. Модзалевський пише про перехід на Лівобережну Україну всіх трьох братів, але джерела цього факту не підтверджують. За ними, згадки про перебування і службу Павла на Лівобережжі стосуються тільки початку XVIII століття. Найвірогідніше, що до того часу останній продовжував залишатися в татарському полоні. Такої думки дотримувався і Олександр Лазаревський.

Практично відразу після влаштування на новому місці Іван почав складне і довготривале, але разом з тим цілеспрямоване сходження по службових щаблях. У двадцять дев'ять років (1675) його призначено військовим канцеляристом при гетьманському уряді. Посада на той час не дуже й значна, але вона давала можливість частіше бувати «на людях», «крутитися» серед впливових осіб, заводити знайомства з поважними старшинами, представниками духовенства.

Саме тоді на нього звернув увагу гетьман Іван Самойлович. Восени 1675 року він доручив канцеляристові відвезти до Москви важливого листа, де власноручно сповіщав чиновників Малоросійського приказу про становище козацьких військ і російської армії на чолі з бояриноM Григорієм Ромодановським на Україні. В 1676 році Скоропадського підвищують у посаді до старшого військового канцеляриста. Знову, на цей раз з братом Василем — підписком Генеральної військової канцелярії, їде гетьманським посланцем до Москви.

Початок 80-х років застав Івана Скоропадського в ранзі чернігівського полкового писаря. Це знаменувало собою заняття помітного місця в ієрархічній структурі місцевої влади. Як адміністратор він безпосередньо очолив роботу канцелярії та ведення діловодства полку. Щоправда, не обійшлося тут без протекції та відповідної підтримки. Справа в тому, що в 1678 році Іван Ілліч, без особливого кохання і довгого вагання, одружився на дочці чернігівського полкового обозного (перша особа після полковника,

яка часто заступала його під час відсутності, а також керувала артилерією) Никифора Калениченка — Пелагеї. На момент весілля Скоропадський мав лише одного «челядника» при собі, четверню коней та криту повозку («палубець»). У придане він отримав двір у Чернігові навпроти церкви св. Спаса. Проте двір цей йому ие сподобався і Скоропадський продав його. Купив інший, також у Чернігові, побудував там собі будинок, де й поселився.

Займаючи посаду чернігівського полкового писаря понад десять років (1681—1694), Скоропадський зумів набути собі деякі володіння, зокрема, села Бурівку, Вихвостів і Дроздовицю, а також чотири млини (один — разом з братом Василем, інший — з тестем Н. Калениченком), що приносилн неабиякий прибуток господарю. За період «писарства» Іванові вдалося добре вивчити систему й структуру гетьманського правління, зарекомендувати себе людиною «тихою», поміркованих політичних поглядів, що особливо було важливо для окремих представників уряду проросійської орієнтації на тлі постійних «зрад» деяких старшин і їхніх угод з турецьким султаном, кримським ханом чи польським королем. Це викликало відповідне, переважно поблажливе ставлення до нього з боку власного керівництва. Іван Ілліч зміг знайти спільну мову почергово з усіма чернігівськими полковниками, за яких служив. А це за тих неоднозначних політичних умов не так уже й легко було зробити.

Проте, інколи, здавалось би, налагоджене життя хвилював неспокій, з'являлися нові иепередбачені турботи. Справа в тому, що Скоропадський, як кожен старшина, чи козак, повинен був брати участь у всіх військових подіях, які мали пряме чи посереднє відношення до України. Так, він ходив у Чигиринські (1676—1678 рр.) і Кримські (1687 та 1689 рр.) походи. Особливо невдалими виявилися останні два. В травні 1687 року, залишивши рідну домівку, дружину й малолітню дочку Ірину (народилася близько 1679 р.), Іван Ілліч став безпосереднім учасником рейду півторасоттисячного російсько-українського війська (в тому числі півсотні тисяч козаків з України) під керівництвом боярина Василя Голіцина проти Кримського ханства. Але татари на шляху їх просування підпалили степ (на південь від річки Кінські Води). Велике полум'я та клуби диму, знищивши підніжний корм для коней, примусили в червні місяці повернути всі збройні сили назад. Невдача коштувала Самойловичу гетьманської булави, бо хитромудрі козацькі старшини та російські воєводи зробили саме

його головним винуватцем поразки. Сучасник-літописець тих подій відзначив про це: «И так того часу скончалося гетманство Івана Самойловича поповича н синов его, который на ураді гетманства роков пятнадцать зоставал і місяц».

Другий похід у Крим також почався напровесні. В 1689 році спільна російсько-українська армія, що сягла близько півтори сотні тисяч чоловік, дійшла до Перекопу. Проте наполегливий опір кримських татар, неабияка спека, нестача води, масовий падіж коней і хвороби людей змусили головнокомандуючого Василя Голіцина припинити бойові дії й повернути своє військо на Лівобережну Україну. Багатьох козаків і старшин охопило тоді глибоке розчарування та невдоволення Кримськими походами, хоч вони і мали певне позитивне значення.

Військові походи ніяк не збагатили Скоропадського, не вплинули на його службове становище. І невідомо, як би ще склалося особисте життя Івана Ілліча, коли б не звернув на нього свою прихильність гетьман Іван Мазепа. Останній узагалі любив тримати біля себе людей не хитрих і не самостійних у діях, головним чином умілих виконавців власної волі. В 1698 році Мазепа перевів Скоропадського з полкового писаря на посаду генерального бунчужного, тобто ввів до, так би мовити, еліти тогочасного українського суспільства, вищої військової й цивільної влади на Лівобережжі. В обов'язки бунчужного формально входила охорона гетьманської регалії — бунчука. Але в дійсності покладались військові справи, адміністративні й судові доручення, зустрічі та проводи послів і т. д. За ієрархічним становищем бунчужний дорівнював генеральному хорунжому.

Радість перебування на новому ранзі несподівано потьмарила смерть дружини (близько 1699 р.). Залишившись удвох з дочкою, Скоропадський почав шукати для себе іншу жінку. Можливо, це сталося випадково, але незабаром він вподобав собі вдову колишнього генерального бунчужного Костянтина Івановича Голуба — Анастасію Марківну (1671—1729), дочку засновника відомого на той час роду Марковичів — Марка Аврамовича. Дуже норовлива, забезпечена матеріально ще в першому шлюбі, ця неординарна жінка, на двадцять п'ять літ молодша за нового чоловіка, мала на нього неабиякий вплив.

Про це не міг не знати всюдисущий і обачний гетьман. Він неодноразово посилав Скоропадського з різними дорученнями до Петра I і не мав жодних сумнівів у незрадли-

вості першого. Таке своєрідне ставлення Мазепи до одного з своїх старшин час від часу проявлялось досить показово. Наприклад, у 1701 році Івана Ілліча призначили вже генеральним осавулом, тобто він зайняв наступний щабель службової драбини після генерального хорунжого. Формально генеральний осавул (як правило, їх було два) вважався за рангом п'ятою особою в старшинській адміністрації (після гетьмана, генерального обозного, підскарбія та писаря). Він мав наглядати за станом війська та бойового спорядження, правильністю складання козацьких компутів (списків-реєстрів), інколи проводив спеціальні «слідства» щодо зловживань у межах регіону, перевіряв права власників на маєтки. В 1706 році Скоропадський обійняв посаду полковника одного з найбільших полків — Стародубського, замість вбитого незадовго перед цим в одному з боїв під час Північної війни М. А. Миклашевського. Ставши першою людиною в полку, він набув фактично необмежену владу й величезні пільги. Паралельно, щоправда, не так успішно, по службі просувався і його брат Василь: в кінці XVII — на початку XVIII століття той очолював керівництво Березнівської сотні Чернігівського полку.

Громом серед ясного неба стала для Скоропадського звістка про перехід у жовтні 1708 року «у протекцію» до шведського короля Карла XII Мазепи. Гетьман і того наполегливо схиляв пристати до іноземної армії: «...Яко естесь правдивый отчизны своей сын, берись до единаго с нами согласія і для сполной отчизны своей обороны, старайся всеми способами, по данному себе от Бога разуму и искуству, московское войско из Стародуба искоренить. А если бы ваша милость, для искорененія того московского гарнизона, в Стародубе находящагося, силы и способу не имел, тогда советуем вашей милости, оттуда уходить и к нам в Батурин поспешать, чтоб не попасть в московскія руки». Проте цього разу Мазепа прорахувався. Стародубський полковник не тільки не підтримав останнього, а, навпаки, вже через два дні після отриманя гетьманського листа поспіхом кинувся до Глухова (прибув 4 листопада), де цар наказав зібрати раду з вірної йому старшини і обрати нового гетьмана.

Як безпосередньо відбувалися ці вибори, дуже докладно, на підставі архівного документа 1708 року, переповів відомий український і російський дворянський історик та археограф Д. Бантиш-Каменський. Наведемо цю оповідь повністю, бо вона, по-перше, дуже цікава для нас за самою формою обрання та для більш точного розуміння суті тих

До них, як правило, залучались найбільш фізично здорові й економічно забезпечені рядові козаки, селяни та міщани. З них додому поверталось лише від 30 до 60 відсотків, а інші вмирали від нестерпних умов життя, епідемій, каліцтв... Така внутрішня політика прямо вела до поступового знищення українського генотипу (адже мова йшла про смерть десятків тисяч людей). Так, у 1721 році на Ладозькому каналі працювало десять тисяч козаків, з них за один лише рік померло три тисячі. В одному з документів того часу — описі полковника І. Черняка праці козаків на Ладозі в 1722 році, зазначалось, що там велике число козаків хворих і померлих, тяжкі хвороби весь час зростають, проте «приставні» офіцери не зважаючи на це, за наказом «пана» бригадира Леонтєва, б'ють людей при роботі палюгами. Праця козаків тривала не тільки у звичайні дні й ночі, а й у святкові дні.

Послаблення гетьманської влади давало можливість здійснити царському уряду деякі обмеження і в сфері економіки України. Зокрема, все частіше місцевим купцям і торговим людям заборонялося займатися закордонною торгівлею. Вводилась державна монополія на багато товарів. Широко застосовувалася необхідність перекуповувати різноманітні товари лише в російських купців, з чого останні мали неабиякий зиск. Нерідко центральною владою наперед визначались торги, ярмарки, а особливо порти в Росії, де саме могли торгувати українці. У зв'язку з цим, особливої гостроти на той час набуло питання про торгівлю з Запорожжям. Спеціальні розпорядження царату взагалі забороняли її. Хто ж порушував такого роду укази, міг зазнати «жестокого наказания» і бути засланим до Сибіру. Так, 9 червня 1721 року царський уряд надіслав гетьману Івану Скоропадському «грамоту» про покарання «кнутом» і засланням до Сибіру «полтавців» С. Кирильченка та А. Пархоменка за недозволену торгівлю на Запорожжі. Крім того, не зважаючи на те, що імператор, як правило, позитивно ставився до будь-якої промислової діяльності, він значно обмежив українців, які їздили на південь країни за сіллю, рибою та звіром.

Отже, наведені факти незаперечно свідчать: Петро І фактично скасував вільну українську торгівлю.

Однією з негативних економічних санкцій можна вважати прагнення російського уряду збувати на території українських земель «лихі» мідні гроші, щоб срібні й золоті залишилися по змозі в обігу населення Росії, якомога більше зосереджувались у державній казні (1721).

Дуже підривали місцеву економіку постійне перебування на Україні великого числа російських військ (іноді понад 10 тис. чол.), які утримувалися головним чином за рахунок простого люду, а також швидке зростання податків. Так, тільки з Лівобережжя в царську скарбницю в 1722 році поступило 45,5 тис. крб. В тому ж році Скоропадський від імені «всіх малоросіян» з «плачем і слізми» просив Петра І вивести свої полки з Лівобережжя, скаржився на зловживання Олександра Меншикова. Петро І просто не чув старого гетьмана. Він проводив свою політику. Тоді помітно звузилося вживання національної мови (особливо в офіційних установах, великих містах і т. д.), скоротився видрук українських книг, здобуття освіти було взято під нагляд дуже підозрілої й неприязної державної цензури, українська церква підпала під значний вплив московської патріархії. В 1721 році навіть «Святе письмо» заборонялось передруковувати з давніх книжок, виданих на Україні, а лише з «московських». Всі ці заходи, зрозуміло, викликали невдоволення серед місцевого населення, негативно впливали на суспільно-політичне та економічне життя українського етносу.

В 1722 році сюзерен видав спеціальний указ про створення на Україні так званої Першої малоросійської колегії. Її безпосередні функції (нагляд за всією діяльністю гетьмана, генеральних, полкових і сотенних старшин, дозвіл на видачу ними розпоряджень по управлінню краєм тощо), як вищої апеляційної інстанції на території регіону, ще більше зміцнили позиції російських сановників. Такого політичного удару не зміг пережити гетьман Іван Скоропадський, після виходу царського указу він від хвилювання почав слабнути й невдовзі помер у Глухові (3 липня), а через день був похований у Гамаліївському монастирі. Проте й ця смерть не стала на заваді Петру І в здійсненні його великодержавницьких планів. Навпаки — він узагалі заборонив вибори наступного гетьмана.

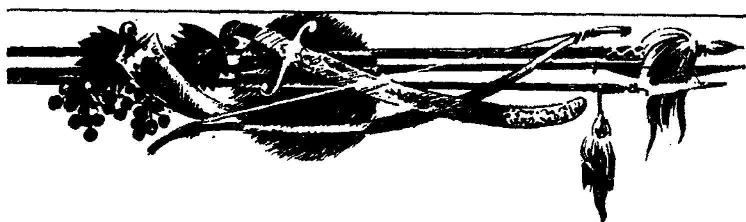
У ГЛУХОВІ У ГОРОДІ

У Глухові у городі
У всі дзвони дзвонять, —
Та вже наших козаченьків
На лінію гонять.
У Глухові у городі
Стрельнули з гармати, —
Не по однім козаченьку
Заплакала мати.
У Глухові у городі
Стрельнули з рушниці, —
Не по однім козаченьку
Плакали сестриці.
У Глухові у городі
Поплетені сітки, —
Не по однім козаченьку
Заплакали дітки.
На бистрому на озері
Геть плавала качка, —
Не по однім козаченьку
Плакала козачка.
У Грицькові вогні горять,
А в Полтаві димно, —
На могилі гетьман сидить,
Геть там його видно.
«Допевняйся ж, наш гетьмане,
Допевняйся плати,
Як не будеш допевняти —
Будемо втікати!»
«Ой ідіть же ви, панове,
До Петра до свата,
Ой там буде вам, панове,
Велика заплата.
Ой там буде вам, панове,
Велика заплата —
По заступу у рученьки,
Та ще і лопата» *.
Сидить козак на могилі, *
Сорочку латає.
Ой кинувся до черешка —
Копійки немає!
Сидить пугач на узбоччі,
На вітер надувся,
Іде козак в Україну,
На лихо здобувся.
Ішов козак на лінію
Та й вельми надувся.
Ішов козак із лінії —
Як лихо, зігнувся.

Василь Ульяновський

Пилип Орлик

Ім'я й діяння гетьмана Пилипа Орлика мало відомі сучасному читачеві. Його доля та спадщина забуті, трагічні, вкрнті численними легендами та домислами. Спадкоємець Мазепи, обраний гетьманом у Туреччині, продовжувач лінії Мазепи, він усе життя поневірявся по світу на просторі Європи між Швецією та Оттоманською Портою. Більшу частину життя він боровся за українську ідею, намагаючись залучити до її здійснення іноземних правителів та можновладців, підняти козацтво та людність України. Орлик зачинав навіть військові акції, старався про міждержавні коаліції для війни проти Росії, однак все намарно.

Великий патріот, романтик і оптиміст Пилип Орлик до останніх днів — більше тридцяти років — плекав ідею Української державності під протекторатом Швеції, Туреччини, Франції чи Польщі. На Україні ще за його життя ширили чутки про нужденну смерть гетьмана на вигнанні, його проклинали поряд з Іваном Мазепою та Іваном Виговським. Царська влада вилучила Орлика з історії України як «зрадника і ренегата». В наш час його ім'я згадувалося лише в контексті критики «націоналізму». Вигнанець за життя — був вигнанцем і по смерті. Справа його забулася. Панувала лише негативна офіційна оцінка.

Затерте ім'я Пилипа Орлика, мабуть, так ніколи і не воскресло б уповні, якби не інший вигнанець, що волею долі опинився у 20-х роках нашого століття на еміграції в Парижі. Це був український історик Ілля Борщак, який

у 1920—1925 рр. віднайшов у архіві Міністерства закордонних справ Франції та у родинному замку графів Дентевіль архів Пилипа і Григора Орликів (останній, син гетьмана, був одружений з графинею Оленою де Дентевіль) і явив світу низку праць про гетьмана-вигнанця. Орликіана стала для Іллі Борщака справою всього життя. Він опрацював численні архіви і готував велику працю «Франція і Україна. Історичні студії та нариси франко-українських взаємин в минулому»; окремо мав вийти п'ятитомник «Пилип Орлик. Життя і діяльність». На жаль, світ побачили лише окремі статті Іллі Борщака. Все інше залишилося недовершеним і неопублікованим. Однак навіть те, що встиг оприлюднити історик, цілком по-новому кинуло світло на постать гетьмана-вигнанця Пилипа Орлика і назавше поставило його в число визначних історичних діячів, національних героїв України.

Справу Борщака продовжив професор Українського Вільного університету в Мюнхені Борис Крупницький, який видав фундаментальну працю з життєписом Пилипа Орлика. Одночасно у Варшаві був опублікований «Діарій» або щоденник Орлика, який є найповнішим джерелом про значну частину життя гетьмана і тому має першорядне значення. Він, як і інші автентичні документи Орлика, що найбільш яскраво, емоційно, образно і разом з тим досить конкретно відкривають нам весь спектр діяльності гетьмана, малюють його людські риси, емоційно-психологічний стан, інтелектуальні й літературні здібності, — покладені в основу даного нарису. Всі ці документи (їх оригінали і копії) знаходяться в закордонних архівах, малодоступними є також мюнхенські, паризькі, варшавські, празькі та інші їх публікації. Дана обставина робить, на нашу думку, цілком виправданим часте і обширне цитування названих пам'яток духу і розуму гетьмана. Це його вічне слово до потомства, яке ніхто не годен сказати краще, ніж сам Пилип Орлик. Один з біографів гетьмана шведський історик Альфред Єнсен справедливо зазначив, що через свої щоденникові спогади, поетичні фантазії і особливий дар щирої душі Орлик стає «симпатичніший і ближчий до читача».

* * *

Давня історія родини Орликів відома нам з генеалогічної довідки, укладеної сином гетьмана, генералом французької армії, Григором Орликом 1747 року і перехованої в замку Дентевілів.

Першим з чеського роду згадується у 1121 році Станіслав Орлик — прародич двох гілок, представники яких оселилися на Шлезьку (Сілезія) і в Польщі. Зберігся оригінал диплому імператора Фердинанда від 12 липня 1624 року — «Графові Орликові з Моравії». Тут сказано, що «Орлик слов'янською мовою означає орла і в Угорщині ця родина має ім'я «Olach». На той час Орлики вже поділилися на дві гілки і лише одна з них проживала у володіннях імператора, а друга протестантська під час гуситських війн XV ст. емігрувала до Польщі — у Краків. Польська лінія мала своїм продовжувачем Яна Криштофа Орлика, який одружився на доньці подільського воєводи Пиляви з Бучача Беаті й помер у 1592 році. Їхнім сином був Степан Орлик, який помер у 1636 р., полишивши сина Степана. Останній прославився військовою відвагою, яка була відзначена на сеймі 1660 р., і загинув під Хотином 11 грудня 1673 р., полишивши маєток під Смоленськом. Від дружини з литовського роду Малаховських-Володкевичів Ірини він мав двох синів — старшого Степана, що помер бездітним, і молодшого — Пилипа, майбутнього гетьмана. Пилипу дістався батьківський маєток на Мінській землі, який був незабаром спроданий і родина перемістилася на Україну. Батько Орлика був католиком, про що писав Пилип у листі до патера Кашода (18 квітня 1727 р.), але мати Ірина — була православною. Майбутнього гетьмана, очевидно, охрещено за православним обрядом: у своєму щоденнику він тричі згадує свого патрона св. Пилипа під 11 жовтня ст. ст., що відповідає православному календарю.

Пилип Орлик народився 11 жовтня (за старим стилем) 1672 року в селі Косуті Ошмянського повіту на Віленщині. Вважають, що початкову освіту він отримав «десь в околиці родинного місця», а затим у єзуїтській Віленській Академії. Згодом маєткові землі на Білорусії та Литві були спродані і сім'я переселилася на Україну. Пилип вступив до Києво-Могилянської Академії як православний шляхтич і успішно закінчив її в 1694 році. Відомо, що 1692 року він навчався у філософському класі. Рівень освіти в Академії на той час був досить високий. Серед професорів на молодого Орлика найбільший вплив мав видатний мислитель України, затим переміщений в Росію Стефан Яворський. Це про нього значно пізніше, вже на еміграції, згадуватиме гетьман як про «улюбленого мого вчителя, конфідента і добродія». У червні 1721 року саме йому напише Орлик виправдувального листа з проханням добитися від

царя амністії. В далеких Салоніках ловитиме колишній спудей звістки про Яворського і нотуватиме їх у своєму «Діарії».

Яворський був професором риторики та філософії і мав пріоритетний вплив на формування світогляду, поетичних здібностей і душі Пилипа Орлика. Ще в Академії Орлик почав віршувати, його поетичні твори зберігалися в бібліотеці генерального хорунжого Миколи Даниловича Ханенка в збірці поезій викладачів, учнів Академії 1709 р., переписаний рукою власника, де серед поезій професорів Академії Стефана Яворського, Феофана Прокоповича були і поезії Пилипа Орлика. Він складав панегірики — хвалебні вірші на честь окремих історичних діячів — своїх сучасників. Серед відомих на сьогодні творів найбільш раннім є опублікований у Вільно 1695 р. латиномовний панегірик гетьману Мазепі, який відомий під назвою «Руський Алкід».

У січні 1698 року в Батурині, гетьманській столиці, у церкві св. Трійці відбулося урочисте вінчання ніжинського полковника Івана Обидовського з донькою майбутнього генерального судді Василя Кочубея Ганною. Урочисту промову з цього приводу під назвою «Виноград Христов» виголосив Стефан Яворський, а його колишній учень Пилип Орлик підніс подружжю свій новий панегірик «Сарматський Гіппомен», надрукований в друкарні, Києво-Печерської лаври.

На той час Орлик був писарем консисторським київської митрополії. Очевидно тоді ж він написав вісім віршів на герб Данила Апостола, розміщених на аркуші з гравюрою Щирського, який знаходився у єдиному примірнику в варшавській бібліотеці Красінських. Тут він також підписався: «Пилип Орлик Якімовіч (?) писар кафедральний». Це перша його посада, про яку збереглася офіційна згадка *. Дана посада незаперечно свідчить, що на Україні Орлик був православним. Лише пізніше, на еміграції у Броцлаві 1721 р. він стане уніатом і тому одночасно молитиметься в грецьких церквах і католицьких костьолах.

23 листопада 1698 року в житті Орлика сталася важлива подія, яка назавше поєднала консисторського писаря з українською старшиною. Того дня в Полтаві він обвінчався з донькою полтавського полковника Павла Герцика

* На думку Б. Крупницького, Орлик почав служити «десь у 1693 р., себто на 21 р. свого життя». Це не збігається з терміном закінчення Академії і, мабуть, мало ймовірно.

но. Войнаровський забрав усю казну та дорогоцінності, але не хотів бути гетьманом. Між старшиною почалися пересуди і виникло незадоволення. Посипалися скарги королеві: 22 жовтня 1709 року королю було подано «Покірний меморіал запорозького війська до святого королівського маєстату Швеції» писаний в Бендерах 26 вересня рукою Пилипа Орлика і в його стилі. Цей документ є надто важливим — в ньому вперше і дуже чітко були зафіксовані основні напрямки подальшої діяльності Орлика та його політичні плани. На відміну від його наступних меморіалів, даний акт написаний з меншою риторичністю, вишуканістю порівнянь, але більш конкретно, з пропозиціями в стилі вимог. На жаль, біографи Орлика не звернули увагу на цей перший важливий програмний документ, що його створив Орлик при участі старшини, а тому зупинимося на ньому детально.

В меморіалі на початку вказувалося, що після смерті Мазепи «судно руської нації й запорозького війська» може скерувати і врятувати лише Карл XII. Разом з тим було висловлене настійливе бажання обрати нового гетьмана. Козацтво зверталося з проханням «визначити якусь особу з королівського боку для виконання цієї повинності, оповістити запорозькому війську вільний вибір нового гетьмана й призначити час і місце вибору». Однак, як зазначалося в меморіалі, вибори можуть бути проведені лише після того, як Войнаровський поверне «всі гетьманські клейноди і наші привілеї та всей скарб в цілості, що лишився по смерті ясновельможного гетьмана Мазепи, зокрема, золото, срібло, дорогі камені, перли, висаджені дорогим камінням списи, соболі, папери й інше знадіб'я запорозькому війську». Він «несправедливо й незаслужено присвоює собі право мати все те, що належить... до всього війська», на що не має права навіть син гетьмана згідно звичаю і давнього Закону. Спадкоємці гетьмана можуть отримати лише якусь частку згідно «прилюдної ухвали запорозького війська». Далі було вирахувано, які скарби і звідки вивіз Мазепа до Бендер; вказувалося на те, що частину він передав кн. Голіцину до Москви «за надане собі гетьманство», названо свідків вилучення Мазепою скарбів Брюховецького, Многогрішного, Самойловича (Довгополий і Бистрицький), майно яких він продав у Бендерах без відома війська. «Войнаровський з жадоби забрав усе і хоче казну військову спустити на купівлю нерухомості в Польщі, де бажає жити приватно, щоб мати собі користь, а нас наразити на військову шкоду». Небіж гетьмана досі не мав

особливих заслуг перед батьківщиною і Мазепа не був «необмежений пан на Україні», щоб передати йому увесь скарб військовий, гетьман обіцяв небожу лише 100 тис. золотих. Козацтво просило королівського суду, який не повинен допустити, щоб Войнаровський вивіз скарб за кордон, коли він міг би «зарадити скрутному військовому положенню в цій завірюсі». Войнаровський повинен повернути увесь скарб, в тому числі діамантове перо у 20 тис. імперіалів, векселі на позику короля і княгині Дольської, ілірійського вельможі Сави, списи, оздоблені дорогоцінним камінням, золотом та сріблом, соболі — повернути все те перед виборами гетьмана, «щоб заспокоєна батьківщина не вимагала в майбутньому від нас рахунку з змарнованого військового скарбу». Інакше вибори нового гетьмана неможливі: «Як бо може він без нерву війни — грошей користуватися правом свого уряду й устоятися на ньому, полагоджувати військові справи, вести переговори, ...зовсім наново поставити військо, зокрема, компанійське, й привернути генералів, урядовців, канцелярію й інших заслужених осіб, утримувати двір і виконувати інші справи загального добра?» Великі видатки потрібні для одних лише переговорів з ханом, щоб підготувати спільний похід проти царя. Грошової допомоги вимагає військо, старшина, урядовці, що живуть «із випрошеної милостині».

Ця вимога про повернення скарбів і казни була другим пунктом меморіалу.

В третьому пункті проводилася паралель союзу Богдана Хмельницького і Карла X з договором Мазепи та Карла XII. Однак, вказавши, що «до сьогодні невідомі нам скриті думки й таємні наміри... нашого гетьмана: на яких основах почав він здвигати цю велику будівлю, в якому устрою хотів поставити нашу батьківщину, звільнивши її від московської неволі й тиранства, та якими законами задумував скріпити ненарушеність запорозького війська», козацтво просило короля «виявити йому наміри згаданого нашого гетьмана щодо цього». Король повинен був знову на ім'я нового гетьмана дати підтвердження, що буде воювати з царем, поки «руський народ не вернеться до колишньої своєї свободи».

В разі заключення миру було висловлено прохання, щоб «не виключено нашого державного інтересу з договорів і не нарушено меж нашої батьківщини аж до ріки Случ, які так простягаються від часів Хмельницького». Король мав також у договорі дати гарантії забезпечення оборони незалежності України від нападу «сусідніх володарів».

В четвертому пункті королю пропонувалося заключити союз з Оттоманською Портою і при цьому включити «як додаток» у меморіал «справи цілості запорозького війська й руського народу».

В останньому, п'ятому, пункті козацького меморіалу було сказано слідуюче:

«Боліємо над неславним похороном ясновельможного гетьмана Мазепи, що ті дорогі тлінні останки, геройська душа в яких наповнила увесь світ славними вчинками, прийняла марна земля цього простого села. Тому запорозьке військо звертається до св. королівського маєстату з проханням змоги поховати тлінні останки свого гетьмана врочистіше в славнішому місті, зокрема в Яссах, у так званому монастирі Голія».

Меморіал підписали Іван Ломиковський — генеральний обозний, Дмитро Горленко — полковник прилуцький; Пилип Орлик — генеральний писар; Федір Мирович — генеральний бунчужний; Кость Гордієнко — кошовий отаман «з войском низовым запорожским».

Войнаровський 25 жовтня оприлюднив «Відповідь на витяг із меморіалу запорозького війська». 30 жовтня козацтво подало «Відповідь запорозького війська на неоправдану доповідь пана Войнаровського щодо другого пункту покірного меморіалу цього ж війська до св. Королівського маєстату». 9 листопада Войнаровський вніс до королівської канцелярії «Репліку на відповідь старшини запорозького війська». Всі відповіді від старшин писав Орлик.

Запалав скандал, що спричинив до створення з наказу короля спеціальної комісії в складі генерала Станіслава Понятовського, державного секретаря Генріха Густава Мюллерна, королівського камергера Кастенія Клінгенстірна, радника канцелярії фон Кохена. Комісія засідала 28—30 (17—19 ст. ст.) листопада 1709 р. в таборі короля під Бендерами. Немає сенсу описувати всю її діяльність, варто насвітлити лише роль у цьому Орлика.

Войнаровський на слідстві заявив, що всі військові привілеї були передані Орлику і радив «писаря запитати про листи». Орлик відповів, що «папери й затрачені листи не були під його опікою» — гетьман все тримав у себе. Отже, папери — або були ним спалені перед смертю, або перейшли до Войнаровського.

Старшина на процесі неодноразово докоряла Мазепі, який поряд з царем «наложив ярмо на неї»; вказувала, що знаходилася на грані початку подвійної війни з царем і гетьманом. У справі претензій до Мазепи і Войнаровського

останній вважав основним підбурювачем Орлика і, відповідаючи на закиди про привласнені Мазепою скарби Самойловича, заявляв «Хто ж був тоді Орлик?.. Учився з бідою у школі на Литві». Він твердив, нібито дружина Орлика також мала претензії до скарбів Мазепи. Біля Бугу вона вимагала від гетьмана повернути дукати (1000), але він відповів, що нічого не винен їй. Для свого виправдання Войнаровський подав список доходів Мазепи з маєтків, укладений за обіцяні 100 дукатів його управителем Бистрицьким.

Пізніше Бистрицький писав Карлу XII, що подав список маеткових доходів Мазепи, бо Войнаровський обіцяв за нього 100 дукатів. «А коли б я зізнав правду, то ствердив би як річ певну, що Мазепа посідав скарби трьох гетьманів — Брюховецького, Многогрішного і Самойловича — Семена, Григорія... і Якова». Усі ті публічні скарби і клейноди привласнив Войнаровський.

Однак дане зізнання прийшло запізно, коли Андрій уже майже все розтратив. Орлик із старшиною дошкульно відповідали і соромили небожа Мазепи. Однак комісія визнала право на мазепині скарби за Войнаровським.

Сольдан переказував, ніби козаки після такого рішення почали вимагати, щоб Андрій і був гетьманом, бо й раніше заміщав Мазепу, та й казну перебрав. Їм було відмовлено і гетьманство «покладене на Орлика, який спочатку не погоджувався приймати його з пустими руками, але через настійливі наполягання короля змушений був погодитись». При цьому Войнаровський обіцяв Орлику, якщо перейме гетьманство, виплатити 3000 дукатів, а кошовому Гордієнку 200 дукатів за схилення козацтва до цього вибору.

У даному повідомленні великий сумнів викликає оповістка, ніби козаки вимагали згоди Войнаровського стати гетьманом. Три вище названі документи і весь судовий процес за спадщину Мазепи назавжди розірвав стосунки між ним та українською еміграцією. Сам Войнаровський заявляв, що нічим не зобов'язаний Україні — але Польщі, куди й подався з Бендер. Орлик зміг добитися лише того, що король не виплачував Войнаровському борг у 60 000 талерів. Однак і новий гетьман їх не отримав.

Таким чином, еміграція і її ще не обраний гетьман залишилися без військової казни і засобів не лише для якихось дій чи боротьби, але й для існування.

Нового гетьмана не обирали цілих півроку. На Україні Петро I вже затвердив гетьманом Івана Скоропадського. Однак, зв'язавшись з козаками та запорожцями, старшина

на еміграції вирішила все ж не визнавати його, чекати перемоги Карла XII, повернення на Україну і перевиборів гетьмана.

Час спливав, нічого не мінялося, а діяти було просто необхідно. Тому питання про обрання гетьмана було поставлене в таборі під Бендерами. Пропонувалися три кандидатури: небіж Мазепи Андрій Войнаровський, прилуцький полковник Дмитро Горленко і генеральний писар Пилип Орлик. Перший був ще молодий, програмів скандалом у сварці за дядькові скарби і не мав бажання тримати булаву, другий — не мав популярності. Орлик же користувався авторитетом, відзначався неабияким розумом, широкими знаннями й дипломатичним хистом, його підтримував Карл, який ще 28 вересня викликав Орлика в Бендери для ради про державні справи.

5 квітня 1710 року під Бендерами на загальній Раді в присутності всієї старшини, запорожців, реєстрового козацтва Пилипа Орлика одноголосно обрано гетьманом. Академік Микола Василенко підкреслював, що це обрання протікало цілком вільно, без тиску сторонньої пануючої влади (як раніше і потім на Україні — російського царя). Щоправда, пізніше в листі до шведської королеви (від 13 листопада 1719 р.), скаржачись на свою нужденну долю в Швеції, Орлик зауважував: «Я не просив собі гідності гетьмана, я прийняв її на розказ його величності і не маючи публічних фондів для ведення справ, вкладав у те власні гроші; не дістав я ніяких публічних фондів також по смерті мого попередника, гетьмана Мазепи», які присвоїв собі «в противність всякому праву і звичаям» Войнаровський. «Я мовчав, — продовжує Орлик, — хоч проти того протестувала ціла моя вояцька істота».

Однак все це писалося вже у Швеції, коли гетьман потерпав від нужди і відчував себе тягарем для королівського двору. Тоді він акцентував увагу на тому, що, власне, до всього цього спричинив король. Але насправді Карл XII на раді не був і лише затвердив як протектор України це обрання, що здійснювалося на Раді при участі старшини, кошового Костя Гордієнка та посланців від Війська Запорозького з Дніпра. Звісно, Орлик не був обраний без його відома та згоди. Однак твердження автора «Истории Русов», що Орлика проголосили гетьманом і король і Порта — неправомірне. Як свідчив уже цитований вище Сольдан, ніхто не годен був стати гетьманом на еміграції. Карл XII справді бажав затвердити Орлика, той довго не погоджувався. Він розумів який це тягар. Академік Ми-

Запорожжя. Рада повинна була збиратися тричі на рік — на Різдво, на Воскресіння Христове та Покрову. Вона мала вирішувати всі найважливіші питання «о общом отчистом добре». Без її згоди не приймалося жодне рішення. Вона ж мала право контролю й критики діяльності гетьмана. Останній без Ради не міг нічого «приватною своєю владою ні зачинати, ні установляти і в скуток не приводити». Термінові справи вирішувалися на малих радах гетьмана з генеральною старшиною, яка владна була внести гетьманові догану за невірний вчинок і він не повинен ображатися чи мстити. На малих радах вирішувались також дипломатичні справи і затверджувалася дипломатична пошта.

На місцях мали бути свої ради, які б управляли адміністративними одиницями разом з полковниками і контролювали б їх дії.

Суд повинен був вершити не гетьман, який не мав права сам карати, а генеральний військовий суд (навіть справи про образу гетьмана).

Загалом в усьому мали керувати «генеральні особи, уставочне при боку гетьманської резидуючі».

Гетьман був позбавлений права розпоряджатися військовим скарбом. Йому, як і полковникам, визначалася певна частка прибутків. На чолі ж казни стояв виборний генеральний підскарбій. Обиралися також полкові підскарбії (по два в полку), які збирали податки.

Гетьман здійснював загальний нагляд, за діяльністю адміністрації, не допускав зловживань і несправедливості.

Всі адміністративні посади мали бути виборні, гетьман лише затверджував обрані кандидатури.

Пункти 11—16 містили конкретні постанови: про вольності козацьких вдів, сиріт, дружин; про генеральну ревізію маєтностей, затвердження володінь та повинностей; підтвердження прав та привілеїв Києва та ін. міст; про обмеження зловживань підводними, харчовими та ін. повинностями; про оренди і стації; про мита на ямарках та свободу торгівлі.

Отже, в договорі проводилися важливі ідеї про українську державність та її конституційні принципи. Визначалися кордони України. Встановлювалась колегіальна форма управління та виборність усієї адміністрації. Визначалися права, вольності та обов'язки гетьмана, старшини, війська, станів, міст. Було визнане право збереження на Запорожжі свого устрою і внутрішнього управління за умови політичного зв'язку зі всією Україною та спільними керівни-

ми органами. Головним законодавчим та контролюючим органом визнавалася Генеральна Рада, гетьману надавалася виконавча влада. Поряд з цими загальними визначальними пунктами договір містив конкретні застереження та нормативи, що стосувалися часто приватних проблем поточного моменту. Ці пункти мали тимчасовий характер і повинні були регулювати життя на Україні тільки на першій порі її самостійного існування, затим втрачали своє значення. Це надавало даній угоді проміжкового конституційного характеру, а отже, вона могла б діяти лише на першому етапі відновлення української державності. В документ лягли також насущні інтереси його творців, що також обмежувало його загальноукраїнське звучання.

Попри все сказане, як писав Микола Василенко, республіканські ідеї договору в разі їх втілення «могли б серйозно вплинути на характер державного устрою України у його подальшому розвитку». І хоч Олександр Оглоблин характеризував договір як «безперечну перемогу старшинської аристократії над гетьманським абсолютизмом», як другу (ідейну) поразку Мазепи після Полтави (удар по гетьманській владі), все ж «Конституція Орлика» стала важливою віхою розвитку української державницької ідеї на республіканських засадах.

Однак вона залишилася лише на папері: після Прутського миру еміграція втратила надію повернутися в Україну, а після Ніштадського миру 1721 року про це взагалі не могло бути й мови. Конституція Орлика, отже, ніколи не діяла в Україні і втратила свою силу як юридичний акт навіть в емігрантських колах.

10 травня 1710 року Карл XII як протектор України згідно попереднього договору 1708 року з Мазепою, затвердив обрання Орлика гетьманом, вихваляючи його мужність і вірність. Того ж дня був укладений новий договір між Україною і Швецією, в якому підтверджувались гарантії незалежності й самостійності України, Швеція зобов'язувалася забезпечувати оборону і цілісність її території. Зазначалося, що протекція шведського короля над Україною запроваджується «тилько для поправы и подвигнення упалых прав своих и вольностей войсковых».

На честь новообраного і затвердженого королем гетьмана Карл XII влаштував офіційний прийом, на якому Пилип Орлик виголосив промову по-латині, й то був зразок красномовства і свідчення його намірів продовжувати лінію Мазепи: «Чи мені... рівнятися з Іваном Мазепою, якому по славі та популярності не було рівної людини у на-

шій Вітчизні. Чи мені, який не має ніяких заслуг, винести на раменах, подібно Атланту, що виносив падаюче небо, тягар правління Україною, мені, недостойному такої честі і навіть, скажу більше, такого тягару? Чи мені, недосвідченому аргонавтові для такої великої і могутньої влади, в наш жорстокий вік направити розхитаний вихрями і бурями український корабель на благословенних островів? Чи мені, подібно Тезею, блукаючи по кручених шляхах, вивести із лабіринту страшенного рабства гарну Аріадну — нашу Отчизну, яку стереже московський дракон, і повернути її колишню волю?» Гетьман висловлював сподівання, що король-протектор захистить Україну й проведе її розбитий човен «по бурхливих хвилях до Миса Доброї Надії», одіпхне «московське страховище своїми могутніми грудьми».

Однак шведський король, який на той час сам потребував допомоги, нічим суттєво не зміг допомогти не лише Україні, але й новообраному гетьману. І Орлик починає налагоджувати стосунки з урядом султана та кримським ханом. Ахмет III дозволив козакам-утікачам оселитися на Дунаї і заснувати там кіш. Осавул кошового отамана Даміан Щербина свідчив, що через дев'ять днів після оголошення фірману султана козаки рушили в дорогу, а «Филип Орлик зостався в Бендері при сераскірі, щоб улегшити собі відносини з ним, з Стамбулом і з кримським ханом» *.

Гетьман укладає угоду з ханом про спільне визволення Гетьманщини і Слобожанщини з метою забезпечення привілеїв України під протекторатом Порти. Договір був підписаний 23 січня (ст. ст.) 1711 року. Стверджувалося, що даний договір продовжує традиції союзу Богдана Хмельницького з ханом і грунтується на визнанні повної незалежності України. Хан не має права заключати сепаратний мир з Росією і гарантує незайманість України під час війни, включаючи Слобожанщину, населення якої має право переселитися на Правобережжя. У випадку коли дончаки переходили під владу гетьмана на них поширювалися привілеї запорожців. Договір, таким чином, чітко визначав східну політику Орлика і його намагання обіпертися на хана як союзника і сусіду в боротьбі за Україну. Тоді ж гетьман надіслав свого постійного резидента в Бахчисарай.

Одночасно з дорученням Орлика на Дон вирушив Герцик (очевидно, до булавінців). Делегація дончаків ще в

* З приводу автентичності записки осавула кошового отамана Даміана Щербини 1710 р. висловлюються сумніви.

липні 1710 року побувала в Бендерах і повезла листа до кубанського султана. Герцик налаштував відносини також з козацькими татарами та башкирами. Він повідомляв, що в Азові до виступу готові полонені шведи, дончаки і бунтарі-стрільці.

Порта ж готувала війну з Росією. Тим часом отець Антоній Петрушевич писав про якісь два листи Орлика на Україну, де він просив 20 000 крб. в обмін на передачу всіх старих привілеїв та інших важливих документів з архіву Мазепи.

Ця інформація була запозичена з «Истории Русов», автор якої повідомляв, що Орлик втік до Франції, «одколь писал дважды в Малороссию, чтобы с нее подарено было ему 20 000 рублей денег, а он за то обещал выдать в Малороссию все ее древние привилегии и другие важные документы национальные, им при смерти Мазепиной захваченые». То, очевидно, була чергова легенда. Можливо, вона відбиває почасти пізніші події — надсилку Орликом послання Яворському (1721 р.) з кількома документами про зносини Мазепи і Лещинського. Але в 1710 році цього просто не могло бути. Навпаки, Орлик готував грунт для повстання в Україні й підтримки його військової акції.

Одночасно він налагоджував стосунки з французькою дипломатією, яка на той час відігравала провідну роль при дворі султана. Дипломати в Царграді неофіційно прозивали французького посла «віце-султаном», а турки твердили, що він «тримає в своїй кишені всіх інших франкських (католицьких. — *В. У.*) послів». Саме французька дипломатія, маючи свої інтереси на Сході, зацікавилася місією Орлика й почала здійснювати тиск на Порту. Це проявилося попервах у наполяганні перед султаном не виконувати вимогу царського двору про видачу мазепинців. З цього приводу французький дипломат Феріоль висловлювався: «Козаки не є природніми підданцями царя, вони лише піддалися ніби під його протекцію, й ніхто не може звинувачувати їх за те, що, бачачи, як нищать ї вольності, вони підняли повстання».

11 березня 1710 року, познайомившись з Орликом, французький посол Дезайєр писав: «Новий запорозький гетьман Орлик з розумом і освітою. Він гарно тримається й зовсім молодий. Гетьман казав мені, що певний у визволенні України з-під Московії. Він прохав протекції для своєї нації Його Християнської Величности, кажучи, що в інтересах Франції, щоб Порта почала війну з Московитами».

Французька дипломатія, поряд з шведською, яка зрозуміла необхідність ослаблення Росії та її союзника Австрії, активно включилася в підготовку турецько-російської війни, в якій певну роль мав зіграти Орлик. Останній разом з Гордієнком та козаками наніс спеціальний візит Дезайєру, аби наголосити, що Москва, яка хоче знищити Україну й посилитися в Криму та на Чорному морі, перебігає інтереси Франції. Це зміцнить також австрійського імператора. «Отже, в інтересах Франції підтримати козацьку націю і я (Орлик. — *В. У.*) прохаю Вашу Екцеленцію заступити наші інтереси перед Оттоманською Портою». Ці відвідини переконали Дезайєра і він звітував у Париж: «Мотиви козаків заслуговують великої уваги».

Зусилля європейської дипломатії і Карла XII виявилися не марними. 10 листопада 1710 року на нараді дивану було вирішено почати війну з Росією. При цьому, як звідомлював Дезайєр, «велкі надії (покладалися) на хана і на козаків Орлика».

В Бендерах ще за Мазепи було близько трьох-п'яти тисяч запорожців та реєстрового козацтва. Окремі загони козаків групками продовжували збиратися до нього (23 липня 1709 — 150 чоловік, 15 серпня — кілька сотень, 17 вересня — новий загін). У жовтні 1710 року при Орлику зібралося 5039 козацької піхоти і кінноти (згідно шведських списків на провіант). Ця цифра, можливо, дещо перебільшена. Матеріальне становище було тяжким, щоб прогодуватися, козаки змушені були продавати свою зброю. Лише перед самим походом шведський король дав незначну суму для викупу рушниць і одягу.

1 грудня Карл XII за участю Орлика провів військову нараду з ханом. Погоджувався план відвоювання всього Правобережжя з Києвом для унебезпечення Польщі.

Шведський король мав на увазі перш за все власні далекосяжні плани. Україна в них виконувала роль плацдарму, і Орлик був вимушений коритися протектору. В гетьмана (вже перед походом) виник деякий конфлікт з ханом, який вимагав участі в його операціях запорожців. Одночасно польські генерали Потоцький і Понятовський не бажали унезалежнення України. Цілі союзників були досить різні. Це призвело до відособлення військових з'єднань, кожне з яких мало свого керівника, але єдиного командира всієї експедиції не було.

Першим — 12 (13) січня 1711 року — вирушив у похід татарський хан з п'ятдесятитисячною ордою і кількома сотнями запорожців. На річці Самарі взяли фортецю Но-

восергіївськ або Вільне, фортеця здалася добровільно, передавши татарам московську залогу. Хан оволодівав Слобожанщиною, майже не зустрічаючи опору, чому сприяли запорожці. Мешканці містечка Водолаги Харківського полку зустрічали татар з хлібом-сіллю. Мерефу і Таранівку, навпаки, здобули штурмом, спалили й пограбували, людей взяли в полон. Від Харкова хан повернув назад і обложив Новобогородськ, однак взяти його не зміг і в березні вирушив до Криму. Глибокий сніг знесилював коней, багато їх попадало, татари боялися також розливу річок. Набравши дорогою ясир, хан фактично зірвав увесь план операції. Населення, що підкорилося татарам, перейшло на Правобережжя. По дорозі його перехоплювали царські війська, стріляли кожного десятого, інших через Москву гнали на заслання. Однак таких було все ж менше, ніж захопленого ясиру, — 10—12 тисяч чоловік.

Одночасно тридцятитисячна орда з Іслам-Мегмет-Гіреєм на чолі при участі тисячі дончаків почала похід, але набравши досить здобичі та ясиру, випаливши міста і села, теж повернулася додому.

Сам Орлик з чотирьохтисячним загоном запорожців Костя Гордієнка вступив на Правобережжя 31 січня (ст. ст.) 1711 року. З ним сунуло також кількатисячне польське військо прибічників Станіслава Лещинського на чолі з Йосипом Потоцьким та Галецьким. Гетьман звернувся з універсалами до населення України, закликаючи піднятися і скинути владу царя, пояснюючи необхідність участі в його поході татар.

Орлик писав також до гетьмана Скоропадського, закликаючи того стати разом проти царя, обіцяючи при цьому передати йому гетьманську владу: «Коли Вас зупиняє теперішній мій титул, що я ношу, то будьте певні, що для загального добра я поступлюся ним задля Вас, як старійшого, сподіваючись, що й Ви не захочете мене губити. Не йміть віри тим, що кажуть, буцім Оттоманська Порта думає панувати над Україною. Ні, Блискуча Порта, Його Величність король шведський і хан кримський уже межи собою таку згоду зробили, щоб Україна не підлягала ні під чию васальну залежність, але була б назавше самостійною державою».

Звернення до Скоропадського були марні. Хоча він ставився досить коректно до пам'яті Мазепи і був особистим другом Орлика, та у той вирішальний момент мав інші міркування і політичні орієнтації.

Щоправда, на Скоропадського був поданий донос про його зв'язки з Орликом. Про це повідомив київського воєводу князя Дмитра Голіцина коропський сотник Ніжинського полку Іван Логинов, очевидно, маючи на увазі цитований вище лист Орлика. Канцлер Головкін і цар все ж запевнили гетьмана, що «безосновательно никаким доносам поверено не будет». Тим більше, що Скоропадський, не розпечатуючи, відіслав Орликового листа до Москви. Канцлер Григорій Головкін вихваляв його за це і повідомляв, що надіслані «изменника Орлика прелестные письма, которые... прислал к Вашей Вельможности», цар наказав «зжечь кату, объявя народу малороссийскому о неправости его, в тех прелестных письмах выраженных».

Для спростування доказів Орлика, що наводилися в універсалах з приводу свавільства царату в Україні, були використані його ж приватні листи. Від полковника миргородського Данила Апостола було взято листа Орлика, написаного після Полтави, де він «проклинал за измену проклятого изменника Мазепу» — тепер же в універсалах він «выхваляет его бывшие изменничьи поступки». Відтоді Орлик зненавидів Апостола і в своєму щоденнику інакше як «одноооким чортом» та зрадником не називав його.

Проти Орликової акції Скоропадський вислав на Правобережжя осавула Бутовича. На Лівобережжі стояли війська Батурліна і самого Скоропадського. В Переяславі з наказу царя публічно палили універсали Орлика, що досить символічно нагадувало 1654 рік. Затим надійшов наказ Петра I про звезення до Глухова дружин генеральної старшини, включаючи дружину гетьмана Скоропадського, щоб ніхто з них не переметнувся на бік Орлика. Сім'ї правобережних полковників позвозив до Києва князь Дмитро Голіцин.

Союзникам та Орлику на початку походу таланило. Здавалися міста — Черкаси, Канів, Корсунь, Немирів, Мошни. До Орлика потяглося населення Білоцерківського, Корсунського, Уманського полків. Син богуславського полковника Самуся приніс у Київ звістку, що жителі «рвуться до Орлика».

Орлик доклав усіх зусиль, щоб військо і особливо татари вели себе пристойно. На допиті в російському таборі один полонений свідчив: «Казаков и поляков не разорять заказ великой, только велено брать провиант и фураж». Про це ж сповіщав і князь Григорій Долгорукий: «Кроме провианту и фуражу, полону не берут и никакого разорения, как в наших краях в Украине, так и в здешних мес-

тах, не чинят, токмо поступают факциями, знатно, что хотят прельстить поляков и козаков к своей стороне».

Плани Карла XII полягали в спрямуванні походу на Захід — у Польщу. Це обстоював Потоцький. Орлик прагнув на схід і його підтримали татари. Між ними почалася суперечка за Правобережну Україну. Наприкінці лютого союзна армія пішла на схід до Звенигорода з метою забрати все Правобережжя аж до Дніпра. По дорозі між Немировом і Лисянкою були зайняті Михнівка, Ольківці, Кам'яний Брід, Ботарка. До Орлика перейшли всі правобережні полки, крім Білоцерківського та Чигиринського. Його власна армія виросла до дванадцяти тисяч чоловік.

Під Лисянкою розбито вщент і взято в полон генерального осавула Бутовича. Нарешті, 18 березня Орлик здобувся Білої Церкви. Зведене військо (козаки, поляки, татари), що нараховувало за одними даними шість тисяч, а за іншими — шістнадцять тисяч козаків та двадцять тисяч татар, облягло місто. В ньому в добре укріпленій і настаченій припасами фортеці, сидів з козаками полковник Танський та півтисячі росіян з полковником Анненковим. Орлик захопив нижнє місто і 25 березня почав приступ. Однак як перший, так і другий приступи були відбиті. Вночі обложені здійснили вдалу вилазку і запорожці, не маючи гармат (лише 4—6) для облоги, відступили. Поляки з Потоцьким попрямували на Полісся та Волинь, а татари, попри угоду, кинулися грабувати і захоплювати ясир. Орлик відійшов до Фастова, його армія танула — люди кинулись рятувати від татар свої домівки і сім'ї.

Орлик, відіславши королеві-протектору запального листа про зраду татар, які спустошували Україну і дискредитували його акцію, відступив за Дністер. Гетьман кинувся їм навздогін за Буг, просив хана дотримуватися угоди та залишити хоч десять тисяч татар, однак нічого не добився.

Карл XII, дізнавшись про крах акції, вирішив усе ж провадити далі свій план війни на терені Польщі. 24 квітня він наказав Орлику перейти у розпорядження Потоцького. Однак усе було марним. Обидва вони вже були на зворотному шляху до Бендер. На початку травня хан надіслав кілька тисяч буджацьких татар для нового походу Орлика, але спізнився. Мурза Хаїм-Бей сам пішов на Правобережжя, спустошуючи села і міста, беручи ясир і тим остаточно дискредитував серед місцевого населення союзників та їх військовий задум.

Сутички на Київщині тривали до травня 1711 року. Третього травня Петро I писав Меншикову, що прибічників

Орлика «изрядно наши вычистили и оных скотов иных за Днепр к гетману (Скоропадському — *В. У.)*, а прочих — чаю в подарок милости вашей, в губернию на пустые места пришлем». Правда, коропський сотник Логвиненко доносив Голіцину про те, що він нібито дізнався від колодників-запорожців, буцім гетьман Скоропадський листовно рекомендував Орлику затриматися на Правобережжі, а сотник Безносий пив за здоров'я Орлика з надією, що той «буде незабаром знову в нас паном». Однак то були чутки, які не допомогли Орлику і не були взяті на віру навіть Голіциним.

Похід Орлика 1711 року в Україну провалився. На те було ряд причин: непевність союзників — татар, їх негідна поведінка і зрада; непідготовленість грунту в самій Україні; слабкість зібраних військових сил; незручність політичного моменту.

В Україні акцію Орлика в цілому було сприйнято далеко не прихильно, і татарські пограбування лише підсилили негативну її оцінку, яка вповні відбилася в «Истории Русов». Автор останньої писав, що спочатку Орлик «универсалами своими рассевал плевелы в полках Заднепровских и во всей Малороссии, приглашая народ и войска к своему повиновению, и продолжал сие до половины 1711 года, т. е. до заключения турками с Россиею вечного мира, а тогда исчез он со всем своим скопищем и очутился после на жительстве во Франции». Дані слова, безумовно, не слід розуміти буквально, однак вони все ж свідчать, що військова акція 1711 року спричинила до втрати Орликом авторитету в Україні. Позитивне ставлення до нього зберегло лише козацтво, про що, знов таки, пише «История Русов»:

«Войска и народ Малороссийский, от времен Виговского и Мазепы, видевши столько обманщиков, сколько видела Великороссия Самозванцев, весьма презирали сумасбродства Орликовы и ни мало не внимали его льщениям и затеям, а были привержены непоколебимо к законному своему начальству. И только одни Запорожцы, быв от многих лет становищем или Сечею в середине почти степей татарских, т. е., в устье Днепра и Буга, не знали, кому достаются они, и пристали к Орлику, а с ним и татарами Крымскими и Бессарабскими делали многие набеги и разорения в Малороссии, и паче в Заднеприи, отмещевая народу за его им непослушание и сопротивление».

У липні 1711 року був заключений Прутський мир, що остаточно руйнувало всі плани Орлика. Дізнавшись про умови миру, гетьман посадив на коня старшого сина Гри-

гора і кинувся до Ясс благати великого візира Мехмет-Балталджі не підписувати Прутської угоди.

До візира спорядили цілу делегацію: Орлик, Понятовський, французький дипломат Андрезель. Французи серед своїх вимог поставили включення до угоди пункта про козаків, бо «не проходило дня під час кампанії, щоб козаки не приводили полонених московитів. Вони врятували після Полтави шведського короля». Орлик вимагав обумовити в договорі, щоб царські війська й адміністрація покинули Україну, повернувши забране майно. Пункт, який мав би визначити цю умову, був включений до пакту, але зредагований дуже неясно, чим і скористалася російська сторона. Текст артикулу був такий: «...И поляков и черкас и запорожцев (барабашидес) (подкалес), которые суть в их подданстве и козаков, которых хан Крымский сиятельнейший Девлет-Гирей Хан имеет в своем покорении, с стороны Царской чтобы никако их не замкать».

Залишалось загадкою, про яке козацтво (лівобережне чи правобережне) йде мова; «барабаші» — лівобережні козаки. Навіть російська сторона затим нарікала, що все це написано «так темно, знатно нарочно коварно написано, что мочно толковать о всех и о наших козаках, что царское величество руку от оных обещает».

І все ж цар зрікався за договором претензій на Правобережжя та Січ.

Порта, зацікавлена у розриві козацтва з Карлом XII, якого мала вислати до Швеції, намагалася загострити відносини, закликаючи Орлика в Константинополь для мови про повернення його гетьманом на Україну. Цим переговорам активно протидіяв король, який ворогував з візиром Баталджі-пашою і мав на увазі претензії Польщі на Правобережжя.

28 жовтня козакам був поставлений ультиматум. Однак вони наполягали, і Орлик вирушив у дорогу проти волі короля. Карл XII послав йому навздогін новий ультиматум і примусив повернутися, але гетьман відіслав у Константинополь делегацію з детальною інструкцією (3 листопада), де обумовлювалися принципи союзу з Портою та чітко визначалися суверенні засади майбутньої України за умови збереження союзу зі Швецією. Однак усе це було можливим лише в разі спалаху нової російсько-турецької війни. Новий візир Юсуф-паша виступав за рішучіші дії і в кінці грудня 1711 року війну було оголошено. Тоді цар заявив про виконання умов Прутського миру і звільнення Правобережжя.

З наказу Петра І почалося переселення людності на лівий бік Дніпра, з Правобережжя вивозили продовольство та фураж. Туркам повернули Азов і з їх наказу зруйнували інші російські укріплення. Порта схилилася до миру. 10 березня 1712 року Орлик звернувся листовно до візира з проханням, аби той допоміг у тиску на Росію і щоб Росія звільнила всю Україну й повернула Київ. Однак було пізно. Вже 5 березня султан видав привілей про перебування козацтва на Правобережжі (крім Києва) та Січі під турецьким протекторатом і на гетьманування там Орлика без будь-якого втручання турецької влади.

Почалася напружена боротьба дипломатії за умови миру, а потім — проти його ратифікації урядом султана. У грудні 1711 року козаки звернулися до Дезайєра і «настоювали, щоб Порта вимагала від Москви відмови від всяких претензій на Україну; козаки прохали, щоб їм була повернута Україна обох берегів... Козацькі посли особливо настоювали на амністії і визволенні українців, засланих в Московщину і щоб московити, залишаючи козацьку країну, за своїм звичаєм, не руйнували України». В разі нової війни з Росією, вони просили, щоб татари йшли у її володіння, а не на Україну, «де останнього разу вони так поводилися, що стали ненависні всьому населенню». Щоб активно протидіяти чуткам, що їх поширював російський посол, ніби Туреччина хоче захопити Україну і перетворити церкви в мечеті, було поставлено вимогу негайно оголосити, що вся Україна — незалежна і перебуває лише під захистом та протекцією Порти, з нею, як з татарами і Швецією, має вічний союз.

З наполягання Орлика король Карл XII добився від султана наказу (31 липня 1711) сераскиру паші Бендерському про розшук та передачу гетьману всіх полонених, що їх татари взяли під час останнього походу. Орлик тим часом розробляв новий договір з ханом Девлет-Гіреєм. У травні 1712 року той договір затвердив султан Ахмет. Своїм фірманом останній забезпечував Орлику володіння всією Україною, як «найсильнішому між великими особами релігії Ісусової... гетьману козаків, що живуть на обох берегах Дніпра також як і запорожських козаків»

Згідно договору, над Україною встановлювався протекторат Порти, однак козаки самі обирали гетьмана, який управляв усіма справами; не знімалися жодні податки чи повинності; гарантувалося збереження земель і свобода торгівлі (4 пункти). Натомість висувалося дві умови: коза-

ки братимуть участь у війнах Туреччини, старший син гетьмана буде заложником у хана (там же).

Григора Орлика відразу ж відправили в резиденцію Девлет-Гірея, однак все змінило нове рішення султана. Заключений 5 квітня 1712 року на чверть віку договір Туреччини з Росією стараннями англійського та голландського послів був ратифікований 16 червня. Цареві відійшло Лівобережжя та Київ з околицями, а Порті — Правобережжя. Цар обіцяв не втручатися в справи правобережних козаків і Січі. Французька дипломатія пропонувала не віддавати Правобережжя Польщі, а залишити під Турецьким протекторатом, повернувши туди Орлика.

Новий мир Росії і Туреччини викликав протест у Орлика, який просив візира не віддавати цареві Київ як центр і символ України. Гетьман був також проти полишення Росії Лівобережжя. В листі до візира він писав: «Від Правобережної України московит давно вже відмовився, прирікши її залишатися пустелею, і якщо нам тепер віддають лише цю пустелю, а Лівобережну, заселену, залишають під московським пануванням, то що ж це тоді за визволення? Не лише всі мої попередники з усім Військом Запорожським добивалися визволення від московського ярма Лівобережної України, найближчої до Московщини за Правобережну, але й сам гетьман Мазепа не для чого іншого з'єднав зброю Війська Запорозького з зброєю військ Його Величності шведського короля і разом з Його Величністю пішов під протекторат Блискучої Порти, як тільки для того, щоб зробити самостійною всю Україну, і перед усім Лівобережну, як більш залюднену. Що могло цього гетьмана, уже старого, бездітного, багатого, любов'ю й милостями й довірою московською шанованого, — що могло спонукати його всім цим пожертвувати, як не бажання здобути волю вітчизні своїй? Він знехтував всім, що було йому найдорожчого на світі, знехтував і самим життям, аби піднести свою вітчизну і визволити її з-під московського ярма».

Гетьман і його генеральна старшина очікували. На той час кошовим запорожців на еміграції був Кость Козій, генеральним суддею — Клим Довгопол; генеральним хорунжим — Григорій Герцик, полковник — Дмитро Горленко. Вони сподівалися повернутися в Україну і не знали про царський наказ, який передав Скоропадському 5 квітня Григорій Головкін. Згідно наказу, до Москви висилалися родичі всіх емігрантів-«радників», забиралися їх володіння та майно, кошти з якого надходили на утриман-

ня еміграції та ведення безборонного листування. У списку висланців були названі: син Ломиковського, дружина Дмитра Горленка, брат Максимовича, дружина та брати Мировича, мати та брати Буловича (зять Горленка), дружина Герцика і Семен Забела, дружина якого була при Орлику.

В ситуації політичної непевності Орлик вирішив звернутися до європейських дворів із спеціальним маніфестом, пояснити умови союзу з Туреччиною і оприлюднити на широкий європейський загал українську проблему. Написаний 4—9 квітня 1712 р. в Демотиці під Андріанополем * маніфест починався словами: «Вважаємо ми потрібним поінформувати королів, володарів, республіки й інші християнські держави про мотиви, котрі привели нас в турецьку державу й підняти сьогодні зброю проти московського царя». Оповівши, що боротьбу за визволення України почав Мазепа і, отже, Орлик продовжує його лінію, гетьман констатував, що це — «натуральне право визволятись від пригнічення і працювати на те, що несправедливість і вища сила відняли». Орлик малював загальну картину взаємин України і Росії від Хмельницького до Мазепи. Затим пояснювалися обставини, причини й умови звернення до султана та шведського короля як протекторів української справи. З приводу союзу з Туреччиною Орлик писав: «Ні амбіції, ні навіть щирість, котру маємо до нашої дорогої батьківщини, не могли присилувати нас зробити щось противне тому, що ми не можемо робити, як християнська нація. Султан склав з нами урочистий трактат союзу, трактат настільки почесний і корисний для християнської нації, що міністри Порти заявили, що не знайшли в своїй історії й їх регістрах нічого подібного».

З боку ж союзу зі Швецією: «Його Величність (король — *В. У.)* запевнив нас, що не має бажання завоювати й приєднати до своєї держави Україну, але лише обновити цю державу в старій її конституції, щоб покласти бар'єр між Оттоманською державою і володіннями московського царя, сусідство з якими є приводом для великих і кривавих війн між Туреччиною і Московією».

Виклавши все це, Орлик звертався до міжнародного права і, зокрема, права на державну самостійність, права боротьби за визволення українського народу. «Ми не мо-

* Демотика викликає деяку підозру у Бориса Крупницького. У квітні 1712 року Орлик був у Бендерах, емігрантів переселили до Демотики на рік пізніше. Отже дата його складання потребує перевірки.

жемо дивитись холоднокровно на нещастя, яким віддана наша нація, на порушення її прав у так багатьох випадках, ми одначе не будемо діяти з почуття помсти, але ми керуємося виключно мотивом справедливості та згідно з правом, яке дозволяє кожному захищати свою власну справу й свою власну мету». Лише «коли козацька нація буде обновлена в своїх правах», можливий посередницький мир.

Нашого сучасника не можуть залишити незворушним самозречені слова Орлика про боротьбу за долю України за будь-яких обставин і до кінця. «Який би успіх не мала наша акція, який би не був здобуток зброї, яку ми підняли справедливо, ми матимемо утіху, що працювали навіть з небезпекою нашому життю для слави й величности нашої батьківщини», «козацької нації, що стогне під тиранським ярмом Москви... і прагне лише того, щоб добитись своєї волі».

Мовилося не заради красного слова. То не роблена риторика, поетичний пафос. Ці слова чітко відповідали суті всієї діяльності гетьмана-ідеаліста Орлика за кордоном. На жаль, після довгорічної боротьби, він не мав утіхи бачити її наслідки.

Маніфест надіслали тим, хто активно сприяв заключенню Прутського миру — Голландським Генеральним Штатам та англійському королю з додатком тексту угоди Орлика з султаном. У супровідному листі до короля Орлик писав, що договір з султаном «спричинить до європейської рівноваги, ослабить могутність Московської держави». В листі ж до уряду Голландії гетьман зазначав, що «вважав необхідним видати» маніфест.

Обидва листи датовані 9 квітня, тому Маніфест був укладений до цієї дати. На жаль, він не був виданий, хоча Європа вже мала друковану книгу про Орлика (у 1711 році в Гамбурзі з'явилося два видания про його похід на Україну *). Однак, безперечно, даний Маніфест сприяв піднесенню опінії самого Орлика і справи України у думці європейської дипломатії. Він ще раз нагадував Європі про існування «козацької нації» та її місце серед інших народів.

Одночасно з мемуаром «до володарів і республік» Орлик написав свою знамениту «Дедукцію», відому в історичній літературі під назвою «Вивід прав України». Руко-

* Саме про ці книги писав Орлик у листі до Григора, що російський резидент в Гамбурзі (Бетігер) різними способами «нищив ці докази минулого». Борщак не знайшов жодного примірника цих видань.

пис цього твору Ілько Борщак віднайшов в архіві замку Дектевіль у 1922 чи 1924 році. Написаний французькою мовою рукою самого Пилипа Орлика, даний документ, на думку дослідника, був укладений влітку 1712 — на поч. 1713 рр. * і анонімно готувався до друку для летючого листка, можливо, влітку 1712 р. (перед конгресом в Утрехті). Основна мета «Дедукції» — показати існування в Європі суверенної, вільної, єдиної, соборної України, яка за часів Хмельницького відвоювала власну державність. Орлик у місткій історичній довідці, в якій не завжди чітко притримувався хронології та конкретних реалій, показував історію взаємовідносин України з російським царем та поступового закабалення останнім козацької нації, що було «вопіючою несправедливістю». Але козаки, як і кожен народ, «мають право протестувати проти гніту і привернути уживання своїх стародавніх прав, коли матимуть на це слушний час». Цей час настав, і гетьман Мазепа з допомогою шведського короля знову повернув Україні те, що їй належало. Далі були наведені основні статті двостороннього міжнародного договору 1708 року Мазепи і Карла XII, які підкреслювали його міждержавний характер, а не особисті амбіції Мазепи, як про це говорили. Текст договору зберігся лише в «Дедукції» Орлика, бо шведський міністр Піпер спалив під Полтавою дипломатичні документи. Михайло Грушевський вважав, що цей договір обстоювала старшина, яка могла просто обрати нового гетьмана, якби Мазепа вагався. Договір 1708 року забезпечував суверенність України, гарантовану військовою силою Швеції.

Орлик заявляв, що «Московський Двір належить уважати за узурпатора України» і сподівався, що європейські держави допоможуть йому відвоювати незалежність Батьківщини. Як мудрий дипломат, Орлик висунув докази особливої зацікавленості Європи у відновленні прав Україні. Він звертався до міжнародного права, яке «вимагає допомагати в крайніх випадках пригніченим громадянам», виходячи з обов'язків християнства, справедливості й гуманізму. В противному випадку, український народ змушений буде «кинутися стрімголов під турецьке панування». Орлик пророче писав також, що відновлення незалежності Україні потрібне і для того, щоб не посилилася Московська держава, «яка незабаром може змагати до повалення європейської свободи».

---

* На думку Б. Крупницького, документ слід датувати початком весни 1712 р.

«Вивід прав України» був не лише важливим дипломатичним документом, який знову підніс на міжнародну арену голос про українську справу, а й став знаменним пам'ятником розвитку української державницької ідеї. Концепція суверенної, вільної, соборної України нагадувала таку ж основну ідею «Истории Русов», і це є безперечним доказом органічного розвитку державницької політичної думки України, в якому «Дедукція» Орлика посідає дуже важливе місце. Вона була третім значним документом після Конституції 1710 та Маніфесту 1712 р., завдяки яким ім'я Пилипа Орлика вписалося в історію українського права та суспільно-політичної думки.

Коли Орлик представляв українську справу правителям Європи, цар Петро намагався дескридитувати його особу в Україні й у Росії. 8 квітня 1712 року було видано Маніфест про «боговідступника і зрадника», поплічника Мазепи Пилипа Орлика та його викляття.

Тим часом знову виникли вагання в самому середовищі емігрантів. Прилуцький полковник Горленко почав зноситися з гетьманом Скоропадським, прохаючи царської амністії. І хоча його лист залишився без відповіді, все ж це був симптом. Кошовий Кость Гордієнко після переговорів у Константинополі посперечався з Орликом. 23 березня 1712 року він залишив табір у Молдавії і втік з півсотнею старшини й запорожців. У листі Карла XII на Нову Січ від 24 березня Гордієнка подавали як зрадника, що порушив присягу, і вимагали відібрати в нього прихоплені клейноди. Такий же лист одержав і хан Девлет-Гірей II, однак він відповів, що не бажає втручатися в козацькі справи. Гордієнко здобувся до Січі й почав агітацію проти Орлика. Він вислав загін у двісті-триста чоловік з закликом не визнавати Пилипа гетьманом. Восени 1712 року Гордієнко почав переговори з Скоропадським про перехід під його керівництво і царське підданство. Однак цю пропозицію відхилили.

Одночасно Порта намагалася декларувати передачу Орлику Правобережжя. 15 травня 1712 року кримський хан універсалом повідомив населення, що Орлик є гетьманом Правобережжя під протекторатом Туреччини. Хан вимагав від Орлика негайно вирушити на Правобережжя (18 червня 1712 р.) Це означало остаточно порвати з шведським королем, вступити у військовий конфлікт з Польщею та Запорожжям. Шведська дипломатія чинила тиск на Орлика, протидіяла його окремому союзу з Портою, радники короля суворо вичитували гетьмана і змуси-

ли його відмовити хану. Крім того, стан Орликового війська (4—5 тис.) не дозволяв зачинати військову виправу, позатим навіть цими козаками повністю розпоряджався Карл XII, постійно використовував їх у діях польської армії на кордонах Польщі та України. У військових акціях короля і поляків частина запорожців (біля 400) потрапила в полон і була піддана жорстоким тортурам. Інші — голодні, обідрані, в деморалізованому стані поверталися до Бендер. В цій ситуації Орлик намагався таємно порозумітися з офіційною Польщею — королем Августом II (зв'язки з польним гетьманом Ржевуським, Конєцпольським та ін.).

Між тим дипломатія працювала на російсько-турецьку війну. І 4 листопада 1712 року султан прийняв рішення її розпочати. 19 листопада війну було оголошено. Знову зажевріла надія українських емігрантів. Орлик поспішив занебезпечити себе від небажаного турецько-кримського протекторату, подавши меморіал Карлу XII, де заявляв, що справу про це може вирішити лише весь український народ, бо давно вже шириться агітація в Україні, ніби Орлик з турками хочуть принести рабство, мечеті й знищити християн. Порта може лише допомогти визволити Україну від царя. Затим гетьман має прибути на Україну і разом з людністю виробити програму її подальшого існування. При цьому гетьман просив погамувати претензії Польщі щодо Правобережжя.

Порта вимагала вислати Орлика на Правобережжя, але він, не маючи вказаних гарантій, намагався уникнути цієї подорожі. Проте частина його козацького війська на чолі з прилуцьким полковником Горленком взяла участь у військових операціях і 29 грудня (н. с.) 1712 р. була розбита кн. Любомирським. Звертаючись до останнього, Орлик запевняв його у відданості Польщі і отримав у відповідь (вже після розгрому козаків) схвального листа за любов до спільної польської вітчизни та обіцянку прихилити до гетьмана короля Августа II.

Порта чекала початку військових акцій шведської армії Штенбока. Однак той військових дій не почав. Це розгнівило султана, він наказав арештувати шведських резидентів (Фунта та Понятовського) і вислати з Туреччини або перевести в Салоніки самого Карла XII.

Тим часом українські емігранти переконали французьку дипломатію у необхідності вичленити Польщу й Україну з складу Російської держави, що роз'єднає царя з союзницею Австрії. Емігранти готувалися до походу на Батьків-

щину, але вітер дипломатії був нещасливим для них і цього разу. В дивані відбувся переворот: Алі-пашу, який був проти війни, призначили новим великим візиром. І 17 липня відбулося підписання чергового мирного договору з Росією. На той час Орлик знову наладнав стосунки з кримським ханом, писав йому про московську тиранію на Україні, де очікували гетьмана як визволителя. Однак усе це було намарно, хоча на Україні дійсно ширились чутки про можливий прихід Орлика (лист Скоропадського до Головкіна).

Згідно договору, Туреччина зобов'язувалася позбавити притулку Карла XII, як і українських емігрантів. Порта відразу поставила вимогу перед шведським королем покинути Бендери. 11—12 лютого 1713 року в обозі під Варницею стався «калабалик»: турецькі війська прийшли видворяти Карла XII, а він з 300-ма чоловіками почав битву проти 20 тисяч орди татар і 6 тисяч загону турок. Король був поранений. У лавах його захисників бився й Орлик. Це ледве не коштувало йому власного життя та життя старшого сина — батькової надії. Татари прив'язали Григора до коня і мало статися непоправне, та заступився син хана Калга-султан і польський сенатор Сапега. «Калабалик» завершився переміщенням короля-вигнанця та його свити, а заразом і українських емігрантів з Орликом до Демотики під Андріанополем. Значно погіршився їхній матеріальний стан. Душили кредитори, Орлика притягли до суду і з великими зусиллями він добився лише двохмісячної відстрочки сплати боргів. Свій виїзд з Бендер гетьман порівнював з виходом євреїв з Єгипту «від варварського народу», зітхаючи «на ріках Вавілонських», чекаючи «обіцяної потіхи» від короля.

Відчай Орлика був такий, що він ладен був уже зголоситися на мир з царем аби лиш відомстити туркам за невірність. В одному з листів 1713 року (жовтень) він писав до шведського радника Міллєрна: «Було б мило Богові і відповідало б сподіванням і думкам цілого християнського світу, якби священна королівська величність заключили мир з московитом, з'єднавши з ним своє військо і вдарили проти ворога імені християнського... Нехай його королівська величність не сподівається нічого доброго з допомоги турків, котрі все невірні у своїх обіцянках».

Однак турецька опінія щодо Карла XII знову перемінилася. Бендерського сераскира і хана Девлет-Гірея усунули. Новий хан Каплан-Гірей готувався до війни. Союз із шведами знову відновили. Орлику також дозволили пере-

їхати до Адріанополя, де зібралася вся європейська дипломатія, і гетьман спробував знову підняти питання про передачу йому всієї України.

Та знову шведську справу знищив Штенбок, який 16 травня (н. с.) 1713 капітулював. Це був явний крах політики Карла XII в Туреччині. 13—24 червня в Адріанополі турки підписали 25-річну мирну угоду з Росією. На той час козацьке військо на чолі з Горленком перебувало в Україні. Останній вимагав, щоб до нього приїхала старшина і сам гетьман. Виник конфлікт у середині еміграції і підозра, що Горленко претендує на гетьманську булаву. Однак влітку 1713 року після перемир'я козацьке військо покинуло Правобережжя. На той час Орлик був уже знову в Бендерах, а затим — у Хотині. В Бендери прибув також інший політичний вигнанець — польський король Станіслав Лещінський, з яким турки готували нову військову акцію. Гетьман не підтримував цієї затії і, навпаки, вів переговори з представниками Августа II про автономію України в складі Польщі.

Однак турки наполягали на новому військовому поході козаків на Правобережжя. Під командою Горленка у вересні 1713 року військо гетьмана вирушило на Брацлавщину. Було взято Немирів, Брацлав. Запорожці заволоділи Каневом. Планувався похід на Білу Церкву, але перешкодили поляки, з якими виник військовий конфлікт. Орлик намагався налагодити справу дипломатично. Горленко рішуче карав усілякі грабунки та розбій війська, намагаючись замиритись з польською адміністрацією. Однак відповідь поляків Орлику була дуже суха й різка. Військові конфлікти польської армії з козаками набули серйозної постави. І тут у справу знову втрутилася Порта. Новий візир Алі-паша почав проводити ідею про посадження Орлика на Правобережжі під протекторатом Польщі. Орлик наполегливо обстоював ідею в дипломатичних колах, але Польща віднеслася до цього з нехіттю. 22 квітня 1714 року підписали мир Польща й Туреччина, а отже, Правобережжя залишалося за Польщею. Це було крахом ідеї Орлика.

Він знову звернувся до шведської протекції. 1 жовтня 1714 року Карл XII залишив Туреччину й вирушив на батьківщину. Доля Орлика була також вирішена — він повинен був послідувати за протектором, життя якого захищав зі зброєю в руках. До цього зобов'язувала також доля України, про яку обіцяв постійно дбати король. У виданому Орлику дипломі він урочисто клявся: «Слідуючи по стопам наших славних попередників королів Швеції, бажаємо

постійного спасення і вільності славної руської нації... і цим публічним дипломом ми декларуємо, що не покладемо зброї й не зробимо миру, поки гетьман і запорозька армія не звільняться від московського ярма і не реституються в старих вільностях і поки незайманість їх території не буде певно гарантована майбутнім мировим трактатом».

23 жовтня 1714 р. Пилип Орлик з сім'єю і двором із двадцяти чотирьох осіб покинув Туреччину. За ним подалася частина старшини (Довгополий, Третяк, Мирович, Нахимовський, Григір, Іван та Антін Герцики), натомість Горленко, Максимович і Ломиковський прийняли царську амністію. По дорозі, в Бухаресті, як згадував Орлик у листі до Яворського, він зустрів колишнього посильного Мазепи Болбота, який запевняв Орлика, що через нього міністри Петра I свого часу перед від'їздом Мазепи до короля просили його нічого не боятися, а гетьман натомість заявив старшині, ніби міністри попередили його про небезпеку. Це навіяло сумні спогади й історичні рефлексії, але ситуація не давала часу для роздумів та вагань. В січні 1715 року гетьман прибув до Відня. В столиці імперії він почував себе зле через матеріальну скруту і неможливість взяти позику у незнаних осіб, хоча його там і титулували князем. Тут, у Відні, його бачив російський посол Матвеєв, який звідомляє двір: «Не мог удержать себя в немом молчании и видеть пред глазами своими того вора, клятвопреступника, изменника и супостата государству Российскому с его сообщниками, и потому ни мало не медля, подал здешнему двору мемориал о выдаче его, изменника, в державу царского величества». Посол отримав досить холодну й цілком негативну відповідь у тому розумінні, що імператор обіцяв недоторканість шведському королю та його людям.

У травні 1715 року Орлик прибув на о. Рюген, затим оселився в Крістіанстаді, а потім — Стокгольмі, ведучи досить скромний спосіб життя за рахунок королівської казни. Карл XII обіцяв йому сплатити борг перед військовою казною, гроші з якої він позичив по смерті Мазепи (60 тисяч талярів). Король не відмовлявся також від своїх обов'язків протектора України, незмінно титулуючи Орлика «ясновельможним гетьманом».

Однак призначеної Орлику щорічної суми в 13 000 срібних талярів не вистачало (на одну свиту витрачалося 4072 таляри: генеральному судді К. Довгополому, генеральному осаулу Г. Герцику, генерал-ад'ютанту Ф. Мировичу — по 672 срібних талярів; генеральному хорунжому І. Герци-

ку — 576, генеральному судді (після Довгополого) Ф. Третяку — 480; бунчужному А. Герцику — 400; булавничому Ф. Нахимовському — 400; священику Парфенію — 200 талярів) — шведські гроші швидко обезцінювалися і за 8928 талярів сім'я гетьмана не могла придбати «ні хліба, ні дров, ні світла». Дійшло до того, що Орлик змушений був заставити крістіанстадтським купцям... гетьманські клейноди (дві булави, бунчук та ін.). У Стокгольмі він заставив свої особисті реліквії — діамантовий перстень та золотий хрест. Із сумом писав гетьман королеві, що аби добратися до Стокгольму: «Я на мою вічну ганьбу змушений був заставити обидві булави, свою хоругов і бунчук».

Між тим гетьман виставляв претензії королівській казні: 60 тисяч талярів, заборгованих у військовій касі, 20 тисяч, обіцяних королем хрещенику Якову Орлику, 4 тисячі талярів, що набігли в Бендерах і 5 тисяч дукатів за горілку, відібрану в Орлика в Гадячі. Матеріальні претензії викликали прикру сварку Орлика з родиною Войнаровського і взаємні наклепи перед шведським урядом. Орлик писав, що Мазепа присвоїв собі ряд загальних гетьманських цінностей (діамантове перо у 20 тисяч талярів, шабля у 10 тисяч талярів, срібне начиння Самойловича, соболі, шкіри тощо), відправивши все на збереження до Венеції; він же позичив з військової казни для кн. Дольської 100 тисяч дукатів. Гетьман тепер уже твердив, що в турків йому жилося набагато краще при 10 тисячах цісарських талярах та натуральних виплатах хлібом, м'ясом, маслом, медом, вином, пивом та ін.

Натомість, Г. Сольдан писав, що «пани козаки разом із своїм новим гетьманом коштують набагато більше, ніж п'ять розмірів суми боргу» Карла XII Мазепі, Орлик погоджувався на 10 тисяч талярів замість 60 тисяч. 5 серпня 1720 року королівська рада визначила йому цю суму. Але Орлик заборгував величезну суму грошей, свита, що складала вісім чоловік, мала отримувати щорічно 4072 таляри. Таким чином, сім'ю з дружиною та сімох дітей гетьман не мав на що утримувати.

В одному з своїх листів гофканцлеру Фон-Мюллену (від 12 жовтня 1717 року) Орлик приводив передсмертну заяву Бистрицького про те, що він дав облудні свідчення під час присудження скарбів Мазепи Войнаровському, бо останній пообіцяв йому віддячити. Однак це вже не змінювало справи.

Становище українських емігрантів у Швеції все погіршувалося. Король на них не зважав, втратив інтерес до

української справи і вів пертракції з поляком Понятовським. Булавничий Орлика Федір Нахимовський у листі до гетьмана вже в 1721 році писав, що шведи зрадили в усьому: вони погано утримували свиту Орлика («и неприятелеви своему таковог трактаменту не зичил бым»), тримали гетьмана в Швеції і відпустили лише через півтора роки намарних прохань тоді, коли зачали готувати мир з Росією, чим виставили Орлика ошуканцем перед ханом і військом запорозьким, які чекали обіцяного продовження війни.

Становище Орлика стало справді досить скрутним. Маючи двір з двадцяти чотирьох осіб і велику сім'ю, гетьман жив, як сам писав, у «старім, вогкім і підупалім (помешканні), з трьома всього покоями, в котрих міститься вся моя родина, слуги і служниці, через що четверо з слуг, не маючи під зимову пору жодного приміщення, знаходять нужденне пристановище вдень на кухні, а вночі в стайні». Він навіть не мріяв уже про нормальне житло, «про дзеркала, килим і інші предмети збитку, ...бо я чужинець в чужій стороні, не зітхаю за блиском чи в моїм домі, чи зовнішнім і вдоволений тим утриманням і одягом, які добуваю собі, родині, урядникам і дворові з скромних фондів, даваних мені через ласку і милосердя священної королівської величності». Втім, гетьман писав, що волів би все ж жити в якомусь маєтку, «ніж терпіти нужду, особливо зимою, але не смію непокоїти когось з сею справою, аби не осудили мене за нахабність».

Все це кидало вразливого Орлика в розпач і він писав «про крайню розпуку, котра готова привести мене до смерті, бо я знищений цілком, від голови до ніг». Однак за таких умов він спочатку відмовляється повертатися на Україну згідно царської амністії. «Я знаю, що ні я, ні мої близькі не можуть і не хотять вірити запевненням і амністії царя... Повертаючись, я наразив би не лише на небезпеку, але й загубу своє життя і честь, яка рівноцінна життю, попав би зі Сцілли в Харібду всяких заводів, понижень, зневаг і дотинків і був би змушений ціле життя зносити нестерпні муки душі». Натомість Орлик добивається полегшення становища заарештованих родичів дружини — Герциків, свояка Новицького, дружини Мировича, «всіх прочих наших прибічників, урядників і вояків», яких просив випустити з в'язниць, повернути з каторги та вигнання.

В спеціальному меморіалі Орлик просить при заключенні миру з царем не видавати його як потомка чеської шляхти, сина польських батьків і не бувшого царським

підданим, обіцянкам і ласкам якого не вірить, бо вже «не один чоловік постраждав життям», довірившись цареві. Натомсіть він прохає дозволу відправити листа до запорожців, який від імені короля (25 вересня 1720 року) повіз козакам Нахимовський.

Орлик виконує свій обов'язок перед Карлом XII, прийнявши участь разом з сином Григором у битві під Штральзундом 1715 року. Григора батько хотів навіть віддати до навчання в університет Упсали, але змушений був відправити до Лондонського університету під керівництво професора метафізики Андре Ріделіуса (Регеліуса). Загалом, сім'я Орлика у Швеції зросла — у 1718-му в Сконе народилася сьома дитина, донька Катерина. Тут, у шведську землю, наступного року її й поховали...

По смерті Карла XII (грудень 1718 р.) Швеція зачала налагоджувати зв'язки з Росією. Орлик опинився у двозначному становищі і змушений був шукати інших протекторів.

Він бачив, що його ставка на Швецію провалилася, що Карл XII фактично перешкодив провадженню рішучих акцій. У листі до королеви Ульріки-Елеонори (від 13 листопада 1719 р.) Орлик звинувачуватиме Карла XII в тому, що той через свою амбітність стримував гетьмана від військових акцій в союзі з ханом та султаном. Король не дозволив йому йти з військом до Прута. Візир і хан були роздратовані і «занедбали мою справу щодо сьогобічної України, котру я був би відзискав, ставши по їх стороні». Затим вони примирились і запросили до Царграду, щоб при заключенні миру здобути в Росії Правобережжя. З паспортом, трьома тисячами талярів та дозволом короля Орлик вирушив до столиці, але в дорозі його наздогнав секретар Карла XII і передав наказ повернутися. «Я послухав того не через обіцяні 20 000 талярів малому сину, хрещенику короля, але слухаючи присяги, якою я зобов'язався на вірність королеві». І все ж хан та візир обіцяли Орлику Правобережжя після Прутського миру, Порта видала привілей на гетьманство і гроші на похід, але король «хотів, щоб я зрікся сього плану, і приобіцяв мені щось ліпшого і кориснішого, ніж те, що могла дати Порта. Я пішов за тим і таким способом задля його величності втратив велике щастя».

Туреччина все ж домагалася, щоб Запорожжя і Правобережжя з гетьманом були під її опікою, а не Польщі й це б сталося, «коли б небіжчик король не спротивився тому».

Виказавши все це, Орлик заявляв: «Я знаю тяжке положення Шведської держави, але мушу сказати, що прибув сюди не по своїй волі, а примушений королівським наказом і що через те я покинув своє військо і багато справ. Волів би я залишитися в Туреччині, де я ...діставав від Порти денно 40 цісарських талярів». Аби не бути тягарем, Орлик просив «виправити його якнайскорше з сеї держави». Він поїде до Порти, відновить союз з татарами, викличе повстання на Правобережжі і доб'ється свого.

Орлик бачив, що міжнародна опінія різко змінилася. Майже вся Європа на чолі з австрійським двором та англійським королем повернулася проти Росії, на певний час до цієї коаліції пристали Польща й Швеція. І гетьман знову почав активні дії. Розуміючи, що одної дипломатії замало, Орлик вирішив заявити про себе і українські справи дійово — зорганізувати козацтво і разом з Туреччиною, Кримом і Польщею взяти участь у військових операціях. Для цього треба було виїхати з Швеції і переконати запорожців. Щоб не насторожити Польщу, Орлик офіційно розвивав ідею про приєднання до неї цілої України (з відвойованим Лівобережжям). Згідно програми гетьмана, Правобережна Україна мала отримати автономію в рамках Польщі, гетьман підлягає королеві й республіці й має повну владу над козаками, Січ зберігає свої вольності та привілеї, як і польське панство в межах гетьманського регименту.

Через шведських дипломатів Орлик представляв Августу II вигоди від об'єднання України, що зможе виставити стотисячне військо, якому не треба буде платити і яке зможе захистити інтереси короля (навіть спадковість влади). Гетьман же волів більше особистої протекції Августа II, ніж Речі Посполитої. Одночасно він підтримував стосунки з визначними політичними діячами Польщі — польним гетьманом Ржевуським, Понятовським, Вишневецьким, Конецпольським, коронним канцлером Шембеком і великим коронним гетьманом Сенявським.

Паралельно гетьман старався налагодити зв'язки з низовим козачим військом. Звертаючись до запорожців з Стокгольму, 8 грудня (с. ст.) 1719 року, Орлик писав, що «серцем і душею» він завжди був з ними, «стараючися... о общем вашей милости... и отчизне нашей добру». Гетьман пояснював свій від'їзд до Швеції необхідністю постійно домагатися в короля втручання у справи України і обстоювання її прав. Орлик скаржився, що до цього часу король тримав його при собі й він не годен виїхати до коза-

ків. Він нагадував про свої численні листи на Запорожжя та звернення до хана, що протегував козакам. Тепер прийшла година для визволення «отчизны нашей Малой России».

Відповідь надійшла незабаром, ще коли Орлик був у Стокгольмі і порадувала його тим, що козацтво навперекір кошовому отаману Малашевичу визнавало його гетьманський титул та владу, чекало його повернення в Україну.

В цей час Орлик добився дозволу на виїзд. Попередньо він зав'язав стосунки з польським королем Августом II. На його прохання Шведська королівська Рада винесла рішення дати Орлику рекомендаційні листи до європейських володарів (26 серпня 1720 р.). 2 вересня король підписав такі листи до австрійського імператора, англійського короля, Генеральних Штатів Голландії, французького та іспанського королів, султана та кримського хана. Всі листи були типовими. Зберігся оригінал листа шведського короля Фрідріха I до імператора Карла VI з проханням дати притулок «козацькому запорозькому гетьману... і генералу» Пилипу Орлику, який їде до Польщі (Бреслава) і має намір при допомозі Порти повернутися в Україну (2 вересня 1720 р.). Цю мету переслідувало і анонімно видане Орликом тоді ж «Пропам'ятне письмо про те як могутність царя небезпечна для Європи».

В останнім листі до короля від 10 жовтня Орлик відкривав свої подальші плани: їхати через Англію та Угорщину на Схід. А Фрідріх I вручив гетьману свого листа до запорожців, де обіцяв свою протекцію і закликав коритися Орлику.

10 жовтня 1720 року Орлик мав покинути Швецію, але через відсутність коней виїхав з Стокгольму в день свого покровителя св. Филипа 11 жовтня. У Бобрах зустрів свою сім'ю і 24 жовтня вже був у портовому місті Карльсгамн. 29 жовтня корабель з гетьманом вирушив у плавання, але через шторм за три дні повернувся. То було поганою ознакою. «Кінець одного нещастя стає ступінню до другого, і не знаю, коли Бог положить їм край». Лише 2 листопада Орлик знову вирушив у плавання. Разом із сином Григором він планував зустрітися у Ганновері з англійським королем Георгом з метою «захисту прав Козацької нації». 6 листопада подорожні висіли на о-ві Рюген. 15 листопада в Гратсвальді Орлик оглянув академію, розмовляв з професорами. Тут він розлучився з дружиною та дітьми, що відправилися у Бреслав, а сам з сином через Росток (Мек-

ленбург) і Люнебург поїхав до Ганноверу. 9 грудня гетьман мав аудієнцію в українській справі у ганноверського міністра графа Бернсдорфа. Однак ця справа була марною: англійський король і його ганноверський дорадник втратили політичну вагу і самі радили Швеції замиритися з Росією. 20 грудня Орлик все ж надіслав листа англійському королеві з проханням підтримати його акцію перед урядом Порти і виділити на це якісь кошти. В Ганновері гетьман дізнався про наглий арешт у Варшаві князем Долгоруким брата його дружини Герцика. Це примусило Орлика бути обережнішим і їхати через Брауншвейг та Тюрінген до Праги, куди гетьман прибув на новий 1721 рік. Допитливий Орлик оглянув місцеві святині, особливо зацікавився бібліотекою августинів і кам'яним ставком на місці, де «розкрилася була земля і пожерла чеську королеву, яка їхала у кареті, за те, що була поганкою і переслідувала строго християнство». Тим часом, російський посол у Відні знову вимагав видачі Орлика. Це прискорило його від'їзд. Пізніше гетьман звідомляв шведський двір, що пастку для нього готувала дружина Войнаровського, «женщина, позбавлена всякого сорому і честі, хотячи ціною моеї загуби вернути волю своему чоловікові». Це вона повідомила, які листи і до кого видав Орлику шведський король та маршрут його подорожі на Схід для підняття нової війни проти царя. Молодший Ягужинський був посланий у Гамбург для арешту гетьмана, однак це зробити не вдалося.

Сімнадцятий день січня 1721 року застав Орлика вже в Бреславі, він зустрівся з родиною й отримав повідомлення, що ні лист шведського короля, ні його особисте послання імператору Карлу VI не були передані. Це збентежило гетьмана і довело до депресії. Однак саме в Бреславін він зустрів представника другої гілки Орликів, з яким бесідував про спільну генеалогію.

Тим часом у Бреслав до президента цісарської палати Найгарда надійшла реляція від російського посла у Відні, в якій повідомлялося, що «зрадник» Орлик з сім'єю направляється на Схід, «щоб викликати там війну проти нашого найяснішого монарха». Посол просив заарештувати Орлика в Бреславі, або під якимось приводом затримати, за що цар «покаже особливі знаки вдячності». Але барон Найдгард повідомив цього листа барону Орлику, останній 18 березня показав його гетьману й допоміг переховатися за вісім миль від міста. Одночасно барон Орлик написав листа канцлеру, де нагадував заслуги перед імперією свого дому і просив покровительства своєму родичеві.

Молодий Ягужинський вночі здійснив напад на міський дім, де жила сім'я Орлика, але господар не відчинив брами. Наступного дня родич прилаштував дружину гетьмана в один монастир, а доньок — у другий, двох синів — переховали єзуїти.

Однак незабаром надійшов імператорський указ, щоб сім'я Орлика покинула австрійські володіння. Родина залишилася у Бреславі в монастирях, Григора зачислили лейтенантом саксонської гвардії, «А я, — писав гетьман, — не маючи сталого місця, де б міг приклонити голову, став позорищем світові і людям, переїжджаючи з місця на місце, для безпечності під прибраним іменем, подаючи себе за чужинця і терплю страшну нужду, котра не дозволяє мені удатися в подорож на схід і особливо до хана». Орлик почув про мирні переговори між Швецією та Росією і занепокоєно запитував у шведських достойників, чого йому чекати і «щоб в мировім трактаті не була забута і моя особа».

А вже Ягужинський «порушив небо і землю, щоб через платних шпигунів вислідити мене і мої кроки», — писав гетьман. Посланець царя почав підкидати листи у монастир до старшої доньки Орлика, щоб вияснити місцеперебування батька. Це йому не вдалося. Але гетьмана чекало нове лихо, — помер його улюблений молодший син Яків. В одному з листів до Швеції Орлик з розпукою писав: «Невиліковний біль мого пригніченого духу... проймає цілу мою істоту і перевищує всі нещастя», він породжений смертю «мого улюбленого сина Якова, єдиної моєї потіхи, хоч наймолодшого віком, але найбільшого надіями і виглядами десятилітнього хлопця рідкої і дивної вдачі... Ся невіджалувана страта мучить мене такими внутрішніми болями, що нічого вже для себе не хочу, навіть життя. Нехай таке омине й духи небесні!».

Біда не ходить одна. Знову насунулася повна нужда, від якої могла загинути без допомоги вся родина. І саме в цей скрутний момент гетьман мав покинути сім'ю заради збереження себе, свого імені як символа української ідеї. На прихисток у цісарських володіннях імператор відмовив, і Орлик змушений був негайно виїхати до Ченстохова, а звідти, поклонившись чудотворному образу Богородиці, податися до Кракова. 21 квітня він оселився у скромному готелі й пішов оглядати знаменитий Вавель та Орликівську каплицю в домініканській церкві. У своєму щоденнику від 3 травня гетьман записав:

«Був я в академічній бібліотеці, ...подався я до церкви

св. Трійці отців Домініканів, тут навідав я найперше гріб св. Яцка у каплиці, опісля шукав межи різнми надгрібками гробу мого предка Станіслава Орлика; знайшов його по правім боці в окремій каплиці, де вибито з мармуру його і його жонн особу; він у зброї з бородою по-старосвітськи, а зверху над ним така епітафія: «Генерал кн. Станіслав Орлик де Лазіска, предводитель військ, управитель руських областей, що помер року Божого 1559, 6 січня, проживши 50 літ». На склепінні сеї каплиці ...наш батьківський герб при самому М. Орлику і на верху статуї вибитий з мармуру. Ся каплиця називається «Орліковіана».

В Кракові Орлик перебував аж до 27 лютого 1722 року. Тут він розвинув широку агітацію й інтенсивне листування з Віднем, Дрезденом, Варшавою, Бреславом, писав у Швецію, Крнм, на Січ. Відозву до запорожців відправлено 22 квітня 1721 року (її повіз Нахимовський). Гетьман писав про коаліцію п'яти європейських держав, які допоможуть у визволенні України; обіцяв надіслати гроші й клейноди. Орлик просив і застерігав, щоб козацтво «на жадные Московские прелести и не подлинное надеяние ушей своих не преклоняли и сердце свое мужественное от оных отвращали», бо тим «народ весь погубили (б), в вечную неволю... себе самих отдали и перед целым светом недостаток свой показали».

Орлик не сидів на місці.

Очікуючи на відповіді, він оглядав околиці Кракова, відвідував бібліотеки, академічні диспути, наносив численні візити, вів переговори — особливо з секретарем краківської єпископської капітули ксьондзом Ванєвським. Щодня бував у костьолі й слухав служби божі. 8 травня у Кракові гетьман отримав печального листа від доньки Анастасії про хворобу улюбленого сина Якова, а 12 травня — звістку про його смерть. Пізніше син Михайло повідомив батька про її причину. Орлик занотував у щоденнику: «Причиною смерті Якубка був безбожний прецептор, він дав йому ліки — хліб з сіркою і з бобковим листям та велів натопити в печі; сидячи при нім зачадив собі голову і з гаряча набув болю голови, великих віддавань, опісля падачки».

Інші звістки також не віщували нічого приємного. 2 червня з Стокгольму надійшов слізний лист від Івана Герцика, який ніяк не міг вибратися з Швеції і просив поради та допомоги. Затим стало відомо, що шведи таки випровадили Герцика, але в повній нужді, «при жебраннім хлібі і грошах». 23 червня дружина повідомила Пилипа,

що їхні доньки — Анна, Марія і Грита стали католичками і служили у шведських лютеран. Вася (Варвара) і Маруся ж виховувалися в монастирі Уршулянок.

В цих страшних умовах розпорошення і погибелі сім'ї, в умовах повної мовчанки можновладців Європи, козаків і України, никаючи без притулку та політичної перспективи по світу, гетьман Пилип Орлик відважився на відчайдушний крок — проситися на Батьківщину. Свої спроби пом'якшити царя Петра він описав у листі до Стефана Яворського: «Токмо над нещастем своим уболеваю, что я един одержен есмь от лица помазанника Божия, изгнание с фамилиею моєю стражду, не имея града пребывающаго. Старалемся о милосердии царского величества через святейшого патриарху Иерусалимского, через блаженныя памяти господаря и воеводу Мултанского, Константина, через Константина и Михаила Кантакузннов, но в том моем стараню, суетные мои были труды». Влітку 1721, «отчався в людской помощи, всякие надежды единаго ходатая Богу и человеком царя царствующих, Христа Господа» покладаючи, Орлик звернувся за допомогою до свого вчителя, тоді вже митрополита і намісника патріаршого престолу Стефана Яворського: «А вашей святыни покорно прошу, аще можеши, помози мне по древней своей милости и отческой любве, которой себе навсегда вручаю».

На знак своєї лояльності Орлик докладав також лист Мазепи до Петра І про інтриги Лещинського та лист останнього до Мазепи 1707 року, які передав йому гетьман вже в таборі шведського короля. Все це було явно не те, чого чекав двір. Адже в Орлика втаємничувалася частина архіву Мазепи, де була унікальна інформація про все і всіх. Натомість — лише два листи про колишні зв'язки колишніх противників...

25 серпня Орлика повідомили, що цар відмовився надати йому амністію, а московські агенти викреслили його ім'я з раніше складеної умови про амністованих. Орлик не втрачав надії й через голштинського посла Штенфліхта передав Петру І пункти угоди з Росією. 21 вересня посол відповів, що надії дуже мало. Затим Штенфліхт у жовтні повідомив про заключення миру між Росією і Швецією, в якому не вдалося захистити інтереси Орлика.

12 січня 1722 року Штенфліхт сповістив Орлика, ніби цар усе ж погоджується на помилування, але з умовою, що той житиме на Україні під владою царя. Альфред Єнсен, один з бібліографів гетьмана, писав: «З сього таки нічого не вийшло, а було се, мабуть, для Орлика чи не найліпше».

Тяжко погодитися з цією думкою. Після повернення Орлика чекала якщо не в'язниця, то Сибір, як і всіх інших «мазепинців», кого цар спершу начебто помилував.

Становище Орлика ускладнювалося з дня на день, особлива скрутність — фінанси. Дружина з дітьми сиділа у Бреславі і мала борг у 800 талярів. Лише завдяки дотації, сплативши кредиторам, вона змогла 13 лютого приїхати з Дрездена в Краків. Ксьондз Ваневський допоміг примістити дружину у Францисканський, а чотирьох доньок у Бернардинський монастир з річною платою по 200—150 талярів за кожну.

Побачивши неможливість знайти підтримку своїм планам серед можновладців Європи та після невдалої спроби повернутися на Батьківщину з гарантіями недоторканості й повної амністії, Орлик знову звертається до Туреччини і Криму.

В працях істориків України XIX ст. (Дмитра Бантиш-Каменського, Миколи Маркевича) утвердилася думка, ніби після Ніштадського миру Швеції і Росії Пилип Орлик поїхав до Франції, звідти вимагав 20 тис. крб. за давні документи і привілеї, «по временам беспокоил оттуда Малороссию безрассудными требованиями и окончил жизнь забытый соотечественниками». Це була чергова легенда, витворена ще автором «Истории Русов». Насправді ж усе було не так. Орлик, очевидно, ніколи не був у Франції. Залишивши Швецію, він вирушив до Царграду. В дорозі отримав доброго листа від запорожців, датованого 20 грудня 1721 року. Кошовий Іван Мочульський від імені козаків повідомляв, що вони чекають гетьмана «радостным сердцем, як дети отца, ...вельможность вашу пана нашего милостивого». Козацтво сумує, обернулося «в плач и неутолимую печаль» через звістку про смерть Карла XII — «оборонци нашого милостивого, з которым подобно и надея наша о визволеню отчизны нашой от тяжкого ярма московского умерла». Король міг визволити Україну, пам'ятаючи як козаки його врятували, та всі інші їхні заслуги. Тепер же запорожці чекали приїзду гетьмана і неодноразово збиралися йому написати. Цього бажав і хан, який запропонував написати Орлику «жебы там даремне в Швеции не сидел, лечь як найскорей до нас і до вас поспишал, а мы з ним порадившися можем при помощи божей и вам и очизне вашей доброе учинити». Козаки нагадували гетьману його присягу «старане по(ло)жити о высвобоженю очизны нашей от ярма московского» і просили якнайшвидше до них прибути, бо «все мы з целым народом,

отцами и братиею нашею, тилко на велможность вашу найбарзей теперь» сподіваються. Гетьмана чекає вся Україна: «Обще на Украйне все о велможности вашей говорят тие слова: коли наш орел вилетить и нас от того лиха визволит». Козаки повідомляли, що за рахунок втікачів вони поповнили військо до 30 тис. і слізно просили «іменем целой очизны нашей» якнайшвидше прибути и очолити боротьбу.

16/27 лютого 1722 р., попрощавшись з родиною, гетьман покинув Краків. 1 березня він був уже в Ланцуті в князя Любомирського. Затим через Бохню, Щепанів, Тарнів, Ряшів, Переворськ по Галицькій Україні 8 березня Орлик дістався до Ярослава. Звідси розіслав листи до чернігівського ловчого Дуніна-Борковського, до Нахимовського, дружини та ін. У Яворові Орлик хотів нанести візит маршалу великому коронному Мнішку, але побоявся розголосу й подався на Любінь, Комарно, Ходорів. 17 березня Орлик був у Галичі, де на суди зібралося багато шляхти. Тут Пилипа мало не викрили, бо він несподівано зустрів покойового київського воеводи Потоцького, пана Нертовського. 18 березня в Гринові під Station Станіславом Орлик стрівся із Зеленським, ректором Станіславських єзуїтів, з яким мав справу ще до Мазепи. Потім вирушив на Покуття.

Це було його останнє перебування на українській землі, однак Орлик не знав цього.

21 березня він був на молдавському кордоні над Черемошем, а 25 березня під Хотином. Турки прийняли Орлика негостинно. Сераскир зажадав, щоб Орлик повернувся туди, звідки приїхав. До Царграду його не пустили, щоб не мати неприємностей з Росією, з якою 5/16 листопада 1720 року був заключений «вічний мир». Гетьман потрапив у пастку, з якої довго не міг вирватися. Спочатку його затримав хотинський паша. Твердять, що того підкупили і він мав видати гетьмана царським посланцям, але 25 травня з наказу великого візира змушений був звільнити Орлика.

Місцеперебування гетьману було призначено в Салоніках. По дорозі 10—14 червня гетьман був у Галаці й відвідав могилу Мазепи. Ці відвідини викликали спогади, тяжкі роздуми і муки сумління. В щоденнику зберігся запис: «Увечері був я в церкві св. Юрія і навідав гріб небіжчика Мазепи, помолився за його душу і замовив молебень за усопших, жалуючи, що такий чоловік не міг мати почесного похорону. Вийшовши з церкви, стояли ми короткий час над

Дунаєм... Тої ночі не спав зовсім, або мало, що задля бліх».

Подальший шлях лежав повз «ров Траяна», Чингер, Ямбул. У дорозі Орлик читав «Телемаха». 1 липня гетьман здобувся до Філіпополя, де «усі говорять слов'янською мовою, більше по-сербськи ніж по-болгарськи». Тут Орлик зустрів молодого ченця, якого татари вивезли з України ще дитиною. То була згадка про тяжку долю батьківщини і її людності. Демотика нагадала Орлику «калабалик» і переселення сюди Карла XII. Заночували в замку на горі, але каді дивився на Орлика з підозрою і не дозволив без конвою оглянути унікальний міст із 360 склепінь. Після Кавали (Християнополя) був Превешт, де в місцевого попа гетьман розмовляв з жінкою-полтавкою, яку вивезли татари, продали туркові і той бив її, пік залізом груди і пальці на ногах, щоб прийняла магометанство, Затим почергово її купували євреї, грецький купець, нарешті — піп. То був зойк України. В образі Топчі-баші надибав Орлик Павла — литвина з Вільни, який жив на Україні, служив у Палія, був захоплений турками і, прийнявши іслам, все ж мріяв про рідний край. У Сересі (Македонія) зустрів Орлик невільницю з Слобожанщини, яка старцювала з сином, щоб викупитись. Тяжким каменем лягали на серце гетьмана всі ці зустрічі.

Нарешті, 8 грудня Орлик прибув у Салоніки, де доля призначила йому пробути цілих дванадцять років.

Дні тяглися за днями, затим місяці, роки. Орлик нудився в турецькій клітці. Тяжкий моральний стан призвів до фізичного виснаження. 1 лютого 1723 р. стався перший серйозний симптом: за читанням французької книги гетьман несподівано втратив свідомість. Він сприйняв це як попередження про швидке розлучення з життям. Болі в голові стали постійними. На лихо, одного дня у двір Орлика прилетіла сова і зачала кричати. На Україні це мало лише одне традиційне пояснення. У своєму щоденнику гетьман відзначив: «Се зловіща птиця, — вона віщує недобре. Боже, заховай мене у твоїм великім милосерді перед своєю страшною карою!» Провіщання не було намарним. У Салоніках почалася пошесть, заразилися і люди в будинку, де жив Орлик, та, на щастя, цього разу смерть поминула його.

Недобрі вісті надходили й із України. 24 березня 1723 року Орлик дізнався про смерть гетьмана Івана Скоропадського, якого все ж поважав і мав за приятеля, 27 травня він занотував у щоденнику: «Нехай душа його

на віки вічні живе в радостях Господніх! Колись це був великий і любимий мій приятель». Затим у жовтні якийсь монах повідомив про трагедію Полуботка, що їздив до царя добиватися вольностей і був заарештований. Ця звістка викликала сумну замітку в щоденнику: «Нема вже гетьмана на Україні; Москва панує у всіх городах». Це було не випадкове слово. Як повідомляв чернігівський архієрей псковському, Орлик листувався з Полуботком. І хоч ці дані більше нічим не доведені, саме поєднання в людському поголосі імен двох борців за національну ідею є символічним.

До всього приєднувалося ще й особисте — втрата сімейних зв'язків. Орлик дуже переживав перерву в стосунках із донькою Анастасією, що стала дружиною шведського генерала Штенфліхта. З того часу вона майже не писала батькові. Відчай у словах його листів волав до доньки, благав, просив... Наведемо один із найвразливіших листів гетьмана (від 8 лютого 1726 р.): «Моя дорога дочко! Тому що всі мої листи, які досі писав по-польськи, ти нехтуєш і вони не змогли перервати твого глибокого мовчання, що ховаєш так довго, не відповідаючи нічого і не бажаючи полегшити хоч частинно мою жагучу скорб, в якій я примушений животіти і страждати в мойому сумному вигнанні — не маючи змоги ні тебе бачити, ні мати з твого боку якусь утіху, я роблю ще одну спробу написати Тобі, по-французьки. Може бути, Ти все ж згадаєш, що я Твій батько, не дивлячись на Твій шлюб, який не може позбавити мене права зробити Тобі справедливий докір відносно Твойого нечемного непослуху... Невже Тобі не соромно так поводитися зі мною? Чи Ти думаєш, що це добре? Ні, ні, дочко моя, повір мені — я Тобі кажу це, бажаючи добра, що небезпечно для Твого вічного спасення ображати і погордити нещасним батьком, котрий страждає за відданість справедливій Справі!».

Здавалося, повний відчай оволодів Орликом, він занепав духом, тіло його ослабло і настав кінець довгій боротьбі. Та ні, знову знайшлися сили. Козацька нація і Україна зобов'язували, ідея кликала до боротьби. 18 березня 1725 року Орлик звернувся з новим полум'яним зверненням до запорожців, закликаючи бути твердими, не стратити волі і незалежності та чекати свого гетьмана. Потому він написав до англійського короля з проханням протекції у боротьбі козацької нації за свободу.

Помер Петро I і стало можливим знову протягнути тонку нитку між еміграцією і царським двором. У лютому

1726 року посередником між ними виступив австрійський посол у Царграді Д'їрлінг. Поширився поголос, що Катерина I нібито не проти повернути еміграцію і навіть відновити Орлика на гетьманському уряді. Але це були лише розмови, що згодом припинилися, а зі смертю імператриці й зовсім заглохли.

Орлик продовжував шукати шлях на Україну. Він часто згадував про неї, її славну історію. В щоденнику гетьмана, наприклад, записано, що 11 травня він «мав розмову з митрополитом про стародавні часи на Україні».

Політична ситуація в Європі знову змінилась. Проти Росії почала боротьбу найбільш впливова на той час французька дипломатія. Король Людовік XVI одружився з донькою колишнього союзника Мазепи, претендента на польський престол Станіслава Лєщінського. Виникла потреба здобути для останнього корону і в цій ситуації знову згадали про Орлика та козаків. Гетьман повідомляв французького урядовця Блянка (2 серпня 1726 р.), що «Козацька нація може підтримати ганноверську коаліцію проти царя (Франція, Англія, Голландія, Данія, Прусія — *В. У.)* і лише чекає слушної можливості, щоб скинути ярмо». Запорожці можуть дати шістдесят тисяч війська. «Як тільки на Україні зачнеться рух, запорожці потроюються в кількості й вони доб'ються вільності України, чого б це не коштувало». Невдовзі Орлик написав Станіславу Лєщінському, потвердивши, що «без спокою на Україні жодного миру не буде». Гетьман просив французького короля дати диплом про протекцію над Україною, а він «опублікує цей диплом козацькою мовою». Затим, згідно плану гетьмана, на французькому кораблі він з Салонік через Ліворно і Хотин доберється до Бугу й очолить запорожців. 27 жовтня Орлик отримав відповідь французького посла, що англійський і французький двори «дуже серйозно поставились до його справи». Справді, гетьману була надана грошова допомога і під тиском французького посла Порта поліпшила умови його утримання. В Орлику знову побачили потребу — як силі, що могла повести боротьбу з царатом у самій імперії.

Однак, плани гетьмана знову порушилися. Влітку 1728 року розпочалися засідання мирового конгресу в Суасоні, які тривали аж два роки. Розуміючи, що в цій ситуації з Росією ніхто не воюватиме, Орлик вирішив заявити українську справу на самому конгресі. Гетьман подав на конгрес свій меморандум (13 серпня 1728 р.). В ньому вимагалося, щоб російські представники на Суасонському

конгресі підтвердили відновлення угоди 1654 року між царем та Україною. Це була добровільна протекція з обіцянкою про непорушення законів та вольностей козацьких. Однак угоду порушила російська сторона, накинувши, всупереч міжнародному праву, ярмо на козацьку націю. Цар увів на Україну свої війська та адміністрацію, «аби жорстоко гнітити народ», старшина скарана, заслана, вигнана, замінена росіянами, молдаванами, сербами; тридцять тисяч козаків відправлено будувати канал на Ладозі та до Персії, «де їх годували борошном, змішаним з каменюками». Орлик з болем писав у меморандумі: «Колись квітуча Україна нині мертва, ніби буревій пройшов по ній, населення у жаху тікає на Січ — початок і пень українського народу та захист України...» Тепер на Конгресі Росія повинна була потвердити свої обов'язки і це мало забезпечити міжнародні гарантії вольностей України.

В меморандумі до шведського уряду (5 червня 1728 р.) Орлик пропонував поставити на Конгресі вимогу, щоб цар згодився на перевіз Орлика до польської України як правлячого гетьмана; на випадок відмови цар мав дати згоду на повернення Орлика на Лівобережжя і надання йому там маєтків та посади товариша гетьмана, після смерті якого (Данила Апостола) гетьманом мав стати Орлик. В окремому документі Пилип розвивав ідею осідку на Правобережжі в королівських володіннях. Запорозьке військо під владою гетьмана нестиме безплатну службу на користь Речі Посполитої, а гетьман безпосередньо підкоряється королю і республіці. При цьому шляхетські маєтності на Правобережжі мають залишатися непорушними.

Це — дві зовсім різні програми — повинні були обстоювати на Суасонському конгресі шведські й французькі дипломати.

Французькі дипломати, які грали провідну роль на конгресі, спробували, можливо, не офіційно, в кулуарах порушити справу Орлика (чотири розмови кардинала Флері), однак російський посол Олександр Головкін відхилив дане питання, заявивши, що Україна спокійна, в ній знову призначено гетьмана, а Орлик — бунтар і спільник Мазепи, проте його можна амністувати. Французькі й шведські дипломати (сам кардинал Флері та барон Гедда) радили Пилипу скористатися з цієї обставини. Орлик відмовився, він не вірив обіцянкам Головкіна і заявив: «Московські міністри з споконвіків були найбільш підозрілі цілому світові, до їх слів не можна мати жодного довір'я і не можна чекати від них ні доброї волі, ні правди».

Все ж, як вважають, щодо свого повернення та відновлення угоди 1654 року гетьман почав ще в травні 1727 року якісь переговори з Російським урядом. Катерина I давала надії, однак померла саме тоді, коли мала підписати відповідні документи. Потім цій справі перешкодив Меншиков, який спрняв обранню гетьманом Данила Апостола. Опала всесильного регента вже не могла змінити нічого. З цього приводу Орлик записав у щоденнику: «Так той, хто руйнує дім сусіда, буде знищений під цими руїнами».

І знову хвиля долі відкотилася назад. Орлик сидів у Салоніках. На нього зробив донос місцевий мулла і довелося давати якісь пояснення, терпіти приниження. Гетьмана звинуватили в таємних зв'язках з ворожою Порті Австрією. Були перлюстрові його листи.

Зв'язки Орлика з імператором насправді існували. Через австрійську дипломатію він вів переговори з Петербургом. Щоб зацікавити імператора у своїй справі, гетьман висунув перед австрійським двором фантастичний проект покатоличення України.

З метою впливу на імператора, Орлик одночасно налагоджує стосунки з папою Климентом XI через претендента на англійську корону Якова Едуарда Стюарта, який жив тоді в Римі і обіцяв допомогти в переговорах з папою та Венецією. Через єзуїтів знайдено вихід на впливового асистента ордена єзуїтів у Франції Галіфе, до нього Орлик звернувся з маніфестом (5 серпня 1727 р.), прохаючи протекції Святого Престолу та даючи щедрі обіцянки щодо поширення католицтва на Україні. Галіфе зробив протекцію Орлику перед кардиналом Альбані, державним секретарем у Римі. Гетьман звернувся до нього листовно (18 лютого 1728 р.), кілька разів писав самому папі, запевнюючи, що вирішення справи України лежить в інтересах католицької церкви. Щоб зробити це твердження переконливим, Орлик у руслі початої дипломатичної гри розвинув план покатоличення України. Він пропонував іншу методу, ніж її вживала Польща — не насильство, а викриття перед людністю помилок і єресей сучасного грецького православ'я. Орлик пропонував курії добитися від імператора повернення йому Лівобережжя, а від польського короля — Правобережжя, і тоді він швидко наверне Україну до католицтва. В листі до патера Кашода (єзуїта-місіонера в Константинополі) Орлик висував план покатоличення всієї Російської імперії, якщо йому допоможуть стати вихователем спадкоємця царського престолу 10-річного Петра II.

Подібні проекти навіть у Римі могли викликати лише посмішку. Один з римських діячів назвав їх «скарбезною химерою». Ці дії Орлика, досить досвідченого і мислячого дипломата, мабуть, були відчайдушною спробою людини, яка сидить у в'язниці і ладна бити в усі дзвони для вирішення своєї справи. Отже, Орлик намагався налагодити зв'язки і вести дипломатичну гру навіть з Австрією, Росією, Римом. Це не могло не викликати підозри у турків, доносів і вислідкувань. В щоденнику гетьман записав (1728 р.) вбнвче: «Язик донощика не менш небезпечний, ніж язик гадюки; у обох захована отрута... Гроші панують понад усім; через них вороги жорстокі, через них друзі віроломні, через них зрада та підлість підглядають чесну людину на кожному кроці; краще померти бідним, ніж віддати своє життя під владу цих грошей». Подібні обставини навіювали сумні роздуми, рефлексії. 15 квітня 1728 року Орлик з сумом згадав, що того дня був обраний гетьманом у Бендерах. Того дня він молився, щоб «визволитися від сеї проклятої турецької протекції, і бути виведеним з сього краю, як в Єгипту або Вавілона». Затим 2 жовтня був день пам'яті по Мазепі і Орлик молився, щоб йому «Бог з великого свого милосердя простив усі гріхи».

Тим часом після безрезультатного Суасонського конгресу Франція знову почала підготовку акції задля елекції Станіслава Лещінського. Останньому нагадали про Орлика та його останній лист (14 жовтня 1728 р.), де гетьман писав: «Моє Запорозьке Військо щодня побільшується. Не лише з України, але й з Слобід Московських козаки, втікаючи з суворого гніту, збираються на Запорожжя, як на своєму захисті. Грецький єпископ, Суфраган Солунського Митрополита, ...був у Січі Запорозькій, і оповідав мені, що в усьому війську, що його хоробрість він не міг доволі нахвалити, почувається плач, стогін і глибокий жаль, що мене не мають там довгий час, не бачать мене, не знають нічого про моє здоров'я, яке щоденно приходить в упадок через тутешнє повітря, що його навіть тутешні мешканці тяжко переносять. Все моє життя тут повне горя, а від'їзду в інше місце не можу осягнути від Порти». Лещінський 8 лютого 1729 року відіслав гетьману листа, де обіцяв: «Я зберіг назавжди приязнь до Вашої славетної особи. Я переконаю тутешній двір і його союзників, наскільки Ви можете бути корисним для спільних інтересів. Нехай Господь Бог допоможе мені виявити Вам усю свою любов».

Справа Орлика знову зрушила з місця. Франція не випускала з своїх розрахунків можливості залучення до поль-

ського питання. Посол у Константинополі маркіз де Віленев отримав завдання дізнатися все про гетьмана і зав'язувати стосунки. 28 травня 1729 року він повідомляв у Париж, що Орлик знаходиться в Салоніках, де турки тримають його на вимогу Росії, його утримання складає 5 піастрів щоденно. Зібравши всю необхідну інформацію, Віленев 5 жовтня почав листування з гетьманом. У відповідь Орлик повідомив (24 жовтня) про своє непевне положення, інтернацію з порушенням міжнародного права, про «сумну долю мого народу й армії запорозької», яку хоче повернути під свою владу російський двір. Стотисячний народ — «роздратований московитами, вся козацька нація чекає лише хвилини, щоб повстати проти тиранського ярма московитів». Він рвався в Україну і просив допомогти в цьому. Все це давало можливіть французькому дипломату де Монті характеризувати Орлика як дуже цінну своїми антиросійськими настроями та авторитетом серед козаків людину. Він писав (I.IX. 1729): «Ми знаємо гетьмана як людину великої ворожнечі до московитів, розумну і відважну, дуже поважану й люблену на Україні між козаками, у яких цар відібрав майже всі їх давніші вольності. Але козаки... тільки й шукають нагоди, щоб повстати проти гнобителів і повернути свою давнішу вільність. Це бажання і настрій такий міцний на Україні, що при сприятливих умовинах козаки обрали би гетьмана Орлика своїм вождем, особливо, як його піддержать ганноверські аліянти * і визнає Оттоманська Порта».

Ставка Франції на Орлика зростала з посиленням підготовки до боротьби за польську корону для Станіслава Лєщінського. Цьому сприяла також дипломатична місія в Європі сила гетьмана Григора Орлика. Цей юнак на довгі роки стане опорою батька, гідно продовжить його лінію в боротьбі за національну ідею. Маючи унікальні здібності й дипломатичний хист, він зможе вдало користатися політичною ситуацією для пропагандиураїнської справи та особи батька. Саме завдяки Григору запертий в Салоніках Пилип Орлик буде постійно тримати руку на пульсі політичного життя Європи, нагадувати про себе Україні, вдало користатися міждержавною боротьбою та суперництвом, позбудеться політичних хитань та комбінацій і вестиме сталу лінію опори на антимосковські настрої Франції, Лєщінського, Туреччини, Криму, Швеції. Зовні це вигляда-

* Ганноверська ліга (Франція, Англія, Голландія, Пруссія) створена 23 вересня 1725 року.

тиме як метання емігрантського кораблика в стихії дипломатичних хвиль, що кидають його куди захочуть. Однак насправді Орлики спрямовували корабль української справи в кожний конкретний момент лише на ті хвилі, які могли сприяти Україні.

28 жовтня 1729 року на таємній раді у французького посла у Варшаві де Монті в присутності шведського посла Цюрліха, примаса Польщі Теодора Потоцького, коронного гетьмана і київського воєводи Йосифа Потоцького та 27-річного Григора Орлика було вирішено долучити до справи Станіслава Лєщінського запорозьке військо з Пилипом Орликом. Зірка гетьмана знову зійшла на європейському горизонті. Григор негайно виїхав до Парижу, де зміг буквально зачарувати всіх і особливо міністра закордонних справ Шовелена. Українська справа в Парижі постала на нову сходинку і цілком серйозно. Станіслав Лєщінський, що на той час теж проживав у Франції, звернувся до гетьмана 29 березня 1730 року з листом, в якому обіцяв усіляку допомогу й підтримку завдяки впливу на Людовика: «Позатим зроблю все, що буде залежати від мене, щодо цього можеш ВШМП бути певний і шукатиму всіляких нагод, щоб доказати, з якою я пошаною та прихильністю ставлюся до Тебе ВШМПане».

Тим часом Григор Орлик з інструкціями французького двору вирушив до Туреччини. Посол Віленев активно домагався від Порти поліпшення умов життя гетьмана та дозволу на виїзд його до кордонів України. Все це було безперечним успіхом дипломатії Орликів і значною мірою — діяльності Григора. Пилип добре розумів, яким дарунком долі був для нього син: «За те я дякую моєму Богу, що з ласки Своєї мене благословив таким нащадком, в якому і по смерті буду продовжувати життя».

Гетьман зустрів сина, який їхав до Царграду під прибраним ім'ям, 16 травня 1730 року після дев'яти літ розлуки. «У своєму засмученому серці, — нотував він у щоденнику, — відчув я таку радість, яку один лише один Господь Бог, що знає серця та почування, може зрозуміти, а я сам ніякими словами не в силі тут висловити...» Це писав батько. Як звикли ми сухо описувати життя політичних діячів, не бачити в них простих людей з їхніми почуттями, болями й скорботами. Орлик сам дав нам до рук автопортрет людини, полишивши щоденник та листи, в яких він увесь. Цитуємо ці документи частково чи обширно, вони говорять

самі за себе, краще за будь-якого інтерпретатора, і нехай читач не судить нас за це строго.

Від сина дізнався гетьман про смерть доньки Анастасії Штенфліхт, про вислання Войнаровського до Сибіру, про нужденний стан українських засланців у Росії та перебування Герцика в Москві. Але найціннішою була інформація про Запорожжя. Її Орлик записав з уст сина докладно: «Про моє Запорожське Військо казав мені, що хоч миргородський сліпий біс, дійсний ошуканець, волоський хлоп і тому нечесної совісті, ставши гетьманом (Данило Апостол — *В. У.*) присилав до Січі, намовляючи військо до підданства Москві, та запевнював, що йому виплатять за всі роки від того часу, коли військо перейшло на шведський бік, та обіцяв привернути всі, які тільки забажає, вольності. Одначе військо тримається під турецькою та ханською опікою».

Треба було діяти. Орлик пише листа до кримського хана Каплан-Гірея з проханням протекції запорожцям. Одночасно він готує латиною послання до великого візира, «пишучи його обережно, щоб не вразити яким-небудь словом цього варвара та не подати йому якого підозріння про себе, а найбільше вважаючи, щоб цьому боягузові та розніженому не натякнути на війну, якої він лякається та всякими способами оминає». В листі Орлик доводив необхідність свого переїзду до Бендер чи Хотина, «де дожидаючи слушного часу, я міг би втішити моє військо своїм поворотом, привести до порядку занедбану воєнну дисципліну, пригнічених на Україні підтримати в надії на визволення з-під московського ярма й передавати їм всіми таємничими способами мої поради».

Незабаром гетьману стало відомо, що візир дає дозвіл на його виїзд з Салонік, але до Очакова, далеко і від українців, і від поляків — до всіляких «каналій» у товариство. Натомість хан рекомендував осісти в Яссах. Орлик готується до виїзду і плекає плани нової війни з Росією та визволення України. Однак знову сталося несподіване. У вересні 1730 року в Константинополі відбувся переворот, повністю змінилася влада і замість старого султана Ахмета був проголошений його племінник Махмуд I, а візиром Топал Осман.

Вкотре вже руйнувалися всі плани Пилипа Орлика. Твердість духу і довготерпіння покидають його, приходить глибоке розчарування й усвідомлення безсилля. Підтримував та підбадьорював лише син Григор. В одному з листів він писав: «Подумайте добре, що нещастя не триватиме

так довго, як досі тяглося, й мине ще трохи часу, я надіюся, що вийдемо з цієї недолі, правда врешті переможе всі перепони і ми знімемося на вищий ступінь щастя».

На пам'ять приходить попередник і вчитель — гетьман Іван Мазепа, його тріумф і трагедія, слава і забуття. 31 жовтня 1730 року Орлик замовляє відправу «за цю велику й шляхетну людину, якої ім'я буде славне на віки, бо він хотів визволити Козацький Народ з неволі та зробити його вельми могутнім і щасливим. Господь Бог рішив інакше...» Незбагненність промислу Божого приводить до думки про нужденність власної долі, приречення «у цьому Вавілоні й життя своє скінчити». Пилип Орлик плакав «на ріках Вавілону» над «тяжким нещастям батьківщини й своєї родини».

Однак Григор Орлик не припиняв своєї праці, перейнятої з батькових рук. 3 грудня 1731 року він подав меморіал французькому уряду, де настоював, що «інтерес Франції та її слава покликають її дати захист пригніченим націям, а чи можна знайти більш пригнічену націю, як Козацьку?..». Григор вказував, що згідно третього пункту Прутської угоди 1712 року Росія мала відмовитися від претензій щодо козацтва, натомість вона окупувала Україну й намагається підкорити запорожців. Усе це, крім порушення міжнародного права, є ще й не на користь Польщі та Порти. Швеції і Франції також вигідно ослабити Росію шляхом війни за козацьку націю. Григор, який ще дитиною полишив батьківщину, з запалом писав: «Немає вже на Україні жодних вольностей, існує лише фантом свободи»: обраний гетьман, але лише для приручення запорожців, «бо Січ це є азіль і промінь для всеї Козацької нації». Коли це станеться — «не буде більше і гетьмана, і вся Україна стане рабинею Москви, навіть назва козаків буде знищена...» Григор заявляв, що вільнолюбива козацька нація лише чекає слушного часу для повстання. Тут можлива допомога хана за умови, що не повторяться грабунки і знущання 1711 року. Син гетьмана просив королівського листа до хана, щоб упевнити козаків, які сили стоять за татарською ордою. Це дозволить спростувати плітки, які розпускаються на Україні і в Європі, ніби Пилип Орлик хоче віддати всю землю бусурманам.

Меморіал вплинув на французький двір. У листі міністра Франца Шовелєна до великого візира майже повторювався текст меморандуму Григора: «Прутським трактатом Московія відмовилась від усіх претензій на Україну, а проте Україна залишилась під її владою. Козаки завжди були

вільною нацією, що відомо Порті, яка не раз була в зносинах з козаками». А в інструкції Людовика XV Віленеву (2 січня 1732) мовилося: «Беру близько до серця інтереси гетьмана Орлика і готовий допомогти йому в його сучасному становищі». Посол мав наказ добитися, щоб Порта допомогла Орлику зібрати армію. Король навіть дав листа до хана, де схвалював можливу війну з Росією і рекомендував Орлика. Григор прибув у Крим з цим листом, хан добився дозволу для гетьмана переміститися з Салонік, але знову відбулася зміна влади — змістили адепта Франції великого візира Топал Осман-пашу і Орлик залишився у «вавілонському полоні». Григор заспокоював батька, що ще не все втрачено, він продовжує вести дипломатичні переговори: «Справа наша є справою справедливості, завдання моє величне й я готовий не тільки всім ризикувати, а навіть принести в пожертву моє життя для Вашої Екселенції, справжнього вождя нашої нації, про яку Ви розповідали мені стільки славетних речей».

У цей тяжкий для Орлика час до нього якийсь грек з України приносить вбивчу звістку, ніби там гетьмана вважають мертвим. Григор знову заспокоював батька, що це «московські брехні й грецьке віроломство, навмисне вигадані, щоб хвилювати Вас». Натомість син сповіщав, що в Смирні зустрівся з ніжинським греком, який заявив, ніби на Україні знають про перебування гетьмана за кордоном. «Я певний, — писав Григор, — що це оповідання відповідає цілковито дійсності, бо Козацька Нація після Господа Бога мусить покласти всі надії на Вас». У листопаді 1732 року Григор інкогніто побував на Кримській Січі, бачив там кошового Іванця і спитав про гетьмана. У відповідь він почув: «Ми й досі вважаємо його своїм вождем, і досі щодня в наших церквах моляться за нього, але не знаємо де він, і чи живе він ще... Не вірю я все ж, щоб гетьман Орлик помер, бо всі чутки йдуть від московських агентів!»

А 29 серпня 1732 року на прийомі у візира хана Алі-паші Григор детально оповідав історію гетьмана Пилипа Орлика від Полтави до останнього часу.

Король Людовик XV знову наполягав перед своєю дипломатією: «Я дуже цікавлюся долею і станом пана Орлика, вважаю корисним для інтересів Франції підтримати пана Орлика в його правах, які він отримав, будучи гетьманом України... Треба, щоб Порта допомогла гетьманові Орликові зібрати біля себе свою націю, таку велику й хоробру, щоб вона могла скинути московське панування».

Треба «допомогти Орлику стати на чолі свого війська і зібрати під свої прапори свою націю в такій кількості, як зможе». Посол Віленев доклав усіх зусиль і 3 квітня 1733 року в Царграді у великого візира відбулася таємна нарада, на яку інкогніто прибув і Пилип Орлик. Йшлося про нову війну з Росією і відправку гетьмана до запорожців.

Українську справу посунули події в Польщі, де 12 вересня 1733 року королем був проголошений Станіслав Лещінський, що означало війну з Росією. Виникла потреба в допомозі козаків на чолі з Орликом. Віленев писав міністру Флері, що майже добився переміщення Орлика до кордонів України. Все було цілком зрозуміло і не переслідувало благородної мети — визволення України. Гетьман потрібен був для розриву союзу Росії з Австрією та ослаблення її натиску на Польщу. Для цього «негайно потрібна диверсія (наступ — *В. У.*) запорожців на Україні, де населення ще не забуло повстання гетьмана Мазепи».

Так думали французькі дипломати, а Орлик бачив зручну можливіть спробувати ще раз обстояти українську справу. В лютому 1734 року гетьман нарешті виїхав з Салонік до Каушан, у ставку хана. Про це відразу дізналися в Петербурзі. Резидент в Парижі повідомив, що Пилип Орлик перебуває з ханом в Бендерах і знову проголошений гетьманом. Неплюєв вимагав заприсягти запорожців, бо саме до них послали Орлика з сином. Коли гетьман їхав до свого війська, воно вже приймало присягу цареві. 22 квітня 1734 року Пилип Орлик, окрилений і повний сподівань на давно очікувану годину, прибув до Бендер, але тут його чекав страшний удар. Стало відомо про перехід козаків з Кам'янської Січі на Базавлук і присягу на ім'я цариці.

Орлик усе ж знайшов у собі сили того ж дня написати свій проникливий і хвилюючий маніфест до запорожців. Він був відправлений 23 квітня ст. ст. (або на початку травня, як вважав І. Борщак). Гетьман картав запорожців, що дали себе ошукати царськими обіцянками, ціна яких усім відома, саме тоді, коли «настав час... не только жития, але и последней крови капли не жаловати для визволення... отчизны своей от тяжкого и тиранского подданства московского». Цьому присягали козаки на Євангелії во ім'я своїх сімей і всього народу, що сподівається лише на запорожців та гетьмана. В листі були змальовані плани підготовки правителями Європи та Туреччини війни проти Росії, детально викладалися всі злочини царя проти Ук-

раїни, її людності, козацтва. Гетьман наводив докази того, що цар зрештою остаточно зліквідує усі вольності і перетворить українців у рабів. Орлик стверджував також, що на російському Лівобережжі ніде збудувати Січ, а інша територія України — польська і турецька, так що поселить цар запорожців на Волгу і там їм настане кінець. Гетьман просив не допустити цього, пожаліти свої родини і весь народ, згадати присягу гетьману та батьківщині — зректися свого плану про підданство цариці й визволити Україну від загарбників. «Приятель і брат» Пилип Орлик не полишав надії на патріотизм і національну свідомість козацтва.

Офіційна відповідь від козаків була не втішна. В листі до гетьмана за підписом кошового отаман Івана Милашевича вони описували всі ті тяжкі обставини життя під ханською владою, які примусили проситись до царського регименту. Козаки радили Орлику приєднатися до них і подати супліку цариці. Вони сумнівалися, що хан, взявши Україну, посадить там Орлика, як це вже не раз було — «знайдет он вспять иному кому», як, наприклад, полякам. Наприкінці запорожці просили більше до них не писати, бо тепер вони царські слуги і будуть вірно служити цариці.

Орлик злостився на турків і європейську дипломатію, яка так пізно добилася його виїзду з Салонік. Він продовжував зноситись з запорожцями і все ж сподівався повернути їх супроти царату.

Як повідомляв 20 травня 1734 року французький двір Віленев, після маніфесту Орлика частина запорожців повернулася і «гетьман Орлик має добру надію привести під свою владу запорожців», які писали хану, що залишили Крим лише через невідповідні умови і вороже ставлення татар. У відповідь Людовик XV 28 липня подав такий наказ: «Прошу ...негайно надіслати гінця до пана Орлика і передати йому, нехай не забуває, що необхідно зробити все, щоб мати на нашім боці старшин Запорозької армії». Поступово до Орлика в Каушани і Бендери почали збиратися козаки. Прибуло понад дві тисячі добре озброєної кінноти та піхоти. Полковник Сав (ймовірно, Сава Чалий) привів 860 кіннотників після придушення повстання Верлана. Неплюєв сповіщав про це двір: в оточенні Орлика перебуває «и известный казак Савва Чалый». Однак спочатку Порта нічим не допомагала їхньому війську. Коли козаки дізналися про це, за словами Орлика, вони «зібралися озброєні біля мого помешкання і стали голосити, закидуючи мені, що я привів їх сюди, де вони загинуть від холоду і інших тягарів зими; їм доводиться жити просто неба, у боло-

тистих місцевостях, по коліна в болоті чи снігу. Вони нині зовсім без чобіт і вбрання. Скаржилися також козаки, що повинні рубати великі дерева і тягати потім на пісках. Немає в них грошей навіть на те, щоб купити собі сорочок, через те, що не отримують жодної платні з того часу, як приєдналися до мене. Вони погрожували залишити прапори і піти геть скрізь по Україні, попереджати своїх товаришів не ставати на мою сторону». Вмовляння не допомогли. Козаки почали тікати. Одної ночі на конях від'їхав загін у 60 чоловік. Піхота також лаштується до втечі. Їжі залишилось тільки на два тижні, «і коли хоч один день не зможу дати їсти козакам, вони без сумніву повстануть». Ситуація була врятована завдяки грошам, що надіслав Віленев.

Франція лаштувала козацтво на допомогу Лещінському. Але посланець останнього вступив у дискусію з старшиною, нагадуючи часи перебування козацтва під Польщею. Старшина погрозила пригадати Жовті Води. Орлик, який намагався витримувати дипломатичну лінію, просив Віленева вгамувати посланця і констатував: «Ніколи козацька нація при сучасних умовах в Речі Посполитій не поверне до минулого».

У серпні Григор, переодягнутий у татарського крамаря, вирушив через Хотин, Кам'янець на Лівобережжя, щоб розвідати настрої та обстановку. Він побував на Полтавщині, у Ніжині, зустрівся з старшиною, яка запевнила, що пам'ятає і шанує Пилипа Орлика, «і що ціла Україна повстане проти московитів, як тільки він опиниться біля кордонів України». Про місію Григора стало відомо, й російський уряд наказав генералу Джеймсу Кейту заарештувати Орлика. Кейт пізніше зізнався Григору, що зігнорував даний наказ. Паралельно генерал Вейсбах писав до хана Калган-Гірея з докором за підтримку «безчесного Орлика». Полювання за гетьманом та його сином не вдалося. Однак повністю провалилася й спроба Орликів підняти запорожців та Україну, що принесла нові розчарування, гризоти й муки сумління. 18 грудня 1734 року Григор писав міністру Франції Флері: «Батько в страшному горі, що Запорожці відмовили слухати його. Ця подія не дає йому змоги використати дуже зручну кон'юнктуру..., щоб помститися... за свою справедливу справу». Його військо поступово тануло. Неплюєв повідомляв російський двір влітку 1735 року, що біля Орлика зібралося близько 700 «бездельников», однак більша частина вже розбіглася. Навіть Сава Чалий пішов у Польщу. Залишилось бодай 100—

150 чоловік. Після здобуття Мініхом Очакова восени 1737 року Орлик остаточно розпустив своє військо, в якому вже не було потреби.

Григор також утратив надію на кримсько-турецьку допомогу і доцільність їх протекторату над козацтвом. 25 березня 1735 року він подав французькому королю пропозицію про перенесення Січі на... Рейн.

Розчарований у турецькій допомозі, Григор писав з гіркотою кардиналу Флері до Версалю: «Мій батько, вихований у принципах честі й чесноти, доконав чимало, щоб мати в світі становище відповідно до своєї ранги, але тепер він залежить від ласки Оттоманської Порти та непевних подій цієї держави».

Однак сталося те, чого Григор не чекав. 7 травня 1736 року Мирович повідомив його про початок російсько-кримської війни. 28 травня війну Росії та Австрії оголосила Порта.

Орлик знову побачив перспективу вирішення українського питання і розгорнув бурхливу діяльність. Гетьман намагався відразу добитися гарантій, що татари не будуть поводитися на Україні як у 1711 році, а Франція офіційно дасть гарантію виконання договорів з Портою, згідно яких «Козацька нація обох берегів Дніпра має бути вільною і незалежною». Це викликало незадоволення польської сторони, яка не хотіла поступатися Правобережжям. З цього приводу (23 грудня 1736 р.) Орлик з обуренням писав сину: «Я тремчу від жаху, від цієї гидкої політики розділу України. Таким чином знов бажають перешкодити визволенню козацької нації. О нещасна наша Батьківщина!». У відповідь і з метою протидії польській дипломатії Григор 24 жовтня 1737 року подав меморандум французькому уряду, в якому розгорнув великий план створення єдиної української держави:

«Батько мій на чолі запорожців увійде на Лівобережжя, де досі ще живуть традиції козацької нації, тої самої нації, що нині живе під московською владою. В 1711 р. мій батько легко заволодів цими містами...

Можна буде з України під московською владою й з України під польською владою утворити державу під опікою Порти. Ця держава була б назавжди забезпекою проти московської експансії і спричинилась би до рівноваги в Європі...

Як тільки турки почнуть наступ на Київ, — а тут ключ цілої України, — батько мій розішле універсали по всій

Україні до козаків піднести зброю проти віковічних ворогів. У тих універсалах батько вияснить умови турецької охорони, щоб населення України бачило, наскільки ця охорона корисна для Козацької нації. Вся Україна повстане, як тільки мій батько на чолі з запорожцями з'явиться на кордонах, маючи підтримку Порти та Франції».

Пилип Орлик був у захваті від синового плану, пишучи йому 30 серпня 1738 року: «Ти зовсім справедливо оцінив ситуацію... Я похваляю цілковито усе». Сам гетьман з своїм невеличким загоном стояв у Каушанах і наприкінці 1737 року взяв участь у спробі турків відбити Очаків.

Та все було марним. Туреччина програла. У 1737 році в Немирові, на Поділлі, почалися переговори. На пропозицію французької дипломатії розглянути козацьке питання посланці Росії відмовились навіть говорити про запорожців — «плутов и воров». Порта втрачала значні володіння і свій статут у міжнародній дипломатії. Тоді несподівано для всіх, сконцентрувавши свої сили, вона вирішила взяти реванш. 24 травня 1738 року з Андріанополя виступила велика армія на чолі з Веген-пашою. До Константинополя викликали угорського еміграйта Ракочі й відправили до кордонів батьківщини підбурювати до виступу. Гетьману Орлику наказано бути його дорадником і виїхати у Відін (Болгарія), що останній вважав приниженням, але поступився. Тут у Відіні з Орликом зустрівся великий візир, який довго бесідував з ним про «Козацьку націю» та її боротьбу з Росією. Гетьман описував сину цю зустріч: «Він розпитував про Україну, про її природу і натуральні багацтва. Особливо він цікавився, наскільки можливо, що Козацька нація визнає мене своїм головою». Гетьман описав родючість української землі, міста і фортеці, запевнив, що «Козацька нація дуже пригнічена, що вона шукає лише сприятливого моменту, щоб вимагати стару свободу, що вона мені дуже віддана, що вона негайно стане під мої прапори, як дізнається про підтримку Оттоманської Порти». Візир обіцяв відновити Орлика в «прерогативах шефа Козацької нації». Пізніше візир просив Орлика скласти проект про відтягнення запорожців від Росії та відновлення вольностей України. Проект гетьмана був розглянутий на засіданні дивану і хану Менглі-Гірею було доручено переговорити з Орликом про його здійснення. Гетьман осів у Яссах і чекав вирішення справи.

Саме тоді російський уряд теж спробував почати пертрактацію з Орликом. Цариця запропонувала йому амні-

стію і протекцію і 15 травня (ст. ст.) 1738 року підписала про це документ, але гетьман на той час плекав інші плани і тримався антимосковської орієнтації.

Орлика викликали до Каушан, щоб разом з ханом і поляками йти на Україну. Але Мініх почав військові дії в Молдавії і зайняв Ясси.

На жаль, все це знову нічого не дало. Туреччина війну не продовжила, а Франція стала посередницею при заключенні миру 1739 року в сербському Білграді. Саме туди в лютому прибув старий Орлик, сподіваючись якось вплинути на Віленева і внести до мирового трактату пункт про козаків, аналогічний 3-му пункту Прутського договору. Це зробити не вдалося через великий спротив російських послів. Гетьман утратив надію і впевнився, що «москалі запанували назавше над козаками». 11 березня 1739 року він «у великій мізерії» повернувся в Бухарест. Однак російський маршал Мініх наполягав на продовженні війни і візир знову звернувся до Орлика. Гетьман зважив можливість і надіслав свого листа до запорожців, а ті, не розкривши його, переслали... Мініху. Останній повідомив про це царицю 21 березня, завваживши: «Орлику трудно будет привести в исполнение свои планы». Тут було переказано лист гетьмана, який не зберігся в оригіналі. Орлик нагадував запорожцям, що давав у церкві присягу визволити з неволі Україну. На цьому заприсягло й усе військо Запорозьке. Старий гетьман виповідав наболіле й те, що давно бентежило душу на чужині: «Я стою при своей присяге и всеми силами стараюсь о том». «Вся Малороссийская сторона и все запорожское городовое войско пришли от Москвы в крайнее разорение, и не будучи в состоянии сносить более неслыханные обиды, возлагают надежду освобождения только на божью помощь и на мое старание; не надеются они более на войско запорожское Низовое, не трогаясь воплям отцев, матерей, братьев, сестер и сродников, нарушая свою присягу, от меня, вольными голосами выбранного своего гетмана, отступило и пришло под протекцию неприязненной Москвы; мало того, Москву к себе в Сечу допустили, что все равно, как змею у груди своей пригрели и этим отчизну свою и себя погубили. Таким нарушением присяги со стороны войска Запорожского мог бы и я освободиться от своих прежних обязательств, но не хочу повредить душу и стою при моем прежнем предприятии. Сердечно жалею о скорой погибели славного войска запорожского, так что и имени его при Днепре не останется». Орлик повідомляв і застерігав: Росія дала обіцянку Туреч-

чині, що зруйнує Січ, заарештує кошового отамана. Так пізніше й сталося.

Лист Орлика залишився без відповіді. Козаки навіть не прочитали його. Мініх запевняв уряд, що Орлик уже втрачений для України, живе в нужді під Яссами; запорожці ж отримали хлібну та грошову платню — «никакой опасности от них быть не может, и к татарам пристать им не для чего, потому что татары сами голодны, и кроме того здесь при мне до 500 человек из лучших запорожцев».

18 вересня (н. ст.) 1739 року в Білграді підписали мир, і надія Орлика була остаточно знищена. Росія вимагала вислати його на Радосто подалі від кордону з Україною, щоб не «вводив би в блуд козаків». Гетьман не погоджувався на виїзд і чекав найгіршого, але розум його бунтував і не здавався. В листі до французького посла Кастеляна від 7 серпня 1740 року він писав: «Нещастя мої і страждання ще не закінчені на сьому світі. Коли Порті завгодно діставити радість і приємність москалям і загнати мене далеко від моєї родини і тим самим всіх нас занурити в безодню горя і нещастя — нехай, не в силах я цьому перешкодити... Я вождь вільної нації, що уложила угоду з Султаном, не маю притулку в його володіннях. На це Божа воля. Але я ніколи не помирюся з таким порушенням права».

Зірка надії знову зажевріла над сумним притулком Орлика, коли стало очевидним, що конфлікт Швеції з Росією має розв'язатися новою війною. 10 листопада з цього приводу був укладений договір Порти зі Швецією. Григор запевняв дипломатів, що при цьому може знадобитися Пилип Орлик. В листі до Людовика XV він повідомляв: «Козацька Нація жде мого батька, й ціла Україна готова до революції, щоб скинути ярмо російського панування. Мені пишуть з України, що якби мій батько на чолі своїх військ вирушив туди разом з турецькою армією, й видав би свій маніфест до Козацької Нації з покликом скинути московське ярмо, взятися за зброю й визнати його своїм законним вождем та стати під його прапори, то він, батько, мав би повний успіх. Необхідно також, щоб французький король, Султан, Польща й Швеція відновили свою забезпеку природи козаків для того, щоб мій батько у маніфесті міг запевнити мешканців України, що ці держави будуть міцною підтримкою прав Козацької Нації».

Одночасно Григор звернувся до Швеції, щоб підняти перед нею справу батька. Він писав: «Порта допоможе у всьому задля ревіндикації від Росії права на вільне посі-

дання України, що належить батькові та його нації... Могли б вернути страчене моїм батьком і дати йому нагоду бути корисним разом зі своїм народом для інтересів шведського королівства...

Хоч як слабим знаряддям може видаватися мій батько, щоб його зрозуміти в такім далекосяжнім проекті, однак прошу добре розважити, що козацький народ, на чолі якого він стоїть як законний вождь, обраний за згодою славної пам'яті короля Швеції Карла XII і визнаний у цьому званні Оттоманською Портою, стогнучи від часу нещасливої полтавської битви під тиранським ярмом російського панування, дихає лише надією на слушний час для увільнення від того ярма».

Війна почалася. Орлику обіцяли зрушити українську справу. І він надсилає останнього листа до козаків на Нову Січ. Цей лист не зберігся, але його заклик до союзу з Швецією відомий. Та на цьому й закінчилися дії і сподівання Орлика. Війна швидко завершилася підписанням дуже невигідного для Швеції миру в Адо.

Пилип Орлик розумів, що це був останній поклик долі, останній шанс. У листі до кардинала Флері від 30 серпня 1741 року він писав: «Неоспоримі права Козацької нації на Україну, узурповану московським пануванням, ярмо, яке на неї наложили, що стає з кожним днем більше і більше нестерпним — все це примушує мене виконати свій обов'язок і мої вірні зобов'язання, які я прийняв на себе під час обрання у гетьмани. Ніколи я не перестану шукати всіх легальних засобів, щоб заявити мої права й права моєї нації на Україну».

Свій обов'язок Орлик і справді виконував до останнього дня. Навіть один з його ворогів, австрійський посол Тальман, зауважив: «Велика енергія й любов до свого народу в цього генерала». Турки вимагали переїзду гетьмана до Андріанополя і коли він відмовився, перестали видавати пенсію. Цілих двадцять два місяці гетьман жив у рахунок боргів. Не було дано дозволу переїхати до Ясс, куди Орлик хотів після довгої розлуки виписати родину (дружину й доньку), що в Station Станіславові змушена була вже заставляти свій одяг для прохарчування. Ганна Орлик тоді захворіла на лихоманку. Розбігалися й поверталися на Україну наближені гетьмана. Орлик був у розпачі. Лише завдяки шведським та французьким дипломатам він зміг з величезними труднощами добитися переїзду до Ясс. Наприкінці життя вигнанець боявся лише одного — померти далеко від батьківщини.

За кілька місяців до смерті гетьман писав доньці про тяжке перебування в країні «без сонця, без дерев, із суворим краєвидом аж до моря, де росте гірка трава одному холодному вітрові потрібна». Ця туга за Україною надзвичайно щемко звучить в останньому листі до сина: «Померти тут на чужині, не почувши подиху рідної землі... Я не хочу бути похований між варварами!».

Однак доля і в цьому була жорстокою. Орлик так і помер на чужині, в Яссах, куди перебрався ще в лютому разом з своїм останнім протектором волоським господарем Костянтином Маврокардато, 26 травня (н. с.) 1742 року. Помер у нужді, по гетьману не залишилося жодного матеріального скарбу. Маврокардато, який шанував Орлика, влаштував йому «чудові похорони, до яких не пощастилося славної пам'яті гетьману Мазепі» (з листа Григора до Верлена). 7 червня про смерть гетьмана повідомив французький двір посол в Туреччині Кастелян. Однак і на сьогодні залишається невідомим, де поховали Пилипа Орлика та яка доля його могили. Мирович двічі відвідував її в 1753 та 1755 рр., але у своїх звістках про це називав просто Ясси. На думку Ілька Борщака, поховали гетьмана в одному з монастирів побіля Ясс.

Тенденційна історіографія створила й поширила легенду, ніби Орлик перед смертю одружився на татарці, прийняв іслам і обрізання, був скинутий козаками з гетьманства і вбитий одним з них. Це була чорна отрута злої, але безсилої ненависті до всіх, хто ніс у собі незнищенний вогонь національного ідеалу України. Втім, очорнити та оббрехати таких людей не вдавалося ніколи. Рано чи пізно правда випливала й постаті знову осявало природнє світло величі.

Найкращу епітафію гетьману України на вигнанні Пилипу Орлику склав його син, соратник і продовжувач справи боротьби за українську ідею в Європі Григор-Петро Орлик. У листі до міністра закордонних справ Франції Амельо він писав: «Ви не можете уявити собі мого горя: батько був для мене всім: другом, дорадником і вождем. Він був живим доказом, що людина в принципах, може донести раз з'ясовані ідеали до кінця свого життя». Ще більш вдало і ємко схарактеризував Григор діяльність батька в листі до Людовика XV: «Завзяття, з яким мій батько до кінця своїх днів переносив найбільш жорстокі нещастя, найбільші розчарування і примхи долі, попадаючи в них внаслідок своєї вірності спільним інтересам, — здобуло йому пошану не лише в державах, зацікавлених його пла-

нами й законними заходами, але навіть і в тих державах, проти яких він працював для підтримки інтересів своєї батьківщини й нації».

З великим запізненням дізналися про смерть Пилипа Орлика його старі соратники. 25 травня 1756 року Нахимовський та Мирович писали Григору з Бахчисараю: «Всі справжні козаки сумують по Вашому блаженої пам'яті Батькові, про смерть якого аж нині переконалися, бо не вірили московським звітам, вважаючи це черговою перфідією».

Російський уряд вкотре вже повідомив про цю приємну для нього подію українську старшину. Але Україна того не знала, як майже забула вже й самого Орлика, ім'я якого методично витравляли з її пам'яті та історії від 1708 року.

Після смерті батька Григор заходився шукати його архів. З Ясс надійшла звістка, що папери щезли. Григор сповіщав короля Людовика XV: «Я саме довідався, що всі папери мого батька зникли. Це мусить бути, без сумніву, якийсь злочин, бо батько весь час ховав надзвичайно всі папери й документи — вони мають першорядне значення для Козацької Нації й для Франції. Коли б ці папери потрапили до Росії, тоді горе нашим прихильникам на Україні. Ці папери були для цілого світу доказом славетних традицій і вірності, з якою Козацька Нація дотримувала своїх обов'язків від часів гетьмана Мазепи до наших днів».

Згодом виявилось, що архів гетьмана залишився у господаря Маврокардато, який тільки 11 лютого 1744 року надіслав частину документів французькому послові у Константинополі. Це була лише незначна частина листування Пилипа Орлика. Тільки через дванадцять років Григор дізнався, що один купець з Царгороду, який був зв'язаний з Маврокардато, має папери батька. 4 липня 1756 року Григор надіслав настійливого листа французькому послові Вержену з проханням за будь-яку ціну дістати документи гетьмана:

«Я не можу досі заспокоїтися, так ця звістка мене схвилювала. Це, може, найкращий день мого життя. Якби не служба Його Величності, то я сьогодні полетів би на крилах до Царгороду. Папери й рукописи мого батька, які я з сумом уважав вже пропавшими, знайшлися. Дуже прошу дістати їх і вислати мені їх гінцем. Наскільки пам'ятаю, все це мало бути 14 грубих томів і містило: батьківське листування зі мною, з міністрами держав, що цікавилися нашою справою, ціле таємне листування гетьмана Мазепи,

яке, свого часу, так пильно розшукували москалі, Дедукцію прав України мого батька, мемуари й проекти батька в справах України, а також пригоди життя мого батька, які він постійно, аж до смерті записував». Вержен зміг добути папери. 4 липня 1757 року він сповіщав, що одержав чотири томи рукописів і згодом переправив їх Григору. Однак, це також був не весь архів — зникла «таємна кореспонденція Мазепи», діарій до кінця життя й чимало іншого. Особливо жалкував Григор з приводу втрати оригіналу україно-турецького договору, котрий ще в 1742 році якийсь еврей-крамар взяв від гетьмана у заставу. В одному з листів Григор писав: «Ох, перфідія жидівська! Для якої високі державні інтереси нічого, порівнюючи з грішми!..»

Архів Пилипа Орлика був вкрай необхідний Григору, який замислив написати «Історію України». Залишилося лише кілька (9) аркушів тексту та витягів у теці з виведеним рукою Григора заголовком: «Замітки про Україну й Козаків, про яких Європа мало що знає». На одному з аркушів було виведено: «Все те, що сталося на Україні після 1706 року, — яким чином Україна дійшла до революції під проводом блаженої пам'яті Івана Мазепи, й яким чином новообраний стародавніми законами й звичаями гетьман Пилип Орлик дійшов до нужди, а Козацька Нація — до поневолення», трохи далі — підзаголовок: «Записки мого батька напередодні смерті». Однак, на жаль, це й усе, що залишилося від «Історії України». Григор мав би подати перший і найповніший життєпис гетьмана Пилипа Орлика. Продовжувач його справи, він одночасно був першим біографом батька.

Після смерті в 1759 році Григора Орлика справа гетьмана-батька віддалась забуттю, його паперами ніхто не цікавився. Французький уряд спочатку взяв архів генерала-поручика Григора Орлика на перегляд, деякі документи залишилися в таємному кабінеті Людовика XV та адміністративному відділі державного архіву, інші — повернуті вдові Олені Орлик з роду Дентевіль. Григор-Петро одружився з нею 3 грудня 1747 року в Версалі у присутності короля і всього двору. Луїза-Олена Ле Брюн де Дентевіль мала свій замок і достатні володіння. Саме тут в замку Дентевіль зберігався архів Орликів. Його розшукав Ілля Борщак у 1922 році. Дослідник знайшов спадкоємця Дентевілів по лінії сестри дружини Григора — це був маркіз Де-ла-вілль Буже (Боче), який мешкав у самому замку Дентевіль біля Шомона в департаменті Верхньої Марни.

Борщак отримав доступ до давнього (з XII ст.) архіву, який був у занедбаному стані ще з часів французької революції, коли частина паперів загубилася. Саме тут Борщак знайшов знамениту «Дедукцію» — «Вивід прав України» Пилипа Орлика.

Другу частину архіву Орликів Ілля Борщак віднайшов 1920 року в архіві Міністерства закордонних справ Франції. Серед них — листування дипломатичного корпусу, меморіали Пилипа й Григора і, що найцінніше, — діарій (щоденник) Пилипа Орлика за 1720—1732 роки в оригіналі (польською та латиною).

Знайдення архіву Орлика дозволило висвітлити ще один бік його діяльності та особи, без якого образ гетьмана як людини був би неповним, — це його інтелектуальний розвиток та любов до книг.

У 1919 році відомий шведський історик Альфред Єнсен в розмові з Іллею Борщаком завважив, що наша історіографія мало цінить постать Орлика, хоча б його інтелект та освіту. «Він міг би бути канцлером великої імперії, не те що генеральним писарем у козаків. Що мене вражає, се його вищий інтелект і освіта. Справді добре, мабуть, учили в Києво-Могилянській академії».

Через шість років Ілля Борщак натрапив на додатковий доказ цього — власноручний каталог бібліотеки Пилипа Орлика, який засвідчив, що гетьман вчився і читав усе життя.

Пилип Орлик знав чимало мов, окрім української, російської та польської, він вивчав в академії класичну латину, а ще французьку, італійську, новогрецьку, шведську, німецьку, болгарську, сербську, «геленську». На більшості з них писав. Книга була для нього не лише джерелом інформації та резервом мудрості, а й величним пам'ятником людського духу. В його діарії за 1722 рік є знаменна фраза: «Книжки подібні до живих істот. Оправлені в шкіру, вони тремтять в руках неуків». 22 березня того ж року грецький архімандрит показував Орлику рукописне Євангеліє від Іоана на пурпуровому пергаменті II ст. Гетьман був вражений і зазначив: «Оцей блідий пергамент викликає чари минулого, думу та мрії тих людей».

Орлик читав багато і в основному з теології, історії та політики, любив також художні твори й особливо старався здобути газети. В його паперах Борщак знайшов нотатки з французьких, італійських, німецьких та найбільш поінформованих на той час голландських часописів, які намагався дістати за будь-яку ціну.

Орлик майже не розлучався з Псалтирем (мав французькою та латинською мовами), Еклезіастом, творами святого Августина. Він повідомляв, наприклад, що з захопленням перечитав вісім томів Златоуста. Святе письмо й отців церкви гетьман читав вдумливо і часто робив нотатки чи виписки, завважуючи думки, близькі йому та його долі. Дуже показові цитати з Псалтиря:

«Краща частина мого життя протекла в бідах, мої найкращі роки — в сльозах, мої сили надломлені.

Вороги кинули мене в безодню бід, де я завжди оточений тьмою й видом смерті.

Мої вороги — в своїй ненависті дійшли до краю.

Нехай мої вороги не матимуть більше задоволення бачити, як я страждаю.

Його землі були пограбовані, а він зробився забавою своїх сусідів.

Про мене навіть перестали думати, вважаючи, що я вже помер.

Я був молодий, тепер я старий. І я ніколи не бачив, щоб праведного чоловіка покинув Господь Бог.

О Боже, мій добрий, ніжний та ласкавий, зглянься наді мною й пожалій мене в моїм становищі!».

Автобіографічне значення мають також численні нотатки Орлика з Еклезіасту, з царя Соломона і найулюбленішого автора — св. Августина (в його бібліотеці було відоме видання бенедиктинців 1679 р.).

Однак теологія була не єдиною галуззю пізнань та інтересів Пилипа Орлика. Про це свідчить вміст його бібліотеки. Перше книжкове зібрання Орлика, де були, очевидно, в основному кириличні друки і рукописи, загинуло після Полтавської битви, про що він писав в одному з своїх листів 1730 року: «І тоді я втратив усе своє... майно, ...старі гарні книги». Нову бібліотеку гетьман почав збирати вже на еміграції і тому вона складалася цілком з іноземних видань.

Влітку 1925 р. Ілля Борщак віднайшов у дентевільському архіві каталог бібліотеки Орлика, який той уклав сам 1738 року. Каталог первісно мав сорок чотири аркуші, але до XX ст. збереглося лише дев'ять. В ньому книги були класифіковані за сімома розділами. Перший розділ теологічний — окрім уже названих видань містив коментарі до Фоми Аквінського Августино Джузеппе (1643, Палермо), французький переклад Корану (1734) та ін. Зазначимо, що на той час Орлик уже був грекокатоликом. Гетьман став уніатом у Вроцлаві (17 січня — 10 березня 1721 р.),

тому в його щоденнику та листах багато критики грецької церкви та її служителів: оманливих підлабузників, байдужих до служб церковних і самої віри, лайливих навіть у храмі. 3 грудня 1728 року в діарії Пилип писав, що «не бачив жодного грека, щоб він у церкві, під час Служби Божої, виявив найменшу ознаку упокорення перед Богом та сердечного каяття. Стоять вони, як бездушні ідоли, в шапках, навіть під час Херувимської Пісні, навіть під час «Свят, Свят» і навіть під час слів Христа: «Це є Тіло моє, це є кров моя». Ось такі є овочі клятої схизми. Через ту схизму вони втратили свою державу. Певно, одного дня, втратять і віру... Самі Християни ледве тінь Христового Духу заховали, пастирі ж їх усі симоніяки, не дбають зовсім про порятунок душ, не пасуть їх, а лише стрижуть і п'ють не тільки їх соки, але майже їх кров».

Другий розділ бібліотеки Орлика — грецькі та римські класики — був представлений творами Арістотеля (1654), Ціцерона (1471, 1644, 1689, 1709, 1724), Демосфена (1712), Горація (1725), Геродота (1715), Сенеки (1672), Страбока (1707), Светонія (1715), Вергілія (1676), Таціта та ін. До розділу «Політичні письменники» були занесені «Універсальна історія» Боссуета (1681), роботи Пуффендорфа (1715).

На жаль, з четвертого («Історія і філософія») та п'ятого («Світські автори») розділів картки не збереглися. Однак відомо, що Орлик мав твори одного з найкращих ораторів XVII ст. єпископа Флешіє — це всі його промови над могилами видатних осіб (1672—1690). Орлика цікавило англіканство, історія розділу церков, історичний перебіг взаємин між світською владою та церквою.

Відзначимо, що гетьман мав твори Шекспіра, хоч на той час великий англієць ще зовсім не був оцінений. Залишилися нотатки Орлика французькою мовою з «Річарда III» та «Короля Ліра» 1728 року:

«Ті, що живуть на вершинах, завжди побиваються вітрами, й коли падають, розбиваються в шматки. (Річард, I, I).

Я згубив назавжди своє королівство. (Річард, I, I).

І ось він бідна людина, слаба й у погорді у всіх. (Король Лір, III, I)».

В бібліотеці Орлика був представлений також божественний Данте, якого гетьман дуже любив, і навіть Мольєр. Голландське видання «Телемака» Фенелона (1719) Орлик купив у Швеції і читав на шляху до Салонік. Він так цінив цю книгу, що, забувши її під подушкою в готелі,

посилав за «Телемаком» слугу. Можливо, саме ця книга навіяла думку, висловлену в листі до митрополита в Єрусалим (21 червня 1729): «Ніколи в житті сила не може переконати людей, вона робить лицемір'я... Ніколи не треба примушувати людей міняти свою віру».

Орлику імпонував Овідій, він убачав спорідненність його долі зі своєю. В його бібліотеці був життєпис поета «любові, богів і вигнання», написаний Жаном Бареном (1723). З цієї книги гетьман написав нотатку, яка так підходила йому самому: «Він все сподівався, він розсилав листи у всі частини світу (імперії). Але всі його жалкування даремні, немає ні милості, ні амністії. Однак він бореться, він не хоче допустити (гадку), що все страчене».

В своїх політичних листах Орлик використовував трактати з Історії Де-Ту, міжнародного права Вельсінгама, твори Бодена, Пуффендорфа, Геродота, Страбона, Плінія, Лейбніца, Дімонта, Декарта, Паскаля, Лафонтена, Монтеск'є, Ларошфуко, Феогноста, Годена, Юста Ліпсія.

Шостий розділ бібліотеки Орлика — книги про Україну і Польщу. Тут були спогади П. Шевальє про козаків (1668), записки М. Кромера (1589), хроніка Й. Длугоша (1712), опис подорожі Обріля Мотрей (1727), витяги з Києво-Печерського Патерика Й. Горбінія (1675), книги Ф. Е. Фінкса (С. Минзіхта) (1666), Х. Гарткноха (1678), історія Польщі Массцета (1733) та ін.

В останньому розділі містилися газети і часописи, картки на які в описі не збереглися, але витягами з них рясніє діарій.

Як на емігранта, який щодня чекав зміни обставин життя, бібліотека Орлика була досить багатою і засвідчувала широту інтересів, знань та вподобань власника. Однак власних книг гетьману не вистачало. В його щоденнику дуже багато записів про випозичені книги у консулів, французьких місіонерів, освічених греків. Орлик не минав жодної можливості оглянути чиюсь бібліотеку, яка, за переказами, містила цінні видання. З величезним захопленням згадував він про «величну» бібліотеку гетьмана Мазепи та її неоціненні «багатства, рівних яким не було на Україні». Подібних книгозбірень Орлик більше не бачив, хоч не минав жодної на своєму шляху. Так, у 1723 році він доклав чималих зусиль і нарешті добився візиту в купця Малахії задля його бібліотеки, в якій «з насолодою забарився кілька годин».

Маємо окремо відзначити, що Пилип Орлик допоміг придбати для французької Королівської (тепер Національ-

ної) бібліотеки цінні грецькі рукописи. Він листувався з протосикелом Сінайської гори, що був українцем зі Львова. Останній повідомив про наявність у нього старовинних сінайських рукописів. На прохання Орлика повний реєстр рукописів і книг був надісланий у жовтні 1729 року Королівській бібліотеці, яка замовила копії і дещо купила.

Не можна не згадати також про стосунки Орлика з Вольтером. 29 грудня 1729 року Григор писав батькові: «Я довідався, що якийсь французький шляхтич складає докладну історію життя Карла XII-го». Це був Вольтер. Григор зав'язав з ним стосунки і розповів про гетьмана та його взаємини з шведським королем. Вольтер загорівся і просив бодай якісь матеріали для своєї історії. Пилип Орлик надав автору «Історії Карла XII» цілий ряд матеріалів і спогадів відразу ж. 6 березня 1730 року Григор повідомляв гетьмана: «Всі матеріали для життєпису короля Карла XII-го я передав у належні руки... Тут дуже задоволені ними... Що особливо цікаве, це відомості про гетьмана Мазепу, й те, що Ви розповідаєте про його проекти. Тільки Ваша Екселенція, що знає досконало цей проект, могла так його викласти... Як життєпис Карла XII побачить світ..., всі дізнаються про справжній проект блаженної пам'яті гетьмана Мазепи й старшин Козацької Нації, які досі так жорстоко страждають».

Отже, сторінки Вольтерової «Історії Карла XII» про Івана Мазепу написані на матеріалах Пилипа Орлика.

Сам автор високо цінував дружбу з гетьманом та його допомогу. Він подарував Орлику примірник книги у червоній шкірі з гербом Орликів «Новіна». На жаль, під час Великої Французької революції книга зникла.

В історії України діяльність Пилипа Орлика оцінюється по-різному навіть найкращими представниками української історіографії та біографами гетьмана, хоч усі вони виявляють до нього шану. Його вважали романтичним героєм типу Дон-Кіхота, який протягом всього життя був вірним своїм ідеалам, перенісши усі випробування долі, боровся за ідею і мав фантастичний оптимізм та високі моральні якості. Це був «останній і найліпший із справжніх мазепинців».

На думку акад. Миколи Василенка, «Орлик міг бути тільки знаряддям французької політики, а не грати самостійної і серйозної ролі»; його особа цікава не політичною діяльністю, в якій він був безсилий, а ідейною стороною.

Ілля Борщак вважав, що своєю боротьбою і діяльністю Орлик перший виніс українську справу на європейський

рівень і постійно нагадував про неї міжнародній дипломатії. Ця його праця спричинила після смерті Петра I пом'якшення політики російського уряду на Україні. Боротьба Орлика за кордоном підтримувала національну ідею і її оборонців на Україні, була важливою ланкою національних змагань XVIII ст., ідейний бік яких перейшов у «Историю Русов».

Розгорнуту характеристику Пилипа Орлика дав Борис Крупницький:

«Діяльність П. Орлика має значну вагу в історії українських визвольних змагань. Він був найвидатнішим представником першої української еміграції. Деякі політичні ідеї його мають іще й сьогодні своє актуальне значення. В його особі Україна здобула надзвичайно активного заступника, що принаймні тридцять років тримав українську справу в активному стані. І хоч як державний муж мав він певні хиби, свого завдання не сповнив, незалежної і з'єднаної України не здобув, то все ж таки його енергійна, вперта і невтомна праця не могла зостатися без наслідків. Вона полишила нам традиції, утворила певні зв'язки з Європою, поставила українську проблему як актуальне питання європейської дійсності першої половини XVIII ст., а це має своє значення не тільки для минулого України, але й для її майбутнього державного життя, в якім пороблені Орликом заходи можуть придатися для скріплення наших зв'язків з Європою на основі певної історичної традиції».

Кожна епоха оцінює політичних діячів з точки зору сучасної потреби в тій чи іншій діяльності, шукає в них початки чи розвиток наболілих проблем. З цього погляду, постать Орлика для нашого часу є найбільш виразною і необхідною поряд з Іваном Мазепою. Україна зараз іде тим же шляхом, живе тими ж ідеями, якими жив і за які боровся гетьман Пилип Орлик. Це ідеї суверенної, вільної, єдиної соборної України, яку обстоював у «Виводі прав» та інших документах Орлик. Це ідея творення української державності як спадкоємці попередніх державних утворень на Україні, але на нових засадах конституційної, демократичної правової держави. Це намагання піднести українську національну ідею в світі, поєднати батьківщину з діаспорою, долучити до боротьби за Україну міжнародне право і світову дипломатію. Це також особистий приклад невтомного борця, нехай і романтика — ідеаліста, без чого просто неможлива довготривала боротьба, за майбутнє «Козацької нації». Це незнищенна любов до своєї землі,

до її народу і історія людини, яка не була українцем за народженням, але стала ним по духу та діяльності.

Завершуючи життєпис Пилипа Орлика, наведемо слова Іллі Борщака, сказані ще в 1925 році, але надзвичайно актуальні й сьогодні.

«Українська нація (у XVIII ст. — *В. У.*) в цілості не пішла за своїми провідниками, а стероризована царськими катами та рідною церквою прийняла всі демагогічні брехні й вигадки царя Петра про акцію мазепинців. Нині, коли український народ повстав і, порвавши кайдани, в нових умовах творить своє вільне національне й соціальне життя, настає час згадати і вшанувати словом і ділом тих, що всім знехтували для свободи рідного краю, що перші на Сході Європи повстали проти деспотії. І між усіма цими славними мазепинцями в першу чергу належить згадати найславнішого й найзавзятішого Пилипа Орлика, який «слідуючи за славетними принципами — бути вірним своїй батьківщині і зобов'язанням перед Козацькою нацією... твердо... переносив до кінця своїх днів найжорстокіші нещастя, найбільш незвичайні розчарування й капризи невблаганної фортуни» (з листа Григора Орлика до Людовика XV від 2 квітня 1743 р.).

* * *

На жаль, вшановуючи пам'ять гетьмана Пилипа Орлика сьогодні, ми не лише не можемо поклонитися його могилі, але навіть не маємо достовірного портрета гетьмана. Василь Різниченко в одній з брошур писав, що прикладає фотографію портрета з батуринського зібрання. Далі була зроблена ремарка, ніби «фотографія прикладається до частини видання», однак, очевидно, вона так і не була виготовлена.

Різниченко твердить, що портрет був віднайдений у трактирщика М. Раді і, за словами останнього, походив з галереї гетьмана Розумовського в Батурині. 1910 р. портрет продали і згодом опублікували в «Ілюстрованій Україні» (1913, № 56) та інших часописах: «Рада» (1911, № 183), «Черниговское Слово» (1912, № 1565), «Речь» (1912, № 113).

Олександр Коваленко

Павло Полуботок

У старовинному містечку Любечі, на кручі, понад широю заплавою Дніпра височать руїни споруди, яку називають кам'яницею Полуботка (її колишній вигляд відтвоений на малюнку Опанаса Сластіона, датованому 1895 роом). Існує думка, що кам'яницю зведено на замовлення ана Мазепи, а Павло Полуботок лишень успадкував її азом з усім любецьким маєтком гетьмана. До речі, одне урочищ на околиці Любеча старожили досі йменують азепиною горою. Як оповідає переказ, записаний у сереині 20-х років, неподалік від кам'яниці, попід старезними убами Павло Полуботок якось приймав російського царя етра І. Отак в уяві місцевої людності перетнулися шляхи ьох провідних персонажів української історії початку VIII століття. Попри всю непевність фольклорних джеел, сюжет вельми промовистий, адже саме в цьому «триутнику» розгорталася драма, за висловом Тараса Шевенка, «славного Полуботка»...

Павло Леонтійович Полуботок народився в заможній озацько-старшинській родині, ймовірно в Чернігові, близьо 1660 року. Коріння його родоводу губиться в сивій давині. На початку XVII століття, після прилучення Черніэво-Сіверщини до Речі Посполитої, прадід Павла Ярема ешкав у Чернігові й у 1637 році був райцею місцевого агістрату. Відомостей про діда Артемія майже не зберегося, натомість батько Леонтій Артемович залишив помітий слід в історії. За гетьманів І. Брюховецького, Д. Многрішного та І. Самойловича він зробив неабияку кар'єру

в лівобережному козацькому війську: писар Чернігівського полку, чернігівський сотник, генеральний бунчужний, генеральний осавул і, нарешті, переяславський полковник. Наполегливо дбав Леонтій Полуботок і про власний добробут, поволі зосереджував у своїх руках маєтності «з кгрунтами лѣсовими и пахатиими, з озерами и з людми осѣлими» на території Чернігівського і Переяславського полків. Становище Леонтія Полуботка особливо зміцнилося після одруження 1680 року його єдиного сина і спадкоємця Павла на племінниці гетьмана Івана Самойловича. Так, у лютому 1681 року, зважаючи на «услуги, которіе оній от молодости лѣт своих... в оказѣях воеиних... оказал значне, а повабляючи ласкаве, жеби и в пришліе часи в такой взятости охота его не уставала», гетьман затвердив за Л. Полуботком набуті ним землі в Любецькому і Сосницькому «ключах» і додав до цього «властію звѣрхности нашой рейментарской» село Губичі, що неподалік від Любеча. Невдовзі права Леонтія Полуботка та його спадкоємців на ці маєтності були застережені царською грамотою.

Однак родинні зв'язки з гетьманом Самойловичем ще не гарантували Полуботку спокійиого життя. Навпаки, ця обставина зіграла фатальну роль, коли булаву прибрав Іван Мазепа. Близькість до його «антецесора» коштувала Леонтію Полуботку полковницького уряду. І хоча пізніше Мазепа повернув його на переяславське полковництво й видав охоронний універсал на володіння, стосунки між ними залишилися напруженими.

У 1692 році Мазепа взяв Леонтія та Павла Полуботків під варту в зв'язку із загадковою справою ченця Соломона, який сфабрикував фальшиві листи гетьмана до польського короля, аби скомпрометувати його перед російським урядом. Не виключено, що за спиною цього авантюриста стояла рідня засланого до Сибіру Самойловича, тісно пов'язаиа з Полуботками. У всякому разі Мазепа закинув Леонтію Полуботку, що той «промышлял о гетманстве и желал гетману и всем при нем будучим пагубы и нестроения в народе», остаточно усунув його з полковництва, ба навіть домігся конфіскації значної частини його маєтків. Відтак знеславлеиий Леонтій Полуботок мусив повернутися до Черигова, звідки почалося його сходження вгору. Невдовзі, у 1695 році він помер і був похований у Чернігівському Єлецькому монастирі *.

* Кілька років тому під час земляних робіт на подвір'ї Єлецького монастиря поблизу Успенського собору було випадково виявлено фа-

Отож, Павлу Полуботку довелося мало не все розпочи-
ıти з початку, та ще й під пильним наглядом з боку Івана
.азепи, який опанував становище на Лівобережній Украї-
і позбавився ймовірних конкурентів. Уражене самолюб-
'во не найкращий порадник, але Павло Полуботок, люди-
ı, за свідченням сучасників, розумна, вперта і скритна,
ıки зумів звестися на ноги. Протягом 90-х років XVII сто-
ття він подеколи згадувався в документах попервах як
йськовий товариш, згодом — значний військовий товариш
ериігівського полку. 1701 року Павло Полуботок брав
ıасть у складі призначеної гетьманом комісії для розме-
уваиня земель Київського магістрату й Київського Кири-
.вського монастиря. Нарешті й Іван Мазепа змінив гнів
ı милість. У червні 1703 року, «респектуючи на его, пана
олуботка, значніе, шире и статечне в войску Запорожском
эненіе услуги», гетьман затвердив за ним «вѣчистою
'уплею набытіи» землі у Ропській та Білоуській сотнях
ернігівського полку. Близько 1705 року за згодою Івана
.азепи Павло Полуботок обійняв уряд чернігівського пол-
эвника, що залишався вакантним після смерті Ю. Лизо-
'ба *. З огляду на історичний момент, який переживала
этоді Україна, маємо визнати політичне обличчя Павла
олуботка вельми невиразним. Проте, коли в жовтні
'708 року Іван Мазепа перейшов на бік Карла XII, він му-
ıв зробити вибір. Чи то Павло Полуботок зорієнтувався
непевній ситуації й відчув приреченість цієї акції, чи то
ались взнаки гіркі спомини про заподіяні свого часу Ма-
зпою кривди, але їхні шляхи розминулися.

Як там було, а Павло Полуботок одним з перших серед
эбагатьох козацьких полковників, котрі не підтримали
ıазепу, прибув до Глухова на військову раду, терміново
сликану за вимогою Петра І в листопаді 1708 року.
скільки претендентів на булаву в цю критичну хвилину
уло мало, Павло Полуботок розраховував на першість.
— не безпідставно. Частина старшини воліла підтримати
эго плани, але в перебіг подій рішуче втрутився сам цар.
кщо довіряти свідченням О. Рігельмана, він недвозначно
исловився щодо кандидатури Полуботка: «Этот очень
итер, он может Мазепе уравниться». Це й вирішило спра-

ільний склеп родини Полуботків. На одній із напівзотлілих домовин
ерігся срібний хрест, викарбуваний напис на якому засвідчив, що
ній спочивав прах Леонтія Полуботка.

* У Чернігівському історичному музеї експонується срібний пол-
эвницький пернач, який за переказом належав П. Полуботку і в
)-х рр. минулого століття був розшуканий В. В. Тарновським.

ву. Гетьманом було проголошено стародубського полковника Івана Скоропадського, а Павло Полуботок одержав досить щедру «компенсацію» у вигляді численних маєтностей. 24 листопада 1708 року тут же, у Глухові, Петро I надав Павлові Полуботку «за его к Нам, Великому Государю, верные и усерднорадетельные службы, как в войсковых действиях против неприятеля Нашего, Короля Шведского, также и за показанную его непоколебимую к Нам верность в настоящем случае измены Нам, Великому Государю, бывшего Гетмана Мазепы» жалувану грамоту на кілька сіл, які раніше належали племіннику Мазепи І. Обидовському. В грудні 1708 року в Лебедині, де Петро I правив суд над «мазепинцями», Полуботок одержав від царя «в вечное владение... местечко Любеч с перевозом на Днепре Любецким и Лоевским с озеры, с приселками всеми, к тому местечку надлежащими, с лесы и с сеными покосы, с деревьями бортными и до борт потребными, и со всякими угодьями», а також інші маєтності, що перед тим були власністю Мазепи та Орлика. Нарешті, в травні 1716 року гетьман Іван Скоропадський затвердив за Павлом Полуботком придбані ним землі в Любецькій сотні й дозволив «на оних людей осадити и всякіе од них одбирати послушенства».

Загалом складається враження, що після невдалої спроби посісти гетьманський уряд, неабияка енергія Павла Полуботка бодай зовні була спрямована виключно на справи родинні й господарські. Він скуповував землі, не цурався «изменничьих маетностей», осаджував слободи. Син свого часу, типовий представник старшинської верстви, Полуботок подеколи не зупинявся на цьому шляху й перед насильством та зловживанням. За підрахунками Я. Шульгіна, Павлу Полуботку належало близько 3200 селянських дворів, а його володіння розлягалися на терені насамперед Чернігівського, а також Лубенського, Гадяцького, Ніжинського, Сумського і Охтирського полків. Водночас Полуботок споруджував млини та гуральні, гути й рудні, залюбки займався комерцією. Відомо, зокрема, що він контролював і навіть намагався зосередити у своїх руках торгівлю зерном, горілкою та тютюном у межах Чернігівського полку, іноді здійснював масштабні торговельні операції за участю польських купців. Одному з них 1715 року Полуботок продав 575 пудів тютюну і 100 куф горілки, а замість грошей одержав 600 пудів міді. Певний інтерес у цьому контексті викликає вельми заплутана історія довкола кредиту, що обраховувався в кілька десятків тисяч золо-

их, який начебто отримав Полуботок від польського комерсанта Кадзінського, але вчасно не виплатив.

На просторах Лівобережної України де-інде були розкидані Полуботкові «двори з хоромами» — у Гадячі, Любечі, Лебедині, Михайлівці, Коровинцях, Грунках, Буймирі або Буюмері), Оболоні, Орлівці, Савинках, Довжику, Боровичах. Будинок Полуботка у Боровичах згодом перероблено в церкву, малюнок якої вміщений в «Ілюстрованій історії України» Михайла Грушевського. Але головна резиденція Полуботка знаходилась у Чернігові. В самісінькому центрі міста, в межах стародавнього дитинця йому належала двоповерхова кам'яниця (згодом у ній розміщався магістрат), але мешкав Павло Полуботок разом родиною на мальовничій околиці Чернігова — Застриженні. Уявлення про його садибу дозволяє скласти опис, упорядкований 1724 року. Наприкінці XVII століття чернігівський маєток Полуботка перейшов у власність духовної семінарії, у зв'язку з чим житлові приміщення зазнали перепланування та розбудови *.

Приватне життя Павла Полуботка не завжди було безхмарним. У лютому 1717 року померла його перша дружина Євфімія Самойловичева, мати п'ятьох дітей Павла Полуботка — Андрія, Якова, Олени, Ганни-старшої та Ганни-молодшої. У листопаді 1718 року 58-річний чернігівський полковник одружився вдруге на дочці ніжинського полкового судді Ганні Лазаревичевій, удові військового товариша Р. Жураківського. Минав час, полишили батьківський дім, повиходили заміж доньки. Одну з них, Олену батько видав за Якова Марковича, автора відомого «Щоденника», улюбленого племінника владної гетьманші Анастасії Скоропадської.

Тогочасні документи змальовують Полуботка насамперед як неперебірливого в засобах господаря-державця. Відомо, що саме на цій підставі Олександр Лазаревський відмовляв йому в будь-яких громадянських цнотах. Цей категоричний присуд, втім, не враховував історичних реалій та уявлень, що домінували натоді в суспільній свідо-

* У 1959 р. мистецтвознавці М. Цапенко, П. Мусієнко і С. Таранущенко обстежили комплекс споруд духовної семінарії, який істотно постраждав від бомбардувань за часів останньої війни, і виявили в його складі залишки будинку П. Полуботка. В місті натоді подейкували, що відчайдухи-хлопчаки, які нишпорили по руїнах, начебто натрапили на великий льох попід цим будинком, де в нішах за гратами лежали людські скелети, прикуті до стін залізними ланцюгами. Все це скидається на легенду, але доцільність археологічно-архітектурного дослідження пам'ятки не викликає сумніву.

мості. Справжня «гонитва за землею», що розгорнулася на Лівобережній Україні иа зламі XVII—XVIII століть і неминуче призвела до поглиблення соціальної нерівності, була об'єктивно зумовлена розвитком товарно-грошових відносин. За цих умов, як слушно зауважив Іван Крип'якевич, старшина «свою користь... ідентифікувала з добром держави і в егоїстичному засліпленні намагалася підкорити собі інші класи — козацтво, селянство, міщанство, — не добачаючи, що таким робом руйнує основи державної сили». Звісно ж, добробут родини Полуботків так чи інакше базувався на визиску посполитих, але водночас енергійні заходи Полуботка стимулювали економічне життя регіону, сприяли його залюдненню, піднесенню промисловості й торгівлі.

Набагато складніше відтворити інтелектуальний і загально-культурний кругозір Павла Полуботка, однак бодай уривчасті відомості з цього приводу зберігають джерела. В чернігівському будинку полковника в окремій скрині переховувалася його бібліотека — «печатных книг всяких, латинских и польских, 54, в том числе Евангелий два, непокрыты, а в них листы золоченые». У першій половині XIX століття до збірки М. Маркевича потрапив реєстр майна, захопленого 1734 року в будинку Полуботків чернігівським єпископом І. Жураківським. У ньому згадувались деякі книги з фамільної бібліотеки: «Калепии, Тезаврус, Поленон, Кнапиус, Спекулум Саксонум, Твардовский, Конституция, Мир с Богом, Сообразование воли человеческой божественною». Цей факт, а також стале вживання в листах і універсалах Павла Полуботка слів іноземного походження, дають підстави гадати, що він володів польською та латинською мовами. Роздуми над гіркою долею України, напевне, спонукали Павла Полуботка до заглиблення в минувшину. За свідченням Я. Марковича, йому належала упорядкована Полуботком стисла «кроиічка», що охоплювала події в Україні протягом 1452—1715 років.

Не був позбавлений Павло Полуботок і релігійного почуття. Впадає у вічі сила (понад сто) різноманітних ікон у його чернігівському маєтку. Сучасники Полуботка сподівалися спокутувати власні гріхи, насамперед, багатими дарами. Він, здається, ставився до цієї традиції більш прагматично і значно поступався, скажімо, Лизогубам чи Лизогубам чи Цюніним-Борковським, які активно реставрували, зводили і оздоблювали чернігівські храми. Принагідно згадаймо і гучний скандал, що виник навколо суперечок Павла Полуботка із любецьким священиком Гаврилом за церковну

лю. Водночас у документах трапляються згадки про малі пожертви Полуботка та інших членів його родини користь церкви. Особливою прихильністю Полуботків истувався Вознесенський храм у Чернігові, розташовай поблизу їхньої садиби. Не випадково насподі старого іконостасу було зображено герб Полуботків, а в ковній ризниці зберігалися срібні чаші, потири та богослужбові книги у коштовних окладах, подаровані П. Полуботком та його нащадками. Відомо, що сучасник наказного гетьмана священик Вознесенської церкви отець Терентій синодик, що, напевне, містив цікаві відомості про роди Полуботків. Проте синодик загубився у вирі століть, його упорядник того ж таки фатального для Павла Поботка 1724 року був «вытребован» до Синоду і невдовзі збавлений сану. Вознесенська церква зазнала згодом неноразових перебудов, аж поки не була розібрана наприці 50-х років нашого століття. Відлитий свого часу штом Полуботка для цього храму дзвін експонується в рнігівському історичному музеї.

Опис маєтку Павла Полуботка в Чернігові певною мію засвідчує його художні смаки. Житлові приміщення икрашали «персони» самого господаря, його батька, друини та синів *. Серед іншого майна згадуються близько адцяти картин невідомого змісту і, зокрема, «картина тайской работы, шита по белому атласу шолком разім», а також кілька настінних годинників та великих еркал. Стіни й меблі частково декоровані килимами, ільці та лавки оббиті червоним, зеленим, блакитним суком або шкірою. З коштовної зброї (шабель, пістолів, шниць) складався невеличкий домашній арсенал. Усіма рвами вигравав дорогий, оздоблений гаптуванням і хутом одяг. У спеціальних «погребцях» зберігався срібний кришталевий посуд, у «шкатулах» — хрести, персні, каблучки, намиста й інші прикраси із золота та дорогоцінного іміння, у скринях — сувої китайського шовку, турецької грецької парчі, німецького і голландського полотна, ро-

* У другій половині XVIII ст., коли рід Полуботків згас і урвався, змільні портрети опинилися в руках інших власників. Це й спричило непорозуміння довкола іконографії П. Полуботка. На так званому ортреті П. Полуботка, опублікованому свого часу Д. Бантишем-Каменським, як з'ясували фахівці, був зображений скоріше за все його тько Л. Полуботок. Оригінальний же портрет П. Полуботка з відвідним написом зберігався в родині Милорадовичів у Любечі, який рейшов до них від Полуботків. Згодом цю пам'ятку придбав В. Тарновський, з дозволу якого портрет репродуковано у грудневій изі «Киевской старины» за 1890 р.

сійського мережива. У дворі Полуботка мешкав слуга-бандурист, який супроводжував його і під час тривалих виправ. На панській кухні порядкував поляк-кухмістер. Загалом, і в цьому відношенні Полуботок помітно виділявся з-поміж сучасників-старшин, часто-густо позбавлених будь-яких інтелектуальних чи культурних запитів та інтересів.

Що ж до участі Павла Полуботка в політичному житті Гетьманщини у цей час, то вона здебільшого обмежувалася функціями чернігівського полковника. Порядкував Полуботок досить традиційно: виходячи з інтересів старшинської верстви, регулював поземельні відносини, стосунки між козацько-старшинською адміністрацією і органами міського самоврядування. Відомо, наприклад, що в 1721 році «по разсмотрению» Павла Полуботка, якого підтримав і гетьман Іван Скоропадський, Чернігівському магістрату додатково надано земельні угіддя поблизу міста.

Але, здається, Полуботок і надалі плекав у душі неабиякі політичні амбіції. Про це — нехай опосередковано — свідчив інцидент, що стався 27 червня 1715 року в Сосниці за участю Полуботкового слуги Ф. Стичинського. Коли тамтешні мешканці запитали, чому він не пішов до церкви на урочистий молебен з нагоди річниці Полтавської битви, Ф. Стичинський вигукнув: «Чого ви святкували, за що Богові дякували?» Йому відповіли: «За те, що цар побив шведа і проклятого Іуду Мазепу». «Не Мазепа проклятий Іуда, — не стерпів Ф. Стичинський, — а нинішній гетьман проклятий Іуда, того що не стоїть за Україну і москалі її розоряють. Як буде наш полковник гетьманом, не так постоїть він за Україну, і москалі її не будуть розоряти. Вся Україна сподівається, що нашому полковнику бути гетьманом, і нам, слугам його, віддають поваг більше гетьманських». Важко сказати, чи Ф. Стичинський переповів розмови, що точилися в найближчому оточенні Павла Полуботка, чи з уст його прохопилися сподівання тих представників українського суспільства, які були занепокоєні дальшим обмеженням автономного статусу Гетьманщини і вбачали в особі чернігівського полковника речника цих настроїв. Битого батогами Ф. Стичинського вислали геть за межі України, але чутки і плітки довкола Полуботка не вщухали. Коли 1718 року Полуботок разом з гетьманом Скоропадським виїхав до Москви «для поклонения царскому величеству», поширився поголос, що його страчено за зухвалість і непокору. У 1722 році архімандрит Чернігівського Єлецького монастиря Ніл сповістив духовні власті

ю те, що Павло Полуботок буцімто встановив зв'язок гетьманом-емігрантом Пилипом Орликом. Звісно ж, ця формація бралася до уваги російськими урядовцями й ікликала з їхнього боку підозріле ставлення до Полуэтка.

Як зазначив М. Василеико, «оцінюючи роль і значення олуботка в історії України, центр ваги треба класти... на й хід і розвій історичних подій і відносин, який врешті ітягнув до себе і Полуботка і справі його надав ширшого іачення, ніж його особисті домагання і класові інтереси». правді, діяльність П. Полуботка припала на переломну эбу української історії. Після виступу І. Мазепи Петро І зяв курс на поступову ліквідацію політичної автономії етьманщини. Аби унеможливити подальші «шатости», Україні були розквартировані регулярні частини росій-ької армії. «Порції та рації» важким тягарем лягли на лечі місцевого населення, завдали відчутного удару по інансах Гетьманщини, а численні реквізиції, зловживання брутальна поведінка «консистентів» болісно відлунились історичній пам'яті народу: «Москалі-соколики, поїли аші волики, а як вернетесь здорові, поїсте і корови». Водочас лівобережні козацькі полки знекровлювались у далеих східних походах супроти Персії, притягалися до будівицтва Ладозького каналу. У 1721 році водив десятитисячий козацький загін на «канальні роботи» до Ладоги й Іавло Полуботок. Показово, що, готуючись до цієї небезечної виправи, він заздалегідь склав свій «тестамент». Іожна тільки здогадуватися, що відчував чернігівський олковник, коли на його очах третина козаків полягла від епосильної праці, голоду і хвороб.

Російські урядовці та військові мало не на кожному році втручалися в діяльність козацько-старшинської адміістрації. При гетьмані постійно перебували царські резиенти, до полкових міст було призначено військових коіендантів. Робилися спроби послабити авторитет гетьмана, еморалізувати українське суспільство. «Для нашей безпасности на Украине, — писав 1710 року київський губерватор Голіцин канцлеру Головкіну, — надобно прежде всео посеять несогласие между полковниками и гетманом: е надобно исполнять всякие просьбы гетмана, особенно огда будет просить наградить кого-нибудь деревнями, іельницами и чем-нибудь другим... Когда народ узнает, то гетман такой власти не будет иметь, как Мазепа, то адеюсь, что будут приходить с доносами». Так воно, рештою, і сталося...

Аби зміцнити свої позиції в Україні, Петро I щедрою рукою роздавав землі й уряди російським поміщикам, а також сербам і волохам, які перейшли на його бік під час Прутського походу 1711 року. Один із цих чужинців, С. Требінський, відверто хизувався перед старшиною: «А нас тут прислано постерегать вас, чтобы вы, миленькие, не зменили». Інший — А. Кантакузин — марив «в Украине гетманское офецию одержать».

Імперський характер мала й економічна політика царагу в Україні. Вона руйнувала усталені господарські зв'язки, призводила до примусової переорієнтації зовнішньої торгівлі, позбавляла купців і підприємців самостійності та ініціативи, послаблювала їх конкурентоздатність. Мав рацію І. Джиджора, коли наголошував: «Гетьманщина, заатакована російським урядом в своїх правах в ділянці економічній, тратила силу і престиж в своїх політичних правах, престиж серед українського суспільства, не будучи в стані відповісти всім його вимогам, а не маючи за собою повного морального і матеріального підпертя у своєї суспільності, тратила тим самим силу і відпорність супроти централістичних заходів російського уряду». Коло замикалося, зашморг затягувався дедалі дужче...

Восени 1721 року закінчилася Північна війна. Ніштадський мир із Швецією дозволив Петру I активізувати політику в Україні. Навесні 1722 року до Москви, де цар, щойно проголошений імператором, урочисто святкував перемогу, прибув з привітаннями Іван Скоропадський. Користуючись нагодою, він порушив клопотання про бодай часткове полегшення становища України. Гетьмана вислухали, пригостили, а 29 квітня 1722 року він одержав указ про заснування Малоросійської колегії в складі шести російських офіцерів на чолі з бригадиром С. Вельяміновим. Йшлося в ньому про приборкання старшинської сваволі, поліпшення судочинства і оподаткування, але під цією демагогічною машкарою приховувався цілком очевидний політичний зміст, а саме створення поруч з гетьманською адміністрацією паралельної владної структури, яка безпосередньо підлягала російському урядові. Іван Скоропадський намагався протестувати, посилався на колишні «права і вольності», апелював до «статей» Богдана Хмельницького, але марно. Приголомшений цією новиною, гетьман повернувся на Україну і занедужав. 1 липня 1722 року Полуботок, який заступав Скоропадського під час його тривалої поїздки до Москви, «ясновельможному болезненному клаиялся». Відчуваючи близький кінець, Іван Скоропадський до-

ив «правление дел» Павлу Полуботку і 3 липня
22 року упокоївся навіки. Опісля жалібної церемонії в
маліївському монастирі, де старий гетьман знайшов свій
танній притулок, генеральна старшина і полковники
ипия зібралися під орудою Павла Полуботка в Глухові
ухвалили універсал до мешканців краю з вимогою до-
имуватися спокою. Полуботок негайно відрядив до Моск-
військових товаришів С. Рубця і В. Биковського з про-
нням дозволити обрання нового гетьмана. З Москви,
нак, їх відправили до Астрахані, куди мав прибути
тро І. Під час аудієнції цар пообіцяв розглянути це пи-
ння після повернення з чергового походу до Персії.

Тим часом на ім'я Павла Полуботка в Глухів надійшов
аз такого змісту: «Наше императорское величество ука-
ли Малую Россию, до избрания другого гетмана, по про-
нию вашему, ведать и все той Малой России управление
чить по правам Малороссийского народа вам и гене-
льной старшины обще, токмо во всех делах и советах и
юсылках в Малую Россию универсалов иметь вам сно-
ние и сообщение со определенным для охранения народа
лороссийского бригадиром нашим Вельяминовым». Вар-
підкреслити, що хоча в Україні Павла Полуботка по
адиції йменували наказним гетьманом, його повнова-
ння російським урядом офіційно затверджені не були.
того ж, в урядових колах на нього дивилися насторо-
но. Обер-прокурор Сенату Г. Скорняков-Писарев з цього
иводу писав кабінет-секретарю О. Макарову: «Изволишь
рание приложить, чтоб кого в Малороссию его величе-
ю приказал отправить для правления гетманского из
тных, понеже от Полуботка правлению надлежащему
ть я не надеюсь, ибо он совести худой».

21 липня 1722 року до Глухова прибув бригадир Вельям-
юв і одразу ж приступив до виконання своїх обов'язків.
зпосередні функції Малоросійської колегії були окрес-
ні, щоправда тільки в загальних рисах, спеціальною ін-
рукцією від 16 травня 1722 року. Вони, зокрема, поляга-
в розгляді скарг і апеляцій на рішення адміністратив-
х та судових установ Гетьманщини, контролі за діяль-
тю Генеральної військової канцелярії, збиранні подат-
, захисті козаків і посполитих від надмірного «отяго-
ння роботами и трудностями» з боку старшини. Водно-
: Вельямінов одержав право на власний розсуд втруча-
ся в будь-яку сферу життя краю: «Что же в бытность
ю усмотришь касающееся ко охранению Малороссий-
го народа сверх сих пунктов, и о том писать и требовать

указа из Сената». Важливе значення для подальшого розвитку подій мав і той факт, що Малоросійска колегія почала діяти в період міжгетьманства, коли козацько-старшинська адміністрація була позбавлена належного керівництва. Скориставшись цією обставиною, Вельямінов, аби підкреслити свою зверхність, почав зноситися з Полуботком не звичайними в подібних випадках «промеморіями», а указами, як з підлеглим. Свідомо провокуючи заворушення (а підстав для невдоволення таки було чимало), Вельямінов закликав населення подавати в колегію скарги на місцевих панів і урядників. Як і слід було чекати, це спричинило загострення соціальних суперечностей, а відтак серйозно занепокоїло старшину. На цьому грунті сталася перша сутичка Вельямінова з Полуботком. Наказний гетьман наполягав, що будь-яка скарга, перш ніж потрапити до Малоросійської колегії, мусить бути розглянута в Генеральному суді. Переконати бригадира не поталанило, але, щоб якось запобігти дальшому втручанню у внутрішні справи Гетьманщини, 19 серпня 1722 року Полуботок видав універсал неабиякої ваги. Він мав на меті застерегти старшину від зловживань, вдосконалити судочинство і таким чином на противагу зусиллям Вельямінова, бодай відносно консолідувати українське суспільство: «Писаны во все концы универсалы упоминательные, чтобы паны полковники, старшины полковые, сотники, державцы духовные и светские, атаманы и прочие урядники, отнюдь не дерзали козаков до приватных своих работизн принуждать и употреблять; но имеют они, козаки, при своих слободах оставаясь, только войсковые, чину их козацкому приличные, отправлять услуги. А если кто вышеописанному явится преслушен, и то будет на него донесено и в правду доказано будет, таковой без пощады, какого бы ни был чина, знатно наказан будет. Также и суды везде по полкам должны быть устроены со всяким надлежащим порядком, так, чтобы тяжебные дела судья судил не самолично, но с участием и другой старшины и безурядовых, только бы честных и разумных людей, которых нарочно к тому определить нужно и чтобы те дела решались таким судом совместно, совестно и по правде, как требует закон и необходимость без всякого пристрастия и без вымогательства, никому не наровя, ни на кого не посягая. Таким же порядком должны судить урядники и по сотенным городкам и в особенности по селам, где, как слышно, атаманы и войты, стоя у дверей корчмы судят и на всякого шею напивают. Нужно установить, чтобы и в селах споры разбирались в

поединцем разведени». За гратами Петропавлівської фортеці крім Павла Полуботка, Семена Савича та Івана Чарниша опинилися також писар Чернігівського полку І. Янушкевич, козак Чернігівського полку І. Рикша, військовий товариш Стародубського полку С. Косович, суддя Гадяцького полку Г. Граб'янка, канцеляристи Генеральної військової канцелярії М. Ханенко та І. Романович, осавул і наказний полковник Переяславського полку І. Данилович, наказний полковник Стародубського полку П. Корецький, бунчуковий товариш Д. Володьківський, військовий товариш В. Биковський, а також сини генерального судді Іван і Петро Чарниші — всього п'ятнадцятеро осіб. Учорашні можновладці, «зацні пани» миттєво перетворилися у звичайнісіньких «колодників» — метаморфоза для доби синовбивці Петра І коли не типова, то зрештою досить поширена. Тут, у Петропавлівській фортеці примхлива доля таки звела Павла Полуботка з одним із «мазепинців»: десь у сусідньому казематі вже кілька років знемагав А. Войнаровський, якого невдовзі було вислано до Сибіру...

Одразу ж після арешту старшини в їхніх помешканнях було вчинено обшук, а О. Рум'янцев, якому Петро І надав надзвичайні повноваження, виїхав в Україну. Цей спритний офіцер мав певний досвід «спілкування» з українськими опонентами імператора: 1716 року він зорганізував у Гамбурзі справжнє полювання на небожа І. Мазепи А. Войнаровського, був безпосередньо причетний до його арешту і, на думку дослідників, провадив допит бранця. Але попереджені Полуботком домочадці встигли знищити частину його паперів, а решту вивезли в далекий від Глухова маєток у село Михайлівку, де вони зберігалися ще на початку нашого століття та були обстежені харківським істориком Д. Міллером. В. Жураківський і Я. Лизогуб, з свого боку, розіслали в деякі полки «научительные пункты», як саме зустрічати О. Рум'янцева, і радили врегулювати конфлікти, «награждая обидимых для своей пользы».

Вже 24 листопада Рум'янцев примчав у Глухів, для перестраху він ув'язнив кількох старшин і разом із своїми помічниками в середині грудня 1723 року почав об'їзд Гетьманщини. Процедура виглядала так. У кожному полковому місці Рум'янцев збирав полкову старшину, сотників, по декілька десятків козаків від кожної сотні, а також магістратських урядників і запитував, чи брали вони участь у складанні чолобитних, чи просили дозволу на обрання гетьмана, чи домагалися ліквідації Малоросійської колегії, чи не заперечують проти призначення на полковницькі уря-

ди російських офіцерів, чи мають претензії до власної старшини. Не важко здогадатися, що на всі питання, крім останнього, вкрай перелякане і деморалізоване козацтво давало загалом негативну відповідь, ба навіть «щиро» дякувало імператорові за «батьківську турботу». Переконавшись у відсутності скільки-небудь широкої та згуртованої опозиції політиці Петра І і заходам Малоросійської колегії, Рум'янцев заарештував і відправив до Петербургу В. Жураківського, Я. Лизогуба, Д. Апостола, С. Галецького, К. Криштофенка, а на їх місця наставив, за вказівкою Петра І, «добрых людей, которые к нынешнему их делу не приставали и желали быть коллегии», — І. Левенця, Ф. Потребича-Гречаного, І. Мануйловича та ін. Водночас було сконфісковано маєтки П. Полуботка, С. Савича, І. Чарниша і Д. Апостола — щоби іншим не кортіло суперечити царській волі.

Рум'янцев регулярно повідомляв Петра І про хід слідства, а цар, у свою чергу, спрямовував його зусилля в потрібному напрямі. Він радив, зокрема, з метою здобуття компромату всіляко заохочувати донощиків, а також добре «постращать домашних» Павла Полуботка й інших заарештованих старшин. Особливо занепокоїла Петра І інформація про зв'язки Полуботка із Запорожжям і Кримом. Російський резидент у Константинополі І. Неплюєв, посилаючись на відомості, одержані «в секрете» від французького консула, писав буцім-то «приезжали из Украины от некоторых козацких командиров... люди к татарскому главному мурзе Жантемир-бею с жалобами, что у них все прежние привилегии отняты, о чем они били челом в Петербурге, но ничего не успели; поэтому они, украинские жители, желают податься под турецкую протекцию, но без помощи турецкой сделать того не могут, потому что на Украйне у них русского войска много». Став у нагоді й донос псковського архієпископа Ф. Прокоповича про зносини Полуботка з Орликом. І хоча будь-яких переконливих доказів віднайдено не було, Петро І заявив, що «Полуботок и прочие ныне здесь явились в великих преступлениях».

Навесні 1724 року відновилися допити в'язнів, і невдовзі їхню справу було передано на розгляд Вишнього суду. Однак до судового процесу не дійшло: головний обвинувачений Павло Полуботок захворів і помер о третій годині дня 18 грудня 1724 року в казематах Петропавлівської фортеці. Поховали наказного гетьмана 29 грудня на цвинтарі церкви святого Сампсонія Странноприїмця за Малою

Невою. Решту старшини від неминучої розправи врятувала нагла смерть Петра I, який тільки на місяць пережив Полуботка. 17 лютого 1725 року до Глухова повернулися служники наказного гетьмана, які принесли жалібну звістку про його смерть у казематі. Через кілька днів, 29 лютого, в одній із глухівських церков було відправлено панахиду по Павлу Полуботку. Крапку в цій сумній історії був покликаний поставити Маніфест від 8 лютого 1725 року. Офіційна версія мала суто тенденційний характер — старшині закидалося «скверное лакомство и чинимые к подлому народу обиды и разорения», а царський уряд змальовувався як рятівник знедолених; будь-які згадки про політичні, визвольні змагання Павла Полуботка в цьому документі відсутні. Разом з тим, старшина була звільнена з-під варти, а дещо пізніше одержала дозвіл повернутися до своїх маєтків на Україні, де вже одноосібно порядкувала Малоросійська колегія...

Виступ Павла Полуботка на захист «прав та вольностей», здобутих українським суспільством у ході тривалої виснажливої боротьби, закінчився цілковитою поразкою. Роз'єднане глибокими соціальними суперечностями, на яких вправно грали російські урядовці, воно виявилося нездатним згуртуватися навколо національно-державної ідеї. Навіть панівна верства Гетьманщини — козацька старшина, стероризована Петром I, часто-густо відмовляла Полуботку в безпосередній підтримці. В історичній перспективі це спричинилося втратою її позицій у політичному житті краю, власного культурного обличчя, поступовим розчиненням у середовищі російського дворянства. Консолідуючу роль за цих обставин могло відіграти хіба що православне українське духовенство, але в особі своїх вищих ієрархів (як-то Ф. Прокоповича) воно остаточно втратило смак до самостійного буття й воліло обіпертися на державну міць Росії. Все це, зрештою, й зумовило поразку Полуботка, як незадовго до нього Мазепи, які, на наш погляд, однаково вболівали за долю Гетьманщини, але дотримувалися різних поглядів щодо форм та методів боротьби, а відтак репрезентували два головні напрямки в українському національно-визвольному русі — автономістичний і сепаратистський.

Можна погодитися з думкою М. Василенка, що «боротьба Полуботка і генеральної старшини проти Малоросійської колегії набувала не вузько-класового, а, так би мовити, державно-класового характеру». Перемога Малоросійської колегії — слухняного знаряддя централізаторської політики Петра I — означала фактичну ліквідацію

автономного устрою Гетьманщини, і хоча згодом він начебто відроджувався за Данила Апостола і Кирила Розумовського, це не ставило під сумнів магістральний напрям політики царату в Україні.

Нічогісінько не здобули від поразки Павла Полуботка й народні маси, козацтво і поспільство. Малоросійська колегія досить швидко забула свої демагогічні заклики та обіцянки, як і раніше місцеве населення власним коштом утримувало розквартироване в Україні російське військо, зростав податковий тягар. Якщо в 1722 році Малоросійська колегія стягнула з мешканців Гетьманщини 45,5 тисячі крб. і 16,8 тисяч четвериків збіжжя, то в 1723 — 85,8 тисячі крб. і 27,5 тисяч четвериків, а в 1724 — 141,3 тисячі крб. і 40,7 тисяч четвериків, які надходили до царської казни.

Трагічна загибель Полуботка породила цілу низку легенд і переказів, які передавалися з покоління в покоління й справили помітний вплив на розвиток української історичної та суспільно-політичної думки. Насамперед, це стосується так званої промови Павла Полуботка, яку начебто він виголосив у присутності Петра I чи то в момент арешту, чи вже в ув'язненні. Два її варіанти наведені в студії французького історика Ж.-Б. Шерера «Аннали Малоросії або історія запорозьких і українських козаків», виданій 1788 року в Парижі, а також в анонімній «Історії русів». Наводимо текст промови за книгою Ж.-Б. Шерера в українському перекладі Юрія Мушкетика: «Знаю і бачу, царю, що ви хочете згубити мою батьківщину по злісних наклепах гордого Меншикова; ви вважаєте себе понад усіма законами і хочете знищити всі привілеї, урочисто стверджені вашими попередниками і вашою величністю; ви хочете підкорити сваволі народ, котрого свободу самі визнали; ви, не вагаючись, посилаєте того на важкі й принизливі роботи, приневолюєте козаків, неначе рабів, копати канали у ваших володіннях; а що для нас найобразливіше — позбавляєте нас нашого права обирати вольними голосами гетьманів і інших старшин; натомість полишити суддям із нашого народу владу судити своїх співвітчизників, ви настановили нам суддями великоросів, які не знають, або вдають, що не знають, наших прав і привілеїв і повсюдно всіма способами нас неволять і ображають. Невже, відмовляючи нам в правосудді, ваша величність сподівається знайти в бога віддяку за все, що він вам посилає? Ви осліплені величчю і могутністю, яку послали вам щедроти божі, а не думаєте про боже правосуддя. Дозвольте, ваша

величність, сказати вам в останнє, що ви не матимете ніякої користі від розору цілого народу: адже яка то слава владарювати силою і карами над нікчемними рабами, аніж бути главою і батьком такого народу, який би за всі ваші благодіяння завжди був би готовий пожертвувати всім і пролити кров задля вашої користі і слави. Знаю, що мене, за московським звичаєм, чекають кайдани, що мене кинуть у похмуру темницю на голодну смерть, та мені все одно: я промовляю від імені своєї батьківщини і добровільно віддаю перевагу лютій смерті перед жахливим видовищем доконечного розорения мого краю. Подумайте, великий царю, і знайте, що ви колись складатимете звіт панові всіх панів за несправедливості, які спричиняєте народу, взятому під свою опіку».

Слідом за переважною більшістю біографів Павла Полуботка, ми вважаємо промову апокрифом, що походив з тих кіл українського суспільства середини — другої половини XVIII ст., які співчували боротьбі наказного гетьмана і вбачали в ньому національного героя. Це скоріше справжній маніфест козацько-старшинського автономізму, яскравий звинувачувальний акт на адресу російського царату, вкладений невідомим автором у вуста Павла Полуботка. Цей історико-публіцистичний твір користувався неабиякою популярністю і в пізніші часи. Миколі Костомарову, зокрема, довелося побачити уривок з нього на портреті, який прикрашав козацьку оселю в селі Монастирище, що на Ніжинщині.

Останні рядки промови перегукуються з іншим переказом, записаним ще Д. Бантишем-Каменським. Мовляв, коли до хворого Павла Полуботка завітав лікар, той відмовився від його послуг і зазначив: «Нащо мені життя, коли я не можу бути корисний Батьківщині». Про це сповістили цареві. Петро I буцім-то відвідав Павла Полуботка в Петропавлівській фортеці (який справді містичний збіг — Петро, Павло і Петропавлівська фортеця) і прохав прийняти ліки.

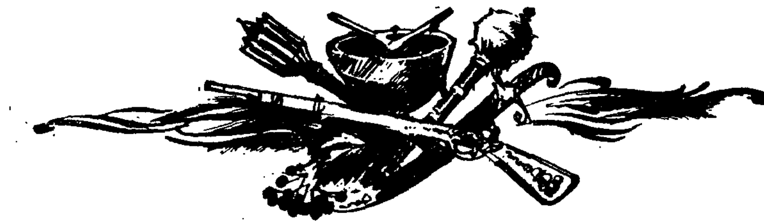
Але Полуботок залишився непохитним: «Ні, государю, ти не в силах уже повернути мені життя, яке згасає. Скоро Петро і Павло станують на одній дошці перед Богом. Він розсудить їх діла». Пророцтво збулося — через місяць після смерті Полуботка пішов з життя й імператор. Додамо, що цей сюжет ліг в основу відомої картини В. Волкова.

І, нарешті, легенда про Полуботкові мільйони (чи мільярди?), цілком несподівано реанімована в наш дивний

час. Охочих посмакувати цією дразливою справою адресуємо до численних публікацій, що буквально заполонили сторінки столичних і провінційних часописів. На нашу думку, перш ніж здіймати галас навколо цієї заплутаної історії та ганьбитися на весь світ, домагаючись якихось зізнань від англійських банкірів, не завадило б поміркувати: а чи мають під собою грунт наші претензії, коли в Україні досі ніяк не увічнено пам'ять Павла Полуботка, а прах його спочиває далеко від Батьківщини, коли в Любечі й далі руйнується від часу та нашої байдужості кам'яниця, що таки пам'ятає владний поступ чернігівського полковника і наказного гетьмана?

...На родовому гербі Павла Полуботка зображене серце, хрест-навхрест простромлене двома стрілами. Неначе хтось закодував таким чином його трагічну долю. І якщо любові до ближнього в християнському розумінні цього слова Павлові Полуботку часто-густо бракувало, то в любові до рідної землі відмовити йому неможливо.

Оце і є той скарб, що заповів нащадкам Павло Полуботок.

РОЗЛИЛИСЯ КРУТІ БЕРЕЖЕЧКИ

Розлилися круті бережечки,
Гей, гей, гей, по роздоллі.

Пожурились славні козаченьки,
Гей, гей, гей, у неволі.

Гей, ви, хлопці, добрі молодці,
Гей, гей, гей, не журітеся!

Посідлайте коні воронії,
Гей, гей, гей, садовітеся!

Гей, щоб наша червона китайка,
Гей, гей, гей, червоніла.

А щоб наша козацькая слава,
Гей, гей, гей, не змарніла,

Гей, у лузі червона калина,
Гей, гей, гей, похилилася.

Чогось наша славна Україна,
Гей, гей, гей, засмутилася.

А ми тую червону калину,
Гей, гей, гей, та й піднімемо.

А ми нашу славну Україну,
Гей, гей, гей, розвеселимо.

ління на Лівобережній Україні. Такі дії наказного гетьмана привели до ряду конфліктів з Малоросійською колегією. Роль арбітра в їх вирішенні взяв на себе царський уряд. Наказного гетьмана П. Полуботка, генерального писаря С. Савича та генерального суддю І. Чарниша викликали до Петербурга для пояснень. Там вони ще раз звернулися до царя з чолобитною за дозволом на вибори гетьмана.

В цей час Данило Апостол перебував у воєнних походах. У 1722 році на чолі десятитисячного козацького війська він брав участь у поході російських військ у Персію. А наступної осені — як наказний гетьман козацького війська, перебував на річці Коломаку, недалеко від Полтави. Тут до нього звернулися представники козацької старшини з підготовленими для царя двома чолобитними. У чолобитних висловлювалося прохання дозволити вибори гетьмана і ставилося питання про передачу податків, які збиралися з населення Лівобережної України, не до царської казни, а до Військового скарбу Гетьманського уряду. Данило Апостол не тільки ознайомився з чолобитними, але як людина, за свідченнями сучасників, високоосвічена, багато що виправив і змінив. І перший поставив свій підпис. За ним підписалися генеральна старшина, полковники, сотники.. Ці чолобитні, від імені всього козацького війська, передали Петру І.

Прочитавши чолобитні, цар закипів, за висловом літописця, «великим гневом и яростию» і зараз же віддав наказ заарештувати П. Полуботка, С. Савича і І. Чарниша, які все ще перебували в Петербурзі. У в'язниці в грудні 1724 року Павло Полуботок помер. Було заарештовано й відправлено до Петербурга найактивніших «авторів» Коломацьких статей, у тому числі й миргородського полковника Данила Апостола.

Тільки в 1726 році, після приведення до присяги на вірність царській владі, Данило Апостол зміг виїхати на батьківщину. Замість нього заложником у Петербурзі залишився його син Петро.

Таким було життя Данила Павловича, до того часу доки царський уряд, зважаючи на можливість війни з Туреччиною, в якій Лівобережна Україна мала б відігравати неабияку роль, дозволив вибори гетьмана.

Здобувши владу, новий гетьман прагнув до ліквідації недоліків в управлінні Лівобережною Україною. Найперше звернув увагу на привласнення козацькою старшиною різних маєтків, особливо рангових, що викликало багато судових позовів. Рангові маєтки надавалися в козацькому

війську на певну посаду, за виконания службових обов'язків. Цей вид володіння мав тимчасовий характер, бо з втратою посади втрачалося право на володіния маєтком. Проте козацька старшина, яка, крім військової, мала ще й адміністративну владу, прагнула закріпити їх з собою у довічне володіння.

Розбазарювання рангових володінь, якими розпоряджався гетьман, підривало економічні підвалини його влади — Апостол повів з цим рішучу боротьбу.

Боротьба із зловживаннями склалася нелегко, бо землі привласнювали не тільки козацька старшина, але й колишній гетьман Іван Скоропадський. Зловживали своїм службовим становищем і приставлені для нагляду за Данилом Апостолом російські чиновники. Вони продавали земельні володіння, надані їм на посаду, брали хабарі. Гетьман повідомляв про ці факти царському урядові, який присилав нових міністрів, але через деякий час усе повторювалося.

Окремі заходи, спрямовані на збереження рангових володінь, не могли дати добрих результатів. Тому 27 липня 1728 року гетьман Данило Апостол звернувся до царя з пропозиціями, викладеними в спеціальних «пунктах». З деякими царський уряд погодився, а в деякі вніс значні зміни. Головними питаннями, викладеними в гетьманських пунктах, було створення незалежної від царського уряду політичної, економічної (особливо фінансової), а також судової влади на Лівобережній Україні. Зміни, які вніс цар у пункти Данила Апостола, торкалися насамперед цих болючих питань. Політична влада гетьмана була обмежена і раніше. Тепер обмежувалася влада економічна й судова. Так, право надання нових земельних володінь козацькій старшині, російським або іноземним феодалам переходило від гетьмана до царя.

Незважаючи на невдачу з пунктами, Данило Апостол продовжував роботу щодо ліквідації недоліків управління, які спричиняли втручання уряду Російської держави у справи України. Одним з таких кроків була підготовка та обнародування 13 липня 1730 року іструкції судам. Інструкція встановлювала чітку систему судочинства, визначала склад полкових, сотенних і сільських судів і головне — зобов'язувала відповідні установи оформляти перехід нерухомого майна документально, щоб уникнути суду.

В період гетьманства Данила Апостола почалася робота по зведенню законів, які застосовувалися в судочинстві Лівобережної України, до одного кодексу та перекладу його російською мовою. Робота просувалася повільно.

У 1730 році гетьман звернувся по допомогу до архімандрита Києво-Печерської лаври і просив направити для цієї роботи «духовних персон до того дела искусстных и знаючихся». В 1733 році всіх осіб, причетних до цієї роботи, зібрали в містечку Ічні Чернігівського полку.

Кодифікація українського права була закінчена вже після смерті Данила Апостола. 28 квітня 1733 року о 4 годині «по полудні» гетьмана розбив параліч. У нього відібрало ліву руку і ногу. Стан здоров'я погіршувався. 26 травня гетьмана відвідав князь О. Шаховський, який у своєму повідомленні імператриці Анні Іоанівні змалював стан здоров'я Данила Апостола як безнадійний.

Хвороба гетьмана поставила питання про призначення особи, яка виконувала б його обов'язки. Данило Апостол наказав Генеральній старшині прийняти управління Генеральною військовою канцелярією. Проте міністр при гетьмані С. Наришкін та князь О. Шаховський, посилаючись на відсуність наказу імператриці, виступили проти цього рішення. У листі до російського уряду О. Шаховський писав, що управління військовою канцелярією треба доручити міністру Наришкіну, бо «раз допустивши старшину до правління, на випадок невірних їх дій, складніше буде їх відлучити».

В липні 1733 здоров'я гетьмана поліпшилося. Він зустрівся з російськими чиновниками, обговорював з ними державні справи. Апостол цікавився роботою з підготовки кодексу українських законів, турбувався, щоб «в Ичне персонам, определенным для переводу книг правных» було заготовлено дрова і закуплено папір.

На початку 1734 року стан здоров'я гетьмана знову погіршився і 15 січня на вісімдесятому році життя він помер. Поховано в Сорочинцях у побудованій на його пожертвування (єдиній на той час у Миргородському полку) кам'яній церкві.

Зі смертю гетьмана закінчився період автономного управління Лівобережною Україною. За царським наказом від 31 січня 1734 року було створено правління гетьманського уряду, яке складалося з шести осіб — трьох росіян і трьох українців на чолі з князем О. Шаховським.

Після смерті Данила Апостола його дружині Уляні Василівні царський уряд призначив щорічну пенсію в розмірі 3000 крб. і жалуваною грамотою затвердив за нею і дітьми право на ті маєтки, якими володів гетьман. Порівняно з іншими гетьманами вони були невеликі. Апостолу належало трохи більше дев'яти тисяч селянських дворів,

в той час як його попередникам гетьманам Мазепі і Скоропадському — біля двадцяти тисяч кожному. Як і інші представники козацької старшини, він також дбав про свій маєток, особливо про збільшення земельних володінь, але робив це не поспішаючи, без порушення прав їх власників.

Це була небуденна людина, що знала світ і людей і яка за всяких обставин, іноді дуже критичних вміла поставити себе на належне місце. Відомо, що Апостол користувався загальною повагою: був не тільки відважним воїном з військовою вдачею, такою необхідною для полковника, але й розумним адміністратором, який помірковано правив спочатку Миргородщиною, а потім всією Лівобережною Україною.

Апостол був добрим сім'янином, який дбав про забезпечення та освіту своїх дітей. Разом з дружиною (із шляхетського роду Іскрицьких) вони виростили і виховали семеро дітей: двох синів — Петра і Павла та п'ятеро дочок. Через шлюби дітей Апостоли поріднилися із знатними українськими родами — Скоропадськими, Кулябками, Жураківськими, Дунін-Борковськими, Горленками, Кочубеями. Данило Апостол дав синам добру освіту і вони по праву зайняли високі посади в тогочасному суспільстві: Павло став миргородським, а Петро — лубенським полковником. Останній мав не тільки прекрасні знання з математики і фортифікації, такі необхідні полковнику в часи частих і довготривалих війн того часу, але добре розмовляв і писав латин~~ського~~ роду ~~Іскрицьких)~~ вони ~~виростили і виховали семеро~~ і польською мовами. Його щоденник, написаний російською і французькою мовами, опублікував у 1895 році журнал «Киевская старина».

На початку XIX століття рід Апостолів по чоловічій лінії закінчувався на Михайлові Даниловичу Апостолі. Для збереження роду і прізвища, відомого від «предков по заслугам», він звернувся в 1801 році до імператора з проханням, щоб маєтки і прізвище успадкував після його смерті двоюрідний брат, таємний радник Іван Матвійович Муравйов, який став називатися Муравйовим-Апостолом. Із цієї родини вийшли декабристи — Сергій, Іполіт і Матвій Муравйови-Апостоли.

ЇХАВ КОЗАК ЗА ДУНАЙ

Їхав козак за Дунай,
Сказав: Дівчино, прощай!
Ти, конику вороненький,
Неси та гуляй!

Вийшла, ручки заломивши
І тяженько заплакавши:
Як ти мене покидаєш —
Тільки подумай!

Білих ручок не ламай,
Ясних очок не стирай,
Мене з війни зі славою
К собі дожидай!

Не хочу я нічого,
Тільки тебе одного,
Ти будь здоров, мій миленький,
А все пропадай!

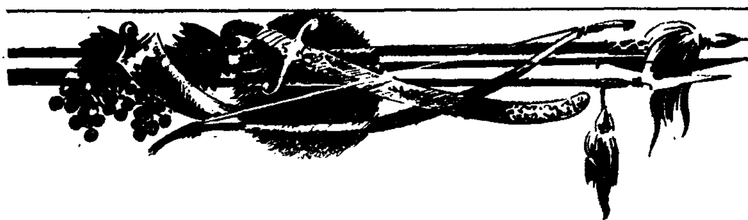
Свиснув козак на коня:
Зоставайся, молода!
Я приїду, як не згину
Через три года.

Із малюнка Аргунова, гравюра Осипова (книга «З української старовини», К., «Мистецтво», 1991).

Віра Панашенко

Кирило Розумовський

Останній гетьман Лівобережної України граф Кирило Григорович Розумовський (1728—1803) був сином українського городового козака Григорія Розума (останній своє прізвище одержав від приказки, яку часто промовляв напідпитку: «Що то за голова, що то за розум»). Великі можливості для свого соціального зростання Кирило Розумовський дістав завдяки старшому брату Олексію (1709—1771).

Кирило та Олексій Розуми народилися на хуторі Лемеші (нині с. Лемеші, Козелецького р-ну Чернігівської обл.). Щасливий випадок сприяв Олексію зайняти привілейоване становище при царському дворі. В дитинстві Олексій Розум виявляв здібності до грамоти й співу, допомагав дячкові сусіднього села Чемер виконувати церковну службу і співав у церковному хорі, а більшість часу з меншим братом доводилося пасти батьківську та сусідську худобу. 1731 року, почувши чудовий голос юнака, російський полковник Ф. С. Вишневський, який проїздив через село, забрав Олексія в Петербург, де той одразу ж потрапив до хору при царському дворі. Невдовзі молодого, красивого співака Олексія Розума покохала царівна Єлизавета Петрівна, що й визначило його подальшу блискучу кар'єру.

Втративши голос, Олексій Розум став придворним бандуристом, згодом, уже під прізвищем Розумовського, управителем двору та маєтків царівни Єлизавети Петрівни, а після її коронації (1742) одержав звання обер-єгермей-

стра, орден св. Андрія Первозванного, а також ряд маєтків у Росії та на Україні. Отже, колишній пастух і співак придворного хору піднявся до рівня найвищих сановників Російської імперії.

В тодішньому великосвітському суспільстві існувала думка, що привілейоване становище Олексія Розумовського при царському дворі зміцнилося ще більше після його одруження з Єлизаветою Петрівною. Як зазначав відомий дослідник історії роду Розумовських О. О. Васильчиков, таємний шлюб відбувся восени 1742 року в підмосковному селі Перове. Підтвердженням такої думки служить винятково непохитне місце Олексія Розумовського при царському дворі аж до смерті імператриці, хоч в останні роки її фаворитом був І. І. Шувалов. 16 травня 1744 року Олексія Розумовського проголошено графом Римської імперії, а в патенті на цей статус була зафіксована фантастична генеалогія, згідно з якою Розумовські походили від польських шляхтичів Рожинських, зокрема Романа Рожинського, який поселився на Україні, його нащадки вже тут за свої корисні заслуги та благорозумні поради отримали прізвище — Розумовські.

Високий соціальний статус Олексія Розумовського позначився на побуті та звичаях царського двору. На догоду його музичному смаку при царському дворі була заведена італійська опера, запрошувалися знамениті європейські співаки. Водночас цінувалося й українське мистецтво — українські співаки в придворному хорі, бандуристи та бандуристки, півчі на церковних крилосах, серед яких виділявся Марко Федорович Полторацький. На придворних бенкетах все частіше з'являлися українські страви. Олексій Розумовський сприяв соціальному зростанню своїх чисельних родичів, які з простих козаків, закрійників і ткачів виросли в бунчукових товаришів.

Не заглиблюючись і не втручаючись у державні справи, Олексій Розумовський опікав духовенство й православну церкву, а також брав жваву участь у справах, що торкалися України, підтримував різні клопотання козацької старшини перед царицею. Завдяки йому в Петербург на коронацію Єлизавети Петрівни прибули лубенський полковник Петро Апостол, бунчукові товариші Яків Маркович, Григорій Лизогуб і Андрій Горленко. При підтримці Олексія Розумовського їм вдалося вирішити ряд питань, що стосувалися України та їхніх особистих інтересів. Зокрема, Павло Апостол виклопотав для матері, вдови гетьмана Данила Апостола, щорічну пенсію три тис. крб. З'явився

ряд сенатських указів, що забороняли російським феодалам закріпачувати українське населення, завдавати йому збитків — без відшкодування забирати провіант, дрова тощо; для нагляду за вільними маєтностями було створено спеціальну комісію з російських урядовців та української старшини; дозволявся перехід селян з одного місця на інше. Київ одержав підтверджуючі грамоти на свої права і привілеї, насамперед на самоуправління.

В імператриці Єлизавети Петрівни не без впливу Олексія Розумовського пробудився неабиякий інтерес до України. І 1744 року вона здійснила подорож на Україну, під час якої відвідала Глухів, Козелець і Київ. Це була зручна нагода для козацької старшини, щоб повсюдно від імені всього українського народу вдарити чолом, аби відновити гетьманське управління.

Кирило Розумовський ріс і здобував освіту під протекцією свого старшого брата, який знайшов йому опікуна в особі Г. М. Теплова. Останній був вихованцем Феофана Прокоповича (та навіть, коли вірити чуткам, — позашлюбним сином його), навчався в Німеччині, був перекладачем, а потім ад'юнктом Петербурзької академії наук. Його освіченість вдало поєднувалася з широким розумінням відносин в аристократичних колах, що було так необхідно для обох Розумовських.

У супроводі Теплова Кирило Розумовський, після відповідної підготовки в Петербурзі, інкогніто, як російський шляхтич, відбув (1743 р.) за кордон «для дальнѣйшаго совершеннѣйшаго обученѣя». В Берліні навчався у знаменитого математика Леонарда Ейлера (доброго знайомого Теплова по Петербурзькій академії, в якій Ейлер був професором у 1727—1741 рр.), слухав лекції у Гданську, Кенігсберзі, Данцігу, побував у Франції, Італії, вивчаючи німецьку, французьку й латинську мови, географію, універсальну історію тощо.

15 червня 1744 року обом Розумовським надано статус графів Російської імперії. Повернувшись з-за кордону (1745), Кирило став улюбленцем царського двору, особливим успіхом користувався в жінок.

Невдовзі (у травні 1746 р.) 18-річного Кирила Розумовського з його поверховою освітою (близько півтора року навчання за кордоном) і без відповідної підготовки до адміністративної діяльності призначили президентом Петербурзької академії наук з щорічним жалуванням три тисячі карбованців. В указі зазначалося, що таке призначення здійснено «в разсуждение усмотрѣнной в немъ особ-

ливой способности и приобрѣтеннаго в наукахь искусства». Тоді ж його опікун Теплов одержав посаду асесора при академічній канцелярі.

Молодий Кирило Розумовський цікавився більше великосвітським життям з балами, маскарадами, бенкетами, прийомами. Подейкували, що він краще знав петербурзьких красунь, ніж членів академії. Сама імператриця посватала Кирила Розумовського за свою внучату сестру Катерину Іванівну Наришкіну (1729—1771), яка одержала величезний посаг: кілька десятків тисяч кріпаків, будинок у Москві на Воздвиженці (згодом графа Шереметева), підмосковні села Петровське, Троїцьке, Котли, пензенські вотчини Чернишове, Єршове та ін.

На весілля Кирила Розумовського (жовтень, 1746 р.) були запрошені й представники української старшини — Яків Лизогуб, Михайло Ханенко, В. Гудович. Вони знову порушили клопотання перед царським урядом про відновлення гетьманства на Україні. Вирішення цього питания розтягнулось аж на півтора роки, доки, нарешті, в Сенат надійшов царський указ (підписаний 5 травня 1747 р.) про вибори гетьмана на Україні. «Понеже в бытность нашу в Украйнѣ, — зазначалось в указі, — тамошняя страшина и обыватели, именемъ всего нашего подданого народа малороссійского, намъ всеподданнѣйше били челом о опредѣленіи им по прежнему гетмана, того ради мы, на сіе ихъ всеподданнѣйшее прошение, всемилостив йше соизволяя, указали нынѣ в Малоросіи гетману по прежним тамошним правамъ и обыкновеніямъ быть, и онаго во всемъ на такомъ основаніи учредить, как бывшій там напередъ сего гетманъ Скоропадскій учрежденъ был...»

Відновлення гетьманства на Лівобережній Україні імператриця Єлизавета Петрівна пов'язувала з особою Кирила Розумовського, якого й призначила гетьманом. Для підготовки офіційної церемонії «обрання» гетьмана в Глухів прибув (16 січня 1750 р.) генерал-майор, граф І. С. Гендриков, який привіз жалувану грамоту і на його вимогу генеральна старшина підписалася на «прошеніи в гетманы Кирилы Григорьевича». Заздалегідь була підготовлена й форма церемоніалу — «Каким образом должно быть произведенію церемоньи ко ізбранію гетмана, февраля 22 сего 1750 году».

Урочисте обрання гетьмана (або «елекція» за тодішньою термінологією) відбулося 22 лютого 1750 року. На світанку за першим сигналом із трьох гармат народ почав збиратися на площі Глухова між Миколаївською і Трої-

цькою церквами, де був підготовлений «театр», або підвищення, покрите парусним штофом, обведене поручнями, обтягнутими багряним сукном. Під командуванням генерального військового осавула Якубовича на площу прибули козацькі — Лубенський, Миргородський, Гадяцький, Переяславський, Прилуцький, Стародубський, Ніжинський, Чернігівський, Київський і Полтавський полки на чолі з полковниками і старшиною, з розпущеними прапорами, барабанним боєм і музикою. О 9-й годині ранку за другим сигналом до будинку графа І. С. Гендрикова зібралася генеральна старшина, бунчукові й військові товариші та інше українське панство. Київський митрополит Т. Щербацький з трьома єпископами, печерським архімандритом Й. Оранським та іншим духовенством чекали в Миколаївській церкві.

О 10-й годині, за третім сигналом, розпочалася сама церемонія: з двору російського уповноваженого виїхало шістнадцятеро компанійських козаків при повному озброєнні, під командуванням старшини; за ними рушили з бучним вигравaнням військові музиканти з литавристом; у багатій кареті секретар Колегії іноземних справ С. Писарев віз царську грамоту, яку тримав на великій срібній таці. Всі віддавали честь пострілами із рушниць, музикою, барабанним и литаврним боєм. З обох боків карети виступали дванадцятеро гренадерів з рушницями. За ними несли гетьманські клейноди: великий білий прапор з російським гербом (подарунок Петра I гетьману Д. Апостолу) — бунчуковий товариш Г. Гамалія в супроводі двох знатних бунчукових товаришів; трохи позад них ішов генеральний хорунжий М. Ханенко у супроводі дванадцяти бунчукових товаришів; гетьманську булаву на червоній оксамитовій подушці, оздобленій золотим позументом і золотими китицями тримали бунчукові товариші Я. Маркович і Ф. Ширяй, за ними йшли генеральний суддя Я. Горленко, генеральний підскарбій М. Скоропадський і генеральний писар А. Безбородько (їх супроводжували двадцять чотири бунчукові товариші); гетьманський бунчук на оксамитовій подушці чатували І. Лизогуб і П. Іскрицький, за ними простували генеральний бунчужний Д. Оболонський з усіма бунчуковими товаришами й українським шляхетством; гетьманську срібну з позолотою печатку на оксамитовій подушці несли Петро і Григорій Горленки, за ними в супроводі двох бунчукових товаришів і канцеляристів Генеральної військової канцелярії та Генерального суду йшов писар Генерального суду І. Пиковець. П. Мокрієвич три-

мав військового прапора, а за ним слідували всі військові товариші. Їх підпирала багата карета графа Гендрикова, котрий їхав у колі гренадерів і придворних лакеїв. Замикали церемоніал шістнадцятеро піших виборних компанійців.

Коли вся процесія розташувалася на підвищенні, Гендриков проголосив промову про відновлення гетьманства на Україні, Писарев зачитав царську грамоту. На запитання — «Кого бажаєте собі в гетьмани?» — всі назвали Кирила Розумовського. Граф І. Гендриков привітав присутніх з новообраним гетьманом, а козаки салютували сто одним гарматним пострілом та вогнем із рушниць. Грамоту й гетьманські клейноди занесли в Миколаївську церкву, де софійський архімандрит Манасій Максимович відслужив літургію. З церкви грамоту і клейноди перенесли в будинок Гендрикова.

Ось так відбувалося відновлення гетьманства на Україні та обрання гетьманом Кирила Розумовського. За виконану місію граф Гендриков одержав від української старшини десять тисяч карбованців, його свита — три тисячі, народу ж «для общей радости» видали понад двісті відер вина.

Згодом українська старшина обрала депутатів — генерального бунчужного Д. Оболонського (кум імператриці), ніжинського полковника С. Кочубея, бунчукового товариша І. Журмана, генерального суддю І. Пиковця, які вирушили до Петербургу з подякою імператриці та привітанням новообраного гетьмана. Царським указом від 5 червня 1750 року Кирила Розумовського офіційно затверджено українським гетьманом.

Новообраному гетьману надавалися маєтності — Ямпіль, Батурин і Почеп з повітами, Гадяцький замок з Чехівською і Биківською волостями, Шептаківську волость, Бакланський двір, село Литвиновичі, хутір Будійський, глухівський млин, Переволочанський перевіз, село Кучерівку з прилісками Сопичем і Потапівкою, села Попівку, Машів і Жадов. Крім того, йому віддавалися всі прибутки зібрані грошима, хлібом і вином до його обрання, тобто за 16 років (1734—1750) з гетьманських маєтностей.

Ряд наступних царських указів обумовлював, що на урочистих публічних церемоніях Кирилові Розумовському відводилося почесне місце поруч з генерал-аншефами й, оскільки він «против других гетманов имѣль ту отличность», що був графом Російської імперії і користувався особливою довірою та «благоговенѣем» імператриці, ще

обумовлювалося таке: в усіх паперах Колегії Іноземних справ Кирила треба величати як «высоко и благоурожденнаго». В той час імператриця розпорядилася виготовити для гетьмана нові клейноди, для чого виділили півтори тисячі карбованців. 31 жовтня 1750 року Єлизавета Петрівна підписала указ, яким Запорожжя підпорядковувалося гетьману.

Новообраний гетьман все ще перебував у Петербурзі. Лише 13 березня 1751 року в придворній церкві він склав присягу на вірність імператриці, яка там же вручила йому гетьманські клейноди: оздоблену коштовним камінням золоту булаву, великий білий прапор з російським гербом, бунчук, військову печатку і срібні литаври. Для його від'їзду на Україну було підготовлено 125 підвід. Однак, гетьман поставив вимогу, щоб на шляху від Петербурга до Москви, а від Москви до України на кожній поштовій станції було підготовлено по двісті підвід з тим, щоб дві третини з них після прибуття сім'ї Розумовських розпустили, а третину залишили особисто для нього.

Гетьман вирушив на Україну з чисельним ескортом, верховими кіньми, поварами і музикантами, гайдуками і скороходами, сержантами Ізмайлівського полку і навіть з трупою акторів. На урочисту церемонію зустрічі (6 липня 1751 р.) в Глухів прибула майже вся козацька старшина, більше шести тисяч козаків, вище духовенство. Приїзд гетьмана супроводжувався стрільбою з гармат, і рушниць, музикою, биттям в литаври, церковними обрядами.

Разом з гетьманом у Глухів перекочував петербурзький побут, характерний північній столиці. Гетьманський двір, спорудження якого завершилося в червні 1751 року, став мініатюрою Петербурзького. Тут були гетьманські охоронці під назвою «команда у народной корогвы» (або гетьманського прапора) — всі одягнені в зелені гусарські мундири, цілий придворний штат із капеляна, капельмейстра, конюшого, козаків-«бобровників», стрільців, пташників і т. ін. В гетьманському палаці відбувалися бенкети, бали, звучала інструментальна музика, бували театральні вистави, зокрема французька комедія «La foire de Hizim». Як зазначав М. Маркевич — «Україні стало добре, гетьману ще краще».

Нерозлучним супутником гетьмана залишався Теплов, який прибув із ним в Україну в чині колезького радника. Незабаром він очолив новостворену гетьманську канцелярію і поступово прибрав до своїх рук її адміністративну діяльність. Користуючись необмеженим довір'ям з

боку гетьмана, Теплов став негласним повелителем Лівобережної України.

З перших днів свого гетьманування Кирило Розумовський подбав, насамперед, про власне збагачення та соціальне зростання своїх близьких і далеких родичів. Його сестрам та їхнім чоловікам надавалися сотеині містечка, які до того були завжди вільними. Так, бунчуковий товариш Ю. Дараган (чоловік сестри Віри Григорівни) одержав місто Бориспіль Переяславського полку, В. Климович (чоловік сестри Агафії Григорівни) — містечко Срібне Прилуцького полку і містечко Олишівку Ніжинського полку. Його родича С. В. Кочубея призначили генеральним обозним.

До аристократичного кола царського двору піднялися нащадки Розумовських. Так, їхнього племінника М. В. Будлянського возвели в камергери при дворі царевича, другого племінника В. Ю. Дарагана — камер-юнкером. Племінниць Марину і Софію Йосипівних Закревських зачислили у фрейлини при царському дворі. Двоюрідні племінники Петро і Василь Івановичі Розумовські виховувалися в Кадетському корпусі, потім першого призначили ніжинським, а другого — гадяцьким полковником. Згодом останній «доріс» до генерал-майора, був призначений єгермейстром. Катерина II посватала Марину Йосипівну Закревську за Льва Олександровича Наришкіна.

Місцева старшина прагнула мати міцні зв'язки з Розумовськими шляхом одруження дітей і внуків. За короткий час таким чином з гетьманом поріднилися Журмани, Жоравки, Кочубеї, Валькевичі, Апостоли, Галагани. При Кирилі Розумовському козацька старшина остаточно прибрала до своїх рук справи місцевого управління й, користуючись родинними зв'язками з гетьманом, хутенько привласнювала села, які ще залишалися вільними. Загалом, час гетьманування Розумовського можна назвати часом панування козацької старшини.

24 листопада 1751 року на запрошення імператриці Розумовські виїхали до Москви. У свиті гетьмана були й представники козацької старшини — генеральний писар А. Безбородько, гадяцький полковник П. Галецький, шестеро бунчукових товаришів, старший канцелярист Туманський. Згідно з субординацією придворних чинів українська старшина на офіційних прийомах займала місця поряд з генерал-майорами, а полковники — відразу за бригадирами. Старшина залишалася в Москві при Розумовському майже весь рік.

Сам Розумовський за чотирнадцять літ свого гетьманування приїздив на Україну лише на лічений час (липень — листопад 1751, березень — грудень 1757, березень 1760 — жовтень 1761, липень 1763 — січень 1764 рр.). Постійним місцем його проживання залишалися Петербург і Москва. Мешкаючи у столичних містах Росії, Розумовський не забував про українські справи. Він домігся ліквідації поборів з місцевого населення, запроваджених ще в часи гетьманування Самойловича та Мазепи, відміни митниць на порубіжжі України з Росією і проголошення вільної торгівлі між ними. У 1754 році були ліквідовані митні побори, відомі під назвою індукти та евекти. В той же час козацька старшина заявляла про своє виключне право на гуральництво. На догоду їй 6 червня 1761 року гетьман видав універсал, яким дозволялося мати винокурні лише «самим владѣльцам и козакам, которые свои грунты и лѣснія угодія имѣют» і заборонялося мати винокурні і шинки попам, купцям, і всім посполитим. Цей універсал викликав невдоволення духовенства. На догоду останньому гетьманським орденом від 30 вересня 1761 року дозволялося винокуріння духовним володільцям: протопопам — не більше трьох, а рядовим попам — не більше двох ординарних котлів.

Однак, у плани царського уряду аж ніяк не входило самостійне управління українського гетьмана. Його діяльність постійно тримали в полі зору, спрямовуючи її належним чином. Права гетьмана поступово обмежувалися: йому заборонялося призначати полковників без згоди царського уряду, підтримувати дипломатичні відносини із зарубіжними країнами — «заграничной корреспонденции не имѣть», а також «для лучшаго усмотрѣнія і пресѣченія производящихся в Малой Россіи непорядников» до гетьмана призначався резидент із царського генералітету.

Постійно перебуваючи під пресом царського уряду й відіграючи роль його маріонетки на Україні, оточений могутніми друзями та родичами, Кирило Розумовський надавав гетьманській владі невластивих їй рис помпезності ти суєтності. Він величався: «Его императорскаго величества Малыя Россіи обоих сторон Днепра и Войск Запорожских гетман, действительный камергер, императорской Санкт-Петербургской академіи наук президент, лейбгвардіи Измайловского полку полковник и обоих россійских императорских орденов святаго апостола Андрея и Александра Невского також полскаго Белого орла и голстин-

скаго св. Анны кавалер, Россійской имперіи граф Кирилл Разумовский» (1762 р.).

Згодом царський уряд здійснив суттєвий крок по обмеженню державності України й перетворення її в одну з провінцій Російської імперії. Варто зазначити, що в 1734—1750 роки політико-адміністративну владу на Лівобережній Україні здійснювало Правління гетьманського уряду із шести осіб (генерала О. Шаховського з двома представниками від російського командування та генерального обозного Я. Лизогуба з двома українськими старшинами). Це сприяло посиленню контролю і втручання у внутрішні справи старшинської адміністрації з боку царських урядовців. Лівобережна Україна нарівні з іншими провінціями централізованої держави підпорядковувалася Сенату, в якому діяла особлива контора під назвою «Канцелярия малороссийских дел».

З відновленням гетьманства підпорядковування Лівобережної України із Сенату передано в Колегію іноземних справ, «понеже оные дѣла о гетманах прежде были в Коллегии иностранных дел, откуда в Сенат взяты». Факт перебування України у віданні установи, утвореної для зносин з іноземними державами, свідчив про формальне визнання за нею політичної самостійності.

Однак, гетьман не дбав про збереження такого правового статусу Лівобережної України. Посварившись із головою Колегії закордонних справ, Розумовський поклопотався перед імператрицею про своє підпорядкування щодо «малороссийских дел» установі, яка вважалася головною в Російській державі. Згідно з його проханням царським указом від 17 січня 1756 року Лівобережну Україну з відання Колегії іноземних справ знову переведено в Сенат, в якому створено «особую экспедицию» для українських справ.

У березні 1761 року за мовчазної згоди гетьмана з його відання вилучено Київ і підпорядковано безпосередньо Сенату *. Всіх козаків наказно вивести з міста і поселити на лівному березі Дніпра. Київська полкова канцелярія знаходилась у містечку Козельці (з 1708 р.).

До суспільно-політичної діяльності гетьмана Розумовського насамперед відноситься судова реформа. В той час на Лівобережній Україні діяв Генеральний суд на чолі з генеральним суддею, апеляції на рішення якого подавалися

* Петро II повернув Київ під протекцію гетьмана (1762 р.), Катерина II знову вилучила Київ з-під відання гетьмана (1763 р.).

до Генеральної військової канцелярії та гетьмана. Нижчими ланками судочинства залишалися полкові й сотенні суди.

Універсалом від 17 листопада 1760 року Кирило Розумовський запровадив на Лівобережній Україні новий порядок судочинства, згідно з яким Генеральний суд очолили два генеральні судді, а до його складу увійшли вибрані від старшин десять представників від кожного з десяти полків. Генеральний суд розглядав справи генеральної старшини, полковників, бунчукових і військових товаришів, кнцеляристів та осіб, які перебували під особистою опікою гетьмана. Крім того, цей суд став органом нагляду за місцевими судами, найвищою апеляційною інстанцією, в зв'язку з чим Генеральну військову канцелярію було позбавлено судових функцій (17 лютого 1763 р.).

Реформа завершилася в кінці 1763 року. Полкові суди перетворилися в гродські, де розглядалися кримінальні справи. Головуючими в цих судах залишилися полковники, а суддя і писар називалися вже не полковими, а гродськими. Крім того, запроваджувалися підкоморські й земські суди (в кожному полку по два, а в Ніжинському — три). Підкоморські суди розглядали справи про землю та межування. До складу підкоморських судів входили вибрані від шляхетства судді й два помічники-коморники.

В судових відносинах Лівобережна Україна поділялася на двадцять повітів: Козелецький, Остерський, Чернігівський, Мглинський, Стародубський, Погарський, Глухівський, Батуринський, Ніжинський, Переяславський, Золотоніський, Прилуцький, Вінницький, Лубенський, Роменський, Гадяцький, Зіньківський, Миргородський, Останівський і Полтавський. В кожному повіті знаходився земський суд, який розглядав цивільні справи старшини й шляхти на право власності. Земський суд складався з судді, підсудка і земського писаря, вибраних від шляхетства того повіту. Збирався земський суд тричі на рік.

Розгляд дрібних суперечок рядових козаків і міського населення залишався в компетенції сотенних управлінь і магістратів. Справи селян знаходилися в юрисдикції козацької старшини і шляхти.

Загалом, судова реформа, здійснена Розумовським, відповідала інтересам козацької старшини та шляхти.

Гетьманську підтримку здобуло бажання козацької старшини заснувати на Україні світські вищі учбові заклади. Щоб не посилати своїх синів для навчання до Німеччини, Польщі, Франції, Москви (після відкриття у 1755 році

Московського університету), українська старшина порушила клопотання перед гетьманом та царським урядом про необхідність заснування університету в Україні. Києво-Могилянська академія з її загальноосвітнім характером навчання все ж зберігала богословське спрямування, залишалася духовним вищим учбовим закладом, підпорядкованим церковній адміністрації в особі київського митрополита. Виконуючи соціальне замовлення Київської митрополії з підготовки духовних кадрів для православної церкви і монастирів, Києво-Могилянська академія в другій половині XVIII ст. чітко виявляла свою схоластичність і непристосованість до нових реалій тогочасного життя.

На 1760-й рік був детально розроблений план заснування та діяльності університету в Батурині. Записка, складена з цього приводу з детальним і всебічним обміркуванням справи, становить цінний документ, з якого ми дізнаємось, яким мав бути перший український університет. В основу функціонування Батуринського університету покладалися чотири потреби — прибуток, закон, семінарія і професія.

На утримання Батуринського університету передбачався прибуток — тимчасовий і вічний. Перший з них (на суму близько 20 тисяч карбованців) мав забезпечити будівництво навчального корпусу та інших споруд допоміжного призначення, житлових будинків для професорсько-викладацького складу та студентів, оплату за виклик та приїзд учених із зарубіжних країн, влаштування друкарні, ботанічного саду, анатомічного корпусу, придбання бібліотеки, приладів, інструментів тощо.

Тимчасовий фонд мав складатися із запровадженого податку на один рік на всі млини, добровільних внесків від гетьмана, генеральної, полкової і сотенної старшини, для обліку яких передбачалося ведення спеціальних шнурових книг.

Вічний прибуток, передбачений на поточну діяльність університету, мав складатися з надходжень від Батуринського монастиря, частково від митних зборів, від друкарні та продажу книг, а також від податку на циган, на коси, що ввозилися на Україну.

За гетьманом залишалося пожиттєве право фундатора і протектора Батуринського університету. Ректор, на зразок європейських університетів, мав бути президентом директоріума, який складався б із «первостатейных» професорів. Внутрішній розпорядок діяльності університету обумовлювався правилами, що їх складали ректор та професори й затверджував гетьман (особливим універсалом).

Вступникам належало складати екзамени, в результаті яких ректор вписував би їх в університетські книги і надсилав конкретно до того професора, лекції якого мав слухати студент. Випускники класу риторики Київської академії з хорошим атестатом вступали до Батуринського університету без екзаменів. Усім студентам дозволялося носити шпагу або шаблю.

В Батуринському університеті мали діяти дев'ять кафедр (професур): латинського красномовства; логіки, метафізики й практичної філософії; натурального права й юриспруденції; старожитностей, історії «літеральної» й політичної, генеалогії та геральдики; експериментальної фізики і математики (з усіма її частинами); теоретичної й практичної фізики; анатомії; хімії; ботаніки й натуральної історії. Курс навчання розраховувався на три роки.

Крім того, при Батуринському університеті передбачалося заснування семінарії на сорок чоловік із бідних шляхтичів та різночинців. У семінарії передбачалося, що учні проходять курс підготовки для вступу в університет, вивчають латинську, французьку, грецьку мови, коротку історію, географію. Закінчивши університет, вони повинні були залишитися працювати в ньому спочатку вчителями, потім магістрами і, нарешті, професорами.

При університеті відкривалися лабораторія, церква зо всім притчом, лікарня, економічна контора, карцер, гауптвахта тощо.

У 1763 році гетьман і представники української старшини підготували на ім'я Катерини II дві чолобитні: про відновлення давніх прав України та про визнання спадковості посади гетьмана за нащадками з роду Розумовських. У першій з них мовилося про необхідність перетворення Києво-Могилянської академії в університет та заснування університету в Батурині. В Київському університеті передбачалися чотири факультети, в Батуринському — три (крім богословського). Куратором обох університетів мав бути гетьман, а богословського факультету Київського університету — митрополит. При університетах планувалося заснування друкарень для публікації церковних і світських книг.

Реакція царського уряду на підготовку чолобитної виявилася різко негативною. Грунт для такої реакції заздалегідь підготував Г. Теплов, якого в 1762 році призначено статссекретарем Катерини II і на постійно залишено при царському дворі. Він подав на ім'я імператриці доповідну записку «О непорядках в Малороссии», в якій тенденційно

змалював традиційні особливості місцевого життя в Україні як нібито шкідливі для загальноімперських інтересів.

Катерина II, яка проголосила себе продовжувачкою справи Петра I, не допускала можливості зміцнення привілеїв козацької старшини і лише чекала нагоди для того, щоб покінчити з гетьманством на Україні «чтобъ вкъ и имя гетмановъ изчезли, не токмо бъ персона какая была произведена в оное достоинство». Давши відповідний матеріал в руки імператриці, Теплов свідомо підкинув провокаційну ідею Розумовському про клопотання щодо спадковості гетьманства за родом Розумовських. Катерина II скористалася нагодою для остаточної ліквідації гетьманства і перетворення України в одну із провінцій Російської імперії.

Німецький дипломат в Петербурзі Сольме так характеризував Кирила Розумовського (17 квітня 1764 р.): «Он ленив и безпечен, любит только комфорт и хороший стол, и чистосердечно ненавидит труд и занятия... В настоящее время у него хотят отнять присвоенную его званию власть и низвести его в положение, близко сходное с положением частного человека. Но в подобное затруднение он поставил себя сам, своею беспечностью, предоставив управление Украйною своим старшинам, вследствие чего народ был ужасно притесняем, сам он обеднел, а все эти люди обогатились».

Деякі царедворці пояснювали прохання про спадковість гетьманства за нащадками з роду Розумовських як один із кроків до здобуття незалежності України від Росії. Катерина II ладна була передати гетьмана під суд. Однак, прибічники Розумовського зуміли вплинути на імператрицю, оберегти графа від гніву.

10 листопада 1764 року вийшов царський указ про ліквідацію гетьманства на Україні. Того ж дня Кирило Розумовський отримав чин генерал-фельдмаршала, пожиттєве гетьманське жалування в 50 тисяч карбованців на рік з добавкою з місцевих прибутків на Україні 10 тисяч карбованців, а також місто Гадяч * з навколишніми селами, Биківську волость і палац, збудований у Батурині. В результаті, — як зазначав Сольме, — у гетьмана відібрали всі належні йому права і владу, які перейшли в руки Малоросійської Колегії, він же зберіг пожиттєво всі поче-

* У 1785 р. К. Розумовський «уступив» імператриці Катерині II м. Гадяч за 596880 крб. (за кожну душу чоловічої статі по 60 крб., всього нараховувалося в цьому володінні 9948 душ).

сті та прибутки, привласнені його попередній посаді, так що Розумовського позбавили лише праці, а залишили за ним усі зручності, якими той користувався.

Так завершилося гетьманство Кирила Розумовського. Посівши гетьманство з царської ласки, він так і не виявив хисту, виразника суспільно-політичних та соціально-економічних інтересів України, не піднявся до ролі лідера українського народу подібно гетьманам Петру Сагайдачному, Богдану Хмельницькому, Северину Наливайку. Не мавши твердого характеру, Кирило Розумовський у своїй діяльності підпадав під вплив могутніх царедворців, Г. Теплова, козацької старшини, користолюбивої рідні. «Управление Разумовского, — писав Олександр Лазаревський, — было для Малороссиян тягостнее всех его предшественников, хотя, быть может, последній гетман был лучшим человеком из всего ряда ея правителей XVIII в... При Разумовском старшина окончательно взяла верх, и, пользуясь родственными связями с гетманом, спешила забирать оставшіеся свободными села «на вѣчное и потомственное владенѣе» (Формула зовсім нова, вперше з'явилася в гетьманських універсалах при Розумовському). Цілком справедливий висновок Лазаревського, що офіційне закріпачення селян через двадцять років після гетьманства Розумовського було логічним наслідком тих відносин старшини до народу, які остаточно утвердилися при Розумовському.

За 20 років свого президенства Кирило Розумовський небагато зробив для Академії і науки в цілому. Однак, як людина з природнім розумом, він знаходив можливості для підтримки Михайла Ломоносова, якого оточило чимало недругів і ворогів. Крім Ломоносова і Тредіаковського за часів президентства Розумовського утвердилися відомі імена С. Крашенинникова, М. Попова, Котельникова, Румовського, Красильникова, Козицького, Матоніса та ін. Головною подією з адміністративно-організаційного життя Академії в роки президентства Розумовського було прийняття в 1747 році першого академічного Статуту, який регламентував тогочасне життя Петербурзької академії.

Останній гетьман Лівобережної України Кирило Розумовського, Красильникова, Козицького, Матоніса та ін. ником. Царський уряд щедро «жалував» свого ставленика земельними володіннями й кріпаками. Згідно «Табели о рангах» (1764) у його володіннях нараховувалося 9628 дворів і бездвірих хат.

Під час короткочасних перебувань на Україні Кирило Розумовський звертав головну увагу насамперед на будівництво гетьманських резиденцій у Глухові та Батурині, що супроводжувалося засиуванням відповідних підприємств. Для організації будівельних робіт та ведення господарства він (за прикладом Петербурга) залучав фахівців-іноземців (німців, італійців, французів).

Протягом 1751—1752 рр. «для раціональных строений» (палаців, церквів, промислових корпусів тощо) споруджено в Батурині потужну цегельню і лісопильний млин. Батуринська цегельня (на п'ять великих печей, які вміщували по 80 тисяч цегли) забезпечували потреби будівництва паленою цеглою і цеглою-сирцем. Крім фахівців цегельників та колодників на ній працювали сотні копачів та погоничів. Лише у 1753 році батуринська цегельня виробила близько трьох мільйонів триста тисяч штук цегли. «Машинная пильная мельница» Розумовського забезпечувала будівельним деревом майже всі тогочасні будови краю.

В другій половині XVIII століття Кирило Розумовський організував також парусний завод в Почепі, цегельню в Глухові, суконні фабрики в Нових Млинах і Батурині, заводи листового срібла й золота, сирний, для виробу білого воску, свічну, миловаренну й дзеркальну фабрики, гарбарню, кінний завод, керамічні майстерні. Частина з них діяла короткочасно, а деякі функціонували досить тривалий час, аж до середини XIX віку. Реалізація продукції всіх цих підприємств приносила гетьману прибуток понад сто тисяч карбованців на рік.

Надзвичайно розкішним був побут останнього гетьмана України. Більшу частину свого гетьманування він провадив у Петербурзі та Москві, де й забезпечував собі великосвітські умови для проживання. Зрозуміло, що після столичних палаців глухівська резиденція Розумовським не сприймалася. «Гнустное место Глуховское, — писав він у 1757 році, — на котором я построился было, и немало притом, по сырости, низости и болотной земле, ...деревянное строеніе, не в пору строенное и скороспешное, худыми мастерами, из мелкого лесу» не задовольняли його і було прийняте рішення про перенесення гетьманської резиденції в Батурин.

Садиба Розумовського розкинулася на Батуринській горі. В центрі садиби знаходився дерев'яний будинок-палац, при якому існувала домова церква, неподалік — окремі будинки для гостей. Перед головним будинком був насипаний вал, на якому стояли гармати, попід валом — рів, наповнений водою. З півдня садиби примикав великий фруктовий

сад, на краю прірви рядами насаджені кущі терену та бузку.

Після ліквідації гетьманства Кирило Розумовський залишався крупним поміщиком. За ревізією 1782 року тільки на Чернігівщині колишньому гетьману належало 74177 посполитих, а в російських губерніях (псковських і можайських помістях) — понад 45 тисяч кріпаків. Багатий посаг дружини, величезна спадщина старшого брата Олексія, даровані маєтності від Єлизавети Петрівни та Катерини II поставили Кирила Розумовського в рівень з найпершими багачами Російської імперії. Своїми багатствами його випереджав лише граф П. Шереметєв.

Позбавлений гетьманства, а також права проживати на Україні, Кирило Розумовський виїхав за кордон (квітень 1764 р.) — в Мангейм, Ахен, а звідти — у Францію, Італію, Англію. У серпні 1777 року він повернувся в Росію і поселився в Петербурзі. Його будинок на Мойці, «большой дом», був одним із найвеличніших і найкращих палаців столиці. Для його утримання існував штат прислуги з двохсот чоловік. Другий будинок — «Аничковский дом» * дістався Розумовському в спадщину від старшого брата Олексія. Вельможне життя Кирила Розумовського в Петербурзі майже щодня супроводжувалося великосвітськими святами і прийомами (протягом усього життя він був небайдужий до красивих жінок).

У 1787 році Кирило Розумовський переїхав до Москви і поселився в розкішному будинку, спорудженому (1782 р.) на старовинному Романовому дворі на березі Воздвиженки. В літній час Розумовський користувався підмосковними родовими вотчинами своєї дружини К. І. Наришкіної — в Петровському і Троїце-Ликовому, а також в Поліваново. Маєток Розумовських у Петровському, за свідченням Кокса **, був схожий більше на місто, ніж на дачу. Він складався з сорока чи півсотні будинків різної величини, цегляних і дерев'яних, пофарбованих і нефарбованих. У маєтку знаходилося безліч слуг, оркестр музики і навіть військовий штат (генерали, флігель-ад'ютанти, ординарці, почесний караул, єгері, гайдуки, гусари, скоморохи, карлики та ін.).

---

* Анічковський палац збудований у 1748 р. за проектом В. Растреллі. До коронації в ньому проживала царівна Єлизавета Петрівна. У 1766 р. цариця подарувала його Олексію Розумовському.

** Кокс — мандрівник по Росії з лордом Гербертом у 1778 р.

Лише в 1794 році Розумовський переїхав на постійне проживання в Батурин. Віку доживав одинаком.

Слід зазначити, що Кирило Розумовський мав одинадцятеро дітей: шестеро синів і п'ятеро дочок. Його сини: Олексій — граф, дійсний таємний радник, міністр освіти (1810—1816), був одружений на дочці генерала, графині В. Шереметєвій; Петро — граф, генерал-поручик, петербурзький губернський предводитель дворянства, одружений на С. Ушаковій; Андрій — князь, генерал-майор, російський посол у Неаполі, Копенгагені, Стокгольмі, таємний радник, сенатор, одружений двічі — на графині Є. Тун-Гогенштейн-Кльостерле, а потім на графині К.-Д. О. фон-Тюргейм; Лев — граф, генерал-майор, одружений на княжні М. Вяземській; Григорій — граф, бригадир, одружений на баронесі Г. Мальсен, а потім на баронесі Т.-Є. Шенк-де-Кастель; Іван — граф, генерал-майор (неодружений). Зяті гетьмана — М. Загряжський, обер-шенк; граф П. Апраксін, генерал-поручик; В. Васильчиков, камергер; граф І. Гудович, фельдмаршал. Одна з дочок, Дар'я, померла в дитинстві (1753—1762).

У Батурині Кирило Розумовський вельможно доживав свої останні роки з бенкетами, прийомами численних гостей, до послуг яких були окремі приміщення, прислуга, екіпажі (для прогулянок). Щодня за обіднім столом збиралося до півсотні чоловік, грав домашній оркестр, а наприкінці обіду співали півчі.

Штат прислуги колишнього гетьмана, старого фельдмаршала Кирила Розумовського, крім військових, сягав понад 260 чоловік (дворецький, камердинер, лікар, цирульник, кондитери, квасник, лакеї, жінки для чистки серебра, писарі, геодезисти, істопники, музиканти, півчі, конюхи, прачки, білошвейки, живописці, сторожі та ін.).

Протягом останніх років життя в Батурині Розумовський будував кам'яний палац, залишки якого збереглися до наших днів. Кімнати палацу прикрашали ліпні оздоблення, паркет. На східній стіні будинку, до річки Сейм, знаходився балкон, прикрашений вісьмома колонами Тосканського ордена. З обох боків палацу були зведені два двоповерхові флігелі, неподалік — церква Воскресіння. За будинком — закладений алеями липовий сад. Після смерті князя Розумовського кам'яний палац і церква так і залишилися незавершеними.

Загалом, Кирило Розумовський багато уваги надавав будівництву палаців і церков у своїх маєтках. Шедевром церковного будівництва є собор Різдва Богородиці в Ко-

зельці (зберігся до наших днів), який вважається однією з кращих споруд Російської імперії середини XVIII ст. Козелецький собор збудовано (1752—1763 рр.) за проектом Растреллі, під керівництвом архітекторів Григоровича-Барського і Квасова. Розписував його художник Г. Стеценко.

В Яготині за Кирила Розумовського збудовано дерев'яний палац (архітектор Менелас), який складався з основного корпусу (привезеного з Києва) і шести павільйонів, кожен із яких рівнявся великому будинку *. На ринковому майдані міста Розумовський наказав спорудити кам'яну церкву (1800 р.) округлої форми, обведену Іонічною колонадою, з кам'яним іконостасом, обкладеним мармуром.

В Баклані Кирило Розумовський спорудив будинок на зразок сільських будинків в околицях Риму. Упорядкував свій маєток в Почепі. За планами де-ла-Мота звів чудовий кам'яний будинок із залами для концертів, балів. Тут же знаходилася і бібліотека, в якій нараховувалося п'ятдесят тисяч книг. Неподалік стояла кам'яна церква.

Головна бібліотека Розумовського знаходилася в Батурині. Завідував нею виписаний із Франції п. Адам, який працював на посаді гетьманського бібліотекаря більше п'ятнадцяти років. Бібліотека Розумовського була найбільшою на Україні і поряд з бібліотеками Бутурліна, Головкіна, Демидова зажила європейської слави.

Кирило Розумовський листувався із зарубіжними вченими, зокрема з Вольтером. Переповідали, що під час свого перебування в Страсбурзі він думав запросити в Україну Ж.-Ж. Русо, подарувати тому свою бібліотеку, призначити платню і поселити в одному із своїх маєтків. Однак, цей намір не здійснився, оскільки Ж.-Ж. Русо виїхав із Страсбурга в той день, коли прибув туди Розумовський. Після смерті Кирила Розумовського бібліотеку розграбували, більша частина книг використана на підпалку печей в оселях батуринців.

Помер Кирило Розумовський у Батурині. Похований в церкві Воскресіння Христового, яку гетьман відбудував на руїнах мазепинської церкви (зруйнованої Меншиковим) під час розгрому Батурина в 1708 році. На могилі поставлено мармуровий пам'ятник з гербом і горельєфним погруддям гетьмана (в профіль), а на пам'ятнику — чаша. На могилі напис: «Здесь покоится тело его сіятельства

* У 1820 р. яготинський маєток перейшов до М. Г. Рєпіна-Волконського як посаг за дружиною — В. О. Розумовською. Як відомо, у Рєпніних в Яготині кілька разів зупинявся Т. Г. Шевченко.

осподина генерал-фельдмаршала, сенатора, действитель-
ого камергера и орденов россійских святаго Апостола
ндрея Первозванного, святаго Александра Невскаго,
Іольскаго белого орла и Голстинскаго святыя Анны кава-
ера графа Кирила Григорієвича Разумовскаго; родивша-
ося в 1728-м году марта 18 дня, скончавшагося в Батури-
е в 1803-м году генваря 9-го, в семьдесят четыре года,
евять месяцев и двадцать два дни».

ГЕЙ, ГУК, МАТИ, ГУК

Гей, гук, мати, гук,
Де козаки п'ють,
І веселая
Та доріженька,
Куди вони йдуть.

Та куди ж вони йдуть,
Там бори гудуть,
Поперед себе
Та вражих панів
Облавою пруть.

Зібрались вони
Під рясні дуби,
Та чекаючи
Та й отамана
На раду собі.

Отаман іде,
Як голуб гуде,
А під білою
Та березою
Головку кладе.

«Отамане наш,
Не дбаєш за нас,
Ось і, бач, наше
Та товариство,
Як розгардіяш.
Чи не сором тобі
Покидати нас
І по застумах
Та цього лісу
Блукати без нас?

Глянь, отамане,
Вже світ настає,
Ой уже ж наше
Та товариство
Коней сідлає!»

«Ой помру ж я, помру,
Не зажив слави,
Бо нема мені
Та долі бути
Батьком над вами».

ОЙ СІЧ — МАТИ

Ой Січ — мати, ой Січ — мати,
А Великий Луг — батько...
Гей, що в Лузі добре заробити,
Те у Січі пропити.

Та літає орел, та літає сизий
По високій високості;
Ой плаче козак, та плаче старесенький
Ще по своїй молодості.

Ой молодосте, одрадосте! —
На серденьку своя воля!
Що всі люди п'ють та гуляють,
Тільки моя бідна доля.

Літа мої молодії,
Де ви ся поділи?
Ой чи в луги, чи в байраки
Геть від мене одлетіли?

Козацькая здобиченька
Марне пропадає:
Тиждень козак заробляє,
За один день пропиває.

ЗМІСТ

Художньо-публіцистичне видання

ВОЛОДАРІ ГЕТЬМАНСЬКОЇ БУЛАВИ

Історичні портрети

Редактор **О. М. Дмитренко**
Художник **Ю. В. Бойченко**
Художній і технічний редактор **Н. Р. Петрова**
Коректор **О. М. Довженко**

Здано на складання 5.05.93. Підписано до друку 14.12.93.
Формат 84×108$^1/_{32}$. Папір друкарський № 2. Гарнітура літературна.
Друк високий. Умовн.-друк. арк. 29,4. Умовн. фарбовідб. 29,5.
Обл.-вид. арк. 32. Зам. 515.

Воєнне видавництво України «Варта».

Друкарня видавництва «Варта».
252015, м. Київ-15, вул. Січневого Повстання, 40.